BIBLIOTHECA INDICA:
A
Collection Of Oriental Works

PUBLISHED BY
THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL
NEW SERIES, NOS 1131, 1132, 1133, 1158 & 1159

THE ÇATAPATHA BRĀHMANA

OF THE WHITE YAJURVEDA,

WITH THE

COMMENTARY OF SĀYAṆA ĀCHĀRYA

EDITED BY

ĀCĀRYA SATYAVRATA SĀMASRAMĪ,

Associate Member of the Asiatic Society of Bengal, Editor, Author, Commentator, Annotator, Compiler, Translator, & Publisher of different Vedic Works &c. &c

VOL. II KANDA II

CALCUTTA

PRINTED BY HITAVRATA CHATTOPADHYAYA, SATYA PRESS

1906.

॥ शतपथब्राह्मणम् ॥

(शुक्लयजुर्वेदस्य माध्यन्दिनशाखीयम्)

श्रीमत्सायणाचार्य्यकृत-'वेदार्थप्रकाश'-नामभाष्येण सहितम् ।

वङ्गदेशीयासियायितिकसमितेरनुमत्या व्ययेन च,

सामश्रमीत्युपनामाचार्य्यसत्यव्रतशर्म्मणा

यथामति संशोध्य सटीकञ्च सम्पादितम् ।

॥ २ भा० । २ का० ॥

(द्वितीयकाण्डात्मको द्वितीयो भागः)

कलिकाता-राजन्वत्याम्,

१८६३-संवत्समायां सत्ययन्त्रेण यन्त्रतो मुद्रितम् ॥

॥ सम्पादकोक्तिः ॥

अथ यद्यपि गतपथ द्वितीयकाण्डीय-सायणाचार्यकृत भाष्यस्य विशुद्धैकपुस्तकस्यापि लाभाय बहु यतितम्, क्रमव्यत्यासदोष मुररीकृत्यैवैतत्सम्पादनत' पूर्व मेव तृतीयकाण्डं सम्पादितञ्च, तस्य तथापि न कथ मपि फलितं मे मनोरथद्रुमेण, न ह्यद्याप्यभिलषित-रूप मेक मपि तत्पुस्तक मवापीति; तदनन्यगत्या बहूनां दर्शनैवावलम्ब्यातिश्रमत' कष्टतश्च समपाद्येतदद्य ससंशोधनम्।

तदेतद्द्वितीयकाण्डस्य पाठान्तरादिस्थानबोधनाय सङ्गृहीताना तेषा मादर्शपुस्तकाना मेवं नामधेयानि कल्पितानि—

क = ३५३-पत्रात्मकम्, १६८६ संवल्लिखितम्, पूर्णम्।
ख = १०८-पत्रात्मकम्, १६५८ सवल्लिखितम्, पूर्णम्।
ग = डा० वेबर सम्पादितम्, खृ०-१८४९-वार्लिन्मुद्रितम्, पूर्णम्।
घ = अजमेर वैदिकयन्त्रालये १९५९ संवन्मुद्रितम्, पूर्णम्।
ङ = ८३-प०, स्याद् द्विशताब्द्याधिककालीनम्, पूर्णम्।
च = डा०-वेबरेणाविलुप्ताक्षराणि विचित्य समाहृतं ग मुद्रितम्।
छ = २१-पत्रात्मकम्, १८२६ खृ०-लिखितम्, पूर्णम्।
ज = श्रीरामपुरकलेजीयन्तु 'च'तोऽविभिन्न मिति परित्यक्त मिव।

एतेषु मष्टस्वादर्शपुस्तकेषु कादीनि चत्वारि मूलस्य, अपराणि भाष्यस्येति वेद्यम्। किञ्च ग पुस्तक मवलम्ब्यैव मुद्रितं घ पुस्तक गम्यत इति तयोरेकत्व मेव तत्त्वत:।

एतस्मिन् हि काण्डे अग्न्याधानम्, पुनराधानम्, पवमाने ष्ट्यादि, अग्निहोत्रम्, पिण्डपितृयज्ञ, आग्रयणेष्टि:, दाक्षा

यणेष्टिर्वसिष्ठेष्टिर्वा, चातुर्मास्यानि च समाम्नातानि। वैश्वदेवयागः, वरुणप्रघासयागः साकमेधयागः, पितृयागः, त्र्यम्बकयागः, शुनसीरीयं च चातुर्मास्यावयवभूता एवेति तेऽपीहैव विहिताः। सर्व एवैते यागा आधानानन्तरभाविन इति अग्न्याधान पुनराधानयोः सर्वपूर्ववर्त्तित्वेनेह विधान माख्यातम्। अग्निहोत्रं हविर्यज्ञानां प्रकृतिरिति पिण्डपितृयज्ञादीना मिहाप्राधान्यम्। चातुर्मास्ययागो भवति त्रिपर्वा; तत्र तस्य वैश्वदेवाख्यं प्रथमं पर्व, वरुणप्रघासाख्य द्वितीयम्, साकमेधाख्यं तृतीयम्, पितृयज्ञत्र्यम्बकहवि.शुनासीरीयाणां तु तदङ्गत्वम्। अपि वा चतुष्पर्वैवैष चातुर्मास्ययागः, तत्र शुनासीरीयं चतुर्थं पर्व, परं न तस्यानुष्ठानस्य वैश्वदेवादेरिव कालनियम इत्येव विशेषः। तदत्र "अक्षय्यं ह वै सुकृतम् (५प्र० ४ब्रा०)"–इत्यस्य सायणीयं भाष्यं द्रष्टव्यम्। तदेव माधानपुनराधानयोः सर्वकर्मसु व्यवहार्यत्वात् सर्वकर्मतः पार्थक्य मिति सर्वतो भिन्नत्व मङ्गीकृतम्, ततोऽन्यावग्निहोत्रचातुर्मास्यावेवेह प्रधानतो विहितावित्येव मन्तव्यम्। अत एवोक्तं श्रीमता सायणाचार्येण तृतीयकाण्डीयभाष्योपक्रमे–

"आधानपुनराधाने अग्निहोत्रं ततः परम्।
चातुर्मास्यानि सप्तत्र द्वितीयकाण्ड ईरितम्"–इति॥

अथैतस्य द्वितीयकाण्डस्य सायणीयं भाष्यं तु सर्वथैवाकिञ्चित्करमेव; तत्रापि द्वितीयाध्यायादीनां तु टीप्पन्येवाकारि, न भाष्यम्। तदाह च तत्र स स्वय मेव, ५८ पृष्ठस्य १६ पङ्क्तितो द्रष्टव्य मिति शम्॥

कालीकोठा-नाम-राजन्वती। संवत् १९६३। ख्रृ० १९०६।	श्रीसत्यव्रतशर्म्मा। (आवसथः सामश्रमी, आचार्यश्च)

॥ अथ मूलशुद्धिपत्रम् ॥

अशुद्धम्		शुद्धम्		प्र०	प्रा०	क०		पृष्ठे
न्निर्भेद्याम	…	निर्भेद्याम	·	१	१	८	…	३
व्यूद्वा	…	व्यूढ़्वा	…	१	२	४	…	१४
गुह्य	…	गुह्यं	…	१	२	११	..	१५
०रिष्यते	…	०निष्यते	…	१	४	१५	…	३६
कुमाराय	…	कुमाराय वा	..	१	५	१	…	५३
०ज्वल०	…	०ज्ज्वल०	…	१	५	८ (द्वि:)	…	५४
दम्र	…	०दम्रं	…	१	५	११	…	५५
वर्हिंयि	…	वर्हिंषी	..	१	५	१६	·	५७
ऋतूने	…	ऋतून्		२	१	११	..	७८
प्रविश०	…	प्राविश०	…	२	१	१४	..	७९
ष्चक्षुस्ते	…	चक्षुस्ते	..	२	२	१६	·	९६
मेवैत्	…	मेवैतत्	..	२	३	४	…	१०५
हि	…	हि	…	२	३	१३	…	१०८
०सर	..	०सारं		२	३	१०	..	१०९
दून्हए	…	हन्हए	…	२	३	२३	…	१११
वाशाद्	..	वाशा	·	२	३	२४	…	१११
०प्यदनहो	…	०प्यदनहो	..	२	३	२५	…	१११
०माये	…	मयि	…	२	३	२९	…	११२

स्वोहुति	स्वाहुति	२	३	१२	११२
भय:	भय	२	३	३३	११३
सिुति	मिुति	२	४	११	१३१
मनुष्यार्णा	मनुष्याणां	३	४	६	१८१
मजयत्	मजपत्	४	३	२७	२७८
वारुण्ये	वारुण्ये	४	३	३७	२८२
मदुायो	मादुायो	४	४	११	३१८
गृहमेधिभ्युो	गृहमेधिभ्युो	४	४	१४	३२०
तिुष्ठुद्र वहन्ति	तिुष्ठुद्रवहन्ति	५	२	८	३४५
जहोति	जुहोति	५	२	११	३४५
यज्ञपवीतुी	यज्ञोपवीतुी	५	२	१२	३४६
सन्ताहन	सन्नहन	५	२	१५	३४७
प्रस्तर भाजनं	प्रस्तरभाजनं	५	२	१५	३४७
देती मए	देतीमए	५	२	१५	३४७
स्वर०	चर०	५	२	२३	३४८
राुज्ञस्या	राुज्यस्या	५	२	२८	३५०
प्रुयच्छति	प्रयच्छति	५	२	३३ (द्वि:)	३५२
ऽहतिु	ऽहुति	५	२	३३	३५२
ज्योक्च	ज्योक् च	५	२	३८	३५४
कुदियेण	कुद्रियेण	५	३	१८	३८०
सुुर:	सुुर:	५	५	५	४२१

॥ अथ ॥

शतपथब्राह्मण-द्वितीयकाण्डस्य सूचीपत्राणि।

॥ अथ प्रपाठकसूची ॥

॥ अथाध्यायसूची ॥

॥ अथ ब्राह्मणसूची ॥

॥ अथ कण्डिकासूची ॥

कण्डिकाप्रतीकम् ।	पृष्ठं

कण्डिकाप्रतीकम् । पृष्ठे

कण्डिकाप्रतीकम्.	पृष्ठे

कण्डिकाप्रतीकम् । पृष्ठे

॥ अथ विषयसूची ॥

(१ प्र॰ १ ब्रा॰)

अथाग्न्याधानम्। तत्रोदकहिरण्योपाखुकरीषशर्करारूपाणां पञ्चसम्भाराणां विधानम्। तेषां सम्भाराणां निवपनोल्लेखनाभ्युक्षण-संस्काराणां विधानम्। सम्भारविचारो चेति ॥

(१ प्र॰ २ ब्रा॰)

अग्न्याधानकालनिर्णयाय प्रथमं नक्षत्रविधानम्। तत्र कृत्तिकाया आधानप्रतिपादनम्, रोहिण्या आधानपक्षोल्लेखः, मृगशीर्षाधानपक्षोल्लेखश्च। ततः पुनर्वस्वोः पुनराधानविषयता-कथनम्, फल्गुन्योराधानस्वीकारः, लाभकामस्य हस्तेऽग्न्याधान-विधानम्, क्षत्रियजातेश्चित्राया मग्न्याधानविधि', ततो नक्षत्रनाम-निर्वचनश्चेति ॥

(१ प्र० ३ ब्रा०)

ततस्तत्रैव ऋतुविधानम्। ऋतूनाञ्च देवपित्रात्मना द्विविधत्वाख्यानम्। ततस्तत्रैवायनविधानम्। उदगयनदक्षिणाययोः स्वरूपकथनं देवपितृसम्बन्धाख्यानञ्च। ततो ब्राह्मणादिवर्णानुसारेणर्त्तुव्यवस्था। ततः काम्यपक्षे,— ब्रह्मवर्चसकामस्य वसन्तर्त्तौ, श्रीकामस्य ग्रीष्मर्त्तौ, प्रजापशुकामस्य वर्षर्त्तौ अग्न्याधानव्यवस्था। ततः सर्वेषा मेवर्त्तूना माधानयोग्यकालत्वात् स्वर्जीवनस्य निश्चयताभावात् कालप्रतीक्षण मकर्त्तव्य मित्युपदेशश्चेति॥

(१ प्र० ४ ब्रा०)

अग्न्याधानप्रयोगः। तत्र प्रथम मुपवसथदिवसकर्त्तव्यताया उपदेशः, ब्रह्मौदनपाकविधिः, तद्रात्रौ यजमानस्य जागरणविधिः, रात्रावग्निमन्थननिषेधः सूर्योदये तद्विधिश्च, व्याहृतीना मृग्यजुःसामातिरिक्तत्वेन वर्णनम्, वर्णत्रयोत्पत्त्यादिहेतुत्वेनाधानस्य प्रशंसा, अग्निमन्थनसमये तस्य पुरस्तादश्वस्य धारणविधिः, अग्नेर्हरणप्रकारोपदेशः, आहृतस्याग्नेराधानम्, आहितस्याग्नेः पूर्वभागस्य मुल्मुक मन्वारभ्य मन्त्रजपविधिः, तस्याग्नेः सार्पराज्ञीभिरुपस्थानविधिश्चेति॥

(१ प्र० ५ ब्रा०)

तत्र पूर्णाहुतिविधानम्। ततोऽग्न्याधेयाङ्गपवमानेष्टिनामाग्नेयेष्टिविधानम्। तत्र पवमानपावकशुच्याख्याग्निदेवतात्रयाख्यानम्, चरु पुरोडाश याज्या पुरोनुवाक्या-संयाज्या-दक्षिणानां विधानम्, ततः पवमानाख्यादिशून्याग्नेयेष्टिविधानञ्चेति॥

(१ प्र० ६ श्रा०)

अन्याधानदक्षिणाविधिः । तत्र षड्द्वादशादिविकल्पाख्यानम् , दक्षिणानामनिर्वचनम् , अनूचानानां देवत्वकथनम् , दक्षिणादानेन तेषां प्रीत्युत्पादनविधिः , अदक्षिणस्य यज्ञस्य व्यर्थताख्यानम् , अन्याधानस्य फलकथनार्थाख्यायिकाख्यानम् , अन्याधानस्थानविचारः , आहिताग्नेः सत्यवादितादिव्रतनिरूपणञ्चेति ॥

———

(२ प्र० १ श्रा०)

अथ पुनराधेयविधानार्थाख्यानम् । तत्र पुनराधेयस्य विधिप्रशंसे । ततः पुनराधेयस्य त्रैवर्णिकसाधारणत्वेन ऋतुविशेषविधिः , आदित्यस्य सर्वर्त्तुरूपत्वाभिधानम् , मध्यन्दिनाधानप्रशंसा , पुनराधित्सितस्याग्नेर्दर्भैरेवोद्धरणविधिः , व्रीहियवमययोरपूपयोरर्कपत्रद्वयसङ्गृहीतयोर्गार्हपत्याहवनीयायतनयोर्निधानविधिः , तत्र पृथक्कपालेष्टिविधानम् , प्रयाजानुयाजयाज्यादीनां विधिः , पुनराधेयस्य दक्षिणानिर्देशश्चेति ॥

(२ प्र० २ श्रा०)

अथाग्निहोत्रविधानार्थाख्यानम् । तत्र सर्वादिसृष्टिवर्णनम् । अग्निहोत्रानन्निष्ठीविणोः प्रेतात्मनोर्गतिपार्थक्यसूचनम् । अग्निहोत्रहवण्याः स्रुचोः वैकङ्कतत्वाख्यानम् , अग्निहोत्रहोमद्रव्यस्य पयसः उत्पत्त्यादिकथनम् , अग्निवायुसूर्याणां अग्निहोत्रदेवतानां पौर्वापर्यनिरूपणञ्चेति ॥

(२ प्र० ३ ब्रा०)

अग्निहोत्रहोमकालविधिः। तत्र सायम्प्रातर्होमयोः काल-विशेषविधिविचारौ। अग्निहोत्रस्य ज्योतिष्टोमादित औत्कर्ष्य-निर्णयः। ततः पयसोऽग्निहोत्रहोमसाधनत्वं विधाय तत्पयसो-ऽग्नावधिश्रयणपूर्वकश्रपणप्रकारोपदेशः, ततोऽनुपसादनोपसादनयो-र्विधिप्रशंसे, होमोपमार्जनप्राशनोत्क्रमणानां प्रशंसादिकम्। ततो-ऽग्निहोत्रस्य याज्ञवल्क्याभिमतपाकयज्ञत्वोपन्यासः, अग्निहोत्री-याहुतिद्वयविधानार्थाख्यायिकादिकथनम्, तयोश्च सायम्प्रातर्हो-मयोर्मन्त्रद्वयाम्नानादिकम्, होमप्रकारोपदेशश्च। ततो हुतशिष्टस्य स्थालीमध्यस्य पयसो ब्राह्मणपेयत्वविधानादिकञ्चेति॥

(२ प्रा० ४ ब्रा०)

अग्न्युपस्थानविधानम्। तत्र यजमाने इन्द्रयमनडनैषिषेतिपञ्च-देवतानां स्थितिस्वीकारः, तद्विशेषवर्णनम्, पञ्चानामग्नीनां देवत्व-प्रतिपादनञ्च। तत्र आहवनीयाग्न्युपस्थानप्रकारः, गार्हपत्योप-स्थानप्रकारः, अन्वाहार्यपचनोपस्थानप्रकारः, सभ्याग्न्युपस्थान-प्रकारः, आवसथ्याग्न्युपस्थानप्रकारश्च। ततोऽग्नेरयस्मादिती रुद्रादिनामभेदाद्युपदेशश्चेति॥

(३ प्र० १ ब्रा०)

तत्र गार्हपत्याहवनीययोरग्न्योरुपस्थानविधिः। तत्रादावग्नि-स्थभावादिनिर्देशः। प्रथमतस्तत्राग्नावग्निहोत्रयाजिशरीरप्रक्षेप-कर्यादि, अग्न्यग्निहोत्रिणोः पितापुत्रसम्बन्धनिर्देशश्च। ततोऽग्नि-

होत्रयाजिनोऽमृतत्वावाप्तिफलकथनम्, मृत्योरतिमोचलाभप्रकार-प्रतिपादनम्, अग्निहोत्रद्वारा इतरयज्ञेष्वपि अतिमुक्तिः सिध्यतीति प्रदर्शनम्, अहोरात्राभ्या मपि मृत्योरतिमुक्तिर्यजमानेन ज्ञातव्येत्युपदेशश्च। ततो होमार्थं मन्त्रागमनविधिः। ततोऽग्निहोत्रस्य नौरूपतया, चित्याग्नि सम्मत्या, महदुक्थसम्मत्या च स्तुतिश्चेति ॥

(२ प्र० ९ अ०)

ततः सायङ्कालीनाग्न्युपस्थानविधानार्थाख्यानम्। तत्र विचारः। तत्र आहवनीयोपस्थानविधि, तदुपस्थानमन्त्राणां विधिव्याख्याने, 'चित्रावसो'–इति मन्त्रस्यात्र त्रिर्जपविधिः, तत्रोत्थानासीनभावविधिश्च। ततोऽग्न्युपस्थानाभिप्रायकथनम्। अतःपर मग्निहोमद्रव्यस्य पयसः सम्पादनप्रकारादिकम्। ततो गार्हपत्योपस्थानविधिः, तदुपस्थानमन्त्राणां विधिव्याख्याने च। ततः समन्त्रकगोस्पर्शन विधिः, दर्शपूर्णमासयोरिवाग्निहोत्रेऽपि पुत्रनामग्रहणविधिश्चेति ॥

(२ प्र० ३ अ०)

तत्रैव पुत्रकोपस्थानविधानम्। प्रवासं करिष्यत उपस्थानमन्त्रस्य विधिव्याख्याने, प्रवत्स्यत उपस्थानमन्त्रस्य विधिव्याख्याने, गच्छतोऽग्निहोत्रिणः पथि वाचंयमविधिः, प्रत्यागमनकालेऽपि वाचंयमविधिः, प्रत्यागतस्योपस्थानवैपरीत्यविधि', प्रत्यागतस्य समन्त्रकाहवनीयोपस्थानविधिः, तथैव गार्हपत्योपस्थानविधिश्च। ततोऽमन्त्रकोपस्थानपक्षप्रतिपादनम्। ततः प्रवासादागतस्याग्निहोत्रिणोऽग्निविषयकार्योपदेशादिकम्, गृहाणा मुपचारश्चेति ॥

(३ प्र० ४ ब्रा०)

अथ मासिमास्यमावास्यायां पिण्डपितृयज्ञविधानार्थाख्यानम्। तत्र पितॄणां मर्चनप्रकारोपदेशः, देवानां मर्चनप्रकारोपदेशः, मनुष्याणां मर्चनप्रकारोपदेशश्च। ततो गवादिपशूनां मसुराणाञ्च प्रजापत्युपसदनादिकथनम्, देवानां प्रजापत्याज्ञानुल्लङ्घनकारित्वाख्यानम्, मनुष्याणां प्रजापत्याज्ञोल्लङ्घनकारित्वेन रोगशोकपापनिलयभोगित्वाख्यानञ्च। ततो मनुष्याणां सायम्प्रातरशित्वाद्युपदेशश्च। ततः पितृयज्ञार्थं काल निर्णयः, स्थाननिर्णयः, द्रव्यनिर्णयः, मन्त्रनिर्णयश्च। तत्रैव पिण्डदानार्थाग्निनिधानस्य, अवनेजनस्य, बर्हिःस्तरणस्य, मन्त्रस्य च विधानम्। पिण्डदानानन्तरञ्च मन्त्रजपस्य, परागावर्त्तनस्य, उदकावनेजनस्य, नमस्कारस्य, तन्मन्त्रस्य च विधानम्। ततः पितृप्रार्थनस्य, पिण्डशेषाघ्राणस्य च विधानादिकञ्चेति ॥

(३ प्र० ५ ब्रा०)

अथाग्रयणेष्टिविधानम्। तत्र ऐन्द्राग्न-वैश्वदेव-द्यावापृथिव्यहविषां विधानम्। तत्रानाश्रितदोषविचारः। दक्षिणाविधानम्। ईजानानीजानभेदेनाग्रयणव्यवस्था। ब्राह्मणभोजनविधिः तद्दक्षिणाविधिश्चेति ॥

(४ प्र० १ ब्रा०)

अथ दाक्षायणेष्टिविधानम्। तत्राख्यायिका। तत्र यज्ञस्य नामनिरुक्तिः, फलकथनम्, विशिष्टफलाप्तिहेतुताप्रतिपादनाय आख्यायिकया प्रकृतित्रयोपन्यासश्च। ततो दाक्षायणयज्ञप्रयोग·

विपर्य्ययोपदेशः। तत्र पूर्वपौर्णमास्यामनुष्ठेययागविधिः, ततः परेद्युरनुष्ठेययागद्वयविधिः, अमावास्याप्रयोगेऽप्येवं पूर्वेद्युर्यागैकस्य परेद्युर्यागद्वयस्य च विधानञ्च। ततो दाक्षायणयज्ञस्य,सोमयागरूपताप्रतिपादनादिकम्। ततः पौर्णमास्यां सान्नाय्ययागविध्यादिकम्, अमावास्यायां पयस्यायागविध्यादिकञ्च। वाजिनहोमविधानादि, वाजिनेन दिग्व्याघारणञ्चेति। ततो यजमानपञ्चमाना मृत्विजां भक्षणविधिः, तन्मन्त्रानुमापनञ्चेति॥

(४ प्र॰ २ ब्रा॰)

अथ चातुर्मास्ययागविधिः। तत्रचातुर्मास्ययागीयं वैश्वदेवाख्यं प्रथमं पर्व। तस्य वैश्वदेवयागस्य प्रजासृष्टिहेतुत्वाख्यानम्, आख्यायिकोक्तेऽर्थे मन्त्रप्रमाणप्रदर्शनम्, पादशस्तन्मन्त्रतात्पर्याख्यानञ्च। ततो वैश्वदेवयागविधिः; तत्र प्रधानां हविषां विधिः, पयस्याप्रशंसादिकम्, पयस्यायागविधानादिकञ्च। ततस्तदीयविशेषाङ्गकर्मणां विधानम्; तत्र बर्हिराहरणाग्निमन्थनकाल-प्रयाजसङ्ख्या-समिष्टयजुषां प्रकृतियागतो विभिन्नताख्यानम्, वैश्वदेवयागस्य प्रजाद्यैफलसाधनत्वाख्यानञ्चेति॥

(४ प्र॰ ३ ब्रा॰)

अथ चातुर्मास्ययागीयं वरुणप्रघासाख्यं द्वितीयं पर्व। तस्य वरुणप्रघासयागस्य वरुणपाशमोचनहेतुत्वाख्यानम्, तत्प्रयोगविध्यादिकञ्च। तत्र उत्तरवेदिनिवपनम्, पूर्वविहितपञ्चहविषाञ्चेह विधानम्, करीराणा मावपनम्, शमीपर्णाना मावपनम्, अग्निमरुद्धविषो विधानञ्च। करम्भपात्राणां निर्माणविधिः,

करम्भपात्रनिर्माणावशिष्टाद् यवपिष्टात् मेषमेषीमिथुनस्य निर्माण-विधिः, मेषमेष्योः प्रयागादिकञ्च । ततोऽग्निमन्थनविधानम् । तस्मिन्नेवाग्नौ पत्नीकर्त्तृककरम्भपात्रहोमस्य विधानाय पत्नी-व्यभिचारप्रश्नादिकम्, तद्दोषप्रशमनाय मन्त्रवाचनञ्च । तत्क-रम्भपात्रसङ्ख्याविधानादि, यजमानस्य पत्नराय मन्त्रवाचनादि, तदनन्तरं अध्वर्युप्रतिप्रस्थात्रोराश्रावणादिकम्, मेषमेष्योर्विपरि-हरणम्, अध्वर्योर्वारुण्याः पयस्यायाः प्रचरणम्, प्रतिप्रस्थातु-र्मारुत्याः पयस्यायाः प्रचरणे विशेषोपदेशः, स्रुच्यवदानादिकञ्च । अध्वर्योः प्राशित्रावदानम्, इडोपह्वानादिकञ्च । तत आसेचनम्, अतिक्रमणम्, स्रुग्व्यूहनञ्च । ततोऽध्वर्य्वग्नीध्रयोरुक्तिप्रत्युक्ती । ततः पत्नीसंयाजः, समिष्टयजूंषि, अवभृथगमनादिकम्, केशश्मश्रुवपनविधिश्चेति ॥

(४ प्र० ४ ब्रा०)

अथ चातुर्मास्ययागीयं साकमेधाख्यं तृतीयं पर्व । तस्य साकमेधयागस्य पापोपशमनहेतुत्वाख्यानम्, तत्प्रयोगविध्यादि-कञ्च । तत्र पूर्वदिवसे प्रातर्मध्याह्नसायाह्नेषु क्रमादनीकवदिष्टिः सान्तपनेष्टिः गृहमेधीयेष्टेश्च विधानादिकम् । ततः पूर्णदर्व्याख्यस्य कर्मणो विधानादि । तत्र ऋषभध्वनौ होमविधानादि, अन्त्येष्टि-विधिश्च । ततो महाहविराख्यप्रधानहविषः प्रस्तावश्चेति ॥

(५ प्र० १ ब्रा०)

. तस्य साकमेधीयमहाहविषः प्रयोगविधिः । तत्र क्रमशो-ऽष्टानां हविषां विधानमिति ॥

(४ अ० २ ब्रा०)

अथ पिण्डपितृयज्ञप्रस्तावः। तत्र प्रथमं पितृणां मुपनिक्रयणम्, पितृणां मनुष्याणाञ्चापवर्तनञ्च। ततः पितृयज्ञविधिः। तत्र सोमपानां प्रथमहविर्विधानम्, बर्हिषदां द्वितीयहविर्विधानम्, अग्निष्वात्तानां तृतीयहविर्विधानञ्च। पितृयज्ञकारिणो दक्षिणामुखत्वादिविधानम्, पितराया वेदेर्निर्माणविधानादि, तदीयमाभिधेमीप्रयोगोपदेशः, खोवरण-निषेधादिकञ्च। प्रधानयागानन्तरं स्विष्टकृत्स्थानीयकव्यवाहनयागविध्यादि। ततः पिण्डदानस्य तदङ्गकर्मणां तन्मन्त्राणाञ्च विधयः, हुतोच्छिष्टस्यान्यादौ प्रक्षेपादिर्विधिविकल्पश्चेति॥

नञ्च। ततः शुनासीर्य्यप्रयोगविधयः। तत्राप्यष्टानां हविषां विध्यादिकम्, यागदक्षिणा च। ततः शुनासीर्य्ययागस्य काल-विचारः परिवर्त्तनविधिश्चेति ॥

(५ प्र० ५ प्रा०)

अथ वैश्वदेवादिषु सर्व्वेष्वेव पर्व्वसु सेतिकर्त्तव्यताकपरि-वर्त्तनविधिः। तत्रादौ चातुर्मास्ययागस्य शत्रुविजयहेतुत्वाख्यानम्। ततश्चातुर्मास्यानां प्रथमपर्व्वणो वैश्वदेवयागस्याग्निमुखत्वाख्यानम्, द्वितीयपर्व्वणो वरुणप्रघासयागस्य वरुणमुखत्वाख्यानम्, तृतीयपर्व्वणः साकमेधस्येन्द्रमुखत्वाख्यानञ्च। ततो लौह-क्षुरेण केशानां छेदनं श्मश्रूणां वपनञ्च। ततश्चातुर्मास्ययाजिनां परमगतिफलाख्यानञ्चेति ॥

॥ अथ कर्म्मसूची ॥

॥ अथ समर्त्तव्यालोच्यवचनसूची ॥

"अक्षय्यं ह वै सुकृतं चातुर्मास्ययाजिनो भवति" ५. ४. १.
"अग्ने रेतो हिरण्यम्" २. १. २८.
"अथास्य शरीर मेवाग्निर्दहति ; तद्यथा पितुर्वा मातुर्वा जायेतैव मेषोऽग्नेरधिजायते ; शश्वद्ध वा एषः" २, २, ८,
"अन्नं वा आपः" १. १. ३.
"अयं वै यज्ञो योऽयं पवते" १, ४, २१.
"अयं वै वायुर्योऽयं पवते, एष वा इदं सर्वं प्रप्यावयति यदिदं किञ्च ; वर्षति , इष्टादोषधयो जायन्ते ; ओषधीर्जग्ध्वापः पीत्वा तत एतद्रसोऽधि पयः सम्भवति ; एष हि वा एतज्जनयति, तस्माद्वायव्यं भवति" ५, ४, ७.
"असौ (मृगशिराः) असुर्याहस्य शिर इत्याहुः" १. २. ८.

"आदित्यस्त्वेव सर्वं ऋतवः" २. १. ८.

"इन्द्रो वा एष पुरा वृत्रस्य वधात् , वृत्रं हत्वा यथा महाराजो विजिग्यान एवं महेन्द्रोऽभवत्" ५. १. ८.
इन्द्रो वै यजमानः" १, २, ११.
इयं वै पृथिवी पूषा" ५, १, ७.
इयं वै पृथिव्यदितिः" १. ५. १८.

उत्तरतो हि स्त्री पुमांसमुपशेते" ४, १, १७,

"उत्तरा हि सप्तर्षय उद्यन्ति" १. २. ४.

"उपद्रष्ट्र प्राश्नन्ति। यावन्तो ग्टह्या हविरुच्छिष्टाशाः स्युस्तावन्तः प्राश्नीयुः, अयो अप्यृत्विजः प्राश्नीयुः, अयो अप्यन्ये ब्राह्मणाः प्राश्नीयुः, यदि बहुरोदनः स्यादथैतां कुम्भी मपिधाय निदधति" ४. ४. १६.

'उभये ह वा इद मग्रे सहासुर्देवाश्च मनुष्याश्च" ३. २. ४.

"ऋतवः पितरः" ३. ४. २४ ; ५. २. ४२.

"एता ह वै देवता योऽस्ति तस्मिन् वसन्ति, इन्द्रो यमो राजा नडो नैषिधः" २. ४. १, २.

"एते वै विश्वेदेवा रश्मयः। योऽथ परं भाः प्रजापतिर्वा स इन्द्रो वा" २. ३. ७.

"एष एव मृत्युर्य एष तपति ०—० अमुष्मिंल्लोके पुनः पुनरेव प्रमारयति" ३. १. ७, ८.

"एष वै यज्ञो यदग्निः" १. ४. १८.

"कं वै प्रजापतिः" ४. ३. १३.

"कनीयांसो हि देवा मनुष्येभ्यः ०—० भूयांसो हि मनुष्या देवेभ्यः ०—० भूयांसो हि पशवो मनुष्येभ्यः ०—० कनीयांसो ह वा अस्य भार्या भवन्ति, भूयांसः पशव." २. ४. १८.

"काल्वालीकृता हैव तर्हि पृथिव्यास, नौषधय आसुः, न वनस्पतय." २. २. ३.

"छायेव वा अयं पुरुष." २. १. १०.

"तदग्निहोत्रोच्छिष्टं ०—० नाब्राह्मणः पिबेत्" २. ३. ३८.

"तस्मादेतदृषिणाभ्यनूक्तम्— 'प्रजा ह तिस्रोऽत्याय मीयुरिति" (ऋ० सं० ८. १०१. १४.) ४. २. ४.

"तान् द्वयोर्मूतकयोरुपनह्य वेणुयष्ट्यां वा कुपे वोभयत आबध्योदङ् परेत्य यदि वृक्षं वा स्थाणुं वा वल्मीकं वा विन्देत , तस्मिन्नासजति ;— 'एतत् ते रुद्रावसं तेन परो मूजवतोऽतीहि' –इति" ५. ३. १७.

"तिर इव वै पितरो मनुष्येभ्यः" ३. ४. २१.

"देवाः सन्ति ०—० पितरश्चौषधयश्च सन्ति ०—० मनुष्याः सन्ति" २. ३. १८.

"द्यौर्वह्नी नक्षत्रैः" १. ४. २८.

"द्वयं वा इदं जीवनम् , मूलि चैवामूलञ्च" २. ३. १०.

"द्वया वै देवाः। अहैव देवा , अथ ये ब्राह्मणाः शुश्रुवांसोऽनूचानास्ते मनुष्यदेवाः ;०—० आहुतिभिरेव देवान् प्रीणाति , दक्षिणाभिर्मनुष्यदेवान्" १. ६. ६ ; २. ५ , १४.

"न श्वः श्व मुपासीत को हि मनुष्यस्य श्वो वेद" १. ३. ९.

"नो ह्यनाहिताग्नेर्व्रतचर्यास्ति" १. ४. ७.

"नौर्ह वा एषा स्वर्ग्या यदग्निहोत्रम्" ३. १. १५ , १६.

"पतयो ह्येव स्त्रियै प्रतिष्ठा" ५. ३. १४

"पयसो वै प्रजाः सम्भवन्ति" ४. ३. ८.

"परमां गतिं गच्छति" ५. ५. ८.

"पुत्रासो यत्र पितरो भवन्ति (ऋ० सं० १. ८८. ८.)" ३. १. ६.

"पूर्वाह्णो वै देवानाम्, मध्यन्दिनो मनुष्याणाम् अपराह्ण पितॄणाम्" २. ४. ८.

"प्रजापतिं ०—० देवा यज्ञोपवीतिनो भूत्वा दक्षिणं जान्वाच्योपासीदंस्तानब्रवीद् यज्ञो वोऽन्न ममृतत्वं व ऊर्ग वः सूर्यो वो ज्योतिरिति" २. ४. १.

"(प्रजापतिं) पशव उपासीदन् तेभ्यः स्वैप मेव चकार यदैव यूयं कदा च लभध्वै यदि काले यदनाकालेऽथैवाश्नायेति" २. ४. ४.

"(प्रजापतिं) पितरः प्राचीनावीतिनः सव्यं जान्वाच्योपासीदंस्तानब्रवीत् मासि मासि वोऽशनं स्वधा वो मनोजवो वश्चन्द्रमा वो ज्योतिरिति" २. ४. २.

"(प्रजापतिं) मनुष्याः प्रावृता उपस्थं कृत्वोपासीदंस्तानब्रवीत् सायम्प्रातर्वोऽशनं प्रजा वो मृत्युर्वोऽग्निर्वो ज्योतिरिति" २. ४. ३.

"(प्रजापतिं) अथासुरा उपसेदुरित्याहुस्तेभ्यस्तमश्च मायाञ्च प्रददौ" २. ४. ५.

"प्रथमदुग्ध सुष्णं भवति ; अग्नेर्हि रेत." २. २. १५.

"मनो ह वै देवा मनुष्यस्याजानन्ति ३. ३. ११.

"माता धेनुर्मातेव वा इयं मनुष्यान् बिभर्त्ति" १, ५. २१

"मेधो वै पयः, मेधस्तण्डुलाः, त मुभयं मेध मालन् धत्ते, तस्मात् घोरौदनो भवति ४. ४. ४.

"यत्रैतत् प्रतितरा मिव तिरश्चीवार्चि. संशाम्यतो भवति, तर्हि हैष भवति मित्र." २. ४. १२.

"यद्वैतत् प्रथमं समिद्धो भवति , धूप्यत एव , तर्हि हैष भवति रुद्रः" २. ४. ८.

"यद्वैतत् प्रदीप्ततरो भवति , उच्चैर्धूमः परमया जूत्या बल्बलीति, तर्हि हैष भवतीन्द्रः" २. ४. ११.

"यद्वैतत् प्रदीप्तो भवति, तर्हि हैष भवति वरुणः" २. ४. १०.

"यद्वैतदङ्गारायाकम्प्रस इव, तर्हि हैष भवति ब्रह्म" २. ४. १२.

"यथैवासौ सूर्य एवं (नक्षत्रम्)" १. २. १८.

"योषा वा आपः, वृषाग्निः" १. १. ४.

"वर्णा ह त्वेव सर्वेषां पशूनां रूपम्" २. १. ७, ८.

"वसन्तो ग्रीष्मो वर्षास्ते देवा ऋतवः" १. ३. १.

"वीर्यं वा अश्वः" १. ४. २४.

"शरद्धेमन्तः शिशिरस्ते पितरः (ऋतवः)" १. ३. १.

"शाखया वत्सानपाकृत्य पवित्रवति सन्दोह्य , तं चरुं श्रपयति , चरुरु ह्येव स यत्र त च तण्डुलानावपन्ति" ४. ४. ४.

"स उत्तरस्या मेव पयस्यायां मेधीं मवदधाति, दक्षिणस्यां मेथम्" ४. १. १७.

"स एतांस्त्रिस्त्रस्तनूरेषु लोकेषु विन्यधत्त" १. ५. १४.

"स एव पुत्रः सन् पिता भवति" १. १. ५.

"स पत्नी मुदानेष्यन् पृच्छति केन चरसीति; वरुण्यं वा एतत् स्त्री करोति , यदन्यस्य सत्यन्येन चरति" ४. १. २०.

"सप्त च वै शतान्यधीतानां षष्टि विंशतिश्च" १. १. १८.

शतपथब्राह्मणम् ।

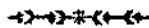
अथ

तृतीयकाण्डम् ।

॥ अथ प्रथमः प्रपाठकः ॥

॥ प्रथम ब्राह्मणम् ॥

॥ अपि वा प्रथमाध्याये प्रथम ब्राह्मणम् ॥

॥ हरिः ॐ ॥

देवयजनं जोषयन्ते । स यदेव वर्षिष्ठꣳ स्यात् तज्जोषयेरन्यदन्यद्भूमेर्नाभिशयीत*ततो वै देवा दिवमुपोदक्रामन् देवान् वा एष उपोत्क्रामति यो दीक्षते स सदेवे देवयजने यजते स यद्धान्यद्भूमेरभिशयीत†वरतर इव हैष्ट्वा स्यात् तस्माद्यदेव वर्षिष्ठꣳ स्यात् तज्जोपयेरन् ॥ १ ॥

तद्वर्षं सत् समꣳ स्यात् । समꣳ सदविभ्रꣳशि स्याद-

† 'विशुयीत'-इति शा०-सम्मत इति डा०-वेबर ।

"स यत्रोदङ्ङावर्त्तते देवेषु तर्हि भवति ०—० अथ यत्र
दक्षिणावर्त्तते पितृषु तर्हि भवति" १. ३. २.

"स यो हैवं विद्वान् सायम्प्रातराग्नी भवति, सर्वं हैवायुरेति" ३. ४. ६.

"सर्वतोमुखो वा असावादित्य: ०—० सर्वतोमुखोऽय मग्नि:०—०
अन्यतोमुख: पुरुष:" ५. ४. १४—१६.

"सर्वाणि ह वा अन्यानि नक्षत्राणि प्राचीं दिशमायन्ते" १. २. ३.

"सायुज्यं सलोकतां जयति" ५. ५. ८.

"सोमो राजा देवाना मन्नं यच्चन्द्रमा:" ४. १. १५.

"स्त्री वै मा महिमाहेति स स्त्राहेति" २. २. ६.

"हिरण्मम् ०—० अग्नेर्हि रेत:" १. १. ५.

॥ अथर्षिनामादिसूची ॥

ऋषिनामादि.	प्र०	ब्रा०	क०	ऋषिनामादि.	प्र०	ब्रा०	क०
अप्नवान:	३	२	१४	आसुरि	२	३	८
अम्बिका	५	३	८	आसुरि:	३	३	२
आरुण:	१	६	२०	आसुरि:	५	२	२५
आरुणि:	२	३	३१	आसुरि:	५	२	२६
आरुणि:	२	२	३४	आसुरि:	५	४	१०
आसुरि:	१	४	२७	इन्द्र:	२	४	१, २.

ऋषिनामादि.	प्र०	ब्रा०	क०
उर्वारुकम्	५	३	१२
ऋषय:	१	५	१४
ऋषय:	३	९	२४
ऋषि:	४	९	४
एके	५	९	३३
औपवेशि:	१	६	२०
औशिज:	३	२	३५
कक्षीवान्	३	२	३५
कहोड:	३	५	१
कुमार्यै:	५	३	१३
कुरव:	४	१	५
कौषीतकि: ...	३	५	१
चैलकि:	२	३	३४
जीवल:	२	३	३४
ज्ञातय:	१	६	२०
तक्षा	२	३	३१
दक्ष:	४	१	१, ६
दाक्षायणा: ...	४	१	९

ऋषिनामादि.	प्र०	ब्रा०	क०
देवभाग:	४	१	५
नड:	२	४	१, २
नैषिध:	२	४	१, २
पाष्वि:	१	४	२७
पार्वति:	४	१	६
प्रतीदर्श:	४	१	३
भाल्लवेय:	१	४	६
भृगव:	३	९	१४
माधुकि:	१	४	२७
यम:	२	४	१, २
याज्ञवल्क्य: ...	२	३	२१
याज्ञवल्क्य: ...	३	५	२
श्रौतर्षि:	३	१	५
श्वैक्न:	४	१	३
सहदेव:	४	१	४
सार्ञ्जय:	४	१	४
सुप्ला	४	१	४
सृञ्जया:	४	१	४, ५

विभ्रंशि सत् प्राक्प्रवणं स्यात् प्राची हि देवानां दिगथो ऽउदक्प्रवण मुदीची हि मनुष्याणां दिग्दक्षिणतः प्रत्युच्छ्रित मिव स्यादेषा वै दिक् पितॄणां स यद्दक्षिणाप्रवणं स्यात् क्षिप्रे ह यजमानोऽमुं लोक मियात्तथो ह यजमानो ज्योग् जीवति तस्माद्दक्षिणतः प्रत्युच्छ्रित मिव स्यात् ॥ २ ॥

न पुरस्ताद्देवयजनमात्र मतिरिच्येत। द्विषन्तं हास्य तद् भ्रातृव्य मभ्यतिरिच्यते कामं ह दक्षिणतः स्यादेव मुत्तरत ऽएतद्ध त्वेव समृद्धं देवयजनं यस्य देवयजनमात्रं पश्चात् परिशिष्यते क्षिप्रे हैवैन मुत्तरा देवयज्योपनमतीति नु देवयजनस्य ॥ ३ ॥

तद्ध होवाच याज्ञवल्क्यः। वार्ष्णाय* देवयजनं जोषयितुमैम तत्सात्ययज्ञोऽब्रवीत्सर्वा वा ऽइयं पृथिवी देवी देवयजनं यत्र वा ऽअस्यै क्व च यजुषैव परिगृह्य याजयेदिति† ॥ ४ ॥

ऋत्विजो हैव देवयजनम्। ये ब्राह्मणाः शुश्रुवांसोऽनूचाना विद्वांसो याजयन्ति सैवाह्वलैतन्नेदिष्ठतमा‡ मिव मन्यामह ऽइति ॥ ५ ॥

---

* 'वार्ष्णाय'-इति ग। † 'याजयेदिति'-इति ग।
‡ 'नेदिष्ठमा'-इति ग।

तच्छालां* वा विमितं वा प्राचीनवꣳशं मिन्वन्ति। प्राची हि देवानां दिक् पुरस्ताद्वै देवाः प्रत्यञ्चो मनुष्यानुपावृत्तास्तस्मात्तेभ्यः प्राङ् तिष्ठन् जुहोति ॥ ६ ॥

तस्माद् ह नु प्रतीचीनशिराः शयीत। नेद्देवानभिप्रसार्य शया इति या दक्षिणा दिक् सा पितॄणां या प्रतीची सा सर्पाणां यतो देवा उच्चक्रमुः सैषाहीना योदीची दिक् सा मनुष्याणां तस्मान् मानुष उदीचीनवꣳशा मेव शालां वा विमितं वा मिन्वन्त्युदीची हि मनुष्याणां दिग्दीक्षितस्यैव प्राचीनवꣳशा नादीक्षितस्य ॥ ७ ॥

तां वा एतां परिश्रयन्ति। नेदभिवर्षादिति न्वेव व्वर्षा देवान् वा एष उपावर्त्तते यो दीक्षते स देवताना मेको भवति तिर इव वै देवा मनुष्येभ्यस्तिर इवैतद्यत् परिश्रितं तस्मात् परिश्रयन्ति ॥ ८ ॥

तत्र सर्व्व इवाभिप्रपद्येत। ब्राह्मणो वैव राजन्यो वा वैश्यो वा ते हि यज्ञियाः ॥ ९ ॥

स वै न सर्वेणैव संवदेत। देवान् वा एष उपावर्त्तते यो दीक्षते स देवताना मेको भवति न वै देवाः सर्वेणैव संवदन्ते ब्राह्मणेन वैव राजन्येन वा वैश्येन वा ते

* 'तच्छालों'-इति ग।

हि यज्ञियास्तस्माद्यदेनः शूद्रेण संवादो विन्देदेतेषा मेवैकं ब्रूयादिम मिति विचक्ष्वेम मिति विचक्ष्वेत्येष उ तत्र दीक्षितस्योपचारः* ॥ १० ॥

अथारणी पाणौ कृत्वा† । शाला मध्युवसति स पूर्व्वार्द्धः स्थूणाराज मभिपद्यैतद्यजुराहेदं मगन्म देवयजनं पृथिव्या यत्र देवासो अजुषन्त विश्व इति तदस्य विश्वैश्च देवैर्जुष्टं भवति ये चेमे ब्राह्मणाः शुश्रुवांसोऽनूचाना यद्वास्य तेऽक्षिभ्या मीक्षन्ते ब्राह्मणाः शुश्रुवांसस्तद्वास्य तैर्जुष्टं भवति ॥ ११ ॥

यद्वाह । यत्र देवासो अजुषन्त विश्व इति तदस्य विश्वैर्देवैर्जुष्टं भवत्यृक्सामाभ्याः सन्तरन्तो यजुर्भिरित्यृक्सामाभ्यां वै यजुर्भिर्यज्ञस्योदृचं गच्छन्ति यज्ञस्योदृचं गच्छानीत्येवैतदाह रायस्पोषेण समिषा मदेमेति भूमा वै रायस्पोषः श्रीर्वै भूमाशिष मेवैतदाशास्ते समिषा मदेमेतीयं मदतीति वै त माहुर्यः श्रिय मश्नुते यः परमतां गच्छति तस्मादाह समिषा मदेमेति ॥ १२ ॥ १ ॥

॥ इति प्रथमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [१.१.] ॥

* 'चारः'–इति क, 'चारः'–इति ग। † 'कृत्वा'–इति ग।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे, तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥
आधानपुनराधाने अग्निहोत्रं ततः परम् ।
चातुर्मास्यानि च यद्वद्द्वितीयकाण्ड ईरितम् ॥ २ ॥

अथ तृतीयचतुर्थाभ्यामेकाहाहीनसत्रलक्षण[1]सकलसोमयाग[2]-प्रकृतिभूतोऽग्निष्टोमोऽभिधीयते[3] । तत्र तृतीयकाण्डस्य प्रथमाध्याये

१— "त्रिविधः सोमयागः, एकाहाहीनसत्रनामकः । एकस्मिन्नेवाहनि सवनत्रयेण निष्पाद्य एकाहः । द्विरात्र मारभ्य एकादशरात्रपर्यन्ता अहीनाः । त्रयोदशरात्र मारभ्य सहस्रसंवत्सरपर्यन्तानि सत्राणि । द्वादशाहस्तु द्विरूपः । तत्राहीनरूपेण द्विरात्रादीनां प्रकृतिः, सत्ररूपेण त्रयोदशरात्रादीनाम् । तस्य च द्वादशाहस्य एकाहरूपो ज्योतिष्टोमः प्रकृतिः"–इति तै० सं० १ २.१-सा० भा० । "एकाहाहीनसत्राणि सोमभेदा इति त्रयः"–इत्यादि च तै० सं० ७ १ १-भाष्यारम्भे सायणः । "उक्तप्रकृतयोऽहीनैकाहाः (९.२ १.)"–इत्यारभ्य "इत्येकाहाः, अथाहीनाः द्व्यहप्रभृतयो द्वादशरात्रपरार्ध्याः (१०.१.१०, ११.)"–इत्याद्यन्त आश्वलायनीयश्रौतसूत्रग्रन्थश्चेहालोच्यः ।

२— "सप्तसंस्थः सोमयागो भवति । तथाहि— "अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम उक्थ्यः षोडशी वाजपेयोऽतिरात्रोऽप्तोर्याम इति संस्थाः"–इति आश्व० श्रौ० सू० ६ ११.१ । अप्तोर्याम आप्तोर्याम इत्यभिन्नः ।

३— "अग्निष्टोमं प्रथमयज्ञम्, अतिरात्र मेके पूर्वं समामनन्ति"–इति आप० श्रौ० सू० १० २ ३, ४ । अग्निष्टोमे कृत्स्नाङ्गजातस्योपदिष्टत्वात् स एवेतरेषां प्रकृतिः ।

शालानिर्माणप्रभृति दीक्षाहुतिपर्यन्तं प्रतिपाद्यते। तत्रादौ शाला-निर्माणार्थं देवयजनपरिग्रहं विधत्ते— "देवयजन जोषयन्त इति। देवा इज्यन्तेऽस्मिन् अत्रेति 'देवयजनम्'। अधिकरणे ल्युट्[1]। प्राचीनवंशसदोहविर्धानादिनिर्माणपर्याप्तं देवयजनं स्थानम्[2]। तत् 'जोषयन्ते' सेवन्ते। स्वार्थिको णिच्[3]। परिग्रहीतारो यजमानपुरुषाः। तस्य विशेष माह— "स यदेव वर्षिष्ठं स्यात् तज्जोषयेरन्निति। 'सः' इति प्रसिद्धौ, यच्छन्दविशेषण मेतत्। प्रसिद्धं 'यद्' देवयजनम्, 'तत्' 'वर्षिष्ठम्' अतिशयेन वृद्धम्, उच्छ्रितम्, जोषयितव्य मित्यर्थः। वर्षिष्ठ मित्येतत् स्पष्टयति— "यदन्यदित्यादिना। यद्यस्या[4] उपरि गृहीतायाः 'भूमेः' 'अन्यत्' परिसरस्थलं ('नाभिशयीत') नाति-शयीत, अतिशयित मुच्छ्रित न च तद् वर्षिष्ठमित्यर्थः[5]। उक्तलक्षणं देवयजनं प्रशंसति— "अतो वा इति। 'अतः' अस्मात्, यदित्युक्त-लक्षणात् 'देवाः' 'दिवम्' 'उपोत्क्रामन्' उत्क्रान्ताः, प्राप्ताः। उत्क्रामन्तु नाम, ततः किमु? इत्यत आह— "देवान्वा इति। यस्मात् 'एषः' दीक्षितोऽपि 'देवान्' उपोत्क्रामति, तस्माद् याद्रूप्येण

१— पा० सू० ३. ३. ११३।

२— 'देवयजनस्थानम्'–इति च। "देवयजनं वै वरं पृथिव्यै"–इत्यादि ऐ० ब्रा० १. ३. २। "प्राचीन माहवनीयात् प्रवणं स्यात् प्रतीचीनं मार्ह-पत्यादेतद्वै याहृतं देवयजनम्"–इति तै० सं० ६. २. ६. २५।

३— 'जुष परितर्कणे'–इति चुरादि (१८३५ धा०), 'परितर्कण मूहो हिंसा वा'–इति तत्र दीक्षितः। प्रीतिसेवनयोस्तु तुदादित्वात् जुषत इत्येव।

४— 'यदस्य'–इति च।

५— 'मुच्छ्रितं न स्यात्'–इत्येव च।

देवयजनेन देवा दिव गताः, तादृश कुर्वन् 'स.' दीक्षितः 'सदेवे' एव 'देवयजने' ('यजते') इष्टवान् भवति। अनेवविधस्य परिग्रहे दोष माह— "स यद्देति। निम्ने देवयजने 'इष्टा' स्वय मेव 'अवरतर इव' अत्यन्त नीच एव 'स्यात्'। "तस्मादित्युपसहारः। अत्र कात्यायनः सौभिक मृत्तिग्वरण मभिधायाह— "देवयजनं जोषयन्त उन्नततमम्"-इति[1] ॥ १ ॥

अन्यानपि धर्मविशेषानाह— "तदर्थेति। 'वर्षे' उन्नत 'सत्', 'तत्' देवयजन 'सम स्यात्', विषमस्य विसदृशदर्शनात् तदभावाय तत् सम कर्त्तव्य मित्यर्थः। समत्वेन 'अविभ्रंशि' अपि स्थल प्राचीन-प्रवणम् उदीचीनप्रवण वा भवेत्, प्राक्त्वेन देवानाम्, उदक्त्वेन मनुष्याणां च देवयजनसम्बन्धसम्भवात्, उभयसम्बन्धिन्योर्दिशोरन्य-तरस्या प्रवणत्वाभिधान मित्यभिप्राय। उदक्प्रवणत्वे यदर्थसिद्ध दक्षिणोन्नतत्वम्, तदाह— "दक्षिणत प्रत्युच्छ्रित मिवेति। विपक्ष-बाधमुखेन दक्षिणप्रवणत्व निषेधति— "एषा वा इति। 'क्षिप्रे' अचिरेणैव कालेन 'अमु' परलोकम्, 'तथो ह' पूर्वोत्तरप्रवणत्वपक्षे-ऽप्यचिरकालम्[2] ॥ २ ॥

१— 'देवयजन जोषयन्ते। उन्नततमम्। समम्। अविभ्रंशि। अभितो देवयजनमात्रदेशम्। पुरस्तादुच्चम्। प्राक्प्रवणम्। उदग्वा। यत्विमाग्-धातविन। उद्धतौषधिमूलेऽपरेऽन्ते विमित कुर्वन्ति"–इति का० श्रौ० ७. १. १०—१८ इस सूत्राणि द्रष्टव्यानि।

२— "दक्षिणत उन्नत मुदीचीनावनत प्राक्प्रवण प्रागुदक्प्रवण वा देवयजनम्"–इति आप० श्रौ० सू० १० २० १।

अथ देवयजनप्रागदेशे[1] देवयजनान्तरपरिमितप्रदेशस्याधिक्य निषेधति—"न पुरस्तादिति। स देशातिरेको यजमानभ्रातृव्यातिरेकाय भवति। तथा चापस्तम्ब—"न प्राचीन देवयजनाद् देवयजनमात्र मुच्छिषेत्"-इति[2]। दक्षिणोत्तरयोरतिरेकस्त्वैच्छिक[3] इत्याह— "काम हेति। पश्चाद्भागे पुनरन्यस्य देवयजनस्य पर्याप्तप्रदेशोपेत देवयजन समृद्धिकर मित्याह—"एतद्ध त्वेव समृद्ध मिति। प्रतिपाद्य मर्थं निगमयति—"इति देवयजनस्येति। कॢप्तिरिति शेष। अत्र कात्यायन.—"सम मविभ्रंश्यभितो देवयजनमात्रदेशम् पुरस्तादर्जम् प्राक्प्रवण मुदक्वा"-इति[4] ॥ ३ ॥

अथाख्यानमुखेन देवयजनपक्षान्तर माह— "तदु होवाचेति। वार्ष्ण[5] ऋषि 'याज्ञवल्क्य उवाच'। यदा वय देवयजनपरिग्रहाय गता', तदानीं 'सात्ययज्ञ' आह। "एतावती वै पृथिवी, यावती

१— 'देवयजनप्रदेशे'-इति ङ।

२— आप० श्रौ० १०, २०, १०।

३— 'स्वैच्छिक'-इति च।

४— का० श्रौ० ८, १ १२–१७ षट सूत्राणि पर्यालोच्यानि।

५— 'वार्ष्ण'-इति सयकार पाठ स्वीकृतोऽत्र मूले भाष्ये च डा०० वेबरेण। तत एवोद्धृतो रोथ्-बोथलिङ्ग सङ्गृहीते 'वार्टबुग्'-कोशेऽपि। पर मित्रैव पुरस्तादेकत्र (१ १.१.१०.), परस्ताचापरत्र (१४ ६ १०.८.) दृश्यते 'वार्ष्ण'-इत्येव निर्यकार। तथा तैत्तिरीयब्राह्मणेऽपि "गोबलो वार्ष्ण"—इत्येव (३ ११. ९. ३)। यतोऽत्र मत्सङ्गृहीतहस्तलिखितपुस्तकाना मेव लेख समादृत इह मूलभाष्ययोरिति।

वेदिः"—इत्यादिश्रुतेः[१] वेद्युपलक्षितदेवयजनस्य देवतात्मकसमस्तपृथिवीरूपत्वम्; अतो 'यत्र क्व च' मन्त्रेण परिग्रहे सति तदुक्तलक्षणमेव भवेदित्यर्थः ॥ ४ ॥

याज्ञवल्क्यस्तु वक्ष्यमाणलक्षणैर्ऋत्विग्भिः परिग्रह एवोक्तलक्षणदेवयजनपरिग्रह इत्याह—"ऋत्विजो हैवेति। 'शुश्रुवांसः' श्रुतशास्त्राः, 'अनूचानाः' साङ्गप्रवचनाध्येतारः[२]। 'अह्रुताः' दोषरहिताः। ऋत्विजोऽपि श्रुताध्ययनादिसम्पन्ना भवेयुरित्ययं मर्योऽप्युक्तो भवति ॥ ५ ॥

यथोक्तदेवयजने यत् कर्त्तव्यं गृहं तत् प्राचीनवंशं कर्त्तव्यमित्याह—"तच्छालां वेति। 'शालां' दीर्घचतुरस्रं गृहं, 'विमितं' सर्वतः समपरिमाणम्[३]; अनयोरन्यतरत् 'प्राग्वंशम्' मिनुयात्। प्राग्दिशः प्रशंसार्थ मर्थवाद माह—"प्राची हीति। यस्मात् प्रत्यग्दिग्गतान्[४] ऋत्विग्यजमानान् प्रति पुरोदेशाद्धविर्भाजनाः प्रत्यङ्मुखोपावृत्ताः, 'तस्मात्' 'तेभ्यः' देवेभ्यः 'प्राङ् तिष्ठन् जुहोति'। तस्मात् प्राचीनवंश मुपपद्यते[५] ॥ ६ ॥

प्रासङ्गिकं दीक्षितस्य शयने कञ्चिन्नियम माह—"तस्माद्

१— तै० सं० ७. ४. १८. ६ ऋक् द्रष्टव्या।

२— 'वेदार्थं श्रुतवन्त'-इति (का० श्रौ० ७. १. ८ सू०) या० दे०।

३— "विमितं चतुरस्रं स्यात् दशारत्निप्रमाणत"-इतीह परिशिष्टकारवचनम्। 'द्वादशारत्निमानत'-इत्यपि तत्र पाठान्तरम्।

४— 'प्राग्दिग्गतान्'-इति ङ, च।

५— "प्राग्वंशं पुरस्ताद्द्वारं प्रतिदिग्द्वार मुदग्वंशं वा"-इति का० श्रौ० सू० ७. १ २०—२१।

द्देति। 'अभिप्रसार्य' पादावित्यर्थः। प्राग्दिक्प्रशंसार्थं दिग्विभागरूप मर्थवाद माह— "या दक्षिणेति। 'यतो' 'देवा.' यजमानादीन् प्रति' 'उपचक्रमुः', 'सा' प्राची 'अहीना' सम्वृद्धा। उदीच्या मनुष्यसम्बन्धितया तेषा मुदग्वंशा शाला[1]। निर्माणात् प्रसिद्ध मित्याह— "तस्मान्मानुष इति। 'मानुषे' मनुष्यार्हे कर्मणि। 'दीक्षितस्य' प्राग्वंश एव, अन्येषां तु उदीचीनवंशत्व मिति व्यवस्था ॥ ७ ॥

सर्वतः परिश्रयणं विधत्ते— "तां वा एता मिति। वृष्ट्यादिपरिहाराय परिश्रयणं कर्त्तव्यम्, दीक्षितस्येतरेभ्यो व्यवधानाय च परिश्रयणं कर्त्तव्य मिति परिश्रयणस्तुतिः[2] ॥ ८ ॥

तत्रात्रैवर्णिकानां शूद्रादीना मभिप्राप्ति निषेधति— "तस्य सर्वं इवाभिपद्येतेति[3] ॥ ९ ॥

दीक्षितस्य सर्वैर्वाग्व्यवहारं निषेधति— "स वै नेति। सर्वशब्दस्य सङ्कोच माह— "ब्राह्मणेन वैश्येति। 'तस्माद्' ब्राह्मणादिवर्णत्रयस्य यज्ञार्हत्वाद्। 'यदि' 'शूद्रेण' 'संवादो' 'विन्देत्' लभ्येत्, 'एतेषां' त्रैवर्णिकानां मध्ये 'एकम्', 'इमम्' शूद्रम् 'इति' एवं सर्वेदानी मुक्तप्रकारेण 'विचक्ष्व' ब्रूहीति स्वयं 'ब्रूयात्'।

१— "शाला वा"–इति का० श्रौ० सू० ७. १. २४। दीर्घचतुरस्रा कुटी शालेति हरिस्वामी।

२— "प्राचीनवंशं करोति पुरस्तादुन्नतं पश्चान्निनतं सर्वतः परिश्रितम्"–इति आप० श्रौ० सू० १०. ५. १।

३— का० श्रौ० ७. ४. ५ सूत्रं द्रष्टव्यम्।

वीप्सया[1] सर्वोऽपि वचनप्रकार परिगृह्यते। 'एव' 'उपचार' व्यवहार.[2] ॥ १० ॥

समन्त्रकशालाप्रवेश विधत्ते— "अथारणी पाणी कृत्वेति। 'अध्यवस्यति' शालां प्रविश्य मन्त्रेणैतद् देवयजन मिति निश्चिनु-यादित्यर्थ। अध्यवसानप्रकार माह— "स पूर्वार्द्ध मिति। 'स्थूणा-राज' मध्ये स्थित[3] उन्नतस्तम्भ, तस्य 'पूर्वार्द्धम्' 'अभिपद्य' गृहीत्वा "इद मगन्म"-इति[4] 'यजु' ब्रूयात्[5]। अत्र कात्यायन— "समा-रोह्याग्नी शालास्तम्भ पूर्वार्द्धं गृहीत्वारणिपाणिरिद मगन्मेति"-इति[6]। मन्त्रस्य द्वितीय पाद देवशब्दतात्पर्याभिधानेन व्याचष्टे— "तदस्य विश्वैरिति। श्रुताध्ययनवद्भिर्ब्राह्मणै.। 'अर्चिर्भ्यां' 'यत्' 'ईपन्ते', 'तत्' 'ते' विश्वैर्देवै 'जुष्टम्' इत्यर्थ ॥ ११ ॥

"यद्वाहेति। तृतीय पाद व्याचष्टे— "सकृमामाभ्या मिति।

१— 'वीप्सायां'-इति ङ। वीप्सया-श्रुताविह "इम मिति विपत्स्येति वाक्य द्विरुक्तया ब्रूयादिति यावत्।

२— का॰ श्रौ॰ ५. ४. ५ सूत्र द्रष्टव्यम्।

३— 'मध्योदित'-इति घ, ङ।

४— "इद मगन्म देवयजन पृथिव्या यत्र देवासो अजुषन्त विश्वे। ऋक्सामाभ्यां सन्तरन्तो यजुर्भी रायस्पोषेण समिषा मदेम।"-इति य॰ वा॰ स॰ ४ १ १ मन्त्रपाठ।

५— "प्राग्वंशस्य मध्यम स्थूणाराज मारभ्य जपतीति वाजसनेयकम्"-इति आप॰ श्रौ॰ सू॰ १० ५ ४।

६— का॰ श्रौ॰ सू॰ ७ १ ११।

'यजुर्भि' क्रियमाण यज्ञस्वरूपम् 'ऋक्सामाभ्या' स्तोत्रशस्त्राभ्या 'तरन्त' पार प्रापयन्त इति तत्र भागस्य 'उदृच' परिसमाप्ति प्राप्नोमीत्युक्तवान् भवति। चतुर्थपादस्य प्रथमभाग व्याचष्टे—"रायस्पोषेणेति। 'भूमा' बहुभाव एव 'रायस्पोषो' धनपुष्टि, स च 'भूमा' साचात् 'श्री' एव, तस्मात् 'एतद्' यागपाठे 'आशिषम्' एव आशास्ते। तद्द्वितीयभागस्य तात्पर्य माह—'स मिषेति। लोके य श्रिय परमता च गच्छति, तम् 'इषम्' अन्न 'मदति' मोदत इत्याहु, अतो मन्त्रे स मिषेति भाग माहेत्यर्थ ॥ १२ ॥ १ [१ १.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे प्रथमाध्याये प्रथम ब्राह्मणम् ॥

(अथ द्वितीय ब्राह्मणम्)

अपराह्णे दीक्षेत। पुरा केशश्मश्रोर्वपनाद्यत् कामयेत तदश्नीयाद्यद्वा सम्पद्येत व्रतं ह्येवास्यातोऽशनं भवति यद्यु नाशिशिषेदपि कामं नाश्नीयात् ॥ १* ॥

---

* एतदनन्तर चिह्न 'शत १०००'—इति ग पुस्तके।

अथोत्तरेण शालां परिश्रयन्ति। तदुदकुम्भ मुपनिदधति तन्नापित उपतिष्ठते तत्केशश्मश्रु च वपते नखानि च निकृन्तते ऽमेध्यो वै पुरुषो यदस्यापो नोपतिष्ठन्ते केशश्मश्रौ च वा ऽअस्य नखेषु चापो नोपतिष्ठन्ते तद्यत्केशश्मश्रु च वपते नखानि च निकृन्तते मेध्यो भूत्वा दीक्षा ऽइति ॥ २ ॥

तद्धैके। सर्व्वं ऽएव वपन्ते सर्वं ऽएव मेध्या भूत्वा दीक्षिष्यामह ऽइति तदु तथा न कुर्याद्यद्वै केशश्मश्रु च वपते नखानि च निकृन्तते तदेव मेध्यो भवति तस्मादु केशश्मश्रु चैव वपेत नखानि च निकृन्तेत ॥ ३ ॥

स वै नखान्येवाग्रे निकृन्तते। दक्षिणस्यैवाग्रे सव्यस्य वा ऽअग्रे मानुषेऽथैवं देवत्राङ्गुष्ठयोरेवाग्रे कनिष्ठिकयोर्व्वा ऽअग्रे मानुषेऽथैवं देवत्रा* ॥ ४ ॥

स दक्षिण मेवाग्रे गोदानं वितारयति। सव्यं वा ऽअग्रे मानुषेऽथैवं देवत्रा ॥ ५† ॥

स दक्षिण मेवाग्रे गोदान मभ्युनत्ति। इमा आपः श मु मे सन्तु देवीरिति स यदाहेमा ऽआपः श मु मे

---

*, † 'देवत्रा'—इति ग।

सन्तु देवीरिति वज्रो वा ऽआपो वज्रो हि वा ऽआप-स्तस्माद्येनैता यन्ति निम्नं कुर्वन्ति यत्रोपतिष्ठन्ते निर्दहन्ति तत्तदेत मेवैतद्वज्रꣳ शमयति तथो हैन मेष वज्रः शान्तो न हिनस्ति तस्मादाहेमा आपः श मु मे सन्तु देवीरिति* ॥ ६ ॥

अथ दर्भतरुणकं मन्तर्दधाति। ओषधे त्रायस्वेति वज्रो वै क्षुरस्तथो हैन मेष वज्रः क्षुरो न हिनस्त्यथ क्षुरेणाभिनिदधाति स्वधिते मैनꣳ हिꣳसीरिति वज्रो वै क्षुरस्तथो हैन मेष वज्रः क्षुरो न हिनस्ति ॥ ७ ॥

प्रच्छिद्योदपात्रे प्रास्यति। तूष्णी मेवोत्तरं गोदान मभ्युनत्ति तूष्णीं दर्भतरुणकं मन्तर्दधाति तूष्णीं क्षुरेणाभिनिधाय प्रच्छिद्योदपात्रे प्रास्यति ॥ ८ ॥

अथ नापिताय क्षुरं प्रयच्छति। स केशश्मश्रु वपति स यदा केशश्मश्रु वपति ॥ ९ ॥

अथ स्नाति। अमेध्यो वै पुरुषो यदनृतं वदति तेन पूतिरन्तरतो मेध्या वा ऽआपो मेध्यो भूत्वा दीक्षा ऽइति पवित्रं वा ऽआपः पवित्रपूतो दीक्षा ऽइति तस्माद्वै स्नाति ॥ १० ॥

'हिंस्' — इति ख, 'हिंसि' — इति ग।

स स्नाति। आपो अस्मान्मातरः शुन्धयन्त्वित्येतद्वाह शुन्धयन्त्विति घृतेन नो घृतप्वः पुनन्त्विति तद्वै सुपूतं यं घृतेन पुनंस्तस्मादाह* घृतेन नो घृतप्वः पुनन्त्विति विश्वं हि रिप्रं प्रवहन्ति देवीरिति यद्वै विश्वं सर्वं तद्यदमेध्यं रिप्रं तत्सर्वं ह्यस्मादमेध्यं प्रवहन्ति तस्मादाह विश्वं हि रिप्रं प्रवहन्ति देवीरिति† ॥ ११ ॥

अथ प्राङिवोदङुत्क्रामति। उदिदाभ्यः शुचिरा पूत ऽएमीत्युद्धाभ्यः शुचिः पूत एति‡ ॥ १२ ॥

अथ वासः परिधत्ते। सर्वत्वायैव स्वामेवास्मिन्नेतत्त्वचं दधाति या ह वा ऽइयं गोस्त्वक् पुरुषे हैषाग्र ऽआस ॥ १३ ॥

ते देवा अब्रुवन्। गौर्वा ऽइदं सर्वं बिभर्त्ति हन्त येयं पुरुषे त्वग् गव्येतां दधाम तयैषा वर्षन्तं तया हिमं तया घृणिं तितिक्षिष्यत ऽइति ॥ १४ ॥

तेऽवच्छाय पुरुषम्। गव्येतां त्वचमदधुस्तयैषा वर्षन्तं तया हिमं तया घृणिं तितिक्षते§ ॥ १५ ॥

अवच्छितो हि वै पुरुषः। तस्मादस्य यत्रैव ग प

---

* 'घृतेनापुनंस्तस्मादाह'—इति ग।

† 'रिति'—इति ख, 'रिति'—इति ग।

‡ 'एति'—इति ख, 'एति'—इति ग।

§ 'तितिक्षते'—इति पाठो मूल A-नामपुस्तके [illegible]।

अथ दीक्षाकाल[1] विधत्ते— "अपराह्ण इति। 'अपराह्णे' अह्नस्तृतीये भागे[2]। अथ दीक्षिताशनविषये सर्वान्न मप्यनुजानाति— "यत् कामयेतेत्यादिना। यथेष्टभोजने उपपत्ति माह— "व्रत स्त्रीवास्यात इति। 'व्रत' अस्मादुक्तभोजनादूर्द्ध्वकाले 'व्रतम्' 'एव' खलु केवल पय पान मेव, अत इदानीं यथेष्ट भुञ्जीत। तथाचापस्तम्ब— "तथाग्नित स्याद्यथा ततो दीक्षासु कनीय-कनीयो व्रत मुपेयात्" इति[3]। इच्छया अशनाभावपक्ष मप्याह— "यदीति। कात्यायन— "अन्न मुपहरन्त्यस्मै हविष्य ममांसम्°—°अपराह्णेऽश्नातीष्ट मुपपन्न वा न वेति[4] ॥ १ ॥

शालाया उत्तरभागे क्षौरार्थं परिश्रयण विधत्ते— "अथोत्तरेणेति। तत्रास्मिन्नुदकुम्भपरिवृते देशे 'नापित' निवसेत्। तत्र केशश्मश्रुवपन नखनिकर्त्तन च कुर्यात्। तत्रोदकुम्भस्थापनप्रयोजन माह— "अस्ति वा इति। अमेध्याना केशनखाना निरवशेषेण सुखच्छेदनाय उदकुम्भसन्निधानेन भवितव्य मित्यर्थ[5] ॥ २ ॥

१— 'दीक्षान्तकाल'—इति च। २— "य कामयेत तपस्वी स्यादिति त पूर्वाह्णे"—इति च आप० श्रौ० सू० १०. १२. २।

३— यस्यापस्तम्बसूत्रस्य पूर्णपाठस्त्वेवम्— "अन्न मश्नाति सर्पिर्मधुमिश्र, दधि, मधु वा, यदस्य मनस प्रिय तदश्नाति, तदेवास्यामुष्मिल्लोके भवतीति विज्ञायते, तथाग्नित स्याद् यथा ततो दीक्षासु कनीय-कनीयो व्रत मुपेयात्, पुरस्ताद्वा केशवपनाद्वाससो वा परिधानाद् भोजन मेके समामनन्ति"—इति आप० श्रौ० सू० १० ६ ७-१०।

४— का० श्रौ० सू० ७ २ २, ३, ४, ६।

५— "उत्तरेण वहि प्राग्वश परिश्रिते यजमान केशश्मश्रू वापयते"—इति आप० श्रौ० सू० १० ५ ६।

सर्वाङ्गवपन मुपन्यस्य निराचष्टे— "तद्धैके सर्व एवेति । सर्वस्मिन्नपि देहे केशश्मश्रुनखेष्वेव प्राचुर्येण मृतत्वक् सर्वान्तर्द्धं जातेनैव सर्व मपि मेध्यं भवतीत्यभिप्रायः । अत्र सूत्रम्— "उत्तरे परिवृत उदकुम्भमश्वत्थपु दीक्षा, नापित उपतिष्ठति"-इति[1] ॥ ३ ॥

मानुषत्वव्यावृत्त्युपन्यासमुखेन नखाना मेव, तत्रापि मध्यपादस्यैव, तत्राप्यङ्गुष्ठयोरेवेति त्रयाणां प्राथम्य माह— "स वै नखान्येवे-त्यादिना । 'देवत्रा' देवेषु, देवसम्बन्धिकर्मणि एव कर्त्तव्य मित्यर्थः[2] ॥ ४ ॥

दक्षिणभागस्य प्राथम्य माह— "स दक्षिण मेवेति । 'गोदानं' नाम कर्णस्योपरि प्रदेशः[3], तं 'वितारयति' विभजेत्[4] । यस्य चापे वपनम्, तस्यैव चोन्दनप्राथम्यं युक्तम्[5] ॥ ५ ॥

समन्त्रकं वपन माह— "इमा आप इति[6] । 'आपः . शं सन्तु'— इति शान्तिप्रार्थनायाः क्रौर्यप्रसङ्गं दर्शयति— "वज्रो वा आप इति । एतत् प्राग् व्याख्यातम्[7] ॥ ६ ॥

१— का० श्रौ० सू० ७. २. ७, ८ क ।

२— "नखानि निकृन्तत्यङ्गुष्ठप्रभृतीनि दक्षिणहस्तस्य प्रथमम्"-इति का० श्रौ० सू० ७. २. ८ ख ।

३— 'स्रपङ्क्तिर्मव एषिष्यो दीयत इति गोदानम्'-इति का०वृत्तौ या० ।

४— कङ्कतादिना तत्स्थान् केशान् विजटान् कुर्यादित्यर्थः ।

५— "दक्षिणं गोदानं वितार्योन्दतीमा आप इति"-इति का० श्रौ० सू० ७. २. ९ । आप० १०. ५. ७, ८, १० सूत्राण्यपि द्रष्टव्यानि ।

६— वा० स० ४. १. २ ।

७— १. १. १. १७ (१ भा० २९ पृ०) द्रष्टव्यम् ।

क्षुरविदारणपरिहाराय क्षेशाना मुपरि दर्भस्थापनं समन्त्र[1] माह— "अथेति । "दर्भतरुणक मित्यादि[2] । दर्भपाणिरित्यर्थः[3] । क्षुरस्य हिंसकत्वात् ततः पालनप्रार्थना । तत्र समन्त्रकं[4] क्षुरनिधान माह— "अथ क्षुरेणेति[5] ॥ ७ ॥

"प्रच्छिद्येति । स्पष्टम् । उत्तरं गोदानोन्दनादिक ममन्त्रक मित्याह— "तूष्णी मेवेति[6] ॥ ८ ॥

"अथ नापितायेति । स्पष्टम्[7] ॥ ९ ॥

स्नानं विधाय प्रशंसति— "अथ स्नातीति । एतत् व्रतोपाय-नार्थवादवाक्यवद् व्याख्येयम्[8] ॥ १० ॥

१— मन्त्रस्तु वा॰ सं॰ ४. १. ३ = ५. ४२. २ ।

२— 'सूक्ष्मं कुशाग्रं दर्भतरुणक मिति हरिस्वामी।

३— 'यूपवत् कुशतरुणम्'-इति का॰ श्रौ॰ सू॰ ७. २. १०। यूप-प्रकरणे तु विहितम्— "ओषध इति कुशतरुणं तिरस्कृत्य स्वधित इति परशुना प्रहरति"-इति ६. १. १२, १३ सू॰ ।

४— तन्मन्त्रस्तु वा॰ सं॰ ४. १. ४ = ५. ४२. ३ ।

५— का॰ श्रौ॰ सू॰ ७. २. ११ ।

६— "इव मत्तरं तूष्णीम्"-इति का॰ श्रौ॰ सू॰ ७. २. १२ ।

७— का॰ श्रौ॰ सू॰ ७. २. १३, १४ । "श्मश्रुशब्देन मुखजानि लोमा-न्यभिधीयन्ते, सूचक्षुषा रोमाणि वर्धयित्वा"-इति तत्र या॰ दे॰ ।

८— का॰ श्रौ॰ सू॰ ७. २. १५क द्रष्टव्यम् । "दृष्टार्थत्वाचोदकुम्भेनैव स्नान मिति कर्कः। "तडागादिस्नानपक्षेव स्नानम्, उदकुम्भनिधानमन्वदृष्टार्थ मिति या॰ दे॰ । "स्नावरास्तु, स्नाति॰—॰इति वाजसनेयकम्"-इति ताह स्नाप॰ श्रौ॰ सू॰ १०. ६. १५, १६ ।

स्नानमन्त्र माह— "स स्नातीत्यादिना । "आपो अस्मानिति[1] 'मातरः' ओषधिवनस्पत्यादिसकलनिर्माच्यः 'स घृतेन' वापयन्ति, तस्यैव सुपूतत्वाद् घृतेन पुनन्त्विति प्रार्थन युक्त मित्यर्थ । तृतीयपादस्य तात्पर्य माह— "विश्व हीति । "रपो रिप्र मिति पापनामनी भवत"-इति[2] निरुक्तम् । 'यद् विश्व' तत् सर्वम् उच्यते, 'यत् अमेध्य' 'तत् रिप्रम्' । अतो देहगत मालिन्य मात्मगत पाप सर्वं धोतमाना आप 'अस्माद्' यजमानात् अपगमयति यतः, अत एव माह मन्त्र इत्यर्थ ॥ ११ ॥

उदिदाभ्य इति चरमपादस्य पृथग् विनियोग माह— "अथ प्राङ्विवोदङ्कुत्क्रामतीति । 'आभ्य' अद्भ्य सकाशात् शुद्ध एव सन् उद्गच्छामीति तस्यार्थः[3] ॥ १२ ॥

वास परिधानं विधाय प्रशसति— "अथ वास इति[4]। 'परिधानम्' उपसंव्यानम्, तद्धारणं सर्वस्यैव दीक्षितस्य 'सर्वत्वायैव', न त्वतिरिक्त कश्चिद् विशेषोऽस्तीत्येवकारेणाह । अतो वासोधारणेन 'त्वच मेव' धृतवान भवति यस्मात्, तत एतद्धारणवत सर्वत्व मित्यर्थ[5] । उपरितनग्रन्थ सर्वोऽपि एतस्यैवोपपादकः । इदानीं

१— वा॰ स॰ ४ ० १ ।

२— निरु॰ ४ २ ५ ।

३— "उदिदाभ्य इत्युत्क्रामति '-इति का॰ श्रौ॰ सू॰ ७ २ १५ ख ।
मंत्रस्तु वा॰ स॰ ४ २ २ ।

४— 'क्षौम वस्ते -इति का॰ श्रौ॰ सू॰ ० २ १६ ।

५— 'यस्मात् त्वच एव धारणम् अत सर्वत्व मित्यर्थ'-इति ख ।

गव्याश्रिता ('इव') त्वक् ('अग्रे') पुरा 'पुरुषे' ('आस') स्थिता (॥ १३ ॥

"ते देवा इति ।) 'देवा' किमर्थ मिय त्वक् पुरुषे वर्त्तते, गोषु यद्युपकारवती, अतस्तां त्वच तत आदाय गवि स्थापयामो दृष्टिहिमादिकं परिहरत्विति पुरुषाद् गवि अधारयन् (॥ १४, १५ ॥

"अवच्छित इति ।) पुरुषादपगमे लिङ्ग माह— "तस्मादस्येति । कुशाद्युपघाते सति रक्तस्रावदर्शनाद् देवैस्त्वचो विकर्त्तन मिद्ध मित्यर्थ । तदा पुरुषाणा निस्त्वक्कपरिहाराय वस्त्र मकल्पयन् । तस्मात् तेषा मेवासाधारण मभूत् । एतेन च सभूषितो भवति । तथा च लौकिका आऊ— 'वस्त्र पुरुषस्यालङ्कार'-इति । लोके निन्दित मपि सुवासस मसाशादौ सम्यक् पश्यति ॥ १६ ॥

पुरुषस्य त्वचो गवि स्थापन यदस्ति, तत् किमर्थ मिति प्रसङ्गात् कश्चित् कश्चित् पुरुषार्थनियम माह— "नो हान्न इति । कदाचिदपि गोसमीपे विवासा न भवेत् । यस्मात्तु सा 'अस्य त्वच' धारयामीति जानीतेत्यतो 'न नग्न स्यात्' । जानातु नाम का हानिरित्यत आह— 'सा विभ्यतीति । पुनस्त्वगपच्छेदभयात् 'चमन्ती' भीत्या कम्पते । "तस्मादिति । स्पष्टम् ॥ १७ ॥

विहित वस्त्र सर्वदेवतात्मकत्वेन प्रशसति— "तस्य वा इति । 'तस्य' वस्त्रस्य, परित तिर्यक् अश्यत इति 'पर्यास' तिर्यक् तन्तुसन्दर्भ । स 'अग्ने भवति' अग्निदेवताको भवति, सोऽभिमन्यत इत्यर्थ । 'अनुच्छाद' अनुलोम माच्छाद्यत इति । स 'वायो'

भवति। 'नीविः' आद्यन्तप्रदेशः। सः 'पितृणाम्'। 'प्रघातः'[1] सर्वहननस्थानं निविडीभूतप्रदेशः। सः 'सर्पाणाम्'। 'तन्तवः' स्वरूपेण, 'विश्वेषां देवानाम्'। 'आरोकाः' मध्यच्छिद्राणि[2]। तत् 'नक्षत्राणाम्'। 'तस्मात्' सकलदेवत्यत्वात् 'दीक्षितवसनम्' अवश्यं भवितव्यम् ॥ १८ ॥

तस्य वस्त्रस्य नवत्वं विधत्ते— "तद्वा अहत मिति। 'अयातयामताये' अशिथिलत्वाय 'तत्' 'अहतं' वस्त्रं 'निष्पेष्टवै' चालयितु मन्यं 'ब्रूयात्'। 'अस्य' वस्त्रस्य 'यत्' 'अमेध्यं' 'आक्रणत्ति' आक्रणोति, आश्लिष्टं करोति निर्माणकाले, सद्वैव 'वयति' च। 'अहतं' चेत् अभ्युक्षण मेव कर्त्तव्यम्[3]। तत्प्रयोजन 'मेध्य मसदिति' मेधार्हं भवेदिति चालनम्।

पक्षान्तर माह— "अथो यदिद मिति। स्नातेन पुरुषेणाच्छाद्य धार्यम्, 'अपल्पूलनकृत' चारद्रव्यसहितेनाधौतम्[4], प्रतिदिनं प्रक्षाल्य यदेव धार्यते, तदित्यर्थः। तेन वा दीक्षेत ॥ १९ ॥

---

१ "प्रघातो दण्डेन शलाकोपधानेन वा प्रहार"—इति तै० सं० १.२.१; ६.१.१. सा० भा०।

२— 'मध्ये छिद्राणि'—इति च।

३— "निष्पेष्टवै ब्रूयादहत चेदद्भिरभ्युक्ष्य"—इति का० श्रौ० सू० ७.२.१७। 'अहत मपरिहित मरक्तं च। अभ्युक्षणं त्वहतस्यैव। तस्याद्भिः प्रक्षालितस्यापि अभ्युक्षणेन मेध्यता भवति'—इति तत्र या० दे०।

४— का० श्रौ० सू० ७.२.१८। 'अथवा०—०अमौत्रधौत मरजकप्रक्षालितं सत् परिधत्ते'—इति तत्र या० दे०।

उक्तविधस्य वाससः समन्त्रकं परिधानं विधत्ते— "तत् परिधत्त इति। "दीक्षातपसोस्तनूरसीति[1]। 'आह' मन्त्रभागः।

'अग्रे' प्राक् 'अदीक्षितस्यैषा तनूः' आसीत्, 'अथ' इदानीं तु दीक्षितदण्डकृष्णाजिनधारणनवनीताभ्यङ्गादिसाध्यः संस्कारः, तपोऽनशनादिजन्यक्लेशसहनात्मकम्; तदुभय मनेन प्राप्तत्वाद्। "दीक्षातपसोस्तनूरसौ"-इति-शब्दस्य तात्पर्य माह— "साध्वी मिति। वस्त्रस्य तनुत्वाभिधानात् स्त्रीलिङ्गता। तृतीयभाग मनूद्य व्याचष्टे— "भद्रं वस्त्रं पुष्यन्निति। भद्रत्वसमर्थनाय पूर्वस्याभद्रत्वं प्रशंसति— "पापं वा एष इति॥ १०॥

अथ क्षौरानन्तरं स्नातस्य धृतवाससः शालाप्रवेशं विधत्ते— "अथैन मिति। 'प्रपादयति' गमयेदध्वर्युः[2]। अस्याप्यशनकालत्वा-दशने कश्चिन्नियम माह— "स धेन्वै चेति। धेनोः क्षीरादिकम्, अनडुहः सम्बन्धि कर्षणसाध्य मित्यर्थः। तदुभयं 'नाश्नीयात्' धेन्वनडुहयोः सर्वजगदुपकारकत्वात् तदीयाशनप्रतिषेध इत्यर्थः। एतदेवोपपादयति— "ते देवा इत्यादिना। अनयोः सर्वोपकारकत्वं विज्ञाय देवैः 'वयसाम्' 'अन्येषां' (च) पशूनां 'वीर्यं' सार मादाय धेन्वनडुहयोः स्थापितत्वात् तदश्नतः सर्वाशन भवति। तस्य च जायायाः[3] गर्भसम्भवे सति तत् सर्वाशनं सं रेतोरूपेण परिणतं

१— "वा स० ४. २. ३।

२— "शाल्यतं प्रवेशयति"-इति का० श्रौ० सू० ७. ३. ११।

३— 'वीर्यसार'-इति च। ४— 'जायायां'-इति च।

'गर्भं' हिंस्यात्। तत् 'पापकीर्त्तिः'[१] स्यात्। तदुभयोरन्नं 'नाश्नीयात्'। अत्र याज्ञवल्क्यपक्ष माह— "तदु होवाचेति। यस्मादुभयाशने शरीरम् 'अंसलं'[२] भवति', तस्मात् 'अश्नाम्यहं' तयोरन्न मश्नीया मेव। एकहायनप्रभृत्या पञ्चहायना गावो वयांसि; तथैवापस्तम्बेनाभिधानात्[३]। अत्र कात्यायनः[४]— "धेन्वनडुहयोर्नाश्नीयात्, पुरुषधर्मो वामभवात्, अंसलभोजन वा-इति[५] ॥ २१ ॥ २ [१.२.]॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे प्रथमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

१— 'पापी कीर्त्ति'-इति मूलपाठ, स्यादेष तस्यैवार्थः।

२— अंसौ विद्येते यस्यासावंसल। अंसौ च बाहुमूले, तौ तु सर्वस्यापि भवत इति विशेषणानुपपत्तिः, अतोऽत्रासाभ्या बल लक्ष्यते। "वत्सांसाभ्यां कामबले'-इति हि (पा० सू० ५. २. ९८.) लच् प्रत्ययः। "बलवान् मांसलोऽसल."-इति चामरः २. ६. ४४।

३— "पष्ठौहीं स्वन्तवंतो दद्यात्, सा हि सर्वाणि वयांसि"-इत्यादि तै० ब्रा० ३. १२. ५. ६ सा० भा० अपि द्रष्टव्यम्।

४— का० श्रौ० सू० ७. २. २३, २४, २५।

५— 'अंसलयोर्धेन्वनडुहयोर्मांसस्य भोजनं वा कर्तव्यम्, तदु——वतोति श्रुते (३. १. २. २१.)। स्थूलं चेद्धेन्वनडुहं भवति, ततोऽह मश्नाम्येति याज्ञवल्क्य उवाचेत्यर्थ'-इति का० श्रौ० ७. २. २५ सू० या० दे०।

(अथ तृतीयं ब्राह्मणम्)

अपः प्रणीय । आग्नावैष्णव मेकादशकपालं पुरोडाशं निर्व्वपत्यग्निर्व्वै सर्व्वा देवता अग्नौ हि सर्व्वाभ्यो देवताभ्यो जुह्वत्यग्निर्व्वै यज्ञस्यावरार्द्धो* व्विष्णुः परार्द्धस्तत्सर्व्वाश्चैवैतद्देवताः परिगृह्य सर्व्वं च यज्ञं परिगृह्य दीक्षा ऽइति तस्मादाग्नावैष्णव एकादशकपालः पुरोडाशो भवति ॥ १ ॥

तद्धैके । आदित्येभ्यश्चरुं निर्व्वपन्ति तदस्ति पर्युदितमिवाष्टौ पुत्रासो ऽअदितेर्य्ये जातास्तन्वस्परि । देवां २॥† ऽउप प्रैत्सप्तभिः परा मार्त्ताण्ड मास्यदिति ॥ २ ॥

अष्टौ ह वै पुत्रा अदितेः । यांस्त्वेतद्देवा आदित्या ऽइत्याचक्षते सप्त हैव तेऽविकृतश्ह त्वष्टमं जनयाञ्चकार मार्त्ताण्डः सन्देघो‡ हैवास यावानेवोर्द्ध्वस्तावांस्तिर्य्यङ् पुरुषसम्मित ऽइत्यु हैक ऽआहुः ॥ ३ ॥

त ऽउ हैत ऽऊचुः । देवा आदित्या यदस्मानन्वजनिमा तदमुयेव भूदन्तेमं व्विकरवामेति तं व्विचक्रुर्य्याथायं पुरुषो व्विकृतस्तस्य यानि माश्सानि सङ्कृत्य

---

* 'यज्ञस्यावरार्द्धो'-इति सा०-सम्मत इति डा० वेवरः ।

† 'देवांश्'-इति क ।

‡ 'सन्देहो'-इति सा०-सम्मत इति डा० वेवरः ।

सन्यासुस्ततो हस्ती समभवत्तस्मादाहुर्न हस्तिनं प्रति-गृह्णीयात्पुरुषाजानो हि हस्तीति य मु ह तद्विचक्रुः स विवस्वानादित्यस्तस्येमाः प्रजाः* ॥ ४ ॥

स होवाच। राध्नवान्मे† स प्रजायां य एत मादित्येभ्यश्चरुं निर्व्वपादिति राध्नोति हैव य एत मादित्येभ्यश्चरुं निर्व्वपत्ययं त्वेवाभावैष्णवः प्रजातः ॥ ५ ॥

तस्य सप्तदश सामिधेन्यो भवन्ति। उपांशु देवते यजति पञ्च प्रयाजा भवन्ति त्रयोऽनुयाजाः संयाजयन्ति पत्नीः सर्व्वत्वायैव समिष्टयजुरेव न जुहोति नेदिदं दीक्षितवसनं परिधाय पुरा यज्ञस्य संस्थाया अन्तं गच्छानीत्यन्तो हि यज्ञस्य समिष्टयजुः‡ ॥ ६ ॥

अथाग्रेण शालां तिष्ठन्नभ्यङ्क्ते। अरुर्वै पुरुषोऽवच्छितो ऽनरुर्वैतद्भवति यदभ्यङ्क्ते§ गवि वै पुरुषस्य त्वग्गोर्वा ऽएतन्नवनीतं भवति स्वयैवैन मेतत्त्वचा समर्द्धयति तस्माद्वा ऽअभ्यङ्क्ते ॥ ७ ॥

तद्वै नवनीतं भवति। एतं वै देवानां फाण्टं

---

* 'प्रजा'-इति ग।

† 'राध्नुवान्मे'-इति का०—सम्मत इति का० वेबरः।

‡ 'यजुः'-इति ग।

§ 'यदभ्यङ्क्ते'-इति ग।

मनुष्याणा मृथैतन्नाद्देवु घृतं नो फाण्टः स्यादेवु घृतः स्यात् फाण्टु मयातयामतायै तदेन मयातयाम्नैवायातयामानं करोति ॥ ८ ॥

त मुभ्यनक्ति। शीर्षतोऽग्र ऽआ पादाभ्या मनुलोमं महीनां पयोऽसीति मह्य इति ह वा ऽएतासा मेकं नाम यद्गवां तासां वा ऽएत पयो भवति तस्मादाह महीनां पयोऽसीति व्वर्चोदा ऽअसि व्वर्चो मे देहीति नात्र तिरोहित मिवास्ति ॥ ९ ॥

अथाक्ष्यावानक्ति। आरुव्वै पुरुषस्याक्षि प्रशान्नमेति ह स्माह याज्ञवल्क्यो दुरक्ष इव ह्यास पूयो हैवास्य दूषीका त ऽएवैतदनरुष्करोति यदक्ष्या*वानक्ति॥ १० ॥

यत्र वै देवाः। असुररक्षसानि जघ्नुस्तच्छुष्णो दानवः प्रत्यङ् पतित्वा मनुष्याणा मक्षीणि प्रविवेश स एष कनीनकः कुमारक इव परिभासते तस्मा ऽएवैतद्वज्ञ मुपप्रयन्त्सर्वतोऽश्मपुरां परिदधात्यश्मा ह्याञ्जनम् ॥ ११ ॥

त्रैककुदं भवति। यत्र वा ऽइन्द्रो व्वृत्र महंस्तस्य यदक्ष्यासीत्तं गिरिं त्रिककुद मकरोत्तद्यत् त्रैककुदं भवति चक्षुष्येवैतच्चक्षुर्दधाति तस्मात् त्रैककुदं भवति यदि

* 'यदक्ष्या'-इति ग।

चैककुदं न विन्देदप्यचैककुद मेव स्यात्समानी ह्येवा-ञ्जनस्य बन्धुता ॥ १२ ॥

शरेषीकयानक्ति। वज्रो वै शरो विरक्षस्तायै सतूला भवत्यमूलं वा ऽइद मुभयतः परिच्छिन्नꣳ रक्षो-ऽन्तरिक्ष मनुचरति यथायं पुरुषोऽमूल उभयतः परिच्छिन्नोऽन्तरिक्ष मनुचरति तद्यत्सतूला भवति विरक्षस्तायै ॥ १३ ॥

स दक्षिण मेवाग्र ऽआनक्ति। सव्यं वा ऽअग्रे मानुषे-ऽथैवं देवत्रा* ॥ १४ ॥

स आनक्ति। वृत्रस्यासि कनीनक इति वृत्रस्य ह्येष कनीनकश्चक्षुर्दा असि चक्षुर्मे देहीति नात्र तिरोहित मिवास्ति ॥ १५ ॥

स दक्षिणꣳ सकृद्यजुषानक्ति। सकृत्तूष्णीं मथोत्तरꣳ सकृद्यजुषानक्ति द्विस्तूष्णीं तदुत्तर मेवैतदुत्तरावत् करोति ॥ १६ ॥

तद्यत्पञ्चकृत्व आनक्ति। संवत्सरसम्मितो वै यज्ञः पञ्च वा ऽऋतवः संवत्सरस्य तं पञ्चभिराप्नोति तस्मात्पञ्चकृत्व आनक्ति ॥ १७ ॥

अथैनं दर्भपवित्रेण पावयति। अमेध्यो वै पुरुषो

---

* 'देवत्रा'-इति म।

यदन्तरं व्वदति तेन पूतिरन्तरतो मेध्या वै दर्भा मेध्यो भूत्वा दीक्षा ऽइति पवित्रं व्वै दर्भाः पवित्रपूतो दीक्षा ऽइति तस्मादेनं दर्भपवित्रेण पावयति ॥ १८ ॥

तद्वा ऽएकः स्यात्। एको ह्येवायं पवते तदेतस्यैव रूपेण तस्मादेकः स्यात् ॥ १९ ॥

अथो ऽअपि त्रीणि स्युः। एको ह्येवायं पवते सोऽयं पुरुषेऽन्तः प्रविष्टस्त्रेधा विहितः प्राण उदानो व्यान इति तदेतस्यैवानु मात्रां तस्मात् त्रीणि स्युः ॥ २० ॥

अथो ऽअपि सप्त स्युः। सप्त वा ऽइमे शीर्षन्प्राणास्तस्मात्सप्त स्युस्त्रिःसप्तान्येव स्युरेकविंशतिर्वैव सम्पत्* ॥ २१ ॥

तं सप्तभिः सप्तभिः पावयति। चित्पतिर्मा पुनात्विति प्रजापतिर्वै चित्पतिः प्रजापतिर्मा पुनात्वित्येवैतदाह व्वाक्पतिर्मा पुनात्विति प्रजापतिर्व्वै व्वाक्पतिः प्रजापतिर्मा पुनात्वित्येवैतदाह देवो मा सविता पुनात्विति तद्वै सुपूतं यं देवः सविता पुनात् तस्मादाह देवो मा सविता पुनात्वित्यच्छिद्रेण पवित्रेणेति यो वा ऽअयं पवत ऽएषोऽच्छिद्रं पवित्र मेतेनैतदाह सूर्यस्य

* 'सम्पत्'-इति ग।

रश्मिभिरित्येते वै पवितारो यत्सूर्य्यस्य रश्मयस्तस्मादाह सूर्य्यस्य रश्मिभिरिति ॥ २२ ॥

तस्य ते पवित्रपत इति। पवित्रपतिर्हि भवति पवित्रपूतस्येति पवित्रपूतो हि भवति यत्कामः पुने तच्छकेय मिति यज्ञस्योदृचं गच्छानीत्येवैतदाह ॥ २३ ॥

अथाशिषा मारम्भं वाचयति। आ वो देवास ईमहे वामं प्रयत्यध्वरे*। आ वो देवास आशिषो यज्ञियासो हवामह इति तदस्मै स्वाः सतीर्ऋत्विज आशिष आशासते ॥ २४ ॥

अथाङ्गुलीर्न्यचति। स्वाहा यज्ञं मनस इति द्वे स्वाहोरोरन्तरिक्षादिति द्वे स्वाहा द्यावापृथिवीभ्या मिति द्वे स्वाहा वातादारभ इति मुष्टीकरोति न वै यज्ञः प्रत्यक्ष मिवारभे यथायं दण्डो वा वासो वा परोक्षं वै देवाः परोक्षं यज्ञः† ॥ २५ ॥

स यदाह। स्वाहा यज्ञं मनस इति तन्मनस आरभते स्वाहोरोरन्तरिक्षादिति तदन्तरिक्षादारभते स्वाहा द्यावापृथिवीभ्या मिति तदाभ्यां द्यावापृथिवीभ्या मारभते ययोरिदꣳ सर्वं मधि स्वाहा वातादारभ इति वातो वै यज्ञस्तद्यज्ञं प्रत्यक्ष मारभते ॥ २६ ॥

---

* 'ध्वरे'-इति ग। † 'यज्ञ'-इति।

अथ यत्स्वाहा स्वाहेति करोति। यज्ञो वै स्वाहाकारो यज्ञ मेवैतदात्मन् धत्तेऽथो ऽएव वाचं यच्छति वाग्वै यज्ञो यज्ञ मेवैतदात्मन् धत्ते ॥ २७ ॥

अथैनꣳ शालां प्रपादयति। स जघनेनाहवनीय मेत्यग्रेण गार्हपत्यꣳ सोऽस्य सञ्चरो भवत्या सुत्यायै तद्युदस्यैष सञ्चरो भवत्या सुत्याया ऽअग्निर्वै योनिर्यज्ञस्य गर्भो दीक्षितोऽन्तरेण वै योनिं गर्भः सञ्चरति स यत्स तत्रैजति त्वत्परि त्वदावर्त्तते तस्मादिमे गर्भा एजन्ति त्वत्परि त्वदावर्त्तन्ते तस्मादस्यैष सञ्चरो भवत्या सुत्यायै ॥ २८ ॥ ३ ॥

॥ इति प्रथमप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [१. ३.]॥

अपःप्रणयनानन्तरं[1] दीक्षाङ्गभूतायाः आग्नावैष्णवेष्टेः प्रयोगं विधत्ते— "अपः प्रणीयाग्नावैष्णव मिति। 'निर्वपति' निर्वपेयुरिति विधिः। तत्र जात मग्निं प्रशंसति— "अग्निर्वा इति। 'अग्निरपरार्द्ध'[2] अपरार्द्धे पूर्वार्द्धे भवः, आदिम इत्यर्थः। 'विष्णुः'

१— 'अप प्रणयनं' कर्मनामधेयम्; अन्यथा अपाम्प्रणयन मिति वक्तव्यं स्यादिति ध्येयम्।

२— मूले तु 'इवरार्द्धः' इत्येव प्रामाणिकः पाठः, भाष्येऽपि तथैव भवितव्यम्; दृश्यते तु सर्वेष्वेव भाष्यपुस्तकेषु 'इपरार्द्ध'-इति; स्यादेषः तस्यैव प्रतिशब्दोल्लेखः। 'इपरार्द्ध'-इति सा०-सम्मत इति डा० वेबरः।

पराद्धः' विहितः, परोऽस्ति। "परावराधम इत्यादिना[१] यत्। "एते वै यज्ञस्यान्ते तन्वौ"— इत्यैतरेयकम्[२]। "अग्निर्मुख प्रथमो देवतानां सङ्गतानां मुत्तमो विष्णुरासीत्"-इति[३] यष्ट्व्यदेवताना माद्यन्तत्वाभिधानादुक्तफलम्। अथवा आज्यशस्त्रे "भूरग्नि-र्ज्योतिः"-इति[४], अन्तिमे सहस्ततीयशस्त्रे "विष्णोर्नु कम्"-इति[५], यज्ञस्याद्यन्तयोरग्नेर्विष्णोश्चाभिधानादवरार्द्धपरार्द्धत्वं द्रष्टव्यम्। यद्वा दीक्षणीयेष्टावाग्नावैष्णवीयाग्निसम्भवादुदवसानीयेष्ट्यवसाने वैष्णवपूर्णाहुतेर्वाजसनेयिभिराम्नातत्वात्तयोरिष्ट्योश्च यज्ञस्याद्यन्तत्वादुक्तविधत्व मग्नाविष्ण्वोः[६]। "तस्मादिति। प्रतिपादितार्थोपसंहारः॥ १॥

अथादित्यचरु मपि स्वसमृद्धिफलकामस्य विधत्ते— "तद्वैक इति। 'आदित्येभ्यः' अदितेः पुत्रेभ्यः धात्रर्यमादिभ्यः सप्तभ्य' केवलर्द्धिकामाः 'निर्वपन्ति'। 'तत्' तत्र 'पर्युदित मिव' परिवादश्च 'अस्ति'। तं (परिवादं[७]) मन्त्रोदाहरणेन प्रदर्शयति— "अष्टौ पुत्रास इति[८]। अय मर्थः— 'अदितेः' देवमातुः 'तन्वः' तनोः

१— पा० सू० ४. ३. ५।

२— ऐ० ब्रा० १. १. १।

३— मन्त्रोऽयम् आश्व० सू० ४. २. ३ पठित, ऐ० ब्रा० १. १. ४ खण्डे विहित', "अग्निरग्रे प्रथमो देवतानाम्"-इत्यादिस्च तै० ब्रा० २.४.३.३।

४— ऐ० ब्रा० २ ५. ५ द्रष्टव्यम्।

५— ऋ० सं १०, १५४ १।

६— ऐ० ब्रा० १भा० १४ ए० ६ पंक्तिर्द्रष्टव्या।

७— च-पुस्तकमात्रे एषोऽधिक पाठ।

८— ऋ० सं० १० ७२. ८।

'परि' परितः उत्पन्नाः, 'अष्टौ पुत्रासः' अष्टौ पुत्राः, धात्रादि-विवस्वदन्ताः, तेषु मध्ये 'सप्तभिः' पुत्रैः सह 'देवान्' 'उपप्रैत्' उपागात्, 'मार्त्तण्डं' मृताण्डसम्बन्धिनं अष्टमम् 'आस्यत्' परित्याजेति[1] ॥ १ ॥

एतद् व्याचष्टे— "अष्टौ ह वै पुत्रा इति । 'सप्त हैव' विवस्वद्-व्यतिरिक्ताः । 'अविकृतं' करचरणादिविकाररहितम् 'मार्त्ताण्डं' 'जनयाञ्चकार' । व्यत्ययेनैकवचनम् । 'सन्देघः' सन्देहः, सम्यगुपचितदेहः, सर्वतः सम एवासीत् । केचित् पुरुषवदूर्द्ध्वमात्र-विशिष्टोऽभूत् 'इत्याहुः' ॥ ३ ॥

"त उ हैत इति । अथ 'ते' सप्त पुत्राः, 'अस्मान्' पूर्व मुत्पन्नान् पादच्छिन्नान् न पश्येत्, किन्तु 'विकृतं करवामेत्युक्त्वा यथा मनुष्यो विकृत', तथाकुर्वन् । विकरणाय छिन्नं मांसजातं 'हस्ती' समभवत् ; तस्याप्यविस्पष्टावयवत्वात् । अत एव 'पुरुषाजानः' पुरुष-प्रकृतिक', अनुष्ठानशेषेणोत्पन्नत्वात् हस्तिनः प्रतिग्रहं न कुर्यात् । स च ते विकारं गमितो विवस्वत्सञ्ज्ञोऽभूत् । ततः सर्वाः 'इमाः प्रजाः' उत्पन्ना इति ॥ ४ ॥

उपोद्घात मुक्त्वौपोद्घातिक मर्थं माह— "स होवाचेति । 'सः'

१— 'मार्त्ताण्ड' ऋ० सं० २. ३८. ४; १०. ७२. ८, ९ । सा० प० ब्रा० २४. १२. ६ । महा० भा० १, ३, १२ पर्वसु । "न खल्वयं मृतोऽण्डस्थ इति स्नेहादभाषत । अज्ञानात् कश्यपस्तस्मान्मार्त्तण्ड इति चोच्यते"—इति हरिवंशे । भाग० पु० ५ २०. ४४ । मार्क० पु०, ७७ १; १०१. ११; १०५ १९ ।

विवस्वान् 'मे' मम 'प्रजायां' प्रजासु मध्ये 'यः' कश्चित् 'आदित्येभ्यः' 'चरुं' 'निर्वपात्' निर्वपेत्, 'सः' तु 'राध्नवान्' भूयात् 'इति' 'उवाच'। अत एतस्यादित्यचरोर्निर्वापयिता स्वय मपि 'राध्नोति'। देवैः संवर्द्धितेन विवस्वता समृद्धियुतेन दत्तत्वादय मपि चरुः समृद्धिफलक इत्यर्थः। अत एव समृद्धिफलत्वेन काम्यत्वादित्यभिप्रायः। अथाग्नावैष्णवस्योक्तचरुवैलक्षण्य माह— "अयं लेवेति। 'अज्ञातः' सर्वैः अविद्धः ॥ ५ ॥

तस्या इष्टेश्चोद्यतः सामिधेनीपाश्वदस्ये प्राप्ते आह— "तस्य सप्तदशेति[1]। 'देवते' प्रधानसम्बन्धिन्यौ अग्नाविष्णू 'उपांशु' यजेत्[2]। प्रयाजानुयाजयोरपि सामिधेनीवद् वैशेषिकसङ्ख्याप्रसक्तावाह— "पञ्च प्रयाजा इति। दीक्षणीयेष्टेरवधि माह— "संयाजयन्ति पत्नीरिति। इष्टेरवैकल्याय पत्नीसंयाज मेव कुर्यात्; तदुत्तरं तु 'समिष्टयजुर्न' जुहुयात्[3]। तदपि किं न क्रियत इति तत्रोपपत्ति माह— "नेदिति। दीक्षाकाले धृतस्य वसनस्य यज्ञसमाप्तिपर्यन्तं धारणं कर्त्तव्यम्; मध्ये एव समिष्टयजुषि कृते सति यज्ञस्य समाप्तेस्तदानी मेव वसनस्य त्यागः कर्त्तव्यो भवेत्; तस्मिन् कृते सति सोमयागसमाप्तेः। अतः पुरा क्रतोरस्य यज्ञस्य समापनात् अन्तं नैव प्राप्नुयानीत्यभिप्रायेण समिष्टयजुर्न जुहुयात्। ननु समिष्टयजुषोऽच

१— आप० श्रौ० १०. ४. ५।

२— का० श्रौ० सू० ७. २. ३०—३१ सूत्राणि, आप० श्रौ० सूत्राणि च १०. ४. ६–११ द्रष्टव्यानि।

३— का० श्रौ० सू० ७ २. २८, २९। आप० श्रौ० सू० १०. ४. ७।

कथं यज्ञाङ्गत्वम्, यस्मिन् कृते यज्ञः समाप्येतेति, तत्राह— "अन्तो द्यौति। अस्य सम्यगिष्टे एव यज्ञस्यावसानत्वादित्यभिप्रायः ॥ ६ ॥

अथ दीक्षितस्य स्वधर्मक मभ्यङ्गं विधत्ते— "अथाग्रेणेति। शालायाः पुरोदेशे तिष्ठन्, सर्वाङ्गे नवनीताभ्यञ्जनं कुर्यादिति विशिष्टविधिः[1]। अभ्यङ्गप्रयोजन माह— "अरुर्वा इति। 'अवच्छितः'[2] त्वचा निर्मुक्तः 'पुरुषः' 'अरुः'[3] अणात्मकः खलु[1]; तदेतेनाभ्यङ्गेन परिहरति। एतदेव विस्पष्ट मुपपादयति— "गवि वा इति। पुरुषत्वचो गवि धारणं वासःपरिधानार्थत्वादे स्पष्ट मुक्तम्[4]। गोर्नवनीतोत्पत्तिः सुप्रसिद्धा। अतो गोसम्बन्धिनवनीतधारणेन स्वकीयत्वचैव सम्बद्धो भवति। अत एव त्वचः पुनःप्राप्तेरप्रणत्व मस्याभ्यङ्गाय नवनीतं भवेदित्युक्तं भवति ॥ ७ ॥

नवनीताभ्यङ्गं प्रशंसति— "तद्वै नवनीत मिति। एतदस्य योग्य मित्याह— "घृतं वै देवाना मिति। नवनीतभावात् प्रागवस्थापन्नं द्रव्यं 'फाण्टम्'। यस्मात् नवनीतं फाण्टघृतयोरन्तरालवर्त्तित्वात् तदन्यत् तदनन्यच्च भवति[5], तस्मात् मनुष्यदेवताभ्या मन्यस्यानन्यस्य च दीक्षितस्य तद् युक्त मित्यर्थः। अत एव पूर्वोत्तरभावात् प्रच्यवा-

---

१— का॰ श्रौ॰ सू॰ ७. २. ३३।

२— अवपूर्वस्य "छो छेदने"—इत्यस्य (दि॰ प॰) निष्ठाया रूपम्। "शाच्छोरन्यतरस्याम्"—इति (पा॰ ७. ४ ४१ सू॰) सिद्धम्।

३— 'अरुर्वणात्मकः'—इति च।

४— पूर्वस्मिन् ब्राह्मणे १४—१८ कण्डिकासु (१५, १६ पृ॰)।

५— 'फाण्टघृतयोरन्तरालवर्त्ति, तस्मादन्यदनन्यच्च भवति'—इति च।

प्रच्यवादयातयामवता तेनाभ्यञ्जनेनाध्वर्युर्दीक्षित मपि 'अयातयामानं करोति' ॥ ८ ॥

अभ्यञ्जस्योपक्रमोपसंहारौ विधत्ते— "त मभ्यनक्तीति[1]। अधोमुखावस्थानादवरोहाभ्यङ्गे सति आनुलोम्यं स्यात्। तत्र मन्त्र माह— "महीना मिति[2]। मन्त्रस्य पूर्वभागं व्याचष्टे— "मह्य इतीति। "इडे रन्ते"—इत्युपक्रम्य, "महि विश्रुति"—इत्यन्तानि "अग्नियेनामानीति तैत्तिरीयकश्रुतेर्गवां महीति नाम[3]। स्पष्ट मन्यत् ॥ ९ ॥

अक्ष्णोरञ्जनं विधत्ते— "अथाक्ष्यावानक्तीति[4]। इतरावयवसंस्पर्शाद्विष्णुत्वात् 'अचि' 'अहः' व्रणो भवति। 'मम' 'प्रमान्' प्रमाम्येदित्यञ्जनं कर्त्तव्य मिति। 'याज्ञवल्क्यः' 'आह' ब्रूते इति। अक्ष्णोर्दूषणरूपतां सम्पादयति— "दुरक्षः"-इत्यादिना। नेत्रमालिन्य मेवारुः, तत्परिहारायाञ्जन मिति। 'दूषिका'[5] नेत्रयोः

१— का० श्रौ० सू० ७. २. १३। आप०श्रौ०सू० १०. ६. ११–१३।

२— वा० सं० ४. ३. १।

३— "इडे रन्तेऽदिते सरस्वति प्रिये प्रेयसि महि विश्रुतेतानि ते अघ्निये नामानि"–इति तै० सं० ७ १. ६. १८। "इडे रन्ते हव्ये काम्ये चन्द्रे ज्योतेऽदिते सरस्वति महि विश्रुति। एता ते अघ्न्ये नामानि"–इति श्रुतेऽप्येतत्संहिताया (वा० सं० ८. ४३. १.) यदिदं तैत्तिरीयानुसरणं कृतम्, तत्र स्वशाखाभ्यासबाहुल्य मेव बीजम्। एव मन्यत्रान्यत्र च।

४— का० श्रौ० सू० ७. २. १४। आप० श्रौ० सू० १०. ७. १।

५— 'इमीका (?)'–इति च।

मलम्, सा 'अस्य' पुरुषस्याक्ष्णोर्भूय एवेत्यक्षेर्दुरक्षत्व मेव, ततो-ऽञ्जनेन तन्नाशयतीत्यर्थः[1] ॥ १० ॥

अञ्जनं प्रकारान्तरेण प्रशंसति— "यत्र वा इति । असुरवध-समये 'शुष्णः' 'प्रत्यङ्' गत्वा, तद्भयात् पुरुषाणा मक्षिमध्यं प्रविश्य, कनीनिकारूपेण 'कुमारकः' सन् वर्त्तते । 'तस्मै' तस्य 'यज्ञम्' उपगच्छन् 'सर्वतः'[2] अश्मपुरोरक्षार्थं[3] कृतवान् भवति । अश्मशब्दार्थ माह— "अश्मा ह्याञ्जन मिति । तद्विकारत्वात् ॥ ११ ॥

अञ्जनं विशिनष्टि— "त्रैककुद मिति । त्रिककुत् पर्वतः, तत्सम्बन्धि त्रैककुदम्[4] । शिष्टं स्पष्टम् । तदभावे त्रैककुदादन्यदपि ग्राह्यम् । 'अञ्जनस्य बन्धुता' बन्धु ब्राह्मणम्, तद्भावो बन्धुता । सा 'समानी' । "अक्ष्ण्यौ पुरुषस्याक्षि"—इत्यादिकं[5] ब्राह्मणं त्रैककुदा-त्रैककुदयोः समान मित्यर्थः[6] ॥ १२ ॥

तत्साधनं विधत्ते— "शरेषीकयेति । शरस्तृणविशेषः, तस्य मध्यशलाका 'इषीका'[7] । 'विरक्षस्तायै' विगतराक्षसभावः, तस्मै; तत्परिहाराय । सापि 'सतूला' कर्त्तव्या । सतूलत्वस्य प्रयोजन

१— 'भूय (!) एव चर्त्ते (!) दुरक्षत्व मेव ततोऽञ्जनेन नाशयति'—इति च ।

२— 'दीक्षित'—इति ङ, च ।

३— 'अश्मपुरोरक्षार्थं'—इति च ।

४— 'सौवीर मिति यत् प्रसिद्धम्'—इति या० दे० ।

५— अस्यैव दशमो कण्डी द्रष्टव्या (२८ पृ०) ।

६— का० श्रौ० सू० ७. २ ३४ । आप० श्रौ० सू० १०. ७. २ ।

७— 'तस्य शलाका इषीका'—इति च ।

माह— "अमूल मिति । 'उभयत' मूले अग्रे च, दिवि पृथिव्यां चेत्यर्थ । 'परिच्छिन्नम्' इद 'रच' राक्षसजाति, अमूल सत् 'अन्तरिच मनुचरति' खलु एवम् 'उभयत' परिधिभ्य 'परिच्छिन्न', 'अमूल' सन् 'पुरुष' अपि 'अन्तरिच मनु चरति' । तस्मात् पुरुषसमानदेशवर्त्तिरचोनिर्हरणाय शरेषीका 'समूला' कर्त्तव्या[1] ॥ १३ ॥

'स दक्षिण मिति' । 'देवत्रा' देवेषु । एव दक्षिणप्राथम्य मित्यर्थ ॥ १४ ॥

'स आनक्तीति । तत्र मन्त्र माह— "वृत्रस्येति[2] । 'कनीनिक' अचिमध्यकार्ष्णम् । 'वृत्रस्य ह्येष कनीनक' । तथाचान्यत्र— "इन्द्रो वृत्र महन् तस्य कनीनिका परापतत् तदाञ्जन मभवत्"— इति[3] ॥ १५ ॥

"स दक्षिण मिति । 'यजुषा' उक्तमन्त्रेण । उत्तरस्याच्णो दक्षिणाचितोऽपि एकधाराधिक्यकरणेन 'उत्तर' चचु 'उत्तरावत्' उत्कर्षवत् कृतवान् भवति ॥ १६ ॥

अच्णोराञ्जनावृत्ती मिलित्वा प्रशसति— 'तद्यत् पञ्चकृत्व इति । हेमन्तशिशिरयोरैक्यात् संवत्सर पञ्चर्त्तु[4], अत एव सङ्ख्याद्वारा सवत्सर मेवाप्नोति ॥ १७ ॥

१— का० श्रौ० सू० ७ २ ३४ ।
२— वा० स० ४ ३ १ ।
३— तै० स० ६ १ १ ९७ ।
४— "हेमन्तशिशिरयो समासेन"–इति ऐतरेयकम् १ १ १ ।

तस्य दर्भैः पावनं विधत्ते— "अर्थेन मिति। लोके ह्यपवित्रं पवित्रीक्रियते, कोऽस्यापवित्रत्वप्रसङ्ग इति तद् दर्शयति— "अमेध्यो वा इति। दर्भैः पावनसामर्थ्येन वाक्यस्य पावनेऽयान्तरशुद्धिर्भवति। दर्भान् स्तौति— "मेध्या वा इति। यज्ञार्हत्वं मेध्यत्वम्, अशुद्धानां शोधकत्वं पवित्रत्व मिति विवेकः[1] ॥ १८ ॥

"तद्वा एक मित्यादि। पावनसाधनदर्भेष्वेकादिपक्षा आक्षिप्याः। 'अयं' वायुः 'एकः' एव 'पवते' पवतिर्गतिकर्मा[2]; अन्तरिक्षे गच्छति[3]। 'तस्मात्' पवित्र मपि 'एकं' स्यात् ॥ १९ ॥

"अथो अपीति। 'सः' एव 'अयं' वायुः 'एक एव' 'पुरुषे' 'अन्तः प्रविष्टः' प्राणादिभेदेन 'त्रेधा' विभक्तः, अथ 'त्रीणि स्युः' ॥ २० ॥

"अथो अपि सप्तेति। 'शीर्षन्' शिरसि भवा', मुखादिच्छिद्रगताः, 'एकविंशतिः स्युः' इति। तत्र 'त्रिः-सप्तान्येव' इति सप्तसङ्ख्याया एवावृत्तौ 'एषैव' सप्तसङ्ख्याया उक्तिः 'सम्पद्' इत्यर्थः। यद्वा 'एषैव' पुरुषरूपैव 'सम्पत्' इत्यर्थः; "दश हस्त्या अङ्गुलयो दश पाद्या आत्मैकविंशः"—इति श्रुत्यन्तरात्[4] ॥ २१ ॥

"तं सप्तभिरिति। एकविंशतिपक्षे एकविंशतिं दर्भान् त्रेधा विभज्य 'सप्तभिः-सप्तभिः' "चित्पतिर्मा", "वाक्पतिर्मा", "देवो

१— "पवित्रं पुनाते, मन्त्रः पवित्र मुच्यते", + + +, वायुः पवित्र मुच्यते"—इत्यादि निरु० ५. २ १ द्रष्टव्यम्।

२— निघ० २. १४. १०८।

३— "वायुः पवित्र मुच्यते"—इत्यादि निरु० ५. २. १।

४— तै० स० ६ १. १ ८।

मा"-इति[१] त्रिषु मन्त्रेषु, एकैकेन मन्त्रेण पावयेत् । "अच्छिद्रेण पवित्रेण"-इति मन्त्रशेषः सर्वत्रानुषज्यते । तत्राप्ययं विभागः— सप्तभिः प्रथममन्त्रेण नाभितः आरभ्योर्द्ध मुन्मृज्यात्, पुनश्च सप्तभिर्द्वितीयमन्त्रेणाप्येवम्, अवशिष्टैः सप्तभिः तृतीयेन मन्त्रेण नाभेरध आरभ्यावमृज्यात् । तथा च कात्यायनः— "सप्तभिः-सप्तभिः प्रतिमन्त्र मच्छिद्रेणेति सर्वत्र द्विरुपरि नाभेरुन्मृज्य प्रदक्षिणं सकृदर्वाक्केन त्रिभिः सप्तभिरेकविंशतिभिर्वा"-इति[२] । आपस्तम्बस्तु चित्पतिस्त्वेति पावकत्वं, चित्पतिर्मेति पाव्यमानस्य च विभज्योभय मप्युक्तवान्[३] । सर्वशेषभूतस्याच्छिद्रेणेत्यस्यार्थ माह— "अच्छिद्रेणेति । सर्वदा सर्वत्र पवनात् 'एषः' वायुः 'अच्छिद्रं पवित्रम्' ॥ २२ ॥

मन्त्रशेषं व्याचष्टे— "तस्य त इति । पवित्राणि रश्मयः; शोधकत्वात्[४] । अग्निः पवित्रपतिः[५], तत्पाठात् स्वरूप मपि 'पवित्र-

---

१— वा० सं० ४. ४. १, २, ३ ।

२— का० श्रौ० सू० ७. ३. १—४ । वेलिंग मुद्रितपुस्तके तु 'द्विरुपरि नाभ्युन्मृज्य'-इति पाठ, 'एकविंशतिभि'-इति पदस्याभावश्च ।

३— तथाहि— "अथैन मुत्तरेण बर्हिः प्राग्वंशात् दर्भपुञ्जीलैः पावयति । + + + । एकविंशत्या त्रेधा विभक्तया सप्तभि सप्तभिर्द्विरूर्द्ध नाभेरुन्मार्ष्टि सकृदर्वाक् । + + + । चित्पतिस्त्वा पुनात्वित्येतैः प्रतिमन्त्र मच्छिद्रेण पवित्रेणेति सर्वत्रानुषजति । चित्पतिर्मा पुनातु वाक्पतिर्मा पुनातु देवो मा सविता पुनात्विति पाव्यमानो जपति"-इत्यादि आप० श्रौ० सू० १०. ७. ५—१४ ।

४— "रश्मय पवित्र मुच्यन्ते"-इत्यादि निरु० ५. २. १ ।

५— "अग्निः पवित्र मुच्यते"-इत्यादि निरु० ५. ७. १ ।

पतिर्भवति' खलु । स्पष्ट मन्यत् । 'उदृचं' उपरिभाविनी ऋक् उदृक् । अनेन च समाप्तिर्लक्ष्यते । तेन यज्ञस्यान्तं प्राप्नुवानीत्यर्थः । अथ मर्थम् 'एतत्' एतेन "तच्छकेयम्"-'इति' अनेन, मन्त्रः[1] 'आह' इत्यर्थः ॥ २३ ॥

"अथाशिषा मिति। "आ वो देवासः"-इति[2]-मन्त्रस्य 'आशिषा मारम्भः'-इति नाम; भाव्याशिषा मस्यारम्भरूपत्वात् । मन्त्रपाठस्य प्रयोजन माह— "तदस्मा इति। 'तत्' तेन आशिषा मारम्भवाचनेन सर्वासा माशिषा मादायैव यजमानेन परिगृहीतत्वात् 'स्वाः' स्वकीया एव 'सतीः' ता एव 'आशिषः' 'ऋत्विजः' तन्मन्त्रेषु यजमानार्थ माशासते[3] ॥ २४ ॥

"अथाङ्गुलीरिति। 'न्यचति' सङ्कोचयतीत्यर्थः। तत्प्रकार माह— "स्वाहेत्यादिना[4]। एकैकेन मन्त्रेण हस्तद्वयेऽपि कनिष्ठिकादिक्रमेण द्वे-द्वे[5] अङ्गुली न्यञ्चतीत्यर्थः । एवं करद्वयाङ्गुलिन्यञ्चनक्रमेणोक्तमेन मन्त्रेण[6] पाणी मुष्टीकुर्यात्[7]। "उत्तमेन मुष्टीकृत्वा"-इति सूत्रम्[8] ।

१— "चित्पतिर्मा पुनातु वाक्पतिर्मा पुनातु देवो मा सविता पुना-त्वच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः । तस्य ते पवित्रपते पवित्रपूतं यत्कामः पुने तच्छकेयम्"-इति वा० सं० ४. ४. १—३ ।

२— वा० स० ४. ५. १ ।

३— का० श्रौ० सू० ७. ३. ६ ।

४— वा० स० ४. ६. १—३ ।

५— 'द्वे'-इत्येव च ।

६— वा० सं० ४. ६. ४ ।

७— का० श्रौ० सू० ७. ३. ८ ।

८— का० श्रौ० सू० ७ ३. ९ क ।

तत्प्रयोजन माह— "न वै यज्ञ इति । यज्ञस्य वायोदण्डादिवद्धस्ते धारयितु मशक्यत्वात्; अत एव परोक्षान्मन्त्रेण मुष्टिबन्धन मेव प्रत्यक्षधारण मित्यर्थः ॥ १५ ॥

"स यदाहेत्यादि । मन्त्रस्य क्रमेण व्याख्यानम् । स्पष्टम् । 'वातादारम्भे'-इति वातेन प्राणेन व्याप्रियमाणत्वात् 'वातो यज्ञः' । 'वै'-शब्देन "वातो यज्ञः प्रयुज्यताम्"-इत्यादिमन्त्रप्रसिद्धि-र्द्योत्यते ॥ १६ ॥

"अथ यत्स्वाहेति । हविस्त्यागस्य यज्ञत्वात्, स्वाहाकारेण च हविःप्रदानात्, स्वाहाकारस्य च यज्ञात्मकता । अनन्तरं वाग्यमनं विधत्ते— "अथ वाचं यच्छतीति[१] । वाग्व्यवहारमन्त्ररूपेण यज्ञ-निष्पत्तेः 'वाक् यज्ञ' । तस्या बहिर्निर्गमन मकृत्वा आत्मनि नियमात् 'यज्ञ मेव' आत्मनि धृतवान् भवति ॥ १७ ॥

शालायाः फलोद्देशे यजमानस्याभ्यञ्जनादिकं मुक्तम्, तस्य दीक्षाङ्गत्वार्थं शालाप्रवेशनं विधत्ते— "अथैन मितिं[२] । प्रविष्टस्य तथा कर्मार्थं सञ्चरनिर्देश माह— "स जघनेनेति । 'आहवनीयं जघनेन' तत्पश्चाद्देशे, 'गार्हपत्य मग्रेण', तयोर्मध्यपथि कर्मार्थं गच्छति[३] । अथ सेव 'अस्य' 'सञ्चरो भवति'[४] । उक्तसञ्चरं प्रशंसति—

१— "स्वाहेत्युक्त्वा वाग्यत"-इति का० श्रौ० सू० ७. ३. ६ ख ।

२— का० श्रौ० सू० ७. ३. ११ ।

३— का० श्रौ० सू० ७. ३. १२ ।

४— का० श्रौ० सू० ७. ३. १३ । "अप उर्द्धं यजमानस्य सञ्चरो भवति"-इति आप० श्रौ० सू० १०. ८. २ ।

"अग्निर्वा इति । यस्मादुत्पद्यते स योनिः, आकृतिप्रदानात्मकस्य 'यज्ञस्य' 'योनिः' 'अग्निः' । मातृपदेहपरित्यागेन दीक्षासंस्कारेण देवदेहोत्पत्तेस्तत्संस्कृतो दीक्षितः 'गर्भः' । अतस्तत्र योनिगत्वेन तस्य तयोरन्तराले सञ्चारो युक्तः । उक्त मर्थ मिदानीन्तनगर्भवर्णनेन दृढयति— "तस्मादिमे गर्भा इति । त्यच्छब्द एकशब्दपर्यायः; एकदेत्यर्थः । अथ वाक्यय मिदं चार्थे । 'यत्' यस्मात् 'स' गर्भसंयुतो यजमानः 'एजति त्यत्' चलति च, 'पर्यावर्त्तते त्यत्' परिभ्रमति च; 'तस्मात्' इदानीन्तना गर्भा अप्येवं भवन्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥ ३ [१. ३.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे प्रथमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

(अथ चतुर्थं ब्राह्मणम्)

सर्व्वाणि ह वै दीक्षाया युजूंष्यौद्ग्रभणानि । उद्ग्रभ्णीते* वा ऽएषोऽस्माल्लोकाद्देवलोक मभि यो दीक्षत ऽएतैरेव तद्यजुर्भिरुद्ग्रभ्णीते तस्मादाहुः सर्व्वाणि दीक्षाया यजूंष्यौद्ग्रभणानीति तत एतान्यवान्तरा

* 'उदग्रह्णीते'–इति सा०-सम्मत इति डा० वेबर ।

मुाचक्षत उत्रौदृग्रभणानीत्याहुतयो ह्येता त्र्याहुतिर्हि यज्ञः परोऽक्षं वै युजुर्जपत्ययैषु प्रत्यक्षं यज्ञो यदाहुतिस्तद्देतेन यज्ञेनोद्ग्रभ्णीतेऽस्माल्लोकाद्देवलोकुमभि* ॥ १ ॥

तुतो यानि त्रीणि स्रुवेण जुहोति। तान्याधीतयजूᳲषीत्याचक्षते सम्पुद् ऽएव कामाय चतुर्थᳲ हूयतेऽथ युत्पञ्चमᳲ स्रुचा जुहोति तुदेवु प्रत्युक्ष मौद्ग्रभणमनुष्टुभा हि तज्जुहोति व्वाग्घ्यनुष्टुब् व्वाग्घि यज्ञः ॥ २ ॥

यज्ञेन वै देवाः। इमां जितिं जिग्युर्यैषा मियं जितिस्ते होचुः कथं न इदं मनुष्यैरनभ्यारोह्यᳲ स्यादिति ते यज्ञस्य रसं धीत्वा युथा मधु मधुकृतो निर्धुयेयुर्व्विदुह्य यज्ञं यूपेन योपयित्वा तिरोऽभवन्नुथ यदेनेनायोपयंस्तुस्माद्यूपो नाम ॥ ३ ॥

तद्वा ऽऋषीणा मनुश्रुत मास। ते यज्ञᳲ समभरन् युथायं यज्ञः सम्भृत एवं वा ऽएषु यज्ञᳲ सम्भरति युदेतानि जुहोति ॥ ४ ॥

तानि वै पुञ्च जुहोति। संव्वत्सरसम्मितो वै यज्ञः पुञ्च वा ऋतवः संव्वत्सरुस्य तं पञ्चभिराप्नोति तुस्मात् पुञ्च जुहोति ॥ ५ ॥

---

* 'मभि'-इति ग।

अथातो होमस्यैव*। आकूत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहेत्या वा ऽअग्रे कुवते युजेयेति तद्यदेवाच यज्ञस्य तदेवैतत्सम्भृत्यात्मन् कुरुते ॥ ६ ॥

मेधायै मनसेऽग्नये स्वाहेति। मेधया वै मनसाभिगच्छति युजेयेति तद्यदेवाच यज्ञस्य तदेवैतत्सम्भृत्यात्मन् कुरुते ॥ ७ ॥

दीक्षायै तपसेऽग्नये स्वाहेति†। अन्वेवैतदुच्यते नेत्तु हूयते ॥ ८ ॥

सरस्वत्यै पूष्णेऽग्नये स्वाहेति। वाग्वै सरस्वती वाग्यज्ञः पशवो वै पूषा पुष्टिर्वै पूषा पुष्टिः पशवः पशवो हि यज्ञस्तद्यदेवाच यज्ञस्य तदेवैतत्सम्भृत्यात्मन् कुरुते ॥ ९ ॥

तदाहुः। अनद्धेवैता आहुतयो हूयन्ते प्रतिष्ठिता अदेवकास्तुच नेन्द्रो न सोमो नाग्निरिति‡ ॥ १० ॥

आकूत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहेति। नात एकश्च नाग्निर्वा ऽअद्धेवाग्निः प्रतिष्ठितः स यदग्नौ जुहोति तेनैवैता अद्धेव तेन प्रतिष्ठितास्तस्मादु सर्वास्वेवाग्नये स्वाहेति जुहोति तत एतान्याधीतयजूंष्पीत्याचक्षते ॥ ११ ॥

आकूत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहेति। आत्मना वा ऽअग्र ऽआकुवते युजेयेति तु मात्मन ऽएव प्रयुङ्क्ते युञ्जते ते

* 'होमस्यैव'-इति ग। † 'स्वाहेति'-इति ग। ‡ 'इति'-इति ग।

ऽअस्यैते ऽआत्मन् देवते ऽआधीते भवत आकूतिश्च प्रयुक् च ॥ १२ ॥

मेधायै मनसेऽग्नये स्वाहेति । मेधया वै मनसाभिगच्छति युजेयेति ते ऽअस्यैते ऽआत्मन् देवते ऽआधीते भवतो मेधा च मनश्च ॥ १३ ॥

सरस्वत्यै पूष्णेऽग्नये स्वाहेति । वाग् वै सरस्वती वाग् यज्ञः सास्यैषात्मन् देवताधीता भवति वाक् पशवो वै पूषा पुष्टिर्वै पूषा पुष्टिः पशवः पशवो हि यज्ञस्तेऽस्यैत ऽआत्मन् पशव आधीता भवन्ति तद्यदस्यैता आत्मन् देवता आधीता भवन्ति तस्मादाधीतयजूꣳषि नाम* ॥ १४ ॥

अथ चतुर्थीं जुहोति । आपो देवीर्बृहतीर्विश्वशम्भुवो द्यावापृथिवी ऽउरो ऽअन्तरिक्ष । बृहस्पतये हविषा विधेम स्वाहेत्येषा ह नेदीयो यज्ञस्यापाꣳ हि कीर्त्तयत्यापो हि यज्ञो द्यावापृथिवी ऽउरो ऽअन्तरिक्षेति लोकानाꣳ हि कीर्त्तयति बृहस्पतये हविषा विधेम स्वाहेति ब्रह्म वै बृहस्पतिर्ब्रह्म यज्ञ एतेनो हैषा नेदीयो यज्ञस्य† ॥ १५ ॥

---

* 'नाम'-इति ग । † यज्ञस्य -इति ग ।

अथ यां पञ्चमीं सुचा जुहोति। सा हैव प्रत्यक्षं यज्ञोऽनुष्टुभा हि तां जुहोति वागध्यनुष्टुब् वाग्घि यज्ञः* ॥ १६ ॥

अथ यद्भूयाया आज्यं परिशिष्टं भवति। तज्जुह्वा मानयति चिः स्रुवेणाज्यविलापन्या ऽअधि जुह्वां गृह्णाति यत् तृतीयं गृह्णाति तत् स्रुव मभिपूरयति ॥ १७ ॥

स जुहोति। विश्वो देवस्य नेतुर्मर्त्तो वुरीत सख्यम्†। विश्वो राय इषुध्यति द्युम्नं वृणीत पुष्यसे स्वाहेति‡ ॥ १८ ॥

सैषा देवताभिः पङ्क्तिर्भवति। विश्वो देवस्येति वैश्वदेवं नेतुरिति सावित्रं मर्त्तो वुरीतेति मैत्रं द्युम्नं वृणीतेति बार्हस्पत्यं द्युम्नं हि बृहस्पतिः पुष्यस ऽइति पौष्णम्§ ॥ १९ ॥

सैषा देवताभिः पङ्क्तिर्भवति। पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्तः पशुः पञ्चर्त्तवः संवत्सरस्यैत मेवैतयाप्नोति यद्देवताभिः पङ्क्तिर्भवति ॥ २० ॥

तां वा ऽअनुष्टुभा जुहोति। वाग्वा ऽअनुष्टुब् वाग्यज्ञस्तद्यज्ञं प्रत्यक्ष माप्नोति ॥ २१ ॥

---

* यज्ञः'-इति ग। † 'सख्यम्'-इति ग। ‡ स्वाहेति'-इति ग। § 'पौष्णम्'-इति ग।

तदाहुः। एता मेवैकां जुहुयाद् यस्मै कामायेतरा हूयन्त ऽएतयैव तं काम माप्नोतीति तां वै यद्येकां जुहुयात् पूर्णां जुहुयात्सर्व्वं वै पूर्णꣳ सर्व्वं मेवैनयै-तदाप्नोत्यथ यत् स्रुव मभिपूरयति स्रुचं तदभिपूरयति तां पूर्णां जुहोत्यन्वेवैतदुच्यते सर्व्वास्त्वेव हूयन्ते ॥ २२ ॥

तां वा ऽअनुष्टुभा जुहोति*। सैषानुष्टुप्सत्येकचिꣳश-दक्षरा भवति दश प्राण्या अङ्गुलयो दश पाद्या दश प्राणा आत्मैकचिꣳशो यस्मिन्नेते प्राणाः प्रतिष्ठिता एता-वान्वै पुरुषः पुरुषो यज्ञः पुरुषसम्मितो यज्ञः स यावा-नेव यज्ञो यावत्यस्य मात्रा तावन्त मेवैनयैतदाप्नोति यदनुष्टुभैकचिꣳशदक्षरया जुहोति ॥ २३ ॥ ४ ॥

॥ इति प्रथमप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [१. ४.] ॥

अथ दीक्षाहुतीर्विधातु माह— "सर्वाणि ह वा इति। यजु-स्सम्बन्धात् दीक्षासम्बन्धिनी 'यजूंषि औद्ग्रभणानि'। तदुद्ग्रभणत्व मेव स्तुत इति तद् दर्शयति— "उद्गृभ्णीते वा इति। 'तत्' तदा 'एतैः' दीक्षाङ्गभूतैः सर्वैः 'यजुर्भिः' एव, अतो 'दीक्षायाः' प्रकरणानि 'सर्वाणि' अपि 'यजूंषि' 'औद्ग्रभणानि' औद्ग्रहणानीति[१]।

* 'जुहोति'—इति ग।

१— "औद्ग्रभणानि जुहोति"—इति का० श्रौ० सू० ७. ६. १६।

"इयदोर्भः"-इति[१] भवम्। 'ततः' तेषु यजुष्षु मध्ये 'एतानि' एव दीर्घाकृतिसाधनानि आकृत्यादीनि 'औद्ग्रभणानि' उद्ग्रहणेऽत्यन्तं सन्निहितानीत्यर्थः। तत् कथ मिति, उच्यते— "आकूतयो हीति। तावता ऐक्ये कि मायात मिति, तवाह— 'आकृतिर्हीति। जप्यानां होम्यानां च तारतम्य माह— "परोक्षं वा इति ॥ १ ॥

एतासा मप्युद्ग्रहणसाधनतां विभज्य दर्शयन् प्रशंसति— "ततो यानीति। 'यानि' आदितः 'त्रीणि' यजूंषि 'स्रुवेण जुहोति', 'तानि' 'आधीतयजूंषि' आधानलिङ्गकानि; तन्मन्त्रेष्वाधानव्यापार-लिङ्गदर्शनात्। 'सम्पदे कामाय'। सम्पद्यत इति 'सम्पत्', काम्यत इति 'कामः', सम्पाद्याय स्वर्गफलाय (चेत्यर्थः। अय मभिप्रायः—[२]) यथा लोके किञ्चित् फल्ग सिषाधयिषुः आदौ तत् ज्ञात्वा, पश्चात् कामयित्वा, तत्साधन मनुष्ठायान्ते तल्लभते, एवं त्रिभिः स्वर्गफल माध्याय, चतुर्थेन तत्साधन मनुष्ठाय, पञ्चमेन तदुद्गृहीतवान् भवतीति। अत्र चतुर्थस्य होमसाधनानभिधानेनापि पञ्चमस्य विशेषितत्वात् चतुर्थ मपि स्रुवेणैवेति वेदितव्यम्। पञ्चमस्य साक्षादुद्ग्रहणसाधनत्वं तन्मन्त्रस्यानुष्टुप्त्वे सिद्ध मित्याह— "अनुष्टुभा हीति। 'अनुष्टुभा' वाचा, मन्त्रेण साधत्वात् 'वाग् यज्ञ'। "अनुष्टुप् चतुरुत्तराणि छन्दांस्युदपादयत्"— इति सामब्राह्मणे-ऽभिधानाद् वाचोऽनुष्टुप्त्वम् ॥ २ ॥

१— पा० ८. २ ३२ सू० वा० १।
२— ष-पुस्तके नास्त्येष पाठ।

अथ पुरातनवृत्तान्तप्रदर्शनमुखेनैतेषां स्वर्गोह्नहणे साधनता मुपपादयति— "यज्ञेन वा इति । एतत् प्रथमकाण्डे पञ्चम-प्रपाठकादावाग्नेयपुरोडाशार्थवादे[१] व्याख्यातम् ॥ ३ ॥

"तदा इति । "यथाय मिति । येन प्रकारेण देवानुष्ठित-प्रकारं जानद्भिर्ऋत्विग्भिः 'अयं यज्ञः' औद्ग्रभणहोमेन 'सम्भृतः', 'एवम्' एतेषा मनुष्ठानेन 'एषः' यजमानोऽपि 'यज्ञं' सम्भृतवान् भवति ॥ ४ ॥

तद्गतपञ्चमन्त्रान् प्रशंसति— "तानि वै पञ्चेति[२] ॥ ५ ॥

"अथातो होमस्यैवेति । मन्त्रा व्याख्यायन्त इति शेषः[३] । 'अग्रे' यागानुष्ठानात् पूर्वम् 'आ कुवते' खलु । 'कुवम'-शब्देन[४] तत्प्राग्भावी मनोव्यापारो लक्ष्यते । 'यजेय'—इति सङ्कल्पयतीत्यर्थः । अतो 'यज्ञस्य' देवकर्त्तव्य मङ्गजातं सर्वं 'सम्भृत्य' सङ्कल्पात्मनैकीकृत्य स्वात्मनि 'कुरुते' स्थापयति ॥ ६ ॥

द्वितीयमन्त्रस्य तात्पर्य माह— "मेधायै मनस इति । "मेधयेति । सङ्कल्पितस्यार्थस्य धारयित्री बुद्धिर्मेधा, तया, 'मनसा' च साधनेन उभाभ्याम् 'अभिगच्छति' । यथा कश्चित् प्रथम मिदं सम्यगिति सङ्कल्प्य तत्साधनप्रकारविशेष मवबुध्यते, तद्वदित्यर्थः ॥ ७ ॥

१— पुरस्तात् (१का० ६अ० २ब्रा० १क०) ४०८ पृ० द्रष्टव्यम् ।
२— का० श्रौ० सू० ७. ३. १६ ।
३— वा० सं० ४. ७. १–५ ।
४— 'कुट-शब्देन'–इति च ।

तृतीयस्य मन्त्रस्यापि होमसाधनत्वप्रसक्तौ जपता माह— "दीक्षाया इति। 'अनु उच्यते एव'—इति, एवकारतात्पर्य माह[1]— "नेत्त्विति। अत एव कात्यायनः— "तृतीयं जपति"— इत्युक्तवान्[2] ॥ ८ ॥

होमे तृतीयं मन्त्रं व्याचष्टे— "सरस्वत्या इति। "पशवो वा इति। पशूनां पूषत्वम्, पूषगतपुष्टिधर्मसद्भावात्; पूष्णोऽपि पोषकत्वम्, "पोषं अपुष्यत्"—इत्यादिश्रुतेः[3] सिद्धम्। पशुगतक्षीरादिसाध्यत्वात् 'पशवो यज्ञः' ॥ ९ ॥

उक्तमन्त्रत्रयेऽपि 'अग्नये' यदस्ति, तत्राग्नेः कः प्रसङ्ग इति तद् दर्शयितु माह— "तदाकूतिरिति। 'अनड्वेव' अप्रत्यक्ष मिव 'एताः' तिस्रः 'आकूतयः' 'हूयन्ते'। अस्तु को दोष इति तत्राह— "अप्रतिष्ठिता इति। किमर्थ मप्रतिष्ठितत्वेति, तत्राह— "अदेवका इति। यद्यपि सन्त्याकूत्याद्याः, तथापि तासां देवतात्वेन प्रसिद्ध्यभावात् इन्द्रादिना भवितव्य मिति प्रदर्शयति— "तत्र नेन्द्र इत्यादि ॥ १० ॥

तत्र प्रसिद्धदेवताना मभावं दर्शयितु मनुवदति— "आकूत्या

१— 'एवकारमपास्य माह'—इति च।

२— "तृतीयं जपत्येव"—इति का० श्रौ० सू० ७. ३. १७।

३— तै० सं० ७. १. ६. १। "पूषेयं हीदं सर्वं पुष्यति यदिदं किञ्च"—इति चैवोपरिष्टात् (१४. ४. २. २५.)। "यद्रश्मिपोषं पुष्यति तत् पूषा भवति"—इति पूष्णो निर्वचनम्, निरु० १२. २. ५। "पौष्णा पशव"—इति चोपरिष्टादिहैव (५. २. ५. ७)।

इति। "नात एकञ्चनेति। 'अतः' अस्मात् आकूत्या इत्येवमादिकात् वाक्यात् एक मपि इन्द्रादिकं देवं नोपलभामहे। इति वदतोऽय मभिप्रायः— तेषु मन्त्रेषु आकूतिमेधादेः प्रशंसितत्वेनाग्नि मतिविहायाय माक्षेप इति। अनङ्गत्वपरिहार माह— "अग्निर्वा इति। 'सः' यजमानः 'यत्' यस्मात् 'अग्नौ' प्रत्यक्षेण 'जुहोति', अत एव 'अग्निः' 'श्रद्धा इव' प्रत्यक्ष मिव, अत एव 'प्रतिष्ठितः' च; 'तेन' खलु 'एताः' स्त्रियोऽपि 'श्रद्धेव', 'प्रतिष्ठिताः' च। "तत एतानीति। यत उक्तरीत्याग्न्यादिप्राधान्यम्, तत इत्यर्थः। इत्य मग्निं प्रशस्यावशिष्टाकूतिप्रयुगाग्निदेवताचय माधानघमन्त्रेन प्रशंसति— "तत एतान्याधीतयजूंषीति"-इति ॥ ११ ॥

"आकूत्यै प्रयुज इति। 'अग्रे' प्रथमम् 'आत्मना' बुद्ध्यैव 'यजेयेति' 'आ कुरुते' सङ्कल्पयति। 'तम्' तत् सङ्कल्पितम् 'आत्मनः एव' विस्तीर्य 'प्रयुङ्क्ते' भवतः। प्रयुज्यत इति 'प्रयुक्' । उभयोरपि बुद्धिविषयभावात् उभे अपि 'देवते' आकूतिप्रयुजौ, 'अस्य' यजमानस्य 'आत्मन्' आत्मनि 'आधीते' आध्यानेन विषयीकृते भवतः। आधीतप्रतिपादकत्वात् 'आधीतयजूंषि'-इत्युच्यते ॥

एव मुत्तरवाक्यान्यपि[१] योज्यानि ॥ १२ ॥ १३ ॥

"सरस्वत्यै पूष्णे इति। अत्र 'पूषन्'-शब्दवाच्यानां पशूनां मङ्गलात् पृथङ्निर्दिश्यते— "पशवो वा इत्यादि। प्राग् व्याख्यातम्[२] ॥ १४ ॥

इत्य माधीतत्वसमानधर्मसम्भवात् आकूतिचयं पृथक् विधाय,

१— "मेधायै मनसेऽग्नये स्वाहेत्यादीनीति (१६ क०) यावत्।

२— ५२ पृ० ५ पं० द्रष्टव्यम्।

प्रश्नस्य च चतुर्थी माहुतिं तन्मन्त्रं च विधत्ते— "अथ चतुर्थी मित्यादि। मन्त्रवाक्यानि क्रमेणोदाहृत्य व्याचष्टे— "एषा हेति। 'एषा' खल्वित्यर्थः। 'यज्ञस्य' 'नेदीयः' अत्यन्तं सन्निहितम्। कथम्? यस्मात् 'एषा अपो कीर्त्तयति', तस्मान्नेदीयः। तत्कीर्त्तनेन यज्ञं प्रति कथं नेदीयस्त्व मिति तत्राह— "आपो हीति। अभिषवसंयवनादिसाधनत्वात् अपां यज्ञत्वम्। स्पष्ट मन्यत् ॥

उक्ताहुतिचतुष्टयस्याज्यस्थाल्याः स्रुवेण होमः। तथाच सूत्रम्— "औद्ग्रभणानि जुहोति स्थाल्याः स्रुवेणाहुत्यै प्रतिमन्त्रम्"- इति[1] ॥ १५ ॥

"अथ यां पञ्चमी मिति। स्पष्टम् ॥ १६ ॥

पञ्चमस्य द्रव्य माह— "अथ यद् ध्रुवाया माज्यं परिशिष्ट मित्यादिना। अय मर्थः। दीक्षणीयेष्टेः सम्बन्धि 'यदाज्यं' 'ध्रुवायाम्' अवशिष्टम्, 'तत्' पञ्चमाहुत्यर्थं 'जुह्वाम्' अवनयेत्। एतदेक मवत्तम्। अथाज्यस्थाल्याः सकाशात् 'स्रुवेण' जुह्वा मुपरि 'त्रिः' निनयति[2]। एवं चतुरवत्तं भवति। तत्र 'यत्' 'तृतीयम्', 'तत्' 'आज्यविलापन्या अधि' जुह्वा उपरि उत्तानं स्रुवं निधाय यथा पूर्णं भवति तथा स्रुवस्थाभित माज्येन पूरयेत्। तथाच सूत्रम्— "जुह्वां ध्रौव मासिच्य त्रिश्च स्थाल्याः स्रुवेण तृतीयं स्रुव मभि पूरयति"—इति[3] ॥ १७ ॥

१— का० श्रौ० सू० ७.२.१६।

२— 'निरश्यति'—इति च।

३— का० श्रौ० सू० ७.२.१८।

पञ्चमस्य मन्त्र माह— "स जुहोति विश्वो देवस्येति[१] ॥ १८ ॥

तं प्रशंसति— "सैषा देवताभिरिति। "पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः"—इति[२]-श्रुतेः पञ्चसङ्ख्यासम्बन्धात् 'एषा' 'पङ्क्तिर्भवति'। तद्योजयति— "विश्वो देवस्य"—इति विश्वदेवशब्दश्रवणात् 'इदं' मन्त्रवाक्य[३] 'वैश्वदेवम्'। नयनस्य सवितृव्यापारत्वात् 'नेतृ'-शब्दश्रवणात् 'सावित्रम्'। "मर्त्तो वुरीत"—इत्येतेन मनुष्यैर्वरणीयत्वाभिधानात् 'मैत्रम्'; मित्रस्य हि वरणीयत्वं प्रसिद्धम्। बार्हस्पत्यमन्त्रेषु "द्रविणं धेहि चित्रम्"—इति द्युम्नसमानार्थस्य द्रविणस्य दाने बृहस्पति-सम्बन्धश्रवणात् "द्युम्नं वृणीत"—इत्यनेन बार्हस्पत्यम्। "पुष्यसे"—इति पोषणधर्मश्रवणात् 'पौष्णम्' इति ॥ १९ ॥

"सैषेति। 'देवताभिः' पङ्क्तित्वं भवति। ततः किं मित्यत आह— "पाङ्क्तो यज्ञ इत्यादिना ॥ २० ॥

"अथ छन्दोद्वारा प्रशंसति— "तां वा अनुष्टुभेति ॥ २१ ॥

इत्थं पञ्चाना माहुतीनां समुच्चयपक्ष मुक्त्वा पञ्चमी मेवैकां जुहुयादिति केषाञ्चित् पक्ष माह— "तदाहुरिति[४]। इतराभ्यो यत् फलं तस्यैकयैव सिद्धेरकामे 'एता मेव' 'जुहुयात्'। तत्रापि 'पूर्णां' कृत्वा 'जुहुयात्', पूर्णाहुतिं कुर्यादित्यर्थः। यत् 'पूर्णं'

१— वा० सं० ११. ८ १। का० श्रौ० सू० ७. ३. १८।

२— तै० ब्रा० २. ७. १०. २।

३— पूर्वस्यां कण्डिकायां (४८ पृ० ७ पं०) द्रष्टव्यम् (वा०सं० ४. ८. १.)।

४— का० श्रौ० सू० ७. ३. १९ सूत्रस्य याज्ञिकदेवकृता वृत्तिर्द्रष्टव्या।

तदन्यूनत्वेन 'सर्वम्', अतस्तेन सर्वफलं माप्नोति। 'यत्' यदा पूर्णाहुतिसमये 'स्रुवम्' अभि पूरयेत्, 'तत्' तदा, स्रुवेणैव होम मकृत्वा आज्येन 'स्रुचम्' अभिपूरयेत्। तथा कृत्वा 'ताम्' आहुतिं पूर्णाहुतिं कृत्वा जुहुयात्। तथा च सूत्रम्— "एता मेव वा पूर्णां जुहुयात्"-इति[1] ॥ २२ ॥

अक्षरसङ्ख्याद्वारा तं मन्त्रं प्रशंसति— "तं वा अनुष्टुभेति। "दश प्राणाः"-इति। शीर्षगतसप्तच्छिद्रस्थाः सप्त प्राणाः, अवाञ्चौ द्वौ, इत्यसाधारणा नव; मुख्यप्राणस्त्वेकः; इति प्राणानां दशत्वम्। 'आत्मा' देहः। 'एकविंशः' पुरुषः। 'एतावान्' एकविंशात्मकः। 'पुरुषो यज्ञः'-इत्यर्थोपपादनम्— "पुरुषसम्मितो यज्ञ इति। यज्ञस्य पुरुषसम्मितत्व मुपरिष्टाद् वक्ष्यते[2]। 'यावानेव यज्ञः'-इत्यस्य विवरणम्— "यावत्यस्य मात्रेति। 'अस्य' यज्ञस्य 'मात्रा'। मीयत इति मात्रा, अवयवसमष्टिः, एकविंशदात्मिका, 'अनया' "विश्वो देवस्य"— इत्यनया[3] 'तावन्त मेव' यज्ञम् 'आप्नोति' ॥ २३ ॥ ४ [१. ४]॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे प्रथमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

१— का० श्रौ० सू० ७ ३. १९।
२— अस्मिन्नेव काण्डे पञ्चमाध्यायस्य तृतीयं ब्राह्मणं द्रष्टव्यम्।
३— अष्टादशी कण्डी द्रष्टव्या (४८ पृ० ७ पं०)।

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम्,
सप्ताम्भोन्[1] पञ्चसीरीं[2] स्त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमीः ।
रत्नोस्रां रुक्माश्वाजिद्विपमहितरथौ सायणिः शिङ्गणार्यो,
व्यश्राणीद्विश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मतुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यः,
कार्पासीयं कृपावान् गुडकृत मजडो[3] राजतं राजपूज्यः ।
आज्योत्थं प्राज्यजन्मा[4] लवणज मनृणः शार्करं शार्कतेजाः,
रत्नाढ्यो रत्नरूपं गिरि मकृत मुदा पावशाखिङ्गणार्यः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे प्रथमाध्यायः समाप्तः ॥ १ ॥

१— 'सप्ताम्भोन्'–इति ठ । २— 'सप्तसीरीं'–इति ठ ।
३— 'मजडं'–इति ठ । ४— 'प्राज्यबुद्धिर्'–इति ठ ।

[अथ द्वितीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्]

दक्षिणेनाहवनीयं प्राचीनग्रीवे कृष्णाजिने उपस्तृणाति। तयोरेन मधि दीक्षयति यदि द्वे भवतस्तदनयोर्लोकयो रूपं तदेन मनयोर्लोकयोरधि दीक्षयति ॥१॥

सम्बद्धान्ते भवतः। सम्बद्धान्ताविव हीमौ लोकौ तन्मसमुते पश्चाद्भवतस्तदिमावेव लोकौ मिथुनीकृत्य तयोरेन मधि दीक्षयति ॥ २ ॥

यद्यु एकं भवति। तदेषां लोकानाᳲ रूपं तदेन मेषु लोकेष्वधि दीक्षयति यानि शुक्लानि तानि दिवो रूपं यानि कृष्णानि तान्यस्यै यदि वेतरथा यान्येव कृष्णानि तानि दिवो रूपं यानि शुक्लानि तान्यस्यै यान्येव बभ्रूणीव हरीणि तान्यन्तरिक्षस्य रूपं तदेन मेषु लोकेष्वधि दीक्षयति ॥ ३ ॥

अन्तक मु तर्हि पश्चात् प्रत्यस्येत्। तदिमानेव लोकान् मिथुनीकृत्य तेषेन मधि दीक्षयति ॥ ४ ॥

अथ जघनेन कृष्णाजिने पश्चात् प्राङ् जान्वाक्न उपविशति। स यत्र शुक्लानां च कृष्णानां च सन्धिर्भवति तदेव मभिमृश्य जपत्यृक्सामयोः शिल्पे स्थ इति यद्वै

प्रतिरूपं तच्छिल्पं ऋचां च साम्नां च प्रतिरूपे स्थ इत्येवै-
तदाह ॥ ५ ॥

ते वा मारभ इति। गर्भो वा एष भवति यो दीक्षते स छन्दांसि प्रविशति तस्मान्न्यक्नाङ्गुलिरिव भवति न्यक्नाङ्गुलय इव हि गर्भाः ॥ ६ ॥

स यदाह। ते वा मारभ इति ते वां प्रविशामीत्येवैतदाह ते मा पातं मास्य यज्ञस्योदृच इति ते मा गोपायतं मास्य यज्ञस्य संस्थाया इत्येवैतदाह ॥ ७ ॥

अथ दक्षिणेन* जानुनारोहति। शर्म्मासि शर्म्म मे यच्छेति चर्म्म वा एतत् कृष्णस्य तदस्य तन्मानुषं शर्म्म देवत्रा तस्मादाह शर्म्मासि शर्म्म मे यच्छेति नमस्ते अस्तु मा मा हिंसीरिति श्रेयांसं वा एष उपाधिरोहति यो यज्ञं यज्ञो हि कृष्णाजिनं तस्मा एवैतद्यज्ञाय निह्नुते तथो हैनं मेष यज्ञो न हिनस्ति तस्मादाह नमस्ते अस्तु मा मा हिंसीरिति ॥ ८ ॥

स वै जघनार्द्ध इवैवाग्र आसीत। अथ यदग्र एव मध्य उपविशेद्यु एनं तत्रानुष्या हरेद् द्रप्स्यति वा प्र वा पतिष्यतीति तथा हैव स्यात् तस्माज्जघनार्द्ध इवैवाग्र आसीत ॥ ९ ॥

---

* 'दक्षिणेन'-इति ग, घ।

ह्वयिष्यते वै त्वेति स्वयं वा हैवैक्षत योषा वा ऽइयं वागुपमन्त्रयै ह्वयिष्यते वै मेति ता मुपामन्त्रयत सा हास्मा ऽआरकादिवैवाग्र ऽआस्त्यत् तस्माद् स्त्री पुꣳसोपमन्त्रितारकादिवैवाग्रे ऽह्णूयति स होवाचारकादिव वै म ऽआह्णूयीदिति ॥ १९ ॥

ते होचुः। उपैव भगवो मन्त्रयस्व ह्वयिष्यते वै त्वेति ता मुपामन्त्रयत सा हास्मै निपलाश मिवोवाद तस्माद् स्त्री पुꣳसोपमन्त्रिता निपलाश मिवैव वदति स होवाच निपलाश मिव वै मेऽवादीदिति ॥ २० ॥

ते होचुः। उपैव भगवो मन्त्रयस्व ह्वयिष्यते वै त्वेति ता मुपामन्त्रयत सा हैनं जुहुवे तस्माद् स्त्री पुमाꣳसꣳ ह्वयत* ऽएवोत्तमꣳ स होवाचाह्वत वै मेति† ॥ २१ ॥

ते देवा ईक्षाञ्चक्रिरे। योषा वा ऽइयं वाग्यदेनं न युवितेहैव मा तिष्ठन्त मभ्येहीति ब्रूहि तां तु न ऽआगतां प्रतिप्रब्रूतादिति सा हैनं तदेव तिष्ठन्त मभ्येयाय तस्माद् स्त्री पुमाꣳसꣳ सꣳस्कृते‡ तिष्ठन्त मभ्यैति ताꣳ हैभ्य ऽआगतां प्रतिप्रोवाचेयं वा ऽआगादिति ॥ २२ ॥

---

* 'ह्वयन्त'–इति घ। † 'मेति'–इति ग, घ।

‡ 'संस्कृते'–इति क, ख, वेबरदृष्टश्च।

तां देवाः*। असुरेभ्योऽन्तरायंस्ताᳬं स्वीकृत्याग्नावेव परिगृह्य सर्व्वहुत मजुहवुराहुतिर्हि देवानाᳬं स यामेवामू मनुष्टुभाजुहवुस्तद्देवैनां तद्देवाः स्व्यकुर्व्वत तेऽसुरा आत्तवचसो हेऽलवो हेऽलव इति वदन्तः पराबभूवुः ॥ २३ ॥

तस्यैता मपि वाच मूदुः। उपजिज्ञास्याᳬं स म्लेच्छस्तस्मान्न ब्राह्मणो म्लेच्छेदसुर्य्या हैषा वागेव मेवैष द्विषताᳬं सपत्नाना मादत्ते वाचं तेऽस्यात्तवचसः पराभवन्ति य एव मेतद्वेद† ॥ २४ ॥

सोऽयं यज्ञो वाच मभिदध्यौ। मिथुन्येनया स्यामिति ताᳬं सम्बभूव ॥ २५ ॥

इन्द्रो ह वा ऽईक्षाञ्चक्रे। महद्वा ऽइतोऽभ्वं जनिष्यते यज्ञस्य च मिथुनाद्वाचश्च यन्मा तन्नाभिभवेदिति स इन्द्र एव गर्भो भूत्वैतन्मिथुनं प्रविवेश ॥ २६ ॥

स ह संवत्सरे जायमान ईक्षाञ्चक्रे। महावीर्य्या वा ऽइयं योनिर्या मा मदीधरत यद्वै मेतो महदेवाभ्वं नानुप्रजायेत यन्मा तन्नाभिभवेदिति ॥ २७ ॥

तां प्रतिपरामृश्यावेष्ट्याच्छिनत्। तां यज्ञस्य शीर्षन् प्रत्यदधाद्यज्ञो हि कृष्णः स यः स यज्ञस्तत् कृष्णाजिनं

* 'देवा'-इति ग, घ। † 'वेद'-इति ग, घ।

यो सा योनिः सा कृष्णविषाणाथ यदेना मिन्द्र आवेष्ट्याच्छिनत्तस्मादावेष्टितेव स यथैवात इन्द्रोऽजायत गर्भो भूत्वैतस्मान्मिथुनादेव मेवैषोऽतो जायते गर्भो भूत्वैतस्मान्मिथुनात्* ॥ २८ ॥

तां वा ऽउत्ताना मिव बध्नाति। उत्तानेव वै योनिर्गर्भं बिभर्त्यथ दक्षिणां भ्रुव मुपर्य्युपरि ललाट मुपस्पृशतीन्द्रस्य योनिरसीतीन्द्रस्य ह्येषा योनिरतो वा ह्येनां प्रविशन् विशत्यतो वा जायमानो जायते तस्मादाहेन्द्रस्य योनिरसीति† ॥ २९ ॥

अथोल्लिखति। सुसस्याः कृषीस्कृधीति यज्ञ मेवैतज्जनयति यदा वै सुषुमं भवत्यथालं यज्ञाय भवति यदो दुःषुमं भवति न तर्ह्यात्मने च नालं भवति तद्यज्ञ मेवैतज्जनयति ॥ ३० ॥

अथ न दीक्षितः। काष्ठेन वा नखेन वा कण्डूयेत गर्भो वा ऽएष भवति यो दीक्षते यो वै गर्भस्य काष्ठेन वा नखेन वा कण्डूयेदपास्यन्‡ म्रियेत्ततो दीक्षितः पामनो भवितोर्दीक्षितं वा ऽअनु रेतांऽसि ततो रेतांऽसि पामनानि जनितोः स्वा वै योनौ रेतो न हिनस्त्येषा

---

* 'नात्'—इति ग, घ। † 'सीति'—इति ग, घ।
‡ 'दपास्य'—इति क, ख, वेबरदृष्टश्च।

वा ऽएतस्य स्वा योनिर्भवति यत् कृष्णविषाणा तथो हैन मेषा न हिनस्ति तस्माद्दीक्षितः कृष्णविषाणयैव काण्डूयेत नान्येन कृष्णविषाणायाः ॥ ३१ ॥

अथास्मै दण्डं प्रयच्छति । वज्रो वै दण्डो विरक्षस्तायै ॥ ३२ ॥

औदुम्बरो भवति । अन्नं वा ऽऊर्गुदुम्बर ऊर्ज्जोऽन्नाद्यस्यावरुद्ध्यै तस्मादौदुम्बरो भवति ॥ ३३ ॥

मुखसम्मितो भवति । एतावद्धि वीर्य्यꣳ स यावदेव वीर्य्यं तावांस्तद्भवति यन्मुखसम्मितः ॥ ३४ ॥

तं मुच्छ्रयति । उच्छ्रयस्व वनस्पत ऽऊर्ध्वो मा पाह्यꣳहस ऽआस्य यज्ञस्योदृच ऽइत्यूर्ध्वो मा गोपायास्य यज्ञस्य सꣳस्थाया ऽइत्येवैतदाह ॥ ३५ ॥

अथ हैके । अङ्गुलीश्च न्यचन्ति वाचं यच्छन्त्यतो हि किञ्च न जपिष्यन् भवतीति वदन्तस्तदु तथा न कुर्य्याद्यथा पुराश्वं धावन्त मनुलिप्सेत तन्नानुलभेतैवꣳ ह स यज्ञं नानुलभते तस्मादमुचैवाङ्गुलीर्न्युचेदमुच वाचं यच्छेत् ॥ ३६ ॥

अथ यद्दीक्षितः* । ऋचं वा यजुर्वा साम वाभिव्याहरत्यभिस्थिरमभिस्थिर मेवैतद्यज्ञ मारभते तस्मादमुचैवाङ्गुलीर्न्युचेदमुच वाचं यच्छेत् ॥ ३७ ॥

---

* 'क्षित'–इति ग, घ ।

अथ यद्वाचं यच्छति । व्वाग् वै यज्ञो यज्ञ मेवैतदा-त्मन् धत्तेऽथ यद्वाचंयमो व्याहरति तस्माद् हैष व्विसृष्टो यज्ञः पुराङावर्त्तते तत्रो व्वैष्णवी मृचं वा यजुर्वा जपेद् यज्ञो वै व्विष्णुस्तद्यज्ञं पुनरारभते तस्यो हैषा प्राय-श्चित्तिः ॥ ३८ ॥

अथैक उद्वदति । दीक्षितोऽयं ब्राह्मणो दीक्षितोऽयं ब्राह्मण इति निवेदित मेवैन मेतत्सन्तं देवेभ्यो निवे-दयत्ययं महावीर्य्यो यो यज्ञं प्रापदित्ययं युष्माकैको-ऽभूत् तं गोपायतेत्येवैतदाह चिष्कृत्व आह चिवृद्धि यज्ञः* ॥ ३९ ॥

अथ यद् ब्राह्मण इत्याहु । अनद्धेव वा ऽअस्यातः पुरा ज्ञानं भवतीदं ह्याहू रक्षांसि योषित मनुसचन्ते तदुत रक्षांस्येव रेत आदधतीत्यथातो जायते यो ब्रह्मणो यो यज्ञाज्जायते तस्मादपि राजन्यं वा व्वैश्यं वा ब्राह्मण इत्येव ब्रूयाद् ब्रह्मणो हि जायते यो यज्ञा-ज्जायते तस्मादाहुर्न सवनकृतं हन्यादेनस्वी हैव सवनकृतेति ॥ ४० ॥ ५ ॥

॥ इति प्रथमप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् [२. १.] ॥

---

* 'यज्ञ'–इति ग, घ ।

॥ श्रीगणेशाय नम ॥

यस्य नि श्वसित वेदा यो वेदेभ्योऽखिल जगत् ।
निर्ममे, त मह वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

दीक्षाङ्गतीर्विधायाथ कृष्णाजिनदीक्षा माह– "दक्षिणेनाहवनीय मिति । आहवनीयस्य दक्षिणे देशे द्वे कृष्णाजिने आस्तीर्य 'तयोरधि' 'एन' यजमान 'दीक्षयति' । तद्गत द्वित्व प्रशसति– 'यदि द्वे भवत इति ॥ १ ॥

"सम्बद्धान्ते भवत इति । ते च परस्पर सम्बद्धपर्यन्तप्रदेशे भवत, आस्तरणे। प्रकाश कात्यायन आह– "आहवनीय दक्षिणेन कृष्णाजिने मासमन्विते स्यूतान्ते तर्द्मसु पश्चादायज्ञनवती निदधाति"-इति[१] । "तर्द्मसमुते"-इति । ययोभयोर्मासप्रदेशयो सम्बन्धो भवति, यथा च तर्दनप्रदेशेषु पश्चाद्भागे 'उते' 'परस्पर' स्यूते भवत, तथैकस्योपर्यपर मास्तृणुयात् । तथापस्तम्बोऽपि– "अन्तर्मासाभ्यामुद्दिलोमभ्याम्"-इति[२] ॥ २ ॥

एककृष्णाजिनपक्ष मुक्त्वा प्रशसति– "यद्व एक मिति । 'तत्' 'एकम्' एव कृष्णाजिन लोकत्रयात्मकम्, अत एकेनापि दीक्षयेत्। 'दिव' द्योतमानत्वेन शुक्लरोमाश्मस्तद्रूप भवति। पृथिव्या श्यामलात् कृष्णाना तद्रूपत्वम् । "यदि वेतरथेति । भूलोकस्वर्लोकयोर्मनुष्यै परिदृश्यमानापरिदृश्यमानत्व मपेक्ष्य वैपरीत्योपन्यास । "यान्येवेति। 'यान्येव' लोमानि 'बभ्रूणि' बभ्रुवर्णानि, 'हरीणितानि' हरित-

१— का० श्रौ० सू० ७ ३ २० ।
२— आप० श्रौ० सू० १० ८ १२ ।

वर्णानि च दृश्यन्ते, 'तानि अन्तरिक्षस्य रूपम्'; "नीलं नभः"-इति लोकप्रसिद्धेः ॥ ३ ॥

"अन्तत उ तर्हीति । 'तर्हि' तस्मिन्नेकक्षष्णाजिनपक्षे 'अन्तत उ' अन्तप्रदेश मेव 'पश्चात्' भागे 'प्रत्यस्येत्' सङ्कोचयेत्, सन्धिप्रदेशेन द्विगुणीकुर्यादित्यर्थः । तथा च सूत्रम्— "एकं चेत् पश्चात् पाद्द्विगुणम्"-इति[1] ॥ ४ ॥

कृष्णाजिनदीक्षार्थं मुपवेशनप्रकार माह— "अथ जघनेनेति । कृष्णाजिनयोः पश्चाद्भागेन स्वय मपि पश्चात् प्राङ्मुखो दक्षिण-जान्वाक्नः उपविशेत् । 'जान्वाक्नः' सङ्कुचितजानुकः, आक्रुश्योपविशेदित्यर्थः । "दक्षिणं जान्वाच्यास्ते पश्चादेनयोः"-इति[2] सूत्रम् । आसीनः तत्सन्धिस्थान मित्यर्थः । "एव मभिमृश्य जपतीति । एव मित्यभिमर्शनप्रकारस्याभिनयः[3] ॥

मन्त्रस्थं शिल्पपदं[4] व्याचष्टे— "यद्वा इति । 'प्रतिरूपं' प्रतिकृतिः । 'वै'-शब्देन लोकप्रसिद्धिरुच्यते । लौकिका हि हरितुरगादिप्रतिरूपं शिल्प मित्याहुः । शुक्लकृष्णयोरेवक्षर्मप्रतिरूपत्वं तैत्तिरीयके उक्तम्— "एष वा ऋचो वर्णो यच्छुक्लं कृष्णाजिनस्यैष साम्नो यत् कृष्णम्"-इति[5] ॥ ५ ॥

१— का॰ श्रौ॰ सू॰ ७. ३. २१ ।
२— का॰ श्रौ॰ सू॰ ७. ३. २२ । 'जान्वाच्य' नीचं भूमिस्पृष्टं कृत्वेति दे॰ ।
३— का॰ श्रौ॰ सू॰ ७. ३. २३ ।
४— वा॰ सं॰ ४. ९. १ द्रष्टव्यम् ।
५— तै॰ स॰ ६. १. ३ ।

द्वितीयं भागं व्याचष्टे— "ते वा मिति। "गर्भो वा एष भवति"-इति[1]। 'वै'-शब्दोऽत्र श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिरुच्यते। तथा चैतरेयकम्— "पुनर्वा एत मृत्विजो गर्भं कुर्वन्ति यं दीक्षयन्ति"— इति[2]। 'छन्दांसि' गायत्र्यादीनि। 'न्यक्ताङ्गुलिः' मुष्टीकरणेन सङ्कुचिताङ्गुलिः[3]। उक्तलक्षण मुपवेशन प्रसिद्धगर्भसामान्येन दृढयति— "न्यक्ताङ्गुलय इव हीति ॥ ६ ॥

"स यदाहेति। उदृक्-शब्दार्थ माह— "आस्य यज्ञस्येति। संस्थाया इत्यर्थः। उत्तमा ऋक् 'उदृक्', तेन समाभिलक्ष्यत इति समुदायम्[4] ॥ ७ ॥

अनन्तरं कृष्णाजिनारोहणं विधत्ते— "अथ दक्षिणेनेति। "शर्म वा इत्यादि। मनुष्येषु यत् 'शर्म'-इति प्रसिद्धम्, 'एतद्' 'देवत्रा' देवेषु सुखहेतुत्वात् 'शर्म'-शब्दाभिधेयम्; अतो दैविकेन स्वरूपेण शर्मासीति[5] कृष्णाजिनस्य स्तुतिः। हिंसापरिहारप्रसक्तिं दर्शयति— "श्रेयांस मित्यादिना। यज्ञाख्यश्रेयोऽतिरिक्तकर्मणा-परार्द्धं प्रार्थनं युक्त मित्यर्थः ॥ ८ ॥

१— "शुक्रशोणितं गर्भाशयस्थ मात्मप्रकृतिविकारसम्मूर्च्छितं गर्भ इत्युच्यते"-इति सुश्रु० १ ३१६. २०।

२— ऐ० ब्रा० १. १. ३। "गर्भो वा एष यद्दीक्षित उल्बं वासः प्रोर्णुते तस्माद् गर्भा प्रावृता जायन्ते"-इति च तै० सं० ६. १. ३. २।

३— "मुष्टी कृत्वा गर्भोऽन्तः शेते, मुष्टी कृत्वा कुमारो जायते"-इति च ऐ० ब्रा० १ १. ३।

४— पुरस्तात् (१२ पृ० २ पं०, ३२ पृ० १ पं०) द्रष्टव्यम्।

५— श० ब्रा० ३ ८. २ द्रष्टव्यम्।

"स जघनार्द्धे इति। 'सः' आरूढः 'जघनार्द्धे' कृष्णाजिनस्य पश्चाद्भागे एव 'अग्रे' प्रथमम् 'आसीत्'[1]। विपक्षे बाधमाह— "अथ यदग्र इति। 'यः' 'एनं' मध्यप्रदेशमारूढं ब्रूयात्, अन्यः 'द्रुस्यति' ईदृशः कुत्सितगतिर्भविष्यति, ततः 'पतिष्यति' चेति ॥ ९ ॥

अथ मेखलादीक्षामाह— "अथ मेखला मिति। 'परिहरति' मध्ये परितो वेष्टयेदित्यर्थः। पुरोवृत्तान्ताभिधानेन तां मेखलां प्रशंसति— "अङ्गिरस इति। 'वल्प्य' बलार्हं बलकरं वस्तु 'नाविन्दन्'। दौर्बल्ये कारणमाह— 'व्रतात्' तत्साधनात् पयसः 'अन्यत्' अशनं 'नावाकल्पयन्' यतः, अत इत्यर्थः। 'ते' 'एताम्' 'ऊर्जम्'। 'ऊर्क्' बलं, तत्साधनत्वात् मेखला ऊर्गित्युच्यते। ऊर्गिति विशिनष्टि— "समासिं मिति। सम्यगाप्यायते बल मनयेति 'समासिः' मेखला ॥ १० ॥

तस्या उपादानद्रव्य माह— "सा वै शाणीति। 'सा' समासिः 'शाणी' शणमयी भवेत्। 'मृद्वी' सुखसंस्पर्शा 'असत्' भवेत्। 'इति न्वेव' अनेन खल्वभिप्रायेण, गर्भाणां मार्दवत्वोपेक्षितत्वादित्यर्थः। शणवाससोरुत्पत्तिं माह— "यत्र वा इति। 'यत्र' यस्मिन् काले 'प्रजापतिः' यज्ञमकाशादुत्पन्नः, 'तस्य' प्रजापतेर्गर्भभूतस्य 'नेदिष्ठम्' अत्यन्तसन्निहितं 'यदुल्व मासीत्', 'ते' 'शणाः' अभवन्। 'तस्मात्' गर्भमालिन्यसम्भवात् 'ते' शणाः 'पूतयो वान्ति' दुर्गन्धा

१— का० श्रौ० सू० ७. ३. ८५ द्रष्टव्यम्।

भवन्ति । उल्वं नाम पटसदृशं गर्भस्यान्तर्वेष्टनम्[1] । "स उल्वादृतो गर्भो भवति"-इत्येतदारण्यकम्[2]। प्रतिनिर्द्देशे बहुवचनं शणापेक्षम्। जरायुर्बहिर्वेष्टनम्[3] । प्रजापतेः सम्बन्धि तत् दीक्षितेन धार्यं वस्त्र मभूत्। उभेऽपि गर्भरूपप्रजापतिवद्दीक्षितस्यापि गर्भत्वात् धार्ये अभूताम् । मेखलाया वसनान्तरत्वं विधत्ते— "अन्तरं वेति । "स यथैवेत्यादि । स्पष्टम् ॥ ११ ॥

"सा वा इत्यादि । अजाव्यादिरूप सर्वं पितृमातृपुत्रात्मना 'त्रिवृद् भवति' यतः, अतस्तदात्मकत्वात् मेखलापि त्रिगुणा कर्त्तव्या ॥ १२ ॥

तस्या मुञ्जशाखाभिश्रितत्वं विधत्ते—"मुञ्जवल्शेनान्वस्ता इति। शरस्य वज्रावयवत्वात् रक्षोविनाशकत्वम् । तथा च तैत्तिरीयकम्— "इन्द्रो वृत्राय वज्रं प्राहरत् स त्रेधा व्यभवत्"—इत्युपक्रम्य "योऽन्तः शरा अशीर्यन्त ताः शर्करा अभवन् तच्छर्कराणां शर्करत्वं वज्रो वै शर्कराः"-इति[4]। मेखलायाः केशवेणीवन्निर्माणं विधत्ते—"स्तुकासर्गं सृष्टा भवतीति । 'स्तुका' केशवेणी, सा यथा सृज्यते, तथा सृष्टा निर्मिता भवेत्। उक्तप्रकारं प्रशंसितुं प्रकारान्तरयोर्दोष माह— "सा प्रसलवीति । 'सा' मेखला, 'यत्' यदि 'प्रसलवि सृष्टा'

१, ३— "गर्भो जरायुणावृत उल्वं जहाति जन्मना"-इति वा॰ सं॰ १९.७६.१ द्रष्टव्यम् ।

२— छान्दो॰ ब्रा॰ उप॰ ५.८.१ । ऐ॰ ब्रा॰ १.१.३ । निरु॰ ६.६.७ ।

४— तै॰ सं॰ ५.२.६.४ । "इन्द्रो॰—॰व्यभवत् । स्पृतृतीयं, रथस्तृतीयं, यूपस्तृतीयम् । ॰—॰ योऽन्तःशरा इत्यादि ।

दक्षिणपाणेर्व्यापारेण निर्मिता स्यात्, तदा 'यथा' येन प्रकारेण 'अन्याः' लौकिक्यः, गवादिबन्धनरज्जवो मानुष्या भवन्ति, एव मिय मपि मानुष्येव भवेत् । 'यत्' यदि 'अपसलवि सृष्टा' सव्यपाणिनोपरि व्यावृतेन निर्मिता स्यात्, तदा 'पितृदेवत्या स्यात्' । तस्मात् "सुकासर्गं सृष्टेति "उपसंहारः ॥ १३ ॥

बन्धनमन्त्रं विधाय व्याचष्टे— "तां परिहरतीति । "अङ्गिरसो झेता मूर्ज मिति । अत्र 'हि'-शब्देन श्रुत्यन्तरे प्रसिद्धिराविष्क्रियते । तथा च तैत्तिरीयकम्— "अङ्गिरसः सुवर्गं लोकं यन्त ऊर्जं व्यभजन्त"-इत्यादि[1] । अत्र कात्यायनः— "मेखलां बध्नीते वेणीं , त्रिवृतं शणमुञ्जमिश्रा मन्तरां वासस ऊर्गसीति"-इति ॥ १४ ॥

• वस्त्रान्तस्य समन्त्रक मुद्गूहन माह— "अथ नीवि मिति[2] । 'अग्रे' सोमयागात् पूर्वम् । 'दीक्षितस्य' 'सोमस्य' सोमयागकर्तृत्वाद् दीक्षितो ह्युपचारेण सोम इत्याचक्षते ॥ १५ ॥

वाससा आच्छादनं विधत्ते— "अथ प्रोर्णुत इति । 'ऊर्णुते' आच्छादयति ॥ १६ ॥

"स प्रोर्णुत इति । आच्छाद्यप्रदेशविशेषः सूत्रे[3] स्पष्ट उक्तः— "शिर. प्रोर्णुते विष्णोः शर्मासीति"-इति[4] । विष्णुशब्दः पुरुषो-

१— अङ्गिरस॰—॰व्यभजन्त । ततो यदशिष्यत् ते शरा अभवन्नूर्ग् वै शरा यच्छरमयी मेखला भवत्यूर्ज मेवावरुन्धे"-इति तै॰ सं॰ ५. १. १०. ९ ।

२— का॰ श्रौ॰ सू॰ ७. ३. २६ । मन्त्रपाठस्तु वा॰ सं॰ ४. १०. १ ।

३— का॰ श्रौ॰ सू॰ ७. ३. २७ ।

४— मन्त्र एष — वा॰ सं॰ ४. १०. २ ।

त्मने प्रसिद्धः; अत्राभिमत मर्थं माह— "उभयं वा एष इति । दीक्षणीयेष्टौ आग्नावैष्णवे हविषि विष्णुर्देवतेति तत्संस्कारसंस्कृतो यजमानोऽपि विष्णुरित्यभिप्रायः ॥ १७ ॥

वस्त्रान्ते कृष्णविषाणबन्धन माह— "अथ कृष्णविषाण मिति[1] । 'सिचि' सिग् वस्त्रान्तः[2], तत्र बध्नीयात् । कृष्णविषाणोत्पत्त्यर्थ माख्यायिका माह— "देवाश्च वा असुराश्चेत्यादिना । 'प्राजापत्याः' प्रजापतेः पुत्राः 'पितुर्दायं' पैतृकं धनम् । इन्द्रियेषु मध्ये 'मन एव देवाः' प्राप्ताः, 'वाचं' वागिन्द्रियम् 'असुराः' । तथा यज्ञ मेव 'देवाः' उपगताः, 'वाचम्' इन्द्रियम् 'असुराः' । 'अमूं' दिव मेव 'देवाः', 'इमाम्' पृथिवीम् 'असुराः' ॥ १८ ॥

"ते देवा इति । एवं सति देवा वाचोऽपि स्वाधीनत्वकरणाय 'यज्ञम्' एवम् 'अब्रुवन्'— यज्ञ ! 'इयं वाक्' 'योषा', त्वं तु पुमान्; तस्मात् ताम् 'उपामन्त्रयस्व' सम्भोगार्थं सङ्केतेनाह्वय, सापि 'त्वा' त्वां 'ह्वयिष्यते' आकारयिष्यति 'इति' अब्रुवन् । तत्तद्-वृत्तान्तं जानती श्रुतिर्ब्रूते— न केवलं तेषां वचन मेव, किन्तु 'स्वयं वा ह एव' यज्ञः स्वय मपि 'ऐक्षत' विचारितवान् । ईक्षणप्रकार मनुवदति— "योषेति । 'सा' सा मपि 'ह्वयिष्यते' अतः 'उपमन्त्रयै' अह मिति । उपमन्त्रिता 'सा' 'अस्मै' प्रथमतरम् 'आरकात्' आर

१— का० श्रौ० सू० ७. ३. २८ । तत्रत्यमन्त्र — वा० सं० ४. १०. २ ।

२— वसनस्य दशा इति यावत्; कात्यायनस्य सूत्रम्— का० श्रौ० ७ ३. २८ सूत्रे 'दशायाम्'-इति । कात्यायना मुखतीये बन्धन माम्नातम् ।

मेव आरकम्,[1] तस्मादेव। लोकदृष्टान्तकथनं स्पष्टम्। जातं वृत्तान्तं देवेभ्यो निवेदयति— "स होवाचेति ॥ १८ ॥

"ते होचुरिति। अथ पुनर्देवैर्याच्यमानो यज्ञः 'ता मुपामन्त्रयत'। 'सा' अपि 'निपलाश मिव' निपतितपर्णं वृक्षादिक मिव, तद्यथा केवलं कम्पते, एवं शिरश्चालनेन 'उवाच' इत्यर्थः। अथवा पलाशनिपतन मिव ओष्ठचालनेनेत्यर्थः। "तस्मादित्यादि पूर्ववत् ॥ २० ॥ २१ ॥

"ते देवा इति। तृतीयवारे लाङ्गतवती आकामं वृत्तान्तं ज्ञातवन्तो 'देवाः हि ईवाञ्चक्रिरे'। कथम्? 'इयं वाक् योषा' खलु अस्तु नामेत्यत आह 'यत्' यस्मात् 'एनं' यज्ञं 'न युविता' न मिलितवती, अतो न विश्वसितव्येत्यर्थः। एव मोचिता, हे यज्ञ! तवान्तिके कथं गच्छामि, किन्तु हे वाक्। त्वम् 'इह' स्थाने 'एव' 'तिष्ठन्ती' 'मा' माम् अभिगच्छ 'इति ब्रूहि' इत्यब्रुवन्। तया 'ता मागतां' वाचं 'नः' अस्माकं 'प्रतिप्रब्रूतात्' निवेदयतु 'इति' च अब्रुवन्। मायाकारिता 'तदेव' तच सङ्केतप्रदेशे तिष्ठन्ती मेव यज्ञ मभिगता। अथ स यज्ञो वागागतेति देवेभ्यः प्रोवाच ॥ २२ ॥

"तां देवा इति। 'तां' वाचं 'देवाः' 'असुरेभ्यः' 'अन्तरायन्' तया वर्जितानकुर्वन्। 'स्त्रौलत्य' चाग्निमुख मन्तरेण स्वभोगायोगात् 'अग्नावेव' 'तां' वाचम् 'अनुष्टुभा' "विश्वो देवस्य नेतुः"-इत्येतया यथा पुनरसुराणां निराशा भवति तथा सर्वतः 'अजुहवुः'। केवला

१— "थरा धर्मप्रभेदिका"— इत्यमरः २. ७०. ९५।

कि न स्वीकृतेत्यत आह— "आकृतिर्हीति । आकृतिरूपेणाग्नी इन्द्र मेव देवाना प्रिय मित्यर्थ । अथ 'ते असुरा' 'आत्तवचस' देवै स्वीकृतवचस "हे अरय हे अरय ' इत्युच्चारयितु मशक्ता 'हेऽलव हेऽलव "-'इति वदन्त' पराभूता[१] ॥ २३ ॥

प्रसङ्गात् कश्चिद् वाग्विषय नियम माह— 'तथेति । 'उप जिज्ञास्या' ज्ञातव्या, सन्दिग्धा वाक्यम्, 'ऊचु' उक्तवन्तोऽसुरा । 'स म्लेच्छ सन्दिग्धार्थस्यापभ्रंशरूपस्य वचसो भाषण यत्, तत् म्लेच्छन मित्यर्थ । यद्वा य ईदृशीं वाच वदति, स म्लेच्छ । 'तस्मात्' 'न म्लेच्छेत्' म्लेच्छो न भवेत्, तदीया मपार्थिका भाषां न ब्रूयादि त्यर्थ । 'असुर्या' असुरैस्त्वाश्रिता । उक्तार्थपरिज्ञाम प्रशसति— "एव मेवैष इति । 'अस्य सपत्ना अनेन ज्ञाता अपहृतवचस सन्त 'पराभवन्ति' ॥ २४ ॥

यदर्थं माख्यायिका प्रपञ्चिता, त मर्थं विधातु माह— "सोऽय यज्ञ इति । अभिधानप्रकार प्रदर्श्यते— 'मिथुनीति । 'समभूव' सङ्गतोऽभूत् ॥ (२५ ॥

"इन्द्रो ह वा इति ।) 'इत ' अस्मात् 'मिथुनात्' 'अभ्वम्' अपत्य यज्ञवाचोर्मिथुनात् 'यत्' 'जनिष्यते', 'तत्' तस्मात् 'मा' मा 'नाभिभवेत्' 'इति' । एव मीक्षित्वा अन्योत्पत्तिभयात् 'स इन्द्र एव वाग्योन्या स्वय 'गर्भो भूत्वा प्रविष्ट ॥ (२६ ॥

१— व्याकरणाध्ययनप्रयोजनकथनपरवार्त्तिकव्याख्यानावसरे पातञ्जले महा भाष्ये पस्पशायां चैषा श्रुतिरुद्धृता पर तत्र तु 'हेऽलयो हेऽलय '-इति पाठः ।

"स ह संवत्सर इति ।) तच्च संवत्सर मुषित्वा अजायत । "मा मद्धीधरतेति । स्वसामर्थ्याविष्करणम्, तच्च योनेर्वेऊवीर्यत्वप्रशंसनायोपयुज्यते । एतस्मात् मिथुनात् मा मनु अन्यत् महत् 'अभ्वम्' अपत्यं नोत्पाद्येत, 'धन्ना मभिभवेदिति' ॥ (१७ ॥

"तां प्रतिपराम्रश्येति ।) 'प्रतिपराम्रश्य' योनिदेशे किमुत्पादक मिति विचार्य, 'ताम्' 'आवेष्य' हस्तेनावेष्टनं कृत्वा 'अदधात्' यज्ञशिरसि स्थापितवान् । "यज्ञो हि कृष्ण इति । 'हि'-शब्देन "यज्ञो देवेभ्यो निलायत कृष्णो रूपं कृत्वा"—इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धिरभिधीयते[1] । अतः प्रसिद्धो 'यः' 'कृष्णः' मृगोऽस्ति, 'सः' एव निदानेन 'यज्ञः', 'तत्' एव यजमानेन धार्यं 'कृष्णाजिनम्' तस्या वाचो 'योनिः' । 'सा कृष्णविषाणा' यान्या । कृष्णविषाणधारणे लिङ्गं दर्शयति— "यदेना मिति । उक्तार्थंञ्च प्रशंसति— "स यथैवात इति ॥ १८ ॥

तस्या बन्धने ऊर्द्धमुखत्वं विधत्ते— "तां वा इति। योनिर्यद्यधोमुखं गर्भं बिभृयात्, तदा पतेदेव, अत उत्तानभरणं सिद्धम्; तत्साधर्म्यात् 'ताम्' 'उत्तानाम्' बध्नीयात् । बन्धनप्रकार माह— 'दक्षिणां भुवम्' आरभ्य ललाटस्थपदुपरिप्रदेशं स्पृशेत् । अत्र सूत्रम्— "कृष्णविषाणां त्रिवलिं पञ्चवलिं वोत्तानां दशायां बध्नीते तया कण्डूयमम् उपस्पृशत्येनया दक्षिणस्या भ्रुव उपरीन्द्रस्य योनिरिति"—इति[2] । मन्त्रं व्याचष्टे— "इन्द्रस्येति । 'अतः हि'

१— १ का० १. ४. १, तै० सं० ६. १. ३. १, वा० सं० ४. १. १ ।
२— का० श्रौ० सू० ७. २. २८, ३०, ३१ । वा० सं० ४. १०. ४ ।

अस्या योनेः सकाशात् खलु 'प्रविशति' गर्भरूपेणेन्द्र । गर्भप्रवेश-निर्गमयोः साधनत्वादिन्द्रस्य योनित्व सिद्धम् ॥ २८ ॥

तथा भूमेरुपरि समन्त्रक मुल्लेखन विधत्ते— "अथोल्लिखतीति[1]। 'कृषी' कृष्टस्थली सम्बुद्ध्यन्तस्या 'कृधीति' मन्त्रार्थ[2]। 'कृषीष्वधि' —इत्यत्र कस्कादित्वात् सत्वम्[3]। 'एतत्' एतेनोल्लेखनेन। स्पष्ट मन्यत्। "यदा वा इति। 'यदा' खलु 'सुषम' कृष्यादिसम्पत्त्या 'सुषम' सुखप्रद संवत्सरो 'भवति', तदैव यज्ञोऽनुष्ठानाय प्रभवति यदा उक्तवैपरीत्येन 'दुःषम' दुःखहेतु संवत्सरो भवति, तदा 'आत्मने' स्वशरीररक्षणायापि न प्रभवति का कथा यज्ञस्येति ॥ ३० ॥

कृष्णविषाणया कण्डूयनप्रशंसनार्थं साधनान्तर निन्दति— 'अथ स दीक्षित इति । 'यः' कश्चिद् 'गर्भस्य' इति कर्मणि षष्ठी, गर्भं काष्ठादिना विकर्षेत्, तदा स 'गर्भं' अपगच्छन् मृति प्राप्नुयात् । ततोऽन्यस्य साधनस्य दुष्टत्वात् तेन विकर्षमाणः 'दीक्षित पामनो भवितो'। 'पामा' विचर्चिका, मत्वर्थीयो न[4], तद्वान् भवितु समर्थो भवतीत्यर्थः । न केवल दीक्षित स्वय मेव पामनो भवति किन्तु तदुत्पन्ना पुत्रा अपि तादृश भवन्तीत्याह— "दीक्षित वा अन्विति। विपक्षे दोष मुक्त्वा स्वपक्षे तदभाव दर्शयितु माह— 'स वा इति । कृष्णविषाणाया योनित्वात्, दीक्षितस्य गर्भत्वात्, हिंसा-भावाय 'कृष्णविषाणयैव कण्डूयेत इति विधिः[5] ॥ ३१ ॥

१— का० श्रौ० सू० ७ ३ ३२। २— सम्बस्तु वा० स० ४ १० ५।
३— पा० सू० ८ ३ ४८। ४— पा० सू० ५ २ १००।
५— का० श्रौ० सू० ७ ३ १०।

अथ दण्डेन दीक्षां विधत्ते— "अथास्मा इति। प्रहारसाधनत्वाद् दण्डस्य वज्रत्वम् ॥ ३२ ॥

"औदुम्बरो भवतीति। 'ऊर्क्' बलकररसरूपम् 'अन्नम्'। उदुम्बरस्योक्तरूपत्वं तैत्तिरीयके आम्नातम्— "देवा वा ऊर्जं व्यभजन्त त उदुम्बर उदतिष्ठत्"-इति[1] ॥ ३३ ॥

"मुखसम्मित इत्यादि[2]। स्पष्टम्। मुखपर्यन्तम्। प्रत्यङ्गे वीर्यसम्भवात् ततोऽधः काष्ठादिसम्मितं न कुर्यादित्यर्थः ॥ ३४ ॥

दण्डस्योच्छ्रयणं समन्त्रकं विधत्ते— "त मुच्छ्रयतीति[3]। उदृक्शब्दस्य समाप्तिवाचकत्वप्रकारोऽसकृत् प्रदर्शितः[4] ॥ ३५ ॥

दर्भैः पावनानन्तरं मुष्टीकरणवाग्यमावुक्तौ। स एव स्वाभिमतः कालः। स्वाभिमतत्वञ्चात्र 'वाचं च यच्छन्ति'-इति चकारेणावगम्यते दण्डदीक्षानन्तरं तयोः काल इतीमं केषाञ्चित् पक्ष सुपन्यस्य तेषा मभिप्राय माविष्कृत्य स्वपक्ष मुपसंहरति— "अत हैक इत्यादिना। 'अतो हि' अस्माद् दण्डग्रहणकालादूर्द्धकाले किञ्चिदपि 'न जपिष्यन् भवति', जपस्य च सर्वस्य पूर्वं मेव निष्पन्नत्वादिति भावः। "यथा पराञ्च मिति। तेषां पक्षे दोषप्रदर्शनं परावृत्तस्य पुनर्ग्रहणं दुर्घट मिति 'अमुत्रैव' प्रागुक्ते[5] काले, दर्भपावनानन्तर मेव कर्त्तव्य मित्यर्थः ॥ ३६ ॥

१— "ऊर्ग्वा अन्नाद्य मुदुम्बरः"-इति ऐ० ब्रा० ८. २. ४।
२— का० श्रौ० सू० ७ ४. १।
३— का० श्रौ० सू० ७. ४. २। मन्त्र — वा० सं० ४. १०. ६।
४— १२ पृ० २पं०, ४२पृ० १पं०, ६८पृ० ८पं० द्रष्टव्यम्।
५— १. ३. २५, २७ कण्डिके (४२, ४३ पृ०) द्रष्टव्ये।

स्वपक्षे गुणान्तर माह— "अथ यद् दीक्षित इति। वाग्यम-कारणस्य व्यर्थवचसो नियमितत्वेन ऋगादिमन्त्राभिव्याहरणसमयस्यैव स्थैर्योपादानान्मन्त्रोच्चारणकृतो न वाङ्नियमस्य भङ्ग इति प्रागेव कर्त्तव्यम्। कात्यायनस्तु दण्डधारणानन्तरं वाग्यमन मपि विकल्पे-नोक्तवान्— "अत्र वा मुष्टिकरणवाग्यमने"-इति[१] ॥ ३७ ॥

गृहीतवचसः पुनर्वाग्व्यवहारे प्रायश्चित्त मभिधातुं वाग्यमनस्य प्रयोजन माह— "अथ यदिति। 'वैष्णवी मृचं' "इदं विष्णु-र्विचक्रमे"-इत्येवमादिकाम्[२] ॥ ३८ ॥

अध्वर्युकर्त्तृकं दीक्षितावेदनं विधत्ते— "अथैक उददतीति। 'एक' अध्वर्युः 'उददति' उच्चैरावेदयति। 'अयं ब्राह्मणः दीक्षित' दीक्षणीयेष्टिकृष्णाजिनादिदीक्षासंस्कारेण संस्कृतः 'इति'। 'अयं महावीर्य' इत्येतत् पूर्वं व्याख्यातम्। सूत्रे तु अध्वर्युव्यतिरिक्तेन कर्त्ता आवेदन मुक्तम्। "अन्यो दीक्षितोऽयं ब्राह्मण इत्याह त्रिरुच्चैः"— इति[३]। अन्यशब्दोऽध्वर्युसन्निकर्षादाध्वर्यवसमाख्यानबलात् प्रतिप्रस्थातृपरः, उच्चैरित्यनेन चानुपांशुपक्षः सूचित."-इति कर्कोपा-ध्यायेन व्याख्यातम्। तस्य चावेदनवाक्यस्य त्रिरावृत्तिं विधत्ते— "त्रिः कृत्व इति ॥ ३९ ॥

आवेदनवाक्यगतस्य ब्राह्मणपदस्य प्रयोजन माह— "अथ यद्

१— का० श्रौ० सू० ७. ४. ४। "व्रातमयाद् वाचं यच्छति"-इति वाग्यमनकालसीमा च तत्रैव (१४ सू०), इहाप्युपरिष्टाच्च (८१ पृ०)।

२— ऋ० सं० १. २२. १७। वा० सं० ५. १५. १.।

३— का० श्रौ० सू० ७. ४. ११।

ब्राह्मण इति । 'अत.' 'अस्या.' दीक्षायाः 'पुरा' 'जातं' जन्म 'अनद्धेव' अविनिश्चित मिव 'भवति' । अनद्धात्वे कारण माह— "इदं ह्याङ्गरिति" । 'इद' वक्ष्यमाणम् 'आङ्गः' अभिज्ञाः। यतो राक्षसाः स्त्रियम् 'अनुसचन्ते' अनुसंश्रयन्ति, गर्भाधानसमये 'रेतः' च 'आदधति', अतो योनितो जन्यते । ब्राह्मण इत्यस्य व्याख्यानम्— "यज्ञादिति । यज्ञशब्दाभिधेयात् ब्रह्मणो जातत्वाद् 'ब्राह्मण'-शब्दव्यवहारः। अत एव राजन्यवैश्ययोरपि दीक्षितयोः "दीक्षितोऽयं ब्राह्मण."-'इत्येवं ब्रूयात्'[१] । यज्ञजन्मप्रशंसार्थं कश्चिन्नियम माह— "न सवनकृत मिति । 'सवनकृतं' अभिषवकर्त्तारं यष्टारं चैवर्त्विजे ष्वन्यतम मपीत्यर्थः । 'सवनकृता' सवनकृतनिमित्तेन, तद्वधेनेत्यर्थः ॥ ४० ॥ ५ [२. १.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे द्वितीयाध्याये प्रथम ब्राह्मणम् ॥

॥ इति तृतीयकाण्डे प्रथमः प्रपाठकः समाप्तः[२] ॥

१— "ब्राह्मण इत्येव वैश्यराजन्ययोरपि, श्रुते "–इति का० ७ ४. १२ ।

२— "कण्डिकासङ्ख्या १२४"–इति च । तत्र १ ब्रा० १२ क०, २ ब्रा० २१ क०, ३ ब्रा० २८ क०, ४ ब्रा० २३ क०, ५ ब्रा० ४० क०, सङ्कलनया १२४ इति सिद्धम् ।

अथ

द्वितीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम्,

अपि वा

द्वितीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

व्वाचं यच्छति । स व्वाचंयम आस्त ऽआस्तमयात् तद्यद्वाचं यच्छति ॥ १ ॥

यज्ञेन वै देवाः । इमां जितिं जिग्युर्य्यैषा मियं जितिस्ते होचुः कथन्न इदं मनुष्यैरनभ्यारोह्यꣳ स्यादिति ते यज्ञस्य रसं धीत्वा यथा मधु मधुकृतो निर्द्धयेयुर्व्विदुह्य यज्ञं यूपेन योपयित्वा तिरोऽभवन्नथ यदेनेनायोपयंस्तस्माद्यूपो नाम ॥ २ ॥

तद्वा ऽऋषीणा मनुश्रुत मास । ते* यज्ञꣳ समभरन्यथायं यज्ञः सम्भृत एवं वा ऽएष यज्ञꣳ सम्भरति यो दीक्षते व्वाग् वै यज्ञः† ॥ ३ ॥

---

* 'तेम'-इति क ।

† 'यज्ञः'-इति ग, घ ।

ता मस्तमिते व्वाचं व्विसृजते । संवत्सरो वै प्रजापतिः प्रजापतिर्य्यज्ञो ऽहोरात्रे वै संवत्सर एते ह्येनं परिप्लवमाने कुरुतः सोऽहं न दीक्षिष्ट स रात्रिं प्रापत्स यावानेव यज्ञो यावत्यस्य मात्रा तावन्त मेवैतदाप्त्वा व्वाचं व्विसृजते ॥ ४ ॥

तद्वैके । नक्षत्रं दृष्ट्वा व्वाचं व्विसर्जयन्त्युचानुद्यास्तमितो भवतीति व्वदन्तस्तदु तथा न कुर्यात् क ते स्युर्य्यन्मेघः स्यात्तस्मादुनैवानुद्यास्तमितं मन्येत तदेव व्वाचं व्विसर्ज्जयेत् ॥ ५ ॥

अनेनो हैके व्वाचं व्विसर्ज्जयन्ति । भूर्भुवः स्वरिति यज्ञ माप्याययामो यज्ञः सन्दध्म इति व्वदन्तस्तदु तथा न कुर्यान्न ह स यज्ञ माप्याययति न सन्दधाति य एतेन व्वाचं व्विसर्ज्जयति ॥ ६ ॥

अनेनैव व्वाचं व्विसर्ज्जयेत् । व्रतं कृणुत व्रतं कृणुतामिर्ब्रह्माग्निर्य्यज्ञो व्वनस्पतिर्य्यज्ञिय इत्येष ह्यस्याच यज्ञो भवत्येतद्धविर्य्यथा पुराग्निहोत्रं तद्यज्ञेनैवैतद्यज्ञः सम्भृत्य यज्ञे यज्ञं प्रतिष्ठापयति यज्ञेन यज्ञः सन्तनोति सन्ततः ह्येवास्यैतद् व्रतं भवत्या सुत्यायै त्रिष्कृत्व आह त्रिवृद्धि यज्ञः ॥ ७ ॥

अथाग्नि मभ्यावृत्य व्वाचं व्विसृजते । न ह स यज्ञ

माप्याययति न सन्दधाति योऽतोऽन्येन वाचं विसृजते स प्रथमं व्याहरन्त्सत्यं वाचोऽभिव्याहरति ॥ ८ ॥

अग्निर्ब्रह्मेति । अग्निर्ह्येव ब्रह्माग्निर्यज्ञ इत्यग्निर्ह्येव यज्ञो वनस्पतिर्यज्ञिय इति वनस्पतयो हि यज्ञिया न हि मनुष्या यजेरन् यद् वनस्पतयो न स्युस्तस्मादाह वनस्पतिर्यज्ञिय इति* ॥ ९ ॥

अथास्मै व्रतꣳ श्रपयन्ति । देवान्वा ऽएष उपावर्त्तते यो दीक्षते स देवताना मेको भवति शृतं वै देवानाꣳ हविर्नाशृतं तस्माच्छ्रपयन्ति तदेष एव व्रतयति नाग्नौ जुहोति तद्यदेष एव व्रतयति नाग्नौ† जुहोति ॥ १० ॥

यज्ञेन वै देवा । इमां जितिं जिग्युर्यैषा मियं जितिस्ते होचुः कथन्न इदं मनुष्यैरनभ्यारोह्यꣳस्यादिति ते यज्ञस्य रसं धीत्वा यथा मधु मधुकृतो निर्धयेयुर्विदुह्य यज्ञं यूपेन योपयित्वा तिरोऽभवन्नथ यदेनेनायोपयंस्तस्माद्यूपो नाम ॥ ११ ॥

तद्वा ऽऋषीणा मनुश्रुत मास । ते यज्ञꣳ समभरन् यथायं यज्ञः सम्भृत एव वा ऽअत्र यज्ञो भवति यो दीक्षत ऽएष ह्येनं तनुत ऽएष एनं जनयति तद्यदेवात्र यज्ञस्य निर्धीतं यद्विदुग्धं तदेवैतत्पुनराप्याययति यदेष एव

---

* 'इति'–इति ग, घ । † 'नाम्नौ'–इति ग, घ ।

व्रतयति नाग्नौ जुहोति न ह्याप्याययेद्यदग्नौ जुहुयाज्जु-
ह्वदु हैव मन्येत नाजुह्वत् ॥ १२ ॥

इमे वै प्राणाः* । मनोजाता मनोयुजो दक्षक्रतवो
वागेवाग्निः प्राणोदानौ मित्रावरुणौ चक्षुरादित्यः श्रोत्रं
विश्वे देवा एतासु हैवास्यैतद्देवतासु हुतं भवति ॥ १३ ॥

तद्वैके । प्रथमे व्रत ऽउभौ व्रीहियवावावपन्त्युभा-
भ्याꣳ रसाभ्यां यद्देवाच यच्चास्य निर्हीतं यद्विदुग्धं
तत्पुनराप्याययाम इति वदन्तो यद्यु व्रतदुघा नु दुहीत
यस्यैवातः कामयेत तस्य व्रतं कुर्यादेतदु ह्येवास्यैता
ऽउभौ व्रीहियवावन्वारब्धौ भवत इति तदु तथा न
कुर्यान्न ह स यज्ञ माप्याययति न सन्दधाति य उभौ
व्रीहियवावावपति तस्मादन्यतर मेवावपेद्धविर्वा ऽअ-
स्यैता ऽउभौ व्रीहियवौ भवतः स यद्देवास्यैतौ हविर्भ-
वतस्तद्देवास्यैतावन्वारब्धौ भवतो यद्यु व्रतदुघा नु
दुहीत यस्यैवातः कामयेत तस्य व्रतं कुर्यात् ॥ १४ ॥

तद्वैके । प्रथमे व्रते सर्व्वौषधꣳ सर्वसुरभ्यावपन्ति यदि
दीक्षित मार्त्तिर्व्विन्देद्येनैवातः कामयेत तेन भिषज्येद्
यथा व्रतेन भिषज्येदिति तदु तथा न कुर्यान्मानुषꣳ
ह ते यज्ञे कुर्व्वन्ति व्यृद्धं वै तद्यज्ञस्य यन्मानुषं नेद्

---

* 'प्राणा'—इति ग, घ ।

व्यूढं यज्ञे करवाणीति यदि दीक्षित मार्त्तिर्विन्देद्येनैवातः कामयेत तेन भिषज्येत् सुमार्त्तिर्ह्येव पुण्या* ॥ १५ ॥

अथास्मै व्रतं प्रयच्छति । अतिनीय मानुषं कालं सायन्दुग्ध मपररात्रे प्रातर्दुग्ध मपराह्णे व्याहृत्या ऽएव दैवञ्चैवैतन्मानुषं च व्याकरोति ॥ १६ ॥

अथास्मै व्रतं प्रदास्यन्नप उपस्पर्शयति । दैवीन्धियं मनामहे सुमृडीका मभिष्टये व्वर्चोधां यज्ञवाहसꣳ सुतीर्था नो ऽअसद्वश ऽइति मानुषाय वा ऽएष पुराशनायावनेनिक्तेऽथात्र दैव्यै धिये तस्मादाह दैवीं धियं मनामहे सुमृडीका मभिष्टये व्वर्चोधां यज्ञवाहसꣳ सुतीर्था नो ऽअसद्वश ऽइति स यावत् कियच्च व्रतं व्रतयिष्यन्नप उपस्पृशेद्देतेनैवोपस्पृशेत् ॥ १७ ॥

अथ व्रतं व्रतयति । ये देवा मनोजाता मनोयुजो दक्षक्रतवस्ते नो ऽवन्तु ते नः पान्तु तेभ्यः स्वाहेति तद्यथा व्वषट्कृतꣳ हुत मेव मस्यैतद्भवति ॥ १८ ॥

अथ व्रतं व्रतयित्वा नाभि मुपस्पृशते । श्वात्राः पीता भवत यूय मापो ऽअस्माक मन्तरुदरे सुशेवाः । ता अस्मभ्य मयक्ष्मा अनमीवा अनागसः स्वदन्तु देवीरमृता ऋतावृध इति† देवान् वा ऽएष उपावर्त्तते यो दीक्षते स देव-

---

* 'पुण्या'–इति ग, घ ।   † 'इति'–इति ग, घ ।

ताना मेको भवत्युनुत्सिक्तं वै देवानाᳬं हविरुथैतद् व्रत-प्रदो मिथ्याकरोति व्रतु मुपोत्सिञ्चन् व्रतं प्रमीणाति तुस्यो हैषा प्रायश्चित्तिस्तुथो हास्यैतन्नु मिथ्याकृतं भवति न व्रतं प्रमोणाति तुस्मादाह श्वात्ताः पीता भवत यूयु मापो ऽअस्माक मन्तुरुदुरे सुशेवा । ता अस्मभ्य मयक्ष्मा अनमीवा अनागसः स्वदन्तु देवीरमृता ऋता-वृध इति स यावत्कियच्च व्रतं व्रतयित्वा नाभि मुपस्पृशे-देतेनैवोपस्पृशेत् कस्तद्वेद यद् व्रतप्रदो व्रतु मुपोत्सि-ञ्चेत्* ॥ १९ ॥

अथ यत्र मेक्ष्यन् भुवति । तत् कृष्णविषाणया लोष्टं वा किञ्चिद्वोपहन्तीयं ते यज्ञिया तनूरितीयं वै पृथिवी देवी देवयजनी सा दीक्षितेन नाभिमिह्या तस्या एतु-दुह्नैवु यज्ञियां तनू मुयायज्ञियᳬं शुरीर मभिमेहत्यपो मुञ्चामि न प्रजा मित्युभयं वा ऽअुत एत्यापश्च रेतश्च सु एतदपु एव मुञ्चति न प्रजा मᳬंहोमुचः स्वाहाकृता इत्युᳬंहस इव ह्येता मुञ्चन्ति यदुदुरे गुष्टिं भवति तस्मादाहाᳬंहोमुच इति स्वाहाकृताः पृथिवी माविशतेत्याहुतयो भूत्वा शान्ताः पृथिवी माविशतेत्ये-वैतदाह ॥ २० ॥

* 'ञ्चेत्'–इति ग, घ ।

अथ पुनर्लोष्टं न्यस्यति। पृथिव्या सम्भवेतीयं वै पृथिवी देवी देवयजनी सा दीक्षितेन नाभिमिद्धा तस्या एतदुह्नृ्त्येव यज्ञियां तनूं मृथायज्ञियᳲ शरीर मभ्यमिक्षन्ता मेवास्या मेतत् पुनर्यज्ञियां तनूं दधाति तस्मादाह पृथिव्या सम्भवेति* ॥ २१ ॥

अथाग्नये परिदाय स्वपिति। देवान् वा एष उपाव-र्त्तते यो दीक्षते स देवताना मेको भवति न वै देवाः स्वपन्त्यनवरुद्धो वा एतस्यास्वप्नो भवत्यग्निर्वै देवानां व्रतपतिस्तस्मा एवैतत् परिदाय स्वपित्यग्ने त्वᳲ सु जागृहि वयᳲ सु मन्दिषीमहीत्यग्ने त्वं जागृहि वयᳲ स्वप्स्याम इत्येवैतदाह रक्षा णो अप्रयुच्छन्निति गोपाय नो ऽप्रमत्त इत्येवैतदाह प्रबुधे नः पुनस्कृधीति यथेतः सुप्ता स्वस्ति प्रबुध्यामहा एवं नः कुर्व्वित्येवै-तदाह† ॥ २२ ॥

अथ यत्र सुप्ता पुनर्नावद्रास्यन् भवति। तद्वाचयति पुनर्म्मनः पुनरायुर्म्म आगन् पुनः प्राणः पुनरात्मा म आगन् पुनश्चक्षुः पुनः श्रोत्रं म आगन्निति सर्वे ह वा एते स्वपतोऽपक्रामन्ति प्राण एव न तैरेवैतत् सुप्ता पुनः सङ्गच्छते तस्मादाह पुनर्म्मनः पुनरायुर्म आगन्

---

* 'वेति'–इति ग, घ।　　　† 'दाह'–इति ग, घ।

पुनः प्राणः पुनरात्मा म ऽआगन् पुनश्चक्षुः पुनः श्रोत्रं म ऽआगन्। वैश्वानरो ऽअदब्धस्तनूपा अग्निर्नः पातु दुरितादवद्यादिति तद्देवाच स्वप्नेन वा येन वा मिथ्याकर्म्म तस्मान्नः सर्व्वस्मादग्निर्गोपायत्वित्येवैतदाह तस्मादाह वैश्वानरो अदब्धस्तनूपा अग्निर्नः पातु दुरितादवद्यादिति* ॥ २३ ॥

अथ यद्दीक्षितः। अवत्यं वा व्याहरति क्रुध्यति वा तन्मिथ्याकरोति व्रतं प्रमीणात्यक्रोधो ह्येव दीक्षितस्याग्निर्वै देवानां व्रतपतिस्तं मेवैतदुपधावति त्व मग्ने व्रतपा असि देव ऽआ मर्त्त्येषा†। त्वं यज्ञेष्वीड्य ऽइति तस्यो हैषा प्रायश्चित्तिस्तथो हास्यैतन्न मिथ्याकृतं भवति न व्रतं प्रमीणाति तस्मादाह त्व मग्ने व्रतपा असि देव ऽआमर्त्त्येष्वा‡। त्वं यज्ञेष्वीड्य इति§ ॥ २४ ॥

अथ यद्दीक्षितायाभिहरन्ति। तस्मिन् वाचयति रास्वे यत्सोमा भूयो भरेति सोमो ह ऽवा अस्मा ऽएतद्भुते यद्दीक्षितायाभिहरन्ति स यदाह रास्वे यत्सोमेति रास्व न इयत्सोमेत्येवैतदाहा भूयो भरेत्या नो भूयो हरेत्येवैतदाह देवो नः सविता व्वसोर्दाता व्वसुदा-

---

* 'दिति'– ग, घ। † 'मुर्त्त्येष्वा'–इति ग, घ।
‡ 'मुर्त्त्येष्वा'–इति ग, घ। § 'इति'–इति ग, घ।

द्विति तथो ह्यस्मा ऽएतत्सवितृप्रसूत मेव दानाय भवति ॥ २५ ॥

पुरास्तमयादाह । दीक्षित व्वाचं यच्छेति ता मस्तमिते व्वाचं व्विसृजते पुरोदयादाह दीक्षित व्वाचं यच्छेति ता मुदिते व्वाचं व्विसृजते सन्तत्या ऽएवाहरेवैतद्रात्या सन्तनोत्यह्ना रात्रिम्* ॥ २६ ॥

नैन मन्युच चरन्त मभ्यस्तमियात् । न स्वपन्त मभ्युदियात्स यदेन मन्युच चरन्त मभ्यस्तमियाद्रात्रेरेनं तदन्तरियाद्यत् स्वपन्त मभ्युदियादह्न एनं तदन्तरियात्राथ प्रायश्चित्तिरस्ति प्रतिगुप्य† मेवैतस्मात्न पुरावभृथादपो ऽभ्यवेयान्नैन मभिवर्षेदनवक्लृप्तः ह तद्यत् पुरावभृथादपोऽभ्यवेयाद्यदैन मभिवर्षेदथ परिह्वालं व्वाचं व्वदति न मानुषीं प्रसृतां तद्यत्परिह्वालं व्वाचं व्वदति न मानुषीं प्रसृताम् ॥ २७ ॥

यज्ञेन वै देवाः । इमां जितिं जिग्युर्यैषा मियं जितिस्ते होचुः कथं न इदं मनुष्यैरनभ्यारोह्यः स्यादिति ते यज्ञस्य रसं धीत्वा यथा मधु मधुकृतो निर्धयेयुर्व्विदुह्य यज्ञं यूपेन योपयित्वा तिरोऽभवन्नथ यदेनेनायोपयंस्तस्माद्यूपो नाम ॥ २८ ॥

* 'दुर्गिरम्'-इति ग, घ ।
† 'प्रतिगुह्य'-इति सा०-सम्मत इति का० वेबरः ।

तद्धा ऽऋषीणा मनुश्रुत मास। ते यज्ञं सुमभरन यथायं यज्ञः सुम्भृत एवं वा ऽएष यज्ञं सुम्भरति* यो दीक्षते व्वाग् वै यज्ञस्तद्युदेवात्र यज्ञस्य निर्द्धीतं यद्धि-दुग्धं तदेवैतत् पुनराप्याययति यत् परिह्वालं व्वाचं व्वदति न मानुषीं प्रसृतां न ह्याप्याययेद्यत् प्रसृतां मानुषीं व्वाचं व्वदेत्तस्मात् परिह्वालं व्वाचं व्वदति न मानुषीं प्रसृताम्† ॥ २९ ॥

स वै धीक्षते। व्वाचे हि धीक्षते यज्ञाय हि धीक्षते यज्ञो हि व्वाग् धीक्षितो ह वै नामैतद्युद्दीक्षित इति ॥ ३० ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [२. १.] ॥

गृहीतस्य वचसो विसर्गकालविधानाय पुनरनुवदति— "वाचं यच्छतीति"[१] ॥ १ ॥

वाग्यमनं प्रशंसितु माख्यायिका माह— "यज्ञेन वै देवा इत्यादिना। एतत् प्राग् व्याख्यातम्"[२] ॥ २ ॥ ३ ॥

---

* 'सुम्भरति'—इति च पाठो दृष्टो हा०-वेबरेण।

† 'प्रसृता'—इति ख, 'प्रसृताऽ'—इति ग, घ।

१— का० श्रौ० सू० ७. ३. १९।

२— १. ५. १. १. (१ भा० ३०४ पृ०)।

वाग्विमोकं विधत्ते— "ता अस्तमिते वाच मिति[१] । अस्तमयानन्तरभाविनं वाग्विमोकस्य प्रशंसति— "संवत्सरो वा इति । 'एते' एव 'अहोरात्रे' 'परिप्लवमाने' पुनःपुनरावर्त्तमाने 'एनं' संवत्सरं 'कुरुतः' निष्पादयतः । 'सः' उक्तलक्षणः 'प्रजापतिः' पुरा स्वयज्ञसमये 'अहन्' अहनि 'अदीक्षिष्ट' लुङ्[२], दीक्षितवान् । कृतदीक्षः 'सः' प्रजापतिः, 'रात्रिम्' 'प्रापत्' प्राप्तवान् । दीक्षितोपनक्षितां वाचं रात्रिपर्यन्तं समवर्त्तयदित्यर्थः । अतस्तावत्पर्यन्तं वाग्यमनं कुर्वन् दीक्षितो 'यावान्' 'यज्ञः' संवत्सर-प्रजापत्यात्मकोऽस्ति, 'अस्य' च 'यावती' 'मात्रा' परिमितिरस्ति, 'तावन्तं' सकलमपि 'एतत्' एतेन नियमेन 'आप्त्वा' 'वाचं' विसृष्टवान् भवति ॥४॥

वाग्विमोके केषाञ्चित् पक्ष माह— "तद्धैक इति[३] । 'अथ' नक्षत्रदर्शनकाले । 'अनुष्ठ्या' सम्यगित्यर्थः । सर्वैः प्रज्ञातत्वेन सूर्यं 'अस्तमितो भवतीति' 'वदन्तः' । स मिमं पक्षं दूषयति— "तदु तथेति । 'ते' तथानुष्ठातारो यदि 'मेघः' नक्षत्राच्छादकः 'स्यात्', तर्हि 'क स्युः' कुत्र वाग्विसर्गकर्त्तारो भवेयुः । 'तस्माद्' 'यत्र' काले 'अस्तमितम्' 'अनुष्ठ्या' सम्यक् प्रज्ञातं, 'मन्येत' तदैव परित्यजेत्; न नक्षत्रोदये वाग्विसर्गः ॥ ५ ॥

मन्त्रविषये केषाञ्चित् पक्ष मनूद्य निराचष्टे— "अनेनो हैक

१— आ० श्रौ० सू० ८. ३. १० ।

२— पा० सू० ३ २. ११० ।

३— "न पुरा नक्षत्रेभ्यो वाचं विसृजेत्"- इति आप० श्रौ० सू० १०. १८. १ ।

इति[1] । यज्ञाध्यायनसन्धानयोस्तन्मन्त्रे[2] स्फुट मप्रतिभानात् 'न ह'–इत्युक्तम् ॥ ६ ॥

"अनेनैवेति। "अग्निर्ब्रह्मेत्यादिः पृथग् मन्त्रो वाग्विसर्जनार्थः[3]। तथा च सूत्रम्– "व्रतं कृणुतेति वाग्विसर्जनं त्रिरुक्त्वाग्निर्ब्रह्मेति सकृदिति"-इति[4]। व्रतकरणं प्रशंसति– "एष होति। 'एषः' व्रताख्यः पदार्थः 'अत्र' दीक्षाकाले 'यज्ञः भवति'। तथा 'एतत्' एव व्रतं 'हविः' अपि भवति। 'यथा' 'पुरा' दीक्षादिव्रतात् पूर्वम् 'अग्निहोत्रम्', एव मिदम्। यथा ह्यापस्तम्बः– "न त्वेवं न व्रतयेदग्निहोत्रस्याविच्छेदाय"–इति[5]। अत एतद्व्रताख्येन 'यज्ञेन' प्रवर्त्तमानेन चिकीर्षितं ज्योतिष्टोमं 'यज्ञं' व्रताख्यं 'सम्भृत्य' एकीकृत्य, तत्रैव प्रतिष्ठाप्य च तं ज्योतिष्टोम मेतेन विस्तारितवान् भवति। अत एतन्मन्त्रेऽभिगतयज्ञसन्धानसम्भवादयं पक्ष एव श्रेयानित्यर्थः। विहितव्रतं सुत्यादिवसपर्यन्तं कर्त्तव्य मित्याह– "सन्तत मिति ॥ ७ ॥

वाग्विमोकोऽग्न्यभिमुखं कर्त्तव्य इत्याह– "अथाग्नि मिति[6]।

१— का० श्रौ० सू० ७. ४. १६ ।

२— तन्मन्त्रश्च भूर्भुवरिति— वा० सं० ३. ५. १; ३०. २; ३६. ३. १ ।

३— व्रतं कृणुतेत्येको मन्त्र, अग्निर्ब्रह्मेत्यपर इति भावः। मन्त्रावेतौ— वा० सं० ४. ११. १, २ द्रष्टव्यौ।

४— का० श्रौ० सू० ७. ४. १४ ख, ग।

५— आप० श्रौ० सू० १०. १६. ११ ।

६— का० श्रौ० सू० ७. ४. १५ क।

उक्त मर्थं व्यतिरेकेण प्रशंसति— "न हेति । 'अतोऽन्येन' भूर्भुवः-स्वरित्यनेन[1] । मन्त्रपदानि व्याचष्टे— "स प्रथम मिति । वाग्व्यवहारस्यादावग्निर्भद्रेति[2] ब्रुवन् सत्य मेवोक्तवान् भवति; "सत्यं ब्रह्म"-इति श्रुतेः ॥ ८ ॥

"अग्निरिति । वनस्पतेर्यज्ञाङ्गत्वं श्रुतिरेवोपपादयति— "न हि मनुष्या इति ॥ ९ ॥

"अथायमा इति । "शृतं वा इत्यादि । 'शृतं' पक्वम् । 'वै'-शब्देन श्रुत्यन्तरमभिहितमभिधीयते। तथा च तैत्तिरीयकम्— "यः शृतः स सदेवत्वात्सादविदुषा शृतङ्कृत्यः सदेवत्वाय"-इति[3]। 'तत्' शृतं क्षीरम् 'एष एव' पिबति[4]। एवकारव्युदस्यमाह— "नाम्नाविति ॥ १० ॥

आत्मन्येव होमं पुरातनवृत्तान्ताभिधानेन प्रशंसति— "यज्ञेन वा इति । गतम्[5] । देवैरात्मन्यादितस्यापि पयोव्रतस्य तदवगच्छद्भिः पूर्वोक्तर्षिभिः सम्भृतत्वादनेनापि सम्भृत्य मित्यर्थः ॥ ११ ॥

"तदा चर्षीणा मिति । ननु सर्व मपि हविरग्नावेव हूयते,

कि मिदं पीयत इत्याशङ्क्य दीक्षितस्याप्यग्निल मुपपादयति— "एष वा श्रवेति । 'यज्ञ'-शब्देनात्राग्निरभिधीयते, यज्ञोत्पादकत्वाभिधानात् । अतः स्वात्माग्नौ होमेन 'यज्ञस्य' ज्योतिष्टोमस्य 'यत्' 'निर्हीतं' निष्पीतम् अनुष्ठानेन विफलम्, 'यत्' च 'विदग्धं' विपरीतानुष्ठानेन विपरीतफलम् अङ्गम्, 'तत्' 'पुनः' आप्यायितवान् भवति । अतिरेके दोष माह— "न हेति । "जुहुदु हैव मन्येतेति । उक्तम् ॥ १२ ॥

देवताप्रीणनाभावात् कथं तादृशी मतिरुत्पद्यत इत्यत आह— "इमे वा इति । वागादीनां मुख्यप्राणप्रवेशेन प्राणशब्दव्यवहारस्य 'इमे प्राणाः' वागादयः ('मनोजाताः') मनस उत्पन्ना, मनोव्यतिरेकेण स्वतः प्रवृत्त्यभावात् । 'मनोयुजः' च स्वस्वव्यापारेषु मनसः कर्त्तृत्वात् । त एवं 'दक्षक्रतव' दक्षाः प्रवृद्धाः स्वस्वोचिताः क्रतवः कर्माणि येषां ते तथोक्ताः । तेषां देवता विभज्य योजयति— "वागेवाग्निरित्यादिना । "अग्निर्वाग् भूत्वा मुखं प्राविशत्"-इति श्रुतेः । इन्द्रिय-तदभिमानिदेवतयोरभेदव्यवहारः । यस्मात् 'एतास्' 'देवतास्' प्रीणयति, तस्मादेतासु निमित्तभूतासु स्वात्मनि 'हुतं भवति' । यदा अग्नौ चेदेव कस्मिंश्चेव हुतं भवेत्, आत्मनि तु तत्तदिन्द्रियदेवतासु सर्वास्वपि हुतं भवतीति व्याख्येयम् । तस्माज्जुहुयामन्यत इत्यर्थः ॥ १३ ॥

प्रथमव्रतविषयकं मेकेषाश्चित् पक्ष माह— "तद्धैक इति । 'प्रथमे व्रते' प्रथमव्रतार्हे चीरे निर्हीतविदग्धयोरप्यङ्गयोराप्यायमायोभयोरपि समाधानायोभयावापि सति उभे अपि हविषी आप्या-

रम्भे भवत' इति तेषा मभिप्रायः[१]। तन्निषेधति– "तदिति। उभयावापस्याप्रयोजकता माह– "न ह्येति। तर्हि किं कुर्यादिति, तत्राह– "तस्मादन्यतर मिति। अन्यतरावापपक्षे उभयान्वारम्भः कथं सिद्ध्यतीति, तत्राह– "हविर्वा अस्येति। दर्शपूर्णमासयोर्व्रीहि-यवयोरुभयोरपि हविष्करणात् तत्रैवान्वारम्भौ भवतो न नूतने। अतोऽप्रयोजकत्वादुभयोरेवापोऽनपेक्षित इत्यर्थः[२]। व्रतधुग्दुग्धाभावे किं कुर्यादित्यत आह– "यद्य इति। यतो व्रीहियवाग्न्यान्वारम्भौ, 'अतः' अनयोर्व्रीहियवयोर्मध्ये 'यस्यैव' व्रतं 'कामयेत', 'तस्य' एतद् 'व्रतं' कुर्यात्[३] ॥ १४ ॥

प्रथमव्रतविषय एवैतरेषां पक्ष माह– "तद्धेक इति। कश्चित्तु प्रथमव्रत एव यत् ('सर्वौषधम्') व्रीहियवप्रियङ्गुगोधूमादिकं, यच्च ('सुरभि') सुगन्धि पिप्पल्यादि, तत् सर्वम् 'आवपन्ति'। तथा सति उत्तरत्र दीक्षितस्यार्त्तौ सत्यां यादृग्याय आर्त्तर्यदौषध मिति तत् कामयेत, तत् क्षीरे प्रक्षिप्य पाकं कृत्वा प्रयच्छेत्। तथा सति प्रथमव्रते सर्वौषधस्यान्वारब्धत्वात् व्रताविरोधेनैव चिकित्सा कृता भवतीति तेषा मभिप्रायः[४]। तन्निराचष्टे– "तदिति। तथा सति यथा मनुष्या औषधं क्षीरे प्रक्षिप्य प्रयच्छन्ति, तद्वदेतत् स्यात्।

१— का० श्रौ० ७. ४. २२ सू० द्रष्टव्यम्।
२— का० श्रौ० ७. ४. २१ सू० द्रष्टव्यम्।
३— का० श्रौ० ७. ४. १८, २३ सू० द्रष्टव्ये।
४— का० श्रौ० ७ ४. २४ सू० द्रष्टव्यम्।

तच्च यज्ञविरुद्धम् । अतो यदस्य प्रतिक्रियां कामयेत, केवलं तदेव प्रयच्छेत् । यस्मात् 'समाप्तिः' यागसम्पूर्त्तिः 'पुण्या' दृष्टा, तस्माद्-न्यारम्भेनाप्यौषधेन भिषज्येदित्यर्थः । अनेनैवार्त्तिभावेऽपि सर्वौषध-पक्षो निरस्तः आर्त्तेरेवोपेक्षितत्वात्, सर्वप्रक्षेपाभावेऽपि तत्सम्भवात् । अत्र सूत्रम्— "प्रथमे व्रते व्रीहियवयोरन्यतर मावपत्युभावेके एकतरव्रत मदोहे[1] सर्वौषधं सर्वसुरभि चैके"-इति[2] । आवपेदिति शेषः ॥ १५ ॥

"अथातो इत्यादि । मानुषकालातिक्रान्तौ कौ कालाविति, तौ दर्शयति— "सायन्दुग्ध मित्यादिना[3] । "व्याकृत्या एवेति । 'व्याकृतिः' व्याकरणम्, देवमानुषयोर्विभाग इति यावत् ॥ १६ ॥

अध्वर्युकारयितृकं यजमानकर्त्तृक मुदकोपस्पर्शनं विधत्ते— "अथापो व्रत मिति[4] । लौकिकाशनाय हस्तावनेजनव्यापृतये मन्त्रे-णावनेजनं युक्तम्, तथापि पयोव्रतस्य दीक्षितविषयत्वेन देवाशन-त्वात् "देवीं धिय मिति[5] मन्त्रो युज्यत इत्यर्थः । प्रकरणात् पयोव्रत एव हस्तप्रक्षालनेऽयं मन्त्र इति प्राप्तौ सर्वव्रतावनेजन-साधारणता माह— "स यावदिति ॥ १७ ॥

समन्त्रकं व्रतपानं विधत्ते— "अथ व्रतं व्रतयतीति[6] । मनो-

१— "तद्व्रत मदोहे"-इति मुद्रित-का-श्रौ-सू-पाठ ।
२— का० श्रौ० सू० ७. ४. २६–२४ ।
३— का० श्रौ० सू० ७. ४ ३०, ३१ ।
४— का० श्रौ० सू० ७. ४ ३२ ।
५— वा० सं० ४. ११. १ । ६— का० श्रौ० सू० ७. ४. ३३ ।

जातादयो व्याख्याताः[१]। यथा अन्यत्र यागे वषट्कारेण दत्तं हवि-र्हुतं भवति, एव मस्य समन्त्रकं मतं स्वाहाकृतत्वात् हुत मेव भवतीत्यर्थः[२] ॥ १८ ॥

"अथ 'मतं मतयित्वेति[३]। समन्त्रकनाभ्युपस्पर्शनस्य प्रयोजन माह— "देवान् वा इत्यादिना। देवार्थस्य हविषः स्कन्दनायो-ग्यत्वाद् दीक्षितस्यापि देवत्वाद् मतप्रदानेऽप्यध्वर्योः प्रमादात् स्कन्द-नादेः सम्भवात् यज्ञदोषः सम्भाव्येत, तस्यायं मन्त्रः[४], प्रायश्चित्त मित्यर्थः। अस्मिन् मन्त्रे पयसा मितस्ततः पतनराहित्येन शीघ्र-पीतत्वस्योदरान्तःप्रवेशस्य च प्रार्थनात उदकोपस्पर्शनमन्त्रवत् नाभ्युपस्पर्शनमन्त्रस्यापि सर्वमतसाधारण्य माह— "स यावत् किय-दिति। नाभ्युपस्पर्शनात्मकप्रायश्चित्तस्य सर्वत्र कर्त्तव्यत्वे कारण माह— "कस्तदिति। 'उपोक्षिष्येत्' सर्वतो विकिरेत् ॥ १९ ॥

दीक्षितस्य मूत्रोत्सर्गे विशेष माह— "अथ यत्रेति। 'यत्र' यस्मिन् प्रदेशे 'मेक्ष्यन्' मूत्रसेकं करिष्यन् 'भवति'। 'किञ्चिद्वा' लोष्ठाभावे तत्सम्बन्धि मृदादिकं वा 'कृष्णविषाणया' 'उपहन्ति' उपाददीतेत्यर्थः ; "लोष्टं वा किञ्चिद् वा"-इति[५]-सूत्रात्। तत्र मन्त्र माह— "इयं त इति[६]। व्याचष्टे— "इयं वा इति। पृथिव्या देवयजनार्हत्वं कृतवान् भवतीत्यर्थः। मेहनमन्त्र माह—

१— पुरस्तात् (८३ पृ०) १३-कण्डिकाभाष्ये द्रष्टव्याः।

२— वा० सं० ४.११.०।

३— का० श्रौ० सू० ७.४.३५।

४— वा० सं० ४.१२.१।

५— का० श्रौ० सू० ७.४.३६।

६— वा० सं० ४ १३.१।

"अपो मुञ्चामीति[1]। 'अतः' अस्मान्मूत्रद्वारात्, अनेनतयोरुभयोरपि निर्गमसम्भवादप एव मुञ्चामि, न प्रजोत्पादकं रेत इति मन्त्रेणो- च्यत इत्यर्थः। अतोऽनेन मूत्रं कुर्यादिति विधिरुन्नेयः। तथा च कात्यायनः— "अपो मुञ्चामीति मेहतीति[2]। द्वितीयभागं व्याचष्टे— "अंहोमुच इति। देहान्तर्गतेन पापेन सहैवैता मूत्ररूपा अपो मुञ्चन्ति खलु मूत्रयितारः; तस्मादंहोमुच इति पठेत्। "स्वाहाकृताः"-इत्यस्य तात्पर्याभिधानं स्पष्टम् ॥ २० ॥

"अथ पुनरिति। स्त्रीकृतस्य लोष्टस्य पुनःप्रक्षेपमन्त्रब्राह्मणं पूर्ववद् व्याख्येयम्। हे स्त्रीकृतलोष्ट! त्वं 'पृथिव्या' 'सम्भव' सङ्गतो भवेत्यर्थः। एतन्मन्त्रपाठेन[3] या पूर्वं यज्ञिया तनूः स्त्रीकृता, सा पुनः-स्थापिता भवति[4] ॥ २१ ॥

दीक्षितस्य स्वापकाले अग्नये परिदान माह— "अथाग्नय इति।' 'परिदानं' रक्षणार्थं दानम्। परिदाने प्रसक्तिं दर्शयति— "देवान् वा इत्यादिना। अत्र "अग्ने त्वम्"—इति,[5] एतन्मन्त्रपाठ एव परिदानम्। पूर्वार्द्धस्य तात्पर्य माह— "अग्ने त्व मिति। हे 'अग्ने!' 'त्व' 'सुजागृहि' मम भयपरिहाराय सुष्ठु विनिद्रो भवेत्यर्थः। "मन्दिषीमहि"—इत्यस्य तात्पर्याभिधानं 'स्वप्स्यामः'—इति। स्वापविघाते सति मोदस्यैवाभावादेवं प्रार्थ्यते। "अप्रयुच्छन्"—

१— वा० सं० ४.१३.०। २— का० श्रौ० सू० ७.४.३०।
३— वा० सं० ४.१३.२। ४— का० श्रौ० सू० ७.४.३८।
५— वा० सं० ४.१४.१।

इत्यस्य तात्पर्याभिधानम् 'अप्रमत्तः'—इति । "युक्ष प्रमादे[१]" । "यथेत इति । 'इतः' अस्मात् स्थानात् स्वापानन्तरं 'स्वस्ति' क्षेमेण, ज्वरशिरोव्यथादिराहित्येन यथा 'प्रबुद्ध्यामहे', तथा 'कुर्विति' मन्त्रभागः 'आह' इत्यर्थः[२] ॥ १२ ॥

दीक्षितस्य स्वापानन्तरं प्रबोधे सति पुनर्निद्राया अप्राप्तौ तदा समन्त्रकं जपं विधत्ते— "अथ यत्रेति । 'यत्र' यस्मिन् काले 'तत्' तदा मनआदेः पुनःप्राप्तिसमर्थनाय । तदपगमनप्रसक्तिं दर्शयति— "सर्वं ह वा इति । 'प्राण एव' 'न', अपक्रामतीति शेषः । प्राणस्याप्यपगमे, सर्वात्मना मृतिप्रसङ्गात् प्राणस्यानपगमाभिधानम् । 'प्राणः' घ्राणेन्द्रियम् । 'आत्मा' बुद्धिः । द्वितीयभागस्य तात्पर्यमाह— "वैश्वानर इति[३] । 'स्वप्नेन वा' साधनेन 'येन वा' अन्येन्द्रियद्वारा मलनिर्गमनादिनिमित्तेन 'मिथ्या' अशास्त्रीयम्, 'अकर्म' कृतवन्तः स्म । स्पष्ट मन्यत्[४] ॥ १३ ॥

"अथ यदित्यादि । 'अमत्यं' व्रतं दीक्षा, व्रतविरोधि व्यर्थं वचन मभिवदेत्, क्रोधं करोति 'वा', 'तत्' तेनोभयेन 'मिथ्याकरोति' । तावता को॰ दोष इत्यत आह— 'व्रतं प्रमीणाति' हिनस्ति । क्रोधस्य दीक्षितेन वर्ज्यता माह— "अक्रोधो हीति । "अग्निर्वा इत्यादि । व्रतहिंसासमाधानाय 'एतत्' एतेन, "न मग्ने

१— भा॰ प॰ २१४ धा॰ । २— का॰ श्रौ॰ सू॰ ७. ४ १९ ।
३— वा॰ स॰ ४ १५. १ । ४— का॰ श्रौ॰ सू॰ ७. ४ ४० ।

व्रतपाः"—इत्यनेन[1] साक्षाद् व्रतपतिम् ('त मेव') अग्नि मेव ('उपधावति') रक्षणाय प्राप्तवान् भवति। अत्र सूत्रम्— "त्वं मग्न इत्याह क्रुद्धा, असत्यं वा व्याहृत्य"-इति[2] ॥ २४ ॥

दीक्षितस्य यज्ञार्थंमवादिधनलाभे वाच्यं मन्त्रं विधत्ते— "अथ यद् दीक्षितायेति[3] । 'अभिहरन्ति' धनं प्रयच्छन्ति । 'वाचयति' अध्वर्युः" । दाने सोमसम्बन्धस्य कः प्रसङ्ग इति, तत्राह— "सोमो ह वा इति । 'असौ दीक्षिताय' 'एतत्' धन खलु 'युते' मिश्रयति, 'इयत् तदिति' प्रदेयं धनं हस्तेनापि नीयते[4] । द्वितीयभागस्य तात्पर्यं माह— "आ नो भूय इति। न केवल मियत्परिमित मेव, किन्तु ततो 'भूयः' अन्यदपि 'आहर' इति, मन्त्रः 'आह' इत्यर्थः । "देवो न इत्यादि । एतन्मन्त्रभागपाठेन सवित्राभ्यनुज्ञातत्वात् सर्वं धनं दक्षिणार्हं भवतीत्यर्थः ॥ २५ ॥

"पुरास्तमयादित्यादि। अस्तमयोदयकालयोः प्रतिदिवसं सन्ध्या मापततः प्रागेव "दीक्षित ! वाचं यच्छ"—'इति' सम्प्रैष मध्वर्युर्ब्रूयात् । अस्तमिते उदिते च तथा वाचो विसर्जन मिति स्वातन्त्र्यप्रदर्शनम्— "अहरेवैतदिति[6] ॥ २६ ॥

अस्तमयोदयकाले दीक्षितस्य स्वस्थानादन्यत्र सञ्चारं स्वापं च

१— वा० सं० ४. १६ १.। २— का० श्रौ० सू० ७ ५. १, २।

३— का० श्रौ० सू० ७. ५. ३, ४।

४— तन्मन्त्रपाठस्तु—वा० सं० ४. १६. २।

५— विशेषस्तु तै० सं० १. २. ३. २ सा० भा० द्रष्टव्यम्।

६— का० श्रौ० सू० ७. ६. १०।

निषेधति— "नैन मिति । विपक्षे बाध माह— "स यदिति । रात्रेरङ्कस्य सायम्प्रातःकालयोरुभयोरुपक्रमरूपत्वात् अन्यत्र सञ्चारस्थापयोः करणे कृच्छ्रयोरपि तयोः सकाशादप्य मन्तरितो भवतीत्यर्थः । "न प्रायश्चित्तिरस्तीति[1] । प्रायश्चित्तस्य निषेधेन सञ्चारस्थापयोर्निषेधस्यावश्यकत्व मुक्तं भवति। यस्मादेवं तस्मात्, 'एतस्मात्' सञ्चारस्थापात् 'प्रतिगृह्य मेव' रचणं कर्त्तव्य मेवेत्यर्थः। दीक्षितस्याव भृथपर्यन्तं जलावगाहन मभिवर्षणं च वर्जनीय मित्याह— "न पुरावभृथादिति । यागान्तेऽनुष्ठेयस्य अवभृथाभिषेकस्य दीक्षितताविमोचनार्थत्वात् ततः प्रागेव जलावसेचनस्य दीक्षाविघातकत्वात् तत् 'अनवक्लृप्तम्' अविहित मित्यर्थः[2] । अभिवदनप्रसङ्गे सत्यपि दैवी[3] मेव वाचं वदेन्न मानुष मित्याह— "अथ परिस्रुता मिति । 'परिस्रुताम्' परिणीतां संस्कृता मित्यर्थः । "स्रुत स्रुल चलने"[4] । 'प्रसृतां' सर्वत्र व्याप्ताम्, 'मानुषीं' केवलसर्वमनुष्यसाधारणीम्, न वदेत् । तथा चापस्तम्बः— "परिणयेन मानुषीं वाचं वदति"— इति[5] ॥ २० ॥

१— का॰ श्रौ॰ सू॰ ७. ५. १० । 'यत्र एवात्र कर्त्तव्यो यथापराधो न भवति, नात्र प्रायश्चित्तिरस्ति'—इति चात्र वृत्तौ या॰ दे॰ ।

२— का॰ श्रौ॰ सू॰ ७. ५. ५ ।

३— 'दैवी मेव वाचं वदेत् चर्यपरिस्रुतमपरिणीतां संस्कृता मित्यर्थ"— इति ङ-पाठः ।

४— भा॰ प॰ ८०७, ८०८ धा॰ ।

५— आप॰ श्रौ॰ सू॰ १०. १२. ६ ।

एतदेव प्रशंसितु मुपोद्घात माह— "यज्ञेन वा इत्यादिना। एतद्स्पष्टद् गतम्[1] ॥ २८ ॥

"तद्वा इति। श्रौपोद्घातिक माह— "एव वा इति। यज्ञाप्यायनरूपत्वेन प्रशस्तत्वात् परिक्लृप्तवाग्व्यवहार. कर्त्तव्य इत्यर्थ.[2] ॥ २९ ॥

वाचं यज्ञसाधनत्वेन प्रशंसति— "स वै धीक्षित इति[3]। प्रसङ्गाद् दीक्षितशब्दं निर्वक्ति— "धीक्षितो" ह वा इति। 'यत्' यस्मात् 'दीक्षित इति नाम', तादृशी दीक्षा वाक्याध्येति वाक्स्तुति ॥ ३० ॥ १ [१. २.]॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे द्वितीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

१— १. १ १ १ (१ अ० ३०५ पृ०)।
२— का० श्रौ० सू० ७ ५ ६। 'परिप्राप्तं कोमलम्, मृदु वचनम्'—इति तत्र या० दे०।
३— 'दीक्षित इति'—इति ङ, च।
४— 'दीक्षितो'—इति ङ, च।

(अथ तृतीयं ब्राह्मणम्) ॥

आदित्युं चरुं प्रायणीयं निर्व्वपति। देवा ह वा अस्यां यज्ञं तन्वाना इमां यज्ञादन्तरीयुः सा हैषा मियं यज्ञं मोहयाञ्चकार कथन्नु मयि यज्ञं तन्वाना मां यज्ञादन्तरीयुरिति तुं ह यज्ञं न प्रजज्ञुः ॥ १ ॥

ते होचुः। युन्वस्या मेवु यज्ञ मुतःस्मिहि कथं नु नोऽमुहत् कथं न प्रजानीम इति ॥ २ ॥

ते होचुः। अस्या मेवु यज्ञं तन्वाना इमां यज्ञादन्तरगाम सा न इयु मेवु यज्ञ ममूमुहदिमा मेवोपधावामेति ॥ ३ ॥

ते होचुः। यन्नु त्वय्येवु यज्ञ मुतःस्मिहि कथं नु नोऽमुहत् कथन्न प्रजानीम इति ॥ ४ ॥

सा होवाच। मय्येवु यज्ञं तन्वाना मां यज्ञादन्तरगात सा वोऽहु मेवु यज्ञ ममूमुहं भागन्नु मे कल्पयताय यज्ञं द्रक्ष्यथाय प्रज्ञास्यथेति ॥ ५ ॥

तथेति देवा अब्रुवन्। तुवैवु प्रायणीयस्तुवोदयनीय इति तस्मादेष आदित्यु एवु प्रायणीयो भवत्यादित्यु उदयनीय इयुं ह्येवादितिस्ततो यज्ञ मपश्यंस्तु मतन्वत ॥ ६ ॥

स यदादित्युं चरुं प्रायणीयं निर्व्वपति। यज्ञस्यैव

हृष्यै यज्ञं दृष्ट्वा क्रौणानि तं तनवाऽइति तस्मादादित्यं चरुं प्रायणीयं निर्व्वपति तद्वै निरुप्तः हविरासीद्-निष्टा देवता* ॥ ७ ॥

अथैभ्यः पथ्या स्वस्तिः प्रारोचत। ता मयजन् वाग् वै पथ्या स्वस्तिर्व्वाग्यज्ञस्तद्यज्ञ मपश्यंस्त मतन्वत ॥ ८ ॥

अथैभ्योऽग्निः प्रारोचत। त मयजन्त्स यदाग्नेयं यज्ञस्यासीत्तदपश्यन्यद्वै शुष्कं यज्ञस्य तदाग्नेयं तदपश्यं-स्तदतन्वत ॥ ९ ॥

अथैभ्यः सोमः प्रारोचत। त मयजन्त्स यत्सौम्यं यज्ञस्यासीत्तदपश्यन्यद्वा ऽआर्द्रं यज्ञस्य तत्सौम्यं तद-पश्यंस्तदतन्वत ॥ १० ॥

अथैभ्यः सविता प्रारोचत। त मयजन् पशवो वै सविता पशवो यज्ञस्तद्यज्ञ मपश्यंस्त मतन्वताथ यस्यै देवतायै हविर्निरुप्त मासीत्ता मयजन् ॥ ११ ॥

ता वा ऽएताः† । पञ्च देवता यजति यो वै स यज्ञो मुग्ध आसीत् प्राज्ञो वै स आसीत्त मेताभिः पञ्चभि-र्देवताभिः प्राजानन् ॥ १२ ॥

ऋतवो मुग्धा आसन् पञ्च। तानेताभिरेव पञ्चभि-र्देवताभिः प्राजानन् ॥ १३ ॥

---

* 'देवता'-इति ग, घ। † 'ऽएता'-इति ग, घ।

दिशो मुग्धा आसन् पुरा। ता एताभिरेव पञ्चभिर्देवताभिः प्राजानन् ॥ १४ ॥

उदीचीमेव दिशम्। पथ्यया स्वस्त्या प्राजानंस्तस्मादत्रोत्तरा हि वाग्* वदति कुरुपञ्चालत्रा वागेषा निदानेनोदीचीं ह्येतया दिशं प्राजानन्नुदीची ह्येतस्यै दिक्† ॥ १५ ॥

प्राचीमेव दिशम्। अग्निना प्राजानंस्तस्मादग्निं पश्चात् प्राञ्च मुद्धृत्योपासते प्राचीं ह्येतेन दिशं प्राजानन् प्राची ह्येतस्य दिक्‡ ॥ १६ ॥

दक्षिणामेव दिशम्। सोमेन प्राजानंस्तस्मात् सोमं क्रीतं दक्षिणा परिवहन्ति तस्मादाहुः पितृदेवत्यः सोम इति दक्षिणां ह्येतेन दिशं प्राजानन् दक्षिणा ह्येतस्य दिक् ॥ १७ ॥

प्रतीचीमेव दिशम्। सवित्रा प्राजानन्नेष वै सविता य एष तपति तस्मादेष प्रत्यङ्ङेति प्रतीचीं ह्येतेन दिशं प्राजानन् प्रतीची ह्येतस्य दिक् ॥ १८॥

ऊर्द्ध्वामेव दिशम्। अदित्या प्राजानन्नियं वा अदितिस्तस्मादस्यामूर्द्ध्वा ओषधयो जायन्त ऊर्द्ध्वा

* 'दत्रोत्तरा वाग्'–इति सा०–सम्मत इति डा० वेबरः।

† 'दिक्'–इति ग, घ।　　‡ 'दिक्'–इति ग, घ।

व्वनस्पतय ऊर्द्ध्वाᳪं ह्येतया दिशं प्राजानन्नूर्द्ध्वा ह्येतस्यै दिक्* ॥ १९ ॥

शिरो वै यज्ञस्यातिथ्यम्। बाहू प्रायणीयोदयनीयाव-भितो वै शिरो बाहू भवतस्तस्मादभित आतिथ्य मेते हविषी भवतः प्रायणीयश्चोदयनीयश्च ॥ २० ॥

तदाहुः। यदेव प्रायणीये क्रियेत तदुदयनीये क्रियेत यदेव प्रायणीयस्य बर्हिर्भवति तदुदयनीयस्य बर्हिर्भवतीति तदपोद्धृत्य निदधाति† ताᳪं स्थालीᳪं सुक्षामकर्षां प्रमृज्य मेक्षणं निदधाति‡ य ऽएव प्राय-णीयस्यर्त्विजो भवन्ति त ऽउदयनीयस्यर्त्विजो भवन्ति तद्यदेतत्समानं यज्ञे क्रियते तेन बाहू सदृशौ तेन सरूपौ ॥ २१ ॥

तदु तथा न कुर्यात्। काम मेवैतद्बर्हिरनुप्रहरेदेवं मेक्षणं निर्णिज्य स्थालीं निदध्याद्य ऽएव प्रायणीयस्य-र्त्विजो भवन्ति त ऽउदयनीयस्यर्त्विजो भवन्ति यद्यु ते व्विप्रेताः स्युरप्यन्य ऽएव 'स्युः स यद्वै समानीर्देवता यजति समानानि हवीᳪंष्यपि भवन्ति तेनैव बाहू सदृशौ तेन सरूपौ ॥ २२ ॥

---

* 'दिक्'–इति ग, घ।

†, ‡ 'निदधति'–इति क, डा० वेबर् दृश्य।

स वै पथ्यां प्रायणीये देवता* यजति । पथ्योदयनीये तस्मात् पथ्येत्यादङ्गुलयः पथ्येत्यात्तच्छुंयवन्त† भवति न पत्नीः संयाजयन्ति पूर्वार्द्धं वा ऽअन्वात्मनो बाहू पूर्वार्द्धमेवैतद् यज्ञस्याभिसंस्करोति तस्माच्छुंयवन्त‡ भवति न पत्नीः संयाजन्ति ॥ २३॥ २ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [२. ३.] ॥

एवं वाग्यमनादयो दीक्षितधर्मा उक्ताः, अवशिष्टाद्य दीक्षणीयस्य अनुष्ठेयां प्रायणीयेष्टिं[1] संविधत्ते—"आदित्यं चरुं प्रायणीयमिति । अदितिर्देवता अस्येति आदित्यः; न त्वादित्यो देवता अस्येति; उत्तरत्रादितेः संस्तूयमानत्वात् । साऽस्य देवतेत्यर्थे प्राग्दीव्यतीयो ण्यः[2] । प्रारभतेऽनेन सौमिकं कर्मेति प्रायणीयः । तथाच तैत्तिरीयकम्[3]— "स्वर्गं वा एतेन लोकमुपप्रयन्ति यत् प्रायणीयस्तत् प्रायणीयस्य प्रायणीयत्वम्"— इति[4] । अथ तद्धितप्रत्ययगतद्रव्यदेवतासम्बन्धान्यथानुपपत्त्या यागे परिकल्प्ये सति इतराङ्ग-

---

* 'देवता'-इति ग, घ ।

†, ‡ 'छुंयवन्तं'-इति ग, । 'छुंयवन्तं-इति घ ।

१— "दीक्षान्ते प्रायणीयम्"-इति का० श्रौ० सू० ७. ५. १९ ।

२— पा० सू० ४. २ २४, ४. १. ८५, ८५ ।

३— स्यादत्र "ऐतरेयकम्"-इति पाठः ।

४— ऐ० ब्रा० १. २. १ द्रष्टव्यम् ।

त्वाग्नेयाष्टाकपालोपोद्घातत्वेन तयाऽऽज्ञतं मोह मुपन्यस्यति— "देवा ह वा इत्यादिना । "यज्ञं तन्वाना इत्यादि । अत्रेदमा सर्वदा सर्वजनप्रसिद्धिता पृथिवी परामृश्यते । 'अस्यां' पृथिव्यां 'यज्ञं' विस्तारयन्तो 'देवाः', 'इमां' पृथिवीं 'यज्ञात्' 'अन्तरीयुः' अन्तरितां भागरहितां मकुर्वन् । 'सा' 'इयं' पृथिवी 'एषां' देवानां 'यज्ञं मोहयाञ्चकार' यज्ञविषयं मोहं जनयामास, यज्ञो यथा देवैर्न ज्ञायते तथा कृतवतीत्यर्थः । "कथन्नु मपीत्यादि । तस्या अभिप्रायवर्णनम् । एवं मोहने सति ते च देवा यज्ञं न प्रज्ञातवन्तः ॥ १ ॥

तदनन्तरं देवैर्विचारपुरस्सरं तदप्रज्ञानकारणं निर्णीतम्, तद्दर्शयति— "ते होचुरिति । "अतंसतेति । अतनिष्महि, तनन मकार्ष्मेत्यर्थः । "तनु विस्तारे"[१]—इत्यस्माल्लुङि छान्दस इड्भावः । 'कथ नु' केन खलु कारणेन 'नः' अस्माकं यज्ञः 'अमुहत्' मुग्धः, अदृश्योऽभूदित्यर्थः । लुङि पुषादित्वादङ्[२] ॥ २ ॥

"ते होचुरिति । "अन्तरगामेति । अन्तरिता मकार्ष्म हि । "इणो गा लुङि"—इति[३] गादेशः । "गातिस्था"—इति[४] सिचो लुक् । "सा न इति । 'सा' 'इयम्' पृथिवी 'एव' कृतापराधानां 'नः' अस्माकं

१— त० उ० १धा० । ३— पा० सू० ३. १. ५५ ।
३— पा० सू० २. ४. ४५ । ४— पा० सू० २. ४. ७७ ।

'यज्ञम् अमूमुहत्' यज्ञविषयं मोहम् अज्ञानं प्रापयदित्यर्थः । मोहयतेर्लुङि "णिश्रिद्रुस्रुभ्यः"-इति[1] चङादेशः। 'इमा मेव' पृथिवीम् 'उपधावाम' क्रमेण हविर्भागेनोपगच्छामेत्यर्थः ॥ ३ ॥

"ते होचुरिति। 'यत्' यस्मात् हे अदिते! 'त्वय्येव यज्ञम् अतंस्महि'। 'कथं नु' कस्मात् कारणात् 'नः' अस्माकं यज्ञः 'अमुहत्' मोहविषयोऽभूत्, वयं च किङ्कारणं 'न प्रजानीमः'। 'इति'-शब्दः प्रश्नसमाप्तौ ॥ ४ ॥

"सा होवाचेति। हे देवाः! यूयं 'मां' 'यज्ञात्' 'मा अन्तरगात' अन्तरितां भागरहितां मा कुरुध्वम्। यत एवम्, अतः कारणात् 'अह मेव' 'वः' युष्माकं 'यज्ञम्' 'अमूमुहम्' मोहं प्रापितम्। येन भागेन 'यज्ञं' 'द्रक्ष्यथ', तं 'भागं' मदर्थं कल्पयत। 'अथ' अनन्तरम्। एवं मोहापसरणाद् यदा चैवं दर्शनविषयो यज्ञो जातः, अनन्तरं तं प्रकर्षेण ज्ञास्यथेति सम्बन्धः ॥ ५ ॥

एव मदितिदेवतयोक्तैर्देवैः कृतां भागक्लृप्तिं दर्शयति— "तथेति। "देवा इत्यादि। प्रायणीयोदयनीयाख्यौ सोमयागस्य पुरस्तादुपरिष्टाच्चानुष्ठेयौ यागौ तव भागत्वेनास्माभिर्दत्तावित्यर्थः। उपपादित मर्थ मुपसंहरति— "तस्मादेव इति। प्रायणीयोदयनीययागस्यादितिदेवताकत्वप्रतिपादनं प्रासङ्गिकम्। ननु "देवा ह वा अस्या मित्यादौ[2] 'इदं'-शब्देन पृथिवी निर्दिष्टा, तत् कथ मदितेर्देवतात्ववर्णन मित्यत आह— "इयं ह्येवादितिरिति। दितिः खण्डनं न विद्यतेऽस्या मिति व्युत्पत्तेः 'इय मेव' पृथिवी 'अदिति'-

---

१— पा० सू० ३. १. ४८। २— १०३ पृ० २प०।

ते च देवाः 'ताम्' 'पथ्यां स्वस्तिम्' 'अजनयन्' । मन्त्ररूपा 'वाक्' एव 'पथ्या स्वस्तिः'— इत्युच्यते । पथोऽनपेता 'पथ्या'। "धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते"-इति[1] यत् । 'स्वस्तिः' शोभनरूपेति। 'पथ्या-स्वस्ति'-शब्दनिर्वचनस्य वाचि सम्भवात्[2] । सा च वाक् यज्ञात्मिका । अतस्तया दर्शनेन 'यज्ञम्' एव 'अपश्यन्' । एवं पुरावृत्तप्रतिपादनेन पथ्या स्वस्तिः प्रथमं यष्टव्येति प्रतिपादितं भवति ॥ ८ ॥

अथाग्नेयस्य द्वितीययागस्य विधिं सूचयति— "अथैभ्योऽग्नि-रिति । 'आग्नेयम्'-इति सामान्योक्तस्य विवरणं "यदै शुष्क मिति । यत् खलु यज्ञसम्बन्धि 'शुष्कं' नीरसं समिदादि द्रव्यम्, 'तत् आग्नेयम्' । अन्यत् समानं पूर्वेण ॥ ९ ॥

अथ सौम्यस्य तृतीययागस्य विधिं सूचयति— "अथैभ्यः सोम इति । "स यदिति । सर्वत्र तच्छब्दः प्रसिद्धिद्योतकः । 'सौम्यं' सोमदेवत्यम् । "सोमाट्ट्यण्"[3] । 'यत्' खलु यज्ञसम्बन्धि 'आर्द्रं' रसयुक्तं सोमादि द्रव्यम्, 'तत् सौम्यम्' । शुष्कार्द्रयोरग्नीषोमाभिमानिदेवते । एतच्च प्रागप्याम्नातम्— "द्वयं वा इदं न तृतीय मस्त्यार्द्रं चैव शुष्कञ्च"-इत्यादिना[4] ॥ १० ॥

१— पा० सू० ४. ४. ९२ ।

२— "पथ्या स्वस्तिः, पन्था अन्तरिक्षं तन्निवासात्"-इति, "स्वस्तीत्यविनाशिनामास्तिरभिपूजितः सु अस्तीति"-इति च यास्कीयं निर्वचनम् (११. ४. ११, ३. ४. ४.) ।

३— पा० सू० ४. २. ३० ।

४— १का० ५प्र० ३ब्रा० ९९क० (१ भा० ४१८पृ०) ।

अथ सावित्रस्य चतुर्थयागस्य विधिमुन्नयति— "अथैभ्यः सवितेति । सवितुः प्रेरकत्वात्, पशूनां च तत्प्रेर्यत्वात् प्रेर्यप्रेरकयोरभेदं विवक्षित्वा 'सविता पशवः'-इति तादात्म्यव्यपदेशः। सवितुश्च पशुप्रेरकत्वं "देवो वः सविता प्रार्पयतु"-इति[1]-मन्त्रवर्णादवगम्यते । ते च पशवो हृदयाद्यवदानद्वारेण पयःप्रभृतिद्रव्यापादानत्वेन च यज्ञात्मका । यस्मादेव चतसृभिर्देवताभिर्देवाः कृत्स्नं यज्ञ मपश्यन्, दृष्ट्वा चाकुर्वन्, तस्मादिमाश्चतस्रो देवताश्चिकीर्षितयज्ञस्य प्रथमत आज्येन यष्टव्या इति समुदायार्थः। एव माज्यहविष्कांश्चतुरः प्रधानयागान् कृत्वा प्रथमनिरुप्तेन हविषा अदितिर्यष्टव्येत्याह— "अथ यस्यै देवताया इति । यस्मादेवं देवाः पञ्चमी मदिति मयजन्, तस्मादिदानीन्तनोऽपि यजमानो यागसमये अदितियागं पञ्चमं कुर्यादित्यर्थः ॥ ११ ॥

पञ्चसङ्ख्या मनूद्य प्रशंसति— "ता वा इति । 'एताः' पथ्यास्वस्त्याद्याः। 'मुग्ध आसीत्' मोहविषयो भवेदित्यर्थः । अस्तेर्हि लिङि "अस्तिसिचोऽपृक्ते"-इतीट्[2] । "पाङ्क्तो वा इति । पञ्चपदा पङ्क्तिः; तद्वाचिना पङ्क्तिशब्देन पञ्चसङ्ख्या लक्ष्यते: तद्योगाद् 'यज्ञः पाङ्क्तः' । तद्योगश्च तैत्तिरीयके-स्पष्ट माम्नातः— "धानाः करम्भः परिवापः पुरोडाशः पयस्या, तेन पङ्क्तिराप्यते, तद् यज्ञस्य पाङ्क्तत्वम्"-इति[3] । ऐतरेयके तु तत् पाङ्क्तत्वं "यो वै यज्ञं हविष्पङ्क्तिं वेद"-इत्यादिना बहुधा प्रपञ्चितम्[4] ॥ १२ ॥

१— वा० सं० १. १. ४ । २— पा० सू० ७. ३. ९६ ।
३—तै० सं० ६. ५. ११. ४, ५ । ४— ऐ० ब्रा० २. ३. ९ द्रष्टव्यम् ।

शब्दवाच्या । अत एव पृथिवीनामसु यास्केन परिपठितम्[1]— "अदितिः, इळा, निर्ऋतिरिति"[2]। अत एव तैत्तिरीयके— "इयं वा अदितिः"-इति[3]। यत्तूपरिष्टात् 'अदिति'-शब्दस्य निर्वचन माम्नायते— "स यद्यदेवासृजत तत्तदत्तु मध्रियत, सर्वं वा अत्तीति तददितेरदितित्वम्"-इति[4], तत् सृष्ट्यादिकारणेन ब्रह्मविषयम्। स्वात्मनि जात मोषधिवनस्पत्यादिकं पार्थिवं सर्वं मत्तीत्यदितिरिति योजनीयम् । एव मदितियागे सति देवानां यज्ञप्राप्तिर्जातेत्याह— "ततो यज्ञ मपश्यंस्त मतन्वतेति । 'ततः' तस्मात्, अदितेर्हविर्भागक-कल्पनात् । स्पष्ट मन्यत् ॥ ६ ॥

आख्यायिकया प्रायणीयस्य चरोर्यज्ञदर्शनहेतुत्व मुपपाद्य प्रकृते योजयति— "स यदिति । यदेतत् प्रायणीययागस्यानुष्ठानम्, तद् व्यामोहविषयता मापन्नस्य छन्नस्य 'यज्ञस्यैव' दर्शनाय सम्पद्यते । तद्दर्शन मपि किमर्थ मित्यत आह— "यज्ञं दृष्ट्वेति । सोमसाध्यं 'यज्ञं' प्रथमं 'दृष्ट्वा', पश्चात् तत्साधनं सोमं 'क्रीणाति' सोमविक्रयिणः सका-शात्,— "तं वै ते क्रीणानीत्यादिवक्ष्यमाणप्रकारेण[5] स्वीकरवाणि । तेन च क्रीतेन सोमेन 'तं' सोमसाध्यं यज्ञं 'तनवै' विस्तारयाणि। 'इति'-शब्दो वाक्यसमाप्तौ । एवं यज्ञदर्शनस्य प्रयोजनतां प्रतिपाद्य

१— वस्तुतो न तु यास्केन; अपि तु निघण्टुसमाम्नायकर्त्रेति बोध्यम् ।

२— निघ० १. १. १४, १५, १६ ।

३— ऐ० ब्रा० १. १. ७।

४— १० का० ६ अ० ५ ब्रा० ५ क० (=बृ० आ० उ० १. २. ५.) ।

५— अस्मिन्नेव काण्डे ३ अ० ३ ब्रा० १क० द्रष्टव्यम् ।

तद्धेतुभूतं प्रायणीययागं निगमयति— "तस्मादादित्य मिति । एवं प्रायणीयेष्टौ चरुमाद्य मादित्ययागं विधायान्यांश्चतुरो यागान् विधित्सुस्तेषां काल माह— "तदा इत्यादि । "निरुप्त मिति, हविः-संस्कारोपलक्षणम् । आदित्यस्य हविषो निर्वापप्रोक्षणाद्यासादनान्ताः संस्काराः कृता भवेयुः । प्रधानदेवता च 'अनिष्टा' अकृत-यागा भवति, तस्मिन् काले वक्ष्यमाणाश्चतस्रो देवता यष्टव्या इत्यर्थः[१] ॥ ७ ॥

अथ तान् यागान् पूर्ववदाख्यायिकया विधित्सुस्तत्र प्रथम-यागस्य विधि मर्थवादेनोन्नयति— "अथैभ्य इति। अथेत्याज्यभागा-नन्तर्य्ये। ननु प्रायणीयाया माज्यभागौ न स्तः, अत एवाश्वलायनो-ऽप्यसूत्रयत्— "प्रयन्तेय मनाज्यभागेति[२] । अस्य चानाज्यभागपक्षस्य लिङ्ग मापस्तम्बेनापि दर्शितम्— "स्विष्टकृतं षष्ठ मिति[३]। यदि ह्या-ज्यभागौ स्यातां, तदा पथ्यास्वस्त्यादयः पञ्चेति स्विष्टकृदष्टमः स्यात् । नैष दोषः; वाजसनेयिशाखान्तराभिप्रायेणाज्यभागसद्भावात् । अत एव कात्यायनेन सूचितम्— "आज्यभागाविष्ट्वाज्येन देवतास्ततस्रो यजति, पथ्यां स्वस्ति मग्निं सोमं सवितारञ्च"-इति[४] । "पथ्या स्वस्तिरिति । 'एभ्यः'— इति "रुच्यर्थानां प्रीयमाणः"-इति[५] चतुर्थी।

१— ऐ० ब्रा० १. २. १ द्रष्टव्यम् ।
२— आश्व० श्रौ० सू० ४ ३. २, ३ ।
३— आप० श्रौ० सू० १०. २१. १२ ।
४— का० श्रौ० सू० ७. ५. १५ ।
५— पा० सू० १. ४. ३३ ।

ऋतुपरिज्ञानहेतुत्वादपि तां पञ्चसङ्ख्यां प्रशंसति— "ऋतवो मुग्धा इति । हेमन्तशिशिरावेकीकृत्य ऋतूनां पञ्चत्वम् । तथा चैतरेयकं प्रागुदाहृतम्— "हेमन्तशिशिरयोः समासेनेति[1] । ऋतुपरिज्ञानाभावे हि वसन्तादिकालसाध्यो यज्ञो विकलः स्यात्, अतस्तत्परिहारायैतद्यागपञ्चकानुष्ठानमिति स्तुतिः ॥ १३ ॥

दिङ्मोहनिवृत्तिहेतुत्वेनापि पञ्चसङ्ख्यां प्रशंसति— "दिशो मुग्धा इति । यज्ञानुष्ठानाय वसन्तादिकाला एव तदुपयुक्ताः । प्राच्याद्याः 'पञ्च दिशः' 'मुग्धा आसन्' व्यामूढा अभवन् । गतमन्यत् ॥१४॥

तत्र कीदृश्या देवतया कतमा दिक् प्रज्ञातेत्याशङ्क्य प्रथमदेवताज्ञातां दिशं प्रदर्श्योपपादयति— "उदीचीं सैवेति । यस्मादेवं पथ्या-स्वस्त्याख्यया प्रथमदेवतया उदीची दिक् देवैः प्रज्ञाता, 'तस्मात्' 'अत्र' अस्मिन् लोके कुरुपञ्चालाख्येषु जनपदेषु 'उत्तरा' उत्तरतरा 'वाग्' 'वदति' भृशं शब्द्यते; अत्युत्तमसम्भाषणस्य तत्रोपलम्भात् । "देवमनुष्येत्यादौ[2] परिगणनाभावेऽपि बहुलग्रहणात् कुरुपञ्चालशब्दादपि चा-प्रत्ययः । ननु वाच उत्तरदिक्सम्बन्धोऽस्तु, कुतः पथ्या-स्वस्त्या दिशः सम्बन्धः ? इति, तत्राह— "वाग्घीति । 'एषा' पथ्या स्वस्तिः, यस्मात् 'निदानेन' कारणेन निरूप्यमाणा सती 'वाक्' एव; "वाग्वै पथ्या स्वस्तिः"-इति श्रुतम्[3]; अत उत्तरस्यां

१— ऐ० ब्रा० १. १. १. । २— पा० सू० ५. ४. ५६ ।

३— "वाग्वै पथ्या स्वस्तिस्तस्मादुदीच्यां दिशि प्रज्ञाततरा वागुद्यत उदञ्च उ एव यन्ति वाचं शिक्षितुं यो वा तत आगच्छति तस्य वा शुश्रूषन्त इति ह स्माहैषा वाचो दिक् प्रज्ञाता"-इति कौ० ब्रा० ७. ६ ।

दिग्भि वाचः प्रसिद्धिर्युक्तेति भावः। 'हि' यस्माच्चैवम् 'एतया' 'उदीचीं दिशं' देवाः 'प्राजानन्', तस्मात्। 'एतस्यै' षष्ठ्यर्थे चतुर्थी[1], एतस्याः पथ्यायाः स्वस्तेः 'उदीची दिक्' स्वभूता ॥ १५ ॥

अथ द्वितीयदेवतया प्रज्ञातां दिश मुपन्यस्योपपादयति— "प्राची मेवेति। यस्मादग्निः प्राच्या दिशो ज्ञानहेतुः, तस्मात् 'पश्चाद्' अवस्थितम् 'अग्निम्' आहवनीयरूपेण 'प्राञ्च मुद्धृत्योपासते' अग्निहोत्रहोमादिरूप मुपासनं कुर्वन्ति। यस्मात् देवाः 'प्राचीं दिशम्' 'एतेन' अग्निना 'प्राजानन्', तस्मात् 'एतस्य' अग्नेः 'प्राची दिक्' स्वभूतेत्यर्थः। अत एवान्यत्राम्नायते— "प्राची दिगग्निर्देवतेति[2] ॥ १६ ॥

अथ तृतीयदेवतया प्रज्ञातां दिश मुपन्यस्योपपादयति— "दक्षिणा मेवेति। यस्मात् दक्षिणा दिक् 'सोमेन' परिज्ञाता, 'तस्मात्' उपरवदेशे 'क्रीतं सोमं' महावेदेर्दक्षिणतोऽनसा 'परिवहन्ति'। "दक्षिणादाच्"-इत्याच्[3] प्रत्ययः। 'तस्मात्' दक्षिणदिक्प्रवर्त्तनाद्धेतोः वल्लीरूपः 'सोमः' 'पितृदेवत्यः'। पितृदेवताकदक्षिणदिक्प्राप्तेः सोमस्य पितृदेवत्यत्वं युक्तम् ॥ १७ ॥

अथ चतुर्थदेवतया प्रज्ञातां दिश मुपन्यस्यति— "प्रतीची मेवेति। 'एषः' सूर्यः 'प्रत्यङ्ङेति' प्रत्यङ्मुखो गच्छति। स्पष्ट मन्यत् ॥ १८ ॥

१— पा० २. ३. ६२ सू० वा० १।
२— कौ० ब्रा० ७ ६।
३— पा० सू० ५. ३. ३६।

अथ पञ्चमदेवतया प्रज्ञातां दिश मुपन्यस्यति— "ऊर्द्ध्वां मेवेति । यस्माद् भूम्या मुत्पन्नाः ओषधिवनस्पतय ऊर्द्ध्वमुखा एव वर्द्धन्ते, तस्मात् अदित्यभिधानाया भूम्याः सकाशादूर्द्ध्वदिक्परिज्ञानं युक्त मित्यर्थः । इत्थं पञ्चदिग्व्यामोहपरिहारोपन्यासमुखेन प्रायणीयेष्टौ पञ्चदेवता यष्टव्या इत्युक्तम् ॥ १८ ॥

अथातिथ्यायाः प्राक् प्रायणीयो कर्त्तव्य इत्यभिधातुं प्रायणीयोदयनीययोर्बाहुद्वयरूपता मातिथ्यायाः शिरोरूपताञ्चाह— "शिरो वै यज्ञस्येति । आतिथ्यमध्येऽनुष्ठेयत्वेन प्राधान्याच्छिरस्त्वव्यवहारः । 'एते हविषी' एतौ यागावित्यर्थः; यागस्य हविः-प्रधानत्वात् । लोके शिरस उभयतो बाह्वोर्दर्शनात्, आतिथ्यस्य शिरस्त्वाभिधानाद्, बाहुस्थानीययोरनुष्ठानं युक्तम्[1] ॥ २० ॥

उक्तं बाहुत्व मुपजीव्य प्रायणीयोदयनीययोरेकरूपता माह— "तदाहुरिति । सङ्क्षेपेणोक्तं यच्छब्दार्थं विशदयति— "यद्देवेति । मध्ये कर्मान्तरव्यवधानात् कथं तस्य बर्हिषोऽवस्थान मित्याशङ्का तदुपायं दर्शयति— "तदपोद्धृत्येति । प्रहरण मकृत्वा बर्हिरुद्धृत्योपरि प्रज्ञातं निदध्यात् । बर्हिर्वत् स्थालीमेक्षणयोरप्युदयनीयार्थ मवस्थान माह— "तां स्थाली मिति । या प्रायणीयचरुस्थाली, 'तां' 'सचामकर्णाम्' ; अग्निसंयोगेनान्तरीयदद्रवद्रवः 'चामः' , तस्य 'कर्णो' लोपः, तत्सहिता मित्यर्थः । "चायो मः"-इति[2] निष्ठातकारस्य

१— यज्ञस्य पुरुषसम्मितत्वं वक्ष्यतीहैवानुपदम् (अ० ५, ब्रा० ३.) ।
२— पा० सू० ८. २. ५३ ।

मत्वम् । 'मेक्षणं' चरुनिष्पादनसाधनं काष्ठम्[१] । तत् 'प्रस्तृज्य' चरुणा लेपयित्वा स्थाल्या सह निदध्यादित्यर्थः । ऋत्विगैक्यं च विधत्ते— "य एव प्रायणीयस्येति । इदानीन्तनाना मपि बर्हिषः सरूपत्वं प्रायणीयोदयनीययोरैकरूप्यनिबन्धन मित्याह— "तद्यदे-तदिति । सादृश्य मेकदेशेनापि भवतीति तद् विशेष्यते— "सरू-पाविति ॥ ११ ॥

उक्तो बर्हिराद्यैकरूप्यपक्षो न नियत इत्याह— "तदु तथेति । "एवं मेक्षण मिति । बर्हिर्वेदग्नौ प्रहरेदित्यर्थः । 'स्थालीं' 'निर्णिज्य' चामकर्ष मपि प्रगमय्य ऋत्विजा मेव च नियम मङ्गीकृत्य । तेषा मपि केनचिन्निमित्तेन विगमे सति तदेकत्व मपि नियमेन भवि-तव्य मित्याह— "य एव प्रायणीयस्येति । 'विप्रेताः स्युः' विविधदेशं प्राप्ता भवेयुः । तदैकरूपत्वं किन्निबन्धन मित्याह— "स यदिति । 'यद्वै' यदेव बर्हिर्यागस्य स्वरूपम्, अतस्तयोरैकरूप्य मेव नियमेन भवितव्य मित्यर्थः । 'तेनैव'-इति एवकारेण पूर्वोक्तं बर्हिरा-द्यैकरूप्यं व्यावर्त्तते । तेनैव द्रव्यदेवतैक्येन कारणेनेदानी मपि

१— "अग्नौ मेक्षण मभ्यादधाति इतीदंव गतं पुरस्तात् (२. ४. २. १३.) । सामिधेनीकाष्ठानि पञ्चदश, द्वे,व्याघारसमिधौ अनूयाजसमिदेकेति त्रयः परिधय', उपवेषो मेक्षणं स्फ्यिरिति तिस्रः समिध इत्येकविंशतिः । तत्र प्रादेशमात्रं द्व्यवदानसाधनं चरोरुपधानसाधनं च काष्ठखण्ड' मेक्षण मुच्यते । तदेतत् सर्वं व्याख्यातं तै० ब्रा० (१. ३ १०. ४, ३. ७. ४. ६.) सा० भा० । "इध्मजातीय मिध्मार्द्धप्रमाणं मेक्षणं भवेत् । वृत्तं चाङ्गुष्ठपृथ्वग्र मवदानक्रियाक्षमम्"–इतिकर्म-प्र० २. ५. १४ । "मेक्षणेन जुहोति"–इत्यस्य (का० श्रौ० ४. १. ७.) सूत्रस्य व्याख्याने 'मेक्षणं च होमसाधनत्वाद् वैकङ्कतं पालाश मपि भवतीति च याज्ञिकदेव' ।

मनुष्याणां 'बाह्न मरूपी' भवत इत्यर्थः । तथाच कात्यायनोऽपि— "चरुमेक्षणमर्हिर्निदधात्युदयनीयार्थं, मलेपं चरुं प्रमृष्टं मेक्षणं, प्रक्षालयति वा चरुम्, अनुप्रहरतीतरे, त एवलिङ्गो, विप्रेतेष्वन्येऽपि"-इति । 'इतरे' बर्हिर्मेक्षणे ॥ ११ ॥

देवतैक्याभिधानप्रसङ्गेन पत्नमध्यां प्रशंसति— "स वा इति । 'सः' अध्वर्युः । 'तस्मात्' देवतानां पत्नलाहेतोः 'इत्या' इत्यम्, अनेन इदानीं परिदृश्यमानेन प्रकारेण 'पश्चाद्गुलयः' इभ्यन्ते । इस्तदय मभिनीय प्रदर्शयितुं द्विरभिधानम् । प्रक्षतिभूतदर्शपूर्णमासेष्टिवत् साकल्येनानुष्ठानप्रसक्तौ तत् प्रतिषेधति— "तच्छंय्वन्तं भवतीति । अन्तपदेन सिद्धौ उपरितनाङ्गनिषेधो नित्यानुवादतया पुनर्निषिध्यते— 'न पत्नीः सयाजयन्तीति । प्रायणीयोदयनीययोर्माङ्गत्वनिरूपणादुत्तराङ्गजातं न कर्त्तव्य मित्याह— "पूर्वार्द्धं वा अस्यात्मनो बाह्न इति । 'आत्मनः' शरीरस्य 'पूर्वार्द्धं मनु' 'बाह्न' वर्त्तते, न सर्वाङ्गे; अतः 'एतत्' एतेन तदुभयत्र शंय्वन्तानुष्ठानेन, यज्ञस्य 'पूर्वार्द्धं मेव' संस्कृतवान् भवति[2] ॥ १३ ॥ २ [३. २.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे द्वितीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

१— का० श्रौ० सू० ७. ५, १९–२१ ।

२— "शंय्वन्तं भवति"–इति च का० श्रौ० सू० ७. ५ २२ । एतदुत्तरत्र विषये बहुविचाराः कृता दृश्यन्ते ।

(अथ चतुर्थं ब्राह्मणम्)

दिवि वै सोम आसीत्। अथेह देवास्ते देवा अकामयन्ता नः सोमो गच्छेत् तेनागतेन यजेमहीति त एते माये अस्त्रजन्त सुपर्णीं च कद्रूं च तद्धिरण्यानां ब्राह्मणे व्याख्यायते सौपर्णीकाद्रवं यथा तदास ॥ १ ॥

तेभ्यो गायत्री सोम मच्छापतत्। तस्या ऽआहरन्त्यै गन्धर्वो विश्वावसुः पर्यमुष्णात्ते देवा अविदुः प्रच्युतो वै परस्तात् सोमोऽथ नो नागच्छति गन्धर्वा वै पर्य-मोषिषुरिति ॥ २ ॥

ते होचुः। योषित्कामा वै गन्धर्वा वाच मेवैभ्यः प्रहिणवाम सा नः सह सोमेनागमिष्यतीति तेभ्यो वाचं प्राहिण्वन्त्सैनान्त्सह सोमेनागच्छत् ॥ ३ ॥

ते गन्धर्वा* अन्वागत्याब्रुवन्। सोमो युष्माकं वा-गेवास्माक मिति तथेति देवा अब्रुवन्निहो वेदागान्नैना मभीषहेव नेष्ट विह्वयामहा ऽइति तां व्यह्वयन्त ॥ ४ ॥

तस्यै गन्धर्वाः। वेदानेव प्रोचिर ऽइति वै वयं विद्मेति वयं विद्मेति† ॥ ५ ॥

---

* 'गन्धर्वा'-इति ग, घ।

† 'विद्मेति'-इति ख, 'विद्मेति'-इति ग, घ।

अथ देवाः*। वीणा मेव सृष्ट्वा वादयन्तो निगायन्तो निषेदुरिति वै ते वयं गास्याम† इति त्वा प्रमोदयिष्यामह ऽइति सा देवानुपाववर्त्त सा वै सा तन्मोघ मुपाववर्त्त या स्तुवद्भ्यः शꣳसद्भ्यो नृत्तं गीत मुपाववर्त्त तस्मादप्येतर्हि मोघसꣳहिता एव योषा एवꣳ हि वागुपावर्त्तत ता मु ह्यन्या अनु योषास्तस्माद्य एव नृत्यति यो गायति तस्मिन्नेवैता निमिश्लतमा इव ॥ ६ ॥

तद्वा ऽएतदुभयं देवेष्वासीत्। सोमश्च वाक् च स यत् सोमं क्रीणात्यागत्या ऽएवागतेन यजा ऽइत्यनागतेन ह वै स सोमेन यजते यो ऽक्रीतेन यजते ॥ ७ ॥

अथ यद् ध्रुवाया माज्यं परिशिष्टं भवति। तज्जुह्वां चतुष्कृत्वो विगृह्णाति बर्हिषा हिरण्यं प्रबध्यावधाय जुहोति कृत्स्नेन पयसा जुहवानीति समानजन्म वै पयश्च हिरण्यञ्चोभयꣳ ह्यग्निरेतसम्‡ ॥ ८ ॥

स हिरण्य मुवदधाति। एषा ते शुक्र तनूरेतद्वर्च इति वर्चो वा ऽएतद्यद्धिरण्यं तया सम्भव भ्राजं गच्छेति स यदाह तया सम्भवेति तया सम्पृच्यस्वेत्येवैतदाह भ्राजं गच्छेति सोमो वै भ्राट् सोमं गच्छेत्येवैतदाह ॥ ९ ॥

---

* 'देवा'–इति ग, घ। † 'गमिष्याम'–इति क।

‡ 'ह्यग्निरेतसं'–इति ख, 'ह्यग्निरेतसꣳ'–इति ग, घ।

तां यथैवादो देवाः*। प्राहिण्वन्त्सोम मच्छैव मेवैना मेष एतत् प्रहिणोति सोम मच्छ व्वाग् वै सोमक्रयणी निदानेन ता मेतयाहुत्या प्रीणाति प्रीतया सोमं क्रीणानीति ॥ १० ॥

स जुहोति। जूरसीत्येतद्ध वा अस्या एकं नाम यज्जूरसीति धृता मनसेति मनसा वा ऽइयं व्वाग् धृता मनो वा ऽइदं पुरस्ताद्वाच इत्थं व्वद मैतद्वादीरित्यलग्न मिव† ह वै व्वाग्वदेद्यन्मनो न स्यात्तस्मादाह धृता मनसेति ॥ ११‡ ॥

जुष्टा व्विष्णव ऽइति। जुष्टा सोमायेत्येवैतदाह य मच्छेम इति तस्यास्ते सत्यसवसः प्रसव ऽइति सत्यप्रसवा न एधि सोमन्नोऽच्छेहीत्येवैतदाह तन्वो यन्त्र मशीय स्वाहेति स ह वै तन्वो यन्त्र मश्नुते यो यज्ञस्योदृचं गच्छति यज्ञस्योदृचं गच्छानीत्येवैतदाह§ ॥ १२ ॥

अथ हिरण्य मपोद्धरति। तत्सनुष्येषु हिरण्यं करोति

---

* 'देवा'–इति ग, घ।

† '०लग्न मिव'–इति सा०–सम्मत इति डा० वेबर।

‡ एतदनन्तरम् "यद्धप्रपा० ६४"–इति क ख पुस्तकयो।

§ 'दाह'–इति ख।

स यत् सुहिरण्यं जुहुयात्, पराग् हैवैतन्मनुष्येभ्यो हिरण्यं प्रदध्यात्तनु मनुष्येषु हिरण्य मभिगम्येत्* ॥१३॥

सोऽप्योद्धरति। शुक्र मसि चन्द्र मस्यमृत मसि वैश्वदेव मसीति कृत्स्नेन पयसा हुत्वा यदेवैतत्तदाह शुक्र मसीति शुक्रꣳ ह्येतचन्द्रमसीति चन्द्रꣳ ह्येतदमृत मसीत्यमृतꣳ ह्येतद्वैश्वदेव मसीति वैश्वदेवꣳ ह्येतत् प्रमुच्य तृणं बर्हिष्युपसृजति सूत्रेण हिरण्यं प्रबध्नीते ॥ १४ ॥

अथापरं चतुर्गृहीत माज्यं गृहीत्वा। अन्वारभस्व† यजमानेत्याहापोर्णुवन्ति शालायै द्वारे दक्षिणतः सोमक्रयण्युपतिष्ठते तन्मुहिता मेवैना मेतत्सतीं प्राहैषीद्वाग् वै सोमक्रयणी निदानेन ता मेतयाहुत्या-प्रैषीत् प्रीतया सोमं क्रीणानीति‡ ॥ १५ ॥

अथोपनिष्क्रम्याभिमन्त्रयते। चिदसि मनासीति चित्तं वा ऽइदं मनो व्यागनुवदति धीरसि दक्षिणेति धिया धिया ह्येतया मनुष्या जुज्यूषन्त्यु§नूक्तेनेव प्रकाशेनेव गाथाभिरिव तस्मादाह धीरसीति दक्षिणेति

* 'मभिगम्येत्'–इति ख, 'मभिगम्येत'–इति ग, 'मभिगम्येत'–इति घ।

† 'गृहीत्वा। न्वारभस्व'–इति ख।

‡ 'क्रीणामीति'–इति ख, 'क्रीणानीति'–इति ग, घ।

§ 'जिज्यूषन्त्यु'–इति सा०-सम्मतो गम्यते।

दक्षिणा ह्येषा यज्ञियासि यज्ञियासीति यज्ञिया ह्येषा यज्ञिया ह्येषादितिरस्युभयतःशीर्ष्णीति स यदेनया समानं सुद्विपर्य्यासं वदति यदपरं तत् पूर्व्वं करोति यत् पूर्व्वं तदपरं तेनोभयतःशीर्ष्णी तस्मादाहादितिरस्युभयतःशीर्ष्णीति ॥ १६ ॥

सा नः सुप्राची सुप्रतीच्येधीति। सुप्राची न एधि सोमं नोऽच्छेहीत्येवैतदाह सुप्रतीची न एधि सोमेन नः सह पुनरेहीत्येवैतदाह तस्मादाह सा नः सुप्राची सुप्रतीच्येधीति ॥ १७ ॥

मित्रस्त्वा पदि बध्नीता मिति। वरुण्या वा ऽएषा यद्रज्जुः सा यद्रज्ज्वाभिहिता स्याद्वरुण्या स्याद्यदुनभिहिता स्यादयतेव स्यादेतद्वा ऽअवरुण्यं यन्मैत्रं सा यथा रज्ज्वाभिहिता यतैव मस्यैतद्भवति यदाह मित्रस्त्वा पदि बध्नीता मिति ॥ १८ ॥

पूषाध्वनस्पात्विति। इयं वै पृथिवी पूषा यस्य वा ऽइय मध्वन् गोप्त्री भवति तस्य न का चन ह्वला भवति तस्मादाह पूषाध्वनस्पात्विति* ॥ १९ ॥

इन्द्रायाध्यक्षायेति। स्वध्यक्षासदित्येवैतदाह यदाहेन्द्रायाध्यक्षायेत्यनु त्वा माता मन्यता मनु पितानु

* 'त्वितु'—इति ख, 'त्विति'—इति ग, घ।

मय्योः सुपर्णीकद्र्वोरुत्पत्तिः, तयोर्मिथः कलहः, परस्परजयपराजयनिमित्तकः समयबन्धः, ततः कद्रूजयः, पराजितायाः सुपर्ण्याः स्वात्मनिष्क्रयाय सोमोपहरणार्थं छन्दसां सुपर्ण्याः सकाशादुत्पत्तिर्गायत्र्या च सोमाहरणम्,— इत्येवमाद्योऽर्थो अग्निचेव काण्डे पञ्चमप्रपाठकादौ "विजामानो हैवास्य धिष्ण्याः"—इत्याद्युपक्रम्य, "दिवि वै सोम आसीदथेह देवास्ते देवा अकामयन्त"— इत्यादिना[1] आम्नायन्ते ॥ १ ॥

"तेभ्यो गायत्रीति। 'तेभ्यः' देवेभ्योऽर्थाय सुपर्ण्या निर्मिता 'गायत्री' छन्दोदेवता पक्षिरूपेण दिवि स्थितं 'सोमम्' 'अच्छ' अभिमुख मगमत्। 'आहरन्त्यै' आहरन्त्यास्तस्याः स्वभृतं सोमम्, षष्ठ्यर्थे चतुर्थी[2], 'विश्वावसुः' नाम 'गन्धर्वः' 'पर्यमुष्णात्' अपजहार। ततः 'ते देवाः' 'अविदुः'। किमिति 'परस्तात्' द्युलोकात् 'सोमः प्रच्युतः', 'अथ' 'नः' अस्मान् 'नागच्छति'; 'गन्धर्वाः' विश्वावसोर्मृत्याः 'वै' नूनं 'पर्यमोषिषुः' स्तेय मकार्षुः 'इति' ॥ २ ॥

"ते होचुरिति। योषितः कामयन्त इति 'योषित्कामाः'। 'एभ्यः' गन्धर्वेभ्यो व्यामोहाय 'वाचं' 'प्रहिणवाम' प्रेषयाम। वाचं प्रेष्यता मभिप्राय,— "आ नः सह सोमेनागमिष्यतीति ॥ ३ ॥

"ते गन्धर्वा इति। सोम मुपायेनानयन्तो स्वय मपि प्रतिनिवर्त्तयिष्यत इति 'सोमो युष्माकं वागेवास्माकम्' अस्त्विति। अथ गन्धर्वाविरोधेनैव देवैर्दृष्टं वाग्लाभोपायं दर्शयति— "इहो चेदागादित्यादि। प्रेषयामो वयं वाचं सोमैरिह 'आगात्'

१— ५प्र० १ब्रा० १—१६क०। २— पा० २. ३. ६२ सू० १ वा०।

आगच्छेत्। 'उ' शब्दोऽनर्थक। हे गन्धर्वा! 'एनाम्' 'इह' आगताम् 'अभीषहे'। 'व'-इति वाक्यालङ्कारे। अभिषहन मभीषट्, अभिभव। तेन बलात्कारेण 'मा नैष्ट' मा प्राहार्षत[1]। "न माङ्योगे[2]"-इत्यड़भाव। 'विह्वयामहै' यूय वय च वाच विविध माकारयाम ॥ ४ ॥

एव मिथ समये कृते गन्धर्वाणा माक्रानप्रकार माह— "तस्मै गन्धर्वा वेदानेवेति। 'प्रोचिरे' प्रवचन मकुर्वन्। तस्या वाचो वशीकरणायेति शेष। एव मिद मुवता तेषा मभिप्राय— "इति वै वय विद्मेति। एव खलु वाच स्वाधीनत्वकरणोपाय जानीम इति, अय मुपाय सर्वेषा स्वकीयाना मभिमत इति मदर्शयितु वीप्सयाभिधानम् ॥ ५ ॥

देवै कृत वाच स्वीकरणोपाय माह— "अथ देवा वीणा मेवेति। 'वीणा वादयन्त' निषादादिस्वरानुकूल्येन ध्वनि मुत्पादयन्त, तदनु स्वय 'गायन्त' 'निषेदु' उपसन्ना। "इति वा इति। एव खलु ते' त्वदर्थे 'गास्याम'। न केवल मीदृश गान मस्माक किन्तु हे वाग्देवते! 'त्वा' त्वाम् 'इति' एवम्प्रकारेण खलु तोषयाम। 'इति' शब्दो वाक्यसमाप्तौ। 'सा देवान् उपावर्त्त' उपावर्त्तते, प्रत्यावृत्ता। 'या' वाक् 'स्तुवद्भ्य शसद्भ्य' स्तोत्रशस्त्ररूप वेदानुवचन कुर्वद्भ्यो गन्धर्वेभ्य सकाशात् देवै कृत 'नृत्त' 'गीतम्' चोपावृत्ता, 'सा वै' सा खलु। 'सा' पूर्वे सोमाहरणाय

१— 'मा प्राहार्ष'-इति ग। २— पा० सू० ६ ४ ७४।

प्रेषिता वाक् 'तत्' तदानीं 'मोघं' व्यर्थं गेहोपावृत्ता। सुतप्रस्तरूपपरित्यागस्थानीयत्वादिति भावः। इदानीन्तनस्त्रीणां मोघस्वभावत्वं वाग्देवतोपक्रम मित्याह— "तस्मादिति। 'तां' वाचम् 'अनु' 'अन्याः' अपि योषितः। अप्रकृत मपि नर्त्तनं गानवत् स्त्रीव्यामोहसाधन मिति गानेन सहोपन्यस्तम्। 'एताः' योषितः 'निमिश्लतमा इव' विशेषेणैकीभूताः, अत्यन्त मनुरक्ता भवन्तीति शेषः। अय मर्थः सर्वोऽप्यैतरेयब्राह्मणे "सोमो वै राजा गन्धर्वेष्विति खण्डे[1] प्रपञ्चितः ॥ ६ ॥

इदानीं गानमिश्लार्थं मनूद्य[2] सोमक्रयं विदधाति— "तद्वा एतदुभय मिति। यस्मात् सोमो देवानां स्व आसीत्, तस्मात् 'आगत्या एव' सोमप्राप्त्या एव 'सोमं' 'क्रीणाति' क्रीणीयात्। अपूर्वार्थत्वाद् यच्छब्द मनादृत्य विधिः कल्पयितव्यः। आगत्या अपि प्रयोजन माह— "आगतेन यजा इति। अक्रीतस्य यागानर्हता माह— "अनागतेनेति। आगतोऽपि सोमः क्रयसंस्कारेणानागतत्वात् अनागत इत्युच्यते ॥ ७ ॥

सोमक्रयात् प्राक् कर्त्तव्यं च कञ्चिद्धोमं विदधाति— "अथेति। 'ध्रुवायाम् आज्यं परिशिष्टं' प्रायणीयार्थं मुपयुज्य यद् घृतं ध्रुवाया मवशिष्टम्, 'तत्' 'जुह्वां' 'चतुष्कृत्वः' चतुर्वारं गृहीत्वा, 'बर्हिषा' दर्भेण 'हिरण्यं' 'प्रबध्य' जुह्वाम् 'अवधाय' आधाय जुहुयात्। तथा च कात्यायनः— "शालाद्वाराण्यपिधाय ध्रौवं जुह्वां चतुर्विगृह्णाति,

१— १.५.१ (१ भा० १८४ पृ०)।

२— 'इदानीं ०—० मनूद्य'—इत्यस्य स्थाने 'सिद्धार्थं मनूद्य'—इत्येव ग।

बर्हिस्तृणेन हिरण्यं बध्वावदधात्येषा त इतीति[1]। हिरण्यावधान-प्रयोजनम्— "कृत्स्नेन पयसेति। पयःप्रकृतिकत्वाद् आज्यं पयः। सति हिरण्यस्य पयस्त्वे भवत्येव कार्त्स्न्यम्। तदेव कुत इत्यत आह— "समानजन्म वा इति। 'पयश्च हिरण्यञ्च' इति वस्तुद्वयं 'समानजन्म' समानोत्पत्तिकम्, एकत्रोत्पन्न मित्यर्थः। कथं समानत्वं जन्मनः? 'हि' यस्मात् 'उभयम्' अपि 'अग्निरेतसम्' अग्नेः रेतो वीर्यं यस्योभयस्य तत् तथोक्तम्। यस्मादेवं तस्मादित्यर्थः। "अन-सन्तान्नपुंसकाच्छन्दसि"-इति[2] अच् प्रत्ययः समासान्तः। पयसो-ऽग्निरेतस्त्वं द्वितीयकाण्डे उक्तम्। तथाहि गोरुत्पत्तिं प्रस्तुत्य— "ता मु हाग्निरभिदध्यौ। मिथुन्येनया स्या मिति तां सम्बभूव तस्यां रेत आसिञ्चत् तत् पयोऽभवत्"-इति[3]। हिरण्यस्याप्यग्निरेतस्त्वं तैत्तिरीये— "आपो वरुणस्य पत्नय आसन्, ता अग्निरभ्यध्यायन्, ताः समभवन्, तस्य रेतः परापतत्, तद्धिरण्य मभवत्"-इति[4] ॥ ८ ॥

मन्त्र मभिधाय पुनरनुवदति— "स हिरण्य मिति। 'सः' अध्वर्युः। हिरण्यनिधानमन्त्रं त्रेधा विभज्य व्याचष्टे— "एषा त इत्यादिना[5]। हे 'शुक्र!' 'एषा' एतद्धिरण्यं 'ते' 'तनूः' शरीरम्। तत्त्वपेक्षया स्त्रीलिङ्गता, अथवा 'एषा' जुहूरिति व्याख्येयम्। 'एतत्' एव आज्यं तव 'वर्चः' तेजः। शिष्टं ब्राह्मणेनैव व्याख्यातम्। व्याख्येयभागद्वय मुपादाय प्रथमभागस्य 'सम्भव'-शब्दस्यार्थ माह—

१— का० श्रौ० सू० ७ ६ ७, ८।　　२— पा० सू० ५. ४. १०३।

३— २ अध्या० ४ ब्रा० १५ क०।　　४— तै० ब्रा० १. १ ३. ८।

५— "एषा ते"-इति मन्त्रस्य वा० सं० ४. ११. १।

"यदाह तया सम्भवेत्यादि । 'यदाह' मन्त्रः, 'एतत्' एतेन 'तया सम्पृच्यस्व'— 'इत्येवाह' । अत्र सम्पर्क एकीभावः । 'भ्राट्'-शब्दार्थ माह— "सोमो वै भ्राडिति । भ्राजमानत्वात् 'भ्राट्' सोमः ; अतः "श्राज्यं भ्राजं गच्छतीति ब्रुवती श्रुति', सोमं गच्छेत्युक्तवतीत्यर्थः । सोमप्राप्तिप्रकारस्त्वित्यं वेदितव्यः,— हिरण्यसंस्कृताज्यहोमः सोमक्रयणार्थः, स च क्रेतव्यसोमार्थ इति विहिता साकृतिं सोमक्रयणी-प्रीतिहेतुत्वेन प्रशंसयंस्तदर्थः ॥ ८ ॥

सोमक्रयण्यानयनप्रयोजन माह— "तां यथैवेति । 'अदः' व्यवहितकाले 'तां' वाचं 'प्राहिण्वन्' गन्धर्वापहृतां प्रति प्रागमयन् । 'एव मेव' अध्वर्युः एतेन सोमक्रयणीप्रेरणेन प्रेरितवान् भवति । तयोः कः सम्बन्ध इति तत्राह— "वाग्वै सोमक्रयणीति । 'निदानं' वास्तवं स्वरूपम् ॥ १० ॥

होममन्त्रं पञ्चधा विभज्य व्याचष्टे— "स जुहोतीति[१] । "जूर-सीत्यादिना मन्त्रस्य[२] ब्राह्मणेनैव साकल्येन व्याख्यातत्वात् नास्माभि-र्व्याख्यातः । 'जू'-इति सौत्रो धातुर्गत्यर्थः । जवति सोमं प्रति गच्छतीति 'जूः' । 'अस्याः' वाग्रूपायाः सोमक्रयण्या प्रतिज्ञातम् । मनसो वागाधारत्व मुपपत्त्या साधयति— "मनो वा इदं पुरस्ताद् वाच इति । मनः पूर्वरूपम्, वागुत्तररूपम् । मनो वा इति 'वै'-शब्देन "यद्वै मनसा ध्यायति तद्वाचा वदति"— इत्यादि[३]-श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिर्द्योत्यते । "इत्थं वदेति । यद्यपि हितोपदेष्टृवन्मनो

१— का० श्रौ० सू० ७. ६. ९ । २— वा० सं० ४. १७. १ ।
३— शत० ब्रा० १२का० ९अ० १ब्रा० १२क० ।

न वाग्व्यापारं करोति, तथापीदं वक्तव्य मिदं नेति गुणदोषविकल्पनस्य मनोव्यापारत्वाद् वाग्विधिनिषेधकर्त्तृव्यवहारः। व्यतिरेकदोषोपन्यासेन मनोवाचोरेकत्वं दृढयति— "अलग्न मिवेति। 'अलग्न मिव' वक्तव्यपदार्थेन सहासंसृष्ट मिव; हृदयपूर्वकत्वाभावात् ॥ ११ ॥

"जुष्टा विष्णव इतीति। विष्णुशब्दस्याभिमत मर्थ माह— "जुष्टा सोमायेत्येवैतदाहेति। भुवनत्रयव्यापकत्वात् सोमो विष्णुः। "रुच्यर्थानां प्रीयमाणः"-इति[1] जुषतियोगे चतुर्थी। 'यं' सोमम् 'अच्छ' अभिमुखम् 'इमः' गच्छेमो वयम् 'इति' अनेनाभिप्रायेण सोमायेत्याहेत्यर्थः। 'सत्यसवसः' सत्यानुज्ञायाः 'तस्याः' देवैः प्रेरिताया वाचः 'प्रसवे' अनुज्ञायां सत्या मिति मन्त्रभागस्यार्थः। अस्य भागस्य तात्पर्य माह— "सत्यप्रसवा न एधीति। चरमभागस्य तात्पर्य माह— "तन्नो यज्ञ मितिं। 'उदृक्' उत्तमा ऋक्, उदृक्रया यज्ञसमाप्तिर्लक्ष्यते; अतो 'यः' यज्ञसमाप्तिं 'गच्छति', 'सः' एव 'तन्नो यज्ञम् अश्नुते' ॥ १२ ॥

हिरण्यस्यापोद्धारं विधाय प्रशंसति— "अथ हिरण्य मिति[2]। प्राण्युपभोगस्य धनमूलत्वात् हिरण्यापोद्धारेण मनुष्येषु हिरण्यस्थापनं च कृतं भवति। विपक्षे बाधदर्शनेन विहित मर्थं प्रशंसति— "स यत् सहिरण्य मिति। 'सहिरण्यं' हिरण्येन सहित माज्यम्। 'पराक् मदृश्यात्' अपुनरागमनं 'मनुष्येभ्यः' सकाशाद् वर्जयेत्। अस्तु, किं तत इत्याह— "तस्येति। 'तत्' तर्हि 'मनुष्येषु' 'हिरण्य' 'न' अनुवर्त्तेत ॥ १३ ॥

१— पा० सू० १. ४. ३३।	२— का० श्रौ० सू० ७. ६. १०।

अपोद्धार मनूद्य मन्त्र माह— "सोऽपोद्धरति शुक्र मसीति[१]। हे हिरण्य! त्व 'शुक्रं' दीप्तम् 'असि', 'चन्द्रं' सर्वाह्लादकम् 'असि', 'अमृतम्' अमरणधर्मकम् 'असि'; अत्यन्ताग्निसंयोगेऽपि विनाशादर्शनात्। वैश्वदेव्याः सर्वदेवताप्रीतिकरत्वात् तदीय मय मपोद्धारो होमानन्तरं कार्य मित्याह— "हुत्वेनेति। प्रागेव यद्यपोद्धरेत् तदा हिरण्यात्मकस्य पयसोऽभावात् आज्यं रूपं पयसोऽहुत्वं स्यात्, तस्मादुच्यते— "हुत्वेनेति। मन्त्रगतं हिरण्यस्य शुक्राद्यात्मकत्वं न स्तुत्यर्थ मित्याह— "यदेवैतत्तदाहेति। 'यदेव' 'एतत्' हिरण्यस्य स्वाभाविकं रूपम्, 'तत्' एव मन्त्रः 'आह'। यद्यपि हिरण्य माग्नेयं तथापि सर्वप्रियत्वाद् वैश्वदेव मुच्यते। "प्रमुच्य व्रण मिति। हिरण्ये यद्धं व्रणं विमुच्य, 'बर्हिषि' अपिसृज्य, पुनः 'स्रुवेण' मथ्नीयात्। तथाच सूत्रम्— "हिरण्य मुद्धृत्य वेद्यां व्रणं विदधाति स्रुव-मद्धं हिरण्यं कुरुते"-इति[२] ॥ १४ ॥

"अथापर मिति। पूर्वोक्तप्रायणीयशेषादेवान्यतः 'चतुर्गृहीत माज्यं गृहीत्वा' 'यजमान अन्वारभस्व'-'इति' ब्रूयात्[३]। अध्वर्यो-रनुस्पर्शोऽन्वारम्भः। 'शालायै' शालायाः 'अपोर्णुवन्ति', द्वाराणीति शेषः। सूत्रकारेण "शालाया द्वाराण्यपिधाय"-इत्युक्तत्वात्[४]। पूर्वं विहितानि द्वाराणि सर्वाण्यपवृत्तानि कुर्युः[५]। 'द्वारे' आहवनीयात् प्राक्तने, सोमक्रयार्थं 'दक्षिणतः' दक्षिणदेशे 'सोमक्रयणी' गौः

१— वा॰ स॰ ४. १० १। २— का॰ श्रौ॰ सू॰ ७. ६. ११।
३— का॰ श्रौ॰ सू॰ ७. ६. १२। ४— का॰ श्रौ॰ सू॰ ७. ६. ७।
५— का॰ श्रौ॰ सू॰ ७. ६. १३।

'उपतिष्ठते'[1]। सोमक्रयण्यवस्थापनं प्रशंसति— "तत्प्रहिता मिति। 'एतत्' एतेनावस्थापनेन 'एनां' सोमक्रयणीं 'तत्प्रहिता मेव सतीं' तया देवैः प्रेषितया वाचा प्रेरितां सतीम्। अथवा 'तत्' तया सती 'प्रहिता मेव' इमां सोमक्रयार्थं गमयेति स्वप्रेरितां सती मेवैनाम् 'एतत्' एतेनावस्थापनेन 'प्राहैषीत्' प्रेरितवान् भवति। तस्या इतरगोसाधारण्यं वारयति— "वाग्वै सोमक्रयणीति। "ता मेतयेति। 'तां' वाग्रूपां सोमक्रयणीं यस्मात् 'एतया' पूर्वविहितया "धूरसि"-इत्यादिमन्त्रदेवतया 'अप्रैषीत्' अध्वर्युः प्रेरितवान्। कया बुद्ध्या? 'प्रीतया' हृष्टया 'सोम क्रीणातीति' ॥ १५ ॥

तस्या अभिमन्त्रणं विधत्ते— "अथोपनिष्क्रम्याभिमन्त्रयत इति[2]। 'उपनिष्क्रम्य' शालातो निर्गम्य। अभिमन्त्रणमन्त्रं विभज्य व्याचष्टे— "चिदसि मनासीत्यादिना[3]। मन्त्रवाक्यानि तु ब्राह्मणेनैव साकल्येन व्याख्यातानीत्यतो नास्माभिर्वक्तव्य मस्ति। 'इदम्' इदानीं सर्वविदितप्रकारेण 'चित्तं' 'मनः'; मनसा 'वागनुवदति', चित्तेन ज्ञानम्। मनसा मत मेवार्थं वाक् प्रकाशयतीत्यर्थः। अतो हे सोमक्रयणि! त्वं चेतनावस्थापन्ना सती 'चिदसि', तथा मननेन 'मना' अपि 'असि'। धीरूपत्वसमर्थनम्— "धिया-धियेति। 'धिया' इत्थं वदिष्यामीति बुद्ध्या, चित्तवदभिवदनरूपेण कर्मणा वा। धीरिति कर्मनाम[4]। 'जिज्यूषन्ति' जीवितु मिच्छन्ति मनुष्याः।

१— "दक्षिणेन द्वारं सोमक्रयणी तिष्ठति"-इति का० श्रौ० ७. ६. १४।
२— का० श्रौ० सू० ७. ६. १५। ३— वा० सं० ४. १९. २०।
४— निघ० २. १. २१।

"जीव प्राणधारणे"[१]-इत्यस्मात् मनन्तादुठि क्ते रूपम्। तथा जीवनप्रकारं स्वय मेव दर्शयति— "अनूक्तेनेत्यादिना। 'अनूक्तेन' अनुवचनेन, वेदाध्ययनेनेत्यर्थः। 'प्रकामोद्यम्' इच्छया लौकिकभाषणम्। 'गाथा' गद्यपद्यगीत्यात्मिका। सर्वत्र 'इव'-शब्दो वाक्यालङ्कारार्थः। एवंविधैर्वाग्विशेषैर्यतो जीवितु मिच्छन्ति, अतो धीरसीत्युक्तम्। सोमविक्रयिण आनत्यर्थं दीयमानत्वात् साक्षात् दक्षिणापि खल्वेषा वस्तुतो भवति। क्षत्रं बलं तदर्हतीति 'क्षत्रिया' गौः। पयआदिसाधनत्वेन तस्या बलकरत्वं सिद्धम्। अथवा क्षत्रं सोमः; "सोमो वै राजा"-इति[२] सर्वत्र राजशब्देन व्यवहारात्। स यज्ञयोगाद्राजत्वं किन्तु राजत्वं नाम, क्षत्रियत्व मित्युक्तम्। श्रूयते च— "यान्येतानि देवतया क्षत्रियाणीन्द्रो वरुणः सोमो रुद्रः पर्जन्यः"-इत्यादि[३]। अतस्तत्सम्बन्धात् क्षत्रियैवैषा। यज्ञियत्वं तु सिद्ध मेव। "अदितिरसीति। हे सोमक्रयणि। वस्तुतो वाग्रूपा त्वम् 'उभयतः-शीर्ष्णी अदितिरसि' प्रदेशद्वयशिरोयुक्ता अखण्डनीया गौरसि। कुत एतदित्यत आह— "स यदिति। 'सः' वक्ता 'यत्' यस्मात् 'एनया' अदित्या उभयतः-शिरस्कया[४] निमित्तभूतया 'समानम्' एक मेव 'सद्' वाक्यं 'विपर्यासं' व्यत्यासेन 'वदति'। तथाहि— "भुङ्क्ष्व देवदत्त। तिष्ठ विष्णुमित्र।"—इत्यादौ 'यदेवापरं'

१— धा० प० ५६२ धा०।
२— ऐ० ब्रा० १. ३. १., ३. ३. १। अत्रापि ३. ३. ३. १।
३— उपरिष्टात् १४. ४. २. २३—२७।
४— 'उभयशिरस्कया'-इति ग।

वचनं देवदत्तेत्येवमादि[१], 'तदेव पूर्वं करोति' उक्तवैपरीत्येन; 'यत् पूर्वं' भुङ्क्ष्वे-त्यादिकम्, 'तद्' 'अपरम्' "देवदत्त! भुङ्क्ष्व"— इत्यादिरूपेणापरं च 'करोति'। तस्माद्वाग्रूपां सोमक्रयणीम् 'उभयतः-शीर्ष्णी अदितिरसि'—'इत्याह' मन्त्रः। तैत्तिरीयके तु सोम-यागस्याद्यन्तभूतयोः प्रायणीयोदयनीययोः शिरोवत्प्रधानभूतयो-र्वर्त्तमानयोरदितिर्देवतास्ति, साभीत्यर्थः[२]। तथा च तैत्तिरीयकम्— "अदितिरस्युभयतः-शीर्ष्णीत्याह यदेवादित्यः प्रायणीयो यज्ञाना मादित्य उदयनीयः"-इति[३] ॥ १६ ॥

"सा नः"—इति[४]मन्त्रभागे न इत्यस्य 'नः सोमम्'-इत्यर्थ इति व्याचष्टे— "सा नः सुप्राचीति। सोमक्रयणावसरे 'सुप्राची' भव, पुनर्यजमानगृहप्राप्त्यवसरे क्रीतेन सोमेन सह 'सुप्रतीची' भव। यथा देवप्रेरिता वाक् सोमेन सह पुनरागता, तदात्मकत्वात् त्व मपि सोमक्रयं साधयित्वा क्रीतेन सोमेन सह पुनरावर्त्तस्वेत्यर्थः ॥ १७ ॥

"मित्रस्त्वेत्यादि। मित्रदेवतायाः पादबन्धनोपयोगं दर्शयति— "*वरुण्या वा इति। पाशस्य वरुणस्वामिकत्वात्*[५] वरुणदेवताका 'रज्जुः'। 'यत्' यदि तया 'अभिहिता' बद्धा स्यात्। तद्दोषपरि-हाराय मन्त्रे मित्रकर्त्तृकपादबन्धेन मित्याह— "एतद्वा अवरुण्य

१— 'देवदत्त [विश्वामित्रेत्यादिकम्, तत् पूर्वं देवदत्त भुङ्क्ष्वं] इत्येवं-रूपेण'-इति ग।

२— "द्वे शीर्षे प्रायणीयोदयनीये"-इति यास्कः (निरु० प० ११. ७.)।

३— तै० सं० ६. १. ७. ६ ।　　　४— वा० सं० ४. १९. १ ।

५— "उदुत्तमं वरुणं पाश मस्मादवाधमं वि मध्यमं श्रथाय (ऋ० सं० १. २. १५.)"-इत्यादिश्रुतेः।

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे द्वितीयाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन्।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम्,
सप्ताब्धीन् पञ्चसीरीस्त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमीः ।
रत्नोर्वीं रुक्मवाजिद्विपमहितरथौ सायणिः[1] सिद्धनार्यौ,[2]
व्यश्राणीद्विश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मतुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यः,
कार्पासीयं कृपावान् गुडकृत मजडो राजतं राजपूज्यः ।
आज्योत्थं प्राज्यजन्मा लवणज मनृणः शार्करं चार्कतेजाः,
रत्नाढ्यो रत्नरूपं गिरि मकृत मुदा पाचयाश्चिद्धनार्यः[3] ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे द्वितीयाध्यायः समाप्तः ॥ २ ॥

१— 'सायण:'—इति स्यात् ?
२— 'सिङ्गणार्य' स्यात् ? सिङ्गणदेशस्य, राज्ञेति, नाम्ना, समन्वेत, ।,
३— एतच्छ्लोकद्वयपाठभेदास्तु पूर्ववदेव द्रष्टव्या इतीतो न लेख्या ।

[अथ तृतीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्]

सप्त पदान्यनुनिक्रामति। व्वाक्ष् ऽएवैना मेतत् तस्मात् सप्त पदान्यनुनिक्रामति यत्र व्वै व्वाचः प्रजातानि छन्दाꣳसि सप्तपदा वै तेषां परार्द्ध्या शक्वरी ता मेवैतत्परस्तादर्व्वाचीं दृङ्क्ते तस्मात् सप्त पदान्यनुनिक्रामति ॥ १ ॥

स वै व्वाच एव रूपेणानुनिक्रामति। व्वस्व्यसिदिति-रस्यादित्यासि रुद्रासि चन्द्रासीति व्वस्वी ह्येषादिति-र्ह्येषादित्या ह्येषा रुद्रा ह्येषा चन्द्रा ह्येषा बृहस्पतिष्ट्वा सुम्ने रम्णात्विति ब्रह्म वै बृहस्पतिर्बृहस्पतिष्ट्वा साधु-नावर्त्तयत्वित्येवैतदाह रुद्रो व्वसुभिराचक ऽइत्यप्र-णाशायैतदाह रुद्रꣳ हि नाति पशवः* ॥ २ ॥

अथ सप्तमं पदं पर्युपविशन्ति। स हिरण्यं पदे निधाय जुहोति न वा ऽअनंग्नावाहुतिर्हूयतेऽग्निरेतसं वै हिरण्यं तयो ह्यस्यैषाग्निमत्येवाहुतिर्हुता भवति व्वज्रो वा ऽआज्यं व्वज्रेणैवैतदाज्येन स्पृणुते ताꣳ स्पृत्वा स्वीकुरुते ॥ ३ ॥

---

* 'पशवः'–इति ग, घ।

स जुहोति। अदित्यास्त्वा मूर्द्धन्नाजिघर्म्मीतीयं वै पृथिव्यदितिरस्यै हि मूर्द्धन्* जुहोति देवयजने पृथिव्या ऽइति देवयजने हि पृथिव्यै जुहोतीडायास्पद मसि घृतवत् स्वाहेति गौर्व्वा ऽइडा गोर्हि पदे जुहोति घृतवत्स्वाहेति घृतवद्ध्येतदभिहुतं भवति ॥ ४ ॥

अथ स्फ्य मादाय परिलिखति। व्वज्रो वै स्फ्यो व्वज्रेणैवैतत्परिलिखति त्रिष्कृत्वः परिलिखति त्रिवृतैवैतद्वज्रेण समन्तं परिगृह्णात्यनतिक्रमाय ॥ ५ ॥

स परिलिखति। अस्मे रमस्वेति यजमाने रमस्वेत्येवैतदाहाथ समुल्लिख्य पदꣳ स्थाल्याꣳ संव्वपत्यस्मे ते बन्धुरिति यजमाने ते बन्धुरित्येवैतदाह ॥ ६ ॥

अथाप उपनिनयति। यत्र वा ऽअस्यै खनन्तः क्रूरीकुर्वन्त्यपघ्नन्ति शान्तिरापस्तदद्भिः शान्त्या शमयति तदद्भिः सन्दधाति तस्मादप उपनिनयति ॥ ७ ॥

अथ यजमानाय पदं प्रयच्छति। त्वे राय इति पशवो वै रायस्त्वयि पशव इत्येवैतदाह तद्यजमानः प्रतिगृह्णाति मे राय इति पशवो वै रायो मयि पशव इत्येवैतदाह ॥ ८ ॥

---

* 'मूर्द्ध'–इति क, 'मूर्द्धन्'–इति ख।

अथाध्वर्युरात्मान मुपस्पृशति। मा व्वयुः राय-स्पोषेण व्वियौष्मेति तथो हाध्वर्युः पशुभ्य आत्मानं नान्तरेति ॥ ९ ॥

अथ पत्न्यै पदं प्रतिपराहरन्ति। गृहा वै पत्न्यै प्रतिष्ठा तद् गृहेष्वेवैना मेतत् प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठापयति तस्मात् पत्न्यै पदं प्रतिपराहरन्ति ॥ १० ॥

तां नेष्टा व्वाचयति। तोतो राय इत्यथैनाः सोम-क्रयण्या सङ्ख्यापयति व्वृषा वै सोमो योषा पत्न्येष वा ऽअत्र सोमो भवति यत् सोमक्रयणी मिथुन मेवैतत् प्रजननं क्रियते तस्मादेनाः सोमक्रयण्या सङ्ख्या-पयति ॥ ११ ॥

स सङ्ख्यापयति। समख्ये देव्या धिया सन्दक्षिणयो-रुचक्षसा। मा म ऽआयुः प्रमोषीर्मो ऽअहं तव व्वीरं व्विदेय तव देवि सन्दृशीत्याशिष मेवैतदाशास्ते पुत्रो वै व्वीरः पुत्रं व्विदेय तव सन्दृशीत्येवैतदाह ॥ १२ ॥

सा या बभ्रुः पिङ्गाक्षी*। सा सोमक्रयणी यत्र† वा ऽइन्द्राविष्णू त्रेधा सहस्रं व्यैरयेतां तदेकात्यरिच्यत

---

* 'पिङ्गाच्ची'-इति ग, घ।

† 'सा या०—० क्रयणी। यत्र'-इति क।

तां त्रेधा प्राजनयतां तस्माद्योऽप्येतर्हि त्रेधा सहस्रं व्याकुर्याद्द्वेकैवातिरिच्येत ॥ १३ ॥

सा या बभ्रूः पिङ्गाक्षी[*]। सा सोमक्रयण्यथ[†] या रोहिणी सा वार्त्रघ्नी यामिदं राजा सङ्ग्रामं जित्वोदाकुरुते ऽथ या रोहिणी श्येताक्षी सा पितृदेवत्या यामिदं पितृभ्यो घ्नन्ति ॥ १४[‡] ॥

सा या बभ्रुः पिङ्गाक्षी[§]। सा सोमक्रयणी स्याद् यदि[¶] बभ्रुं पिङ्गाक्षीं न विन्देदरुणा स्याद्यद्यरुणां न विन्देद्रोहिणी वार्त्रघ्नी स्याद्रोहिण्यै ह त्वेव श्येताक्ष्या ऽऽशान्नेयात्[‖] ॥ १५ ॥

सा स्यादप्रवीता। वाग्वा ऽएषा निदानेन यत्सोमक्रयण्ययातयाम्नी वा ऽइयं वागयातयाम्न्यप्रवीता तस्मादप्रवीता स्यात् सा स्यादवण्डाकूटाकाणाकर्णालक्षितासप्तशफा सा ह्येकरूपैकरूपा ह्रीयं वाक् ॥ १६ ॥ ४ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [३. १.] ॥

---

* 'पिङ्गाक्षी'–इति ग, घ। † 'सा या ०—० क्रयणी। अथ'–इति क।

‡ इतोऽनन्तरम् "कण्डिकासङ्ख्या १६००"–इति सर्व-पुस्तकेषु।

§ 'पिङ्गाक्षी'–इति ग, घ। ¶ 'सा या०—० स्यात्। यदि'–इति क।

‖ 'ऽव्याघ्राग्नियात्'–इति वेबर-दृष्टोऽपि, 'घ्राशां नेयात्'–इति ग, घ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे, तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

अथ तृतीयाध्याये सोमक्रयण्यनुगमाद्युपसदन्ताः प्रयोगा निरूप्यन्ते। तत्र, सोमक्रयण्या अनुक्रमणं विधत्ते— "सप्त पदानीति। "अनुनिक्रामतीति[1]। सा यदा प्रथमं पद निष्क्रामति, तदा तदनु अध्वर्युः स्वय मपि प्रथमं पदं निष्क्रामेत्; द्वितीय मनु द्वितीयम्। तत्र 'शक्के' केवलोऽपि शजिराड्पूर्वो द्रष्टव्य', आवर्जितवान् भवति। सप्तसङ्ख्यां प्रशंसति— "यत्र वा इति[2]। 'यत्र' छन्दसा मुत्पत्तिकाले 'वाचः' सुपर्णीरूपेणावस्थितायाः सकाशात् 'प्रजातानि' यानि छन्दांसि। वाचः सकाशात् छन्दसा मुत्पत्तिरुत्तरत्र "वागेव सुपर्णी" इत्यभिधाय: "तयेति सा छन्दांसि सहृजे"-इत्याम्नाता[3]। तेषां छन्दसां 'परार्द्धा शक्करी'। परार्द्धे उपरि भागे भवा परार्द्धा, "परावराधमोत्तमपूर्वाच्च"-इति[4] यत्। शक्कर्याः सप्तपदत्वं प्रसिद्धम्[5]। "परस्तादर्वाचीं शक्के"-इति। पदादिक्रमेण 'परस्तात्'

१— अनुनिष्क्रमणं पदोपरि पदनिधानम्। यत्र सोमक्रयणी पदं निदधाति, तत्र इयो, पदयोर्निधान मिति शास्त्रदीपिकाव्याख्याने सोमनाथ-दीक्षित (४.१.)।

२— का० श्रौ० सू० ७. ६. १७ द्रष्टव्यम्।

३— ६अ० २ब्रा० १—८ कण्डिकासु द्रष्टव्या।

४— पा० सू० ४ ३. ५।

५— "सप्तपदा शक्करी"-इति श्रुतिश्च तै० सं० ६. १. ८ २।

'अवस्थितां गायत्र्याद्यन्तर्भावेन सर्वच्छन्दोरूपां शक्करीम् 'अर्वाचीं वृङ्क्ते' आवृङ्क्ते, स्वाभिमुख मावर्जितवान् भवतीत्यर्थः ॥ १ ॥

अनुक्रमण समन्त्रकं कर्त्तव्य मित्याह— "स वै वाच इति । अनुक्रमणमन्त्रे सोमक्रयण्यवस्वादिरूपत्वाभिधानं न स्तुत्यर्थ मित्याह— "वस्वी छ्वेत्यादिना[१]। वसुरुद्रादित्याः सवनत्रयदेवताः। 'अदिति.' प्रायणीयोदयनीयदेवता । 'चन्द्र'-शब्देनाह्लादकत्वादिह सुवर्णम् । हे सोमक्रयणि! त्वं वस्वादीनां स्वरूप मसि। तदपेक्षित सोमसाधनत्वात् 'वस्वी छ्वेपा'-इत्यभिधानम्। 'रम्णातु' रमयतु[२]। "रमु क्रीडायाम्[३]", व्यत्ययेन श्ना[४] । बृहस्पतिस्त्वेत्यस्यार्थ माह— "ब्रह्म वै बृहस्पतिरिति । 'बृहस्पतिः' बृहतो मन्त्रस्य पालयिता, तदभिमनी देवता, गच्छतीं त्वां 'सुम्ने' सुखकरे । यत् सुखकरं तत् साधु, अतः "सुम्ने रम्णातु"—इति यदाह, तेन 'साधुना' मार्गेण 'आवर्त्तयत्वित्येवाह' । "रुद्रो देवो वसुभिरिति । हे सोमक्रयणि ! तव सुखं 'वसुभिः' सहितो 'रुद्र.' 'आचके' कामयते । इति मन्त्रभागस्यार्थः । रुद्रौत्सुक्यप्रार्थनाया उपयोगं दर्शयति— "अप्रणाशायेति । शिष्टं गतम्[५] ॥ २ ॥

"अथ सप्तमं पद मिति[६] । यजमान मितरांश्चर्त्विजोऽपेक्ष्य 'पर्युपविशन्ति'-इति बहुवचनम्, 'परि' परितः । 'सः' अध्वर्युः ।

१— वा० सं० ४. २१ द्रष्टव्य ।

२— "रम्णाति संयमनकर्मा विसर्जनकर्मा वा"-इति निरु० १० १. ६।

३— भ्वा० धा० ८५३ धा० । ४— पा० सू० ३ १. ८५।

५— १३७ पृ० ५ पं० । ६— का० श्रौ० सू० ७. ६. १८ क द्रष्टव्यम् ।

होमाय हिरण्यनिधानं प्रशंसति— "न वा अनग्नाविति । हिरण्य-स्याग्निरेतस्त्वं प्रागुक्तम् । होमसाधनमाज्यं प्रशंसति— वज्रो वा इति । "घृतं वै देवा वज्रं कृत्वा सोममघ्नन्"-इत्यादि[1]श्रुत्यन्तर-प्रसिद्धिर्वज्रो वा इति 'वै' शब्देन द्योत्यते। 'स्तृणुते' हिनस्ति, 'ता' पदप्रदेशस्था मृदमित्यर्थः ॥ ३ ॥

पदे समन्त्रकं होमं विधत्ते— "स जुहोत्यदित्या इति[2]। अयमर्थः । हे आज्य! 'त्वा' त्वाम् 'अदित्याः' पृथिव्याः 'मूर्द्धन्' मूर्द्धनि 'आजिघर्मि' सर्वतः धारयामि, जुहोमि । "घृ क्षरण-दीप्त्योः[3]", अत्र क्षरणमर्थः । कीदृशे ? 'पृथिव्याः' अवयवभूते 'देवयजने' देवा इज्यन्ते अत्रेति देवयजनम् । 'घृतवत्' घृतोपेतम् । 'इडायाः' गोः । इडेति गोनाम[4]। तस्याः सोमक्रयण्याः 'पदं' पादनिधानमस्ति । अत इदं 'स्वाहा' स्वाहुतमस्तु[5]। इडापदस्य घृतोपेतत्वं तैत्तिरीयके श्रुतम्— "यदेवास्यै पदात् घृतमपीड्यत तस्मादेवमाह" इति[6]। मन्त्रं व्याचष्टे— 'इयं वै पृथिव्यदिति-रित्यादिना । 'घृतवत्स्वाहा'-इत्यस्य तात्पर्यमाह— 'घृतवद्धित-दिति । 'एतत्' एतेन मन्त्रभागपाठेन घृतयुक्तमेव मत् पुनराज्येन चापि सयुक्तं स्यादित्यर्थः ॥ ४ ॥

१— तै॰ सं॰ ६ २ १ ७। इहाप्युत्तरत्र "वज्रो वा आज्यमेतेन वै देवा वज्रेणाज्येन पुरः प्राभिन्दन -इति ४ ४ ६।
२— का॰ श्रौ॰ सू॰ ७ ६ १८ सू। ३— जु॰ प॰ १४ धा॰।
४— निघ॰ २ ११ ७। ५— मन्त्र एष वा॰ सं॰ ४ २२ १।
६— तै॰ सं॰ ६ १ ८ ५।

पादस्य परिलेखनं सार्थवादं विधत्ते— "अथ स्फ्य मादायेति[१]। स्फ्यस्य वज्रत्वं तैत्तिरीयैः स्पष्ट माम्नातम्— "इन्द्रो वृत्राय वज्रं प्राहरत्, स त्रेधा व्यभवत्; स्फ्यस्तृतीयं, रथस्तृतीयं, यूपस्तृतीयम्"-इति[२]। परिलेखनस्य त्रिरावृत्तिं विधत्ते— "त्रिः खल इति ॥ ५ ॥

परिलेखनमन्त्रं विधत्ते— "स परिलिखतीति[३]। 'अस्मे'-इत्यस्य तात्पर्य माह— 'यजमाने'-इति । 'अस्मे' अस्मदीये 'यजमाने'। सप्तमपदपांसोः स्थाल्यां स्थापनं समन्त्रकं विधत्ते— "अथ समुल्लिख्येति[४]। हे पदपांसो! 'ते' तव 'बन्धु' स्नेहबन्धः 'अस्मे' अस्मदीये 'यजमाने' अस्त्विति मन्त्रार्थः[५]। "सुपां सुलुक्"-इत्युभयत्र सप्तम्याः शे-भावः[६] ॥ ६ ॥

"अथाप इति[७]। परिलिखितप्रदेशे अपां निनयनं विधाय, प्रशंसति— "यत्रेत्यादिना । खननं हिंसात्मकत्वात् क्रूरीकरणम्, अपान्त्वौष्ण्यनिवारकत्वाच्छान्तिरूपत्वं प्रसिद्धम्। अतः 'शान्त्या अद्भिः' शान्तिरूपाभिरद्भिः तत् क्रौर्यं शमितवान् भवति । निनयनस्य प्रयोजनान्तरम्— "तदद्भिरिति ॥ ७ ॥

"अथ यजमानायेति । "पदं प्रयच्छतीति[८]। 'पद' स्थालीस्थं

१— का० श्रौ० सू० ७. ६. १९ द्रष्टव्यम्।
२— तै० सं० ६. १, ३. ११ । ३— वा० सं० ४. २२. २।
४— का० श्रौ० सू० ७. ६. २० द्रष्टव्यम्। ५— वा० सं० ४. २२. ३।
६— पा० सू० ७. १. ३९। ७— का० श्रौ० सू० ७. ६ २१ क।
८— का० श्रौ० सू० ७ ६. २१ ख।

पदपांशुम् । 'रै'-शब्दार्थ माह— "पशवो वै राय इति । 'त्वे'-इत्येतत्[1] सप्तम्यन्त मिति व्याचष्टे—"त्वयि पशव इत्येवैतदाहेति । अध्वर्युदत्तस्य पांशोः समन्त्रक पतिगृहे विधत्ते— "तद्यजमान इति[2]। 'मे रायः' इति[3] पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥ ८ ॥

"अथाध्वर्युरात्मान मिति[4]। 'वयं वियौष्म' इति[5] पूजार्थं बहुवचनम्। वियुक्ता मा भूत्वा यौष्मेति। "यु मिश्रणामिश्रणयोः[6]"-इत्यस्य लुङि माङ्योगादड्भावः[7] ॥ ९ ॥

"अथ पत्न्या इति । 'प्रतिपराहरन्ति' प्रयच्छेयुरित्यर्थः । तथा च कात्यायनः— "हुत्वा पत्न्यै पदं प्रयच्छति"-इति[8]। पत्नी खलु प्रतिष्ठानिलयनरूपा । गृहाणां बहुत्वेऽपि प्रतिष्ठाया एकत्वादेकवचनम् । गृहं यथा धान्यादिनिक्षेपस्थान मेवं पत्न्यपीत्यर्थः । स्पष्ट मन्यत् ॥ १० ॥

"तां नेष्टेति । 'तां' गृहीतपांशुपत्नीम्। 'तोतः'-इति तोकसमानार्थः । 'रायः' धनानि, 'तोतः' पुत्रः, स्वीकरोन्त्वित्यर्थः । यद्वा 'तोतः' त्वत्तः, त्वयि रायः सन्त्विति शेषः[9]। "अथैनां सोमक्रयण्येति । 'एनां' पत्नीं 'सोमक्रयण्या' 'संख्यापयति' 'नेष्टा' । सोमक्रयणी सेयम्, तया पत्नी मनेन मन्त्रेण दर्शयेत् । गतिबुद्ध्याद्यभावात्[10] सोमक्रयण्याः कर्मत्वाभावः । संख्यापनं प्रशंसति— "रूपा वा इति ।

१— वा० सं० ४. २२. ४ ।
२— का० श्रौ० सू० ७. ६. ३२ ।
३— वा० सं० ४. २२. ५ ।
४— का० श्रौ० सू० ७. ६. ३३ ।
५— वा० सं० ४. २२. ६ ।
६— अदा० प० २४ धा० ।
७— पा० सू० ६. ४. ७४ ।
८— का० श्रौ० सू० ७. ६. ३४ ।
९— वा० सं० ४. २२. ७ ।
१०— पा० सू० १. ४. ५२ ।

"वृषा वै सोमः"-इति सोमो निर्दिष्टः । कस्मात् प्रसङ्ग इति तत्राह— "एष वा अत्रेति । 'अत्र' सोमक्रयप्रस्तावे सोमक्रयण्याः सोमसम्पत्त्यर्थत्वात् । सैव 'एषः सोम' । सोम इति विधेयस्य पुंलिङ्गत्व मपेक्ष्यैष इति पुंलिङ्गत्वम् । अतः 'एतत्' एतेन उभयोः सम्बन्धेन उत्पादनसमर्थं 'मिथुन मेव' सम्पादितं भवति ॥ ११ ॥

"स सख्यापयतीति । सख्यापनमन्त्रं पठति— "समख्ये देवेत्यादिना[१] । अत्र कात्यायनः— "एनां वाचयति सोमक्रयण्या च समीक्ष्यमाणां समख्य इतीति[२] । मन्त्रस्याय मर्थः । अहं 'धिया देव्या' धीर्देवी हि सोमक्रयणी प्रागुक्ता[३] । अतो वागूपया सोमक्रयण्या समख्ये दृष्टा भवामीत्यर्थः । "ख्या प्रकथने" इत्यस्य[४] लङुत्तमैकवचने "अस्यतिवक्ति"-इत्यादिना[५] अङ्, कर्मणि द्रष्टव्यः ; अत एवात्मनेपदम् । "दक्षिणासि यज्ञियासि"—इति प्रागुक्तत्वात्[६] दक्षिणापि सोमक्रयणी । अतः 'उरुचक्षा' प्रभूतदर्शनया तया समख्ये । अथ प्रत्यक्षवादः । हे सोमक्रयणि ! 'मे आयुः मा प्रमोषीः' । 'मा उ अहं' अहं मपि 'तव' आयुः मा प्रमोषिषम् । हे 'देवि!' 'तव' 'सन्दृशि' सन्दर्शने सति 'वीरं' पुत्रं 'विदेय' लभेय । अयं मन्त्र आशीःपर इत्याह— "आशिष मेवैतदिति । 'वीर'-शब्दार्थ माह— "पुत्रो वै वीरः"-इति ॥ १२ ॥

१— वा० सं० ४. २३ । २— का० श्रौ० सू० ७. ६. २६ ।
३— पुरस्तात् २. ४. १९ (१३३ पृ०) ।
४— धातु० प० १० ५० धा० । ५— पा० सू० ३. १. ५२ ।
६— वा० सं० ४. १९ मन्त्रव्याख्याने पुरस्तात् २. ४. १९ (१२२ पृ०) ।

सोमक्रयण्या लक्षण मभिधातु माह— "सा या बभ्रुः पिङ्गाक्षीत्यादिना । बभ्रुः पिङ्गाक्षी सोमक्रयणी श्रेष्ठेत्यभिधातु माख्यायिका माह— "यत्र वेति । गोसहस्रदक्षिणाविभागसमये 'सहस्रं' त्रेधा 'व्यैरयेता' विभज्य प्रेरितवन्तौ । 'ताम्' अतिरिक्तां 'त्रेधा' बभ्रुश्रुणरोहिणीरूपेण त्रिविधां 'प्राजनयताम्' उदपादयताम् । उत्पादनप्रकारस्तैत्तिरीयकेऽपि स्पष्ट माम्नातः— "ता मप्सु प्रावेशयन्सोमायो देहीति सा रोहिणी पिङ्गलैकहायनी रूपं कृत्वा त्रयस्त्रिंशता च त्रिभिश्च शतैः सहोदैत्"–इत्यादिना[1] । अतः 'एतर्हि' इदानी मपि ॥ १३ ॥

त्रिविधायास्तस्या गोः मुख्यानुकल्पत्वभेदेन सोमक्रयणीत्वं प्रदर्शयितु तद्विभाग माह— "सा येति । 'बभ्रुः' चतुर्वर्णा, पिङ्गले अक्षिणी यस्याः सा 'पिङ्गाक्षी', 'सा' सोमक्रयणार्हत्वात् 'सोमक्रयणी' । 'रोहिणी' रोहितवर्णा, सा 'वार्त्रघ्नी' वृत्रहा इन्द्रः, तद्देवत्या । इदानीं ततो 'राजा सङ्ग्रामं जित्वा' परकीयाद् राष्ट्रात् 'यां' रोहिणीम् 'उदाकुरुते' स्वीकरोति[2], सा वार्त्रघ्नीत्यर्थः । 'श्येताक्षी' कृष्णलोचना, 'सा पितृदेवत्या' । 'इदं' इदानीं 'पितृभ्यः' अर्थाय 'घ्नन्ति' ॥ १४ ॥

इत्थं विधानस्वरूप मभिधाय विनियोगप्रकार माह— "सा येति । बभ्रु-पिङ्गाक्षी सोमक्रये मुख्या । तदभावे 'अरुणा' अव्यक्तरागा । तदभावे 'रोहिणी' । सा यदि श्येताक्षी स्यात्, तादृश्याः 'आशाम्' अपि 'नेयात्' न कुर्यात् । तत्र कात्यायनः— "सोमक्रयणी तिष्ठ-

---

१— तै० सं० ७. १. ६. २ । २— 'वशीकुरुते'–इति ख-पाठः ।

त्यलचिताव्यङ्गाप्रवीतारज्जुवद्धा वधुः पिङ्गला, पिङ्गलाभावेऽरुणा, अरुणाभावे रोहिण्यश्रेताक्षी"-इति[1] ॥ १५ ॥

सोमक्रयण्या गर्भात् प्राक् अवस्थानं सार्थवादं विधत्ते— "सा स्यादप्रवीतेति । "वी गतिप्रजननकान्त्यशनखादनेषु", अत्र प्रजननमर्थः । 'अप्रवीता' अगृहीतगर्भेत्यर्थः । 'अयातयाम्नी' अगतरसा । बहुभिरसकृदुच्यमानाया अपि वाचो गतरसत्वं प्रसिद्धम् । अतः सोमक्रयण्या वाग्रूपत्वादयातयाम्न्या भवितव्यम्[2] । अत एकहायनीपरिग्रहे गर्भरूपरसनिर्गमाभावात् वागानुगुण्यं भवति । तस्माद् अप्रवीता भवेत् । इत्थं वर्णवयोविशेष मभिधाय अङ्गवैकल्याभाव माह— "अवण्डाकूटेति । 'वण्डा' वर्द्धिष्णुः, 'अवण्डा' तद्विपरीता भवेत् । एव मुत्तरत्रापि । 'कूटा' एकशृङ्गी, 'काणा' एकाक्षी, 'कर्णा' छिन्नकर्णा, 'लचिता' तप्तायःशलाकया विहिता, 'सप्तशफा' एकस्मिन् पादे एकेन शफेन हीना; उक्तदोषवर्जिता । 'एकरूपा' उक्तदोषवर्जितत्व मेवैकरूप्यम्, सम्पूर्णावयवेत्यर्थः[3] ॥१६॥ ४ [३. १.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे तृतीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

१— का० श्रौ० सू० ७. ६. १४ द्रष्टव्यम् । २— अदा० प० ४८ धा० ।
३— "वाग् वा एषा सोमक्रयणी"-इति तै० सं० ६ १. ७. ८ ।
४— तैत्तिरीयेऽप्येव मेव ६. १. ७. १६—१८ द्रष्टव्यम् ।

(अथ द्वितीय ब्राह्मणम्)

यदुꣳ समुप्य पाणी ऽअवनेनिक्ते। तद्यत्पाणी ऽअवनेनिक्ते व्वज्रो वा ऽआज्यꣳ रेतः सोमो नेद्वज्रेणाज्येन रेतः सोमꣳ हिनसानीति तस्मात् पाणी ऽअवनेनिक्ते ॥ १ ॥

अथास्याꣳ हिरण्यं बध्नीते। द्वयं वा ऽइदं न तृतीय मस्ति सत्यञ्चैवानृतं च सत्य मेव देवा अनृतं मनुष्या अग्निरेतसं वै हिरण्यꣳ सत्येनाꣳशूनुपस्पृशानि सत्येन सोमं पुराहणानीति तस्माद्वा ऽअस्याꣳ हिरण्यं बध्नीते ॥ २ ॥

अथ सम्प्रेष्यति। सोमोपनहन माहर सोमपर्य्याणहन माहरोष्णीय माहरेति स यदेव शोभनं तत्सोमोपनहनꣳ स्याद्वासो ह्यस्यैतद् भवति शोभनꣳ ह्येतस्य* व्वासः स यो हैनꣳ शोभनेनोपचरति शोभते हाथ य आह यदेव किञ्चेति यद्वैन किञ्च भवति तस्माद्यदेव शोभनं तत्सोमोपनहनꣳ स्याद्यदेव किञ्च सोमपर्य्याणहनम् ॥ ३ ॥

यद्युष्णीषं व्विन्देत्। उष्णीषः स्याद् यद्युष्णीषं न†

---

* 'ह्येतस्य'–इति ग, घ। † 'न'–इति ग, घ।

विन्देत्सोमपर्य्याणहनस्यैव ह्यङ्गुलं वा* त्र्यङ्गुलं वावहन्ते-दुष्णीषभाजन मध्वर्युर्वा यजमानो वा सोमोपनहन† मादत्ते य एव कश्च सोमपर्य्याणहनम् ॥ ४ ॥

अथाग्रेण राजानं व्विचिन्वन्ति। तदुदकुम्भ उपनिहितो भवति तद् ब्राह्मण उपास्ते तदभ्यायन्ति प्राञ्चः ॥ ५ ॥

तदायत्सु व्वाचयति। एष ते गायत्रो भाग इति मे सोमाय ब्रूतादेष ते त्रैष्टुभो भाग इति मे सोमाय ब्रूतादेष ते जागतो भाग इति मे सोमाय ब्रूताच्छन्दोनामानाᳬ‡ साम्राज्यं गच्छेति मे सोमाय ब्रूतादित्येकं वा ऽएष क्रीयमाणोऽभिक्रीयते छन्दसा मेव राज्याय छन्दसाᳬ साम्राज्याय घ्नन्ति वा ऽएन मेतद् यदभिषुण्वन्ति त मेतदाह छन्दसा मेव त्वा राज्याय क्रीणामि छन्दसाᳬ साम्राज्याय न वधायेत्यथैत्य प्राङुपविशति§ ॥ ६ ॥

सोऽभिमृशति। आसमाकोऽसीति स्व इव ह्यस्यैतद् भवति यदागतस्तस्मादाहासमाकोऽसीति शुक्रस्ते ग्रह्य‖ इति शुक्रᳬ ह्यस्माद् ग्रहं ग्रहीष्यन् भवति व्विचितस्त्वा व्विचिन्वन्त्विति सर्व्वत्वायैतदाह ॥ ७ ॥

---

* 'वा'—इति वेबर्-दृष्ट। † 'सोमोपनह'—इति ग, घ।
‡ 'ब्रूताच्छन्दोमानाᳬ'—इति सा०—सम्मत इति ना० वेबरः।
§ 'प्राङुपविशति'—इति ग, घ। ‖ 'गृह्य'—इति क, सा०—सम्मतश्च।

अत्र हैके। तृणं वा काष्ठं वा विस्त्वा*पास्यन्ति तदु तथा न कुर्यात् क्षत्रं वै सोमो विडन्या ओषधयोऽन्नं वै क्षत्रियस्य विट् स यथा ग्रसितमनुहायाच्छिद्य परास्येदेवं तत् तस्मादभ्येव मृशेदविचितस्त्वा विचिन्वन्त्विति तद्य एवास्य विचेतारस्त एनं विचिन्वन्ति ॥ ८ ॥

अथ व्यासः। द्विगुणं वा चतुर्गुणं वा प्राग्दशं वोदग्दशं वोपस्तृणाति तद्राजानं मिमीते स यद्राजानं मिमीते तस्मान्मात्रा मनुष्येषु मात्रो† यो चाप्यन्या मात्रा ॥ ९ ॥

सावित्र्या मिमीते। सविता वै देवानां प्रसविता तथो हास्मा एष सवितृप्रसूत एव क्रयाय भवति ॥१०॥

अतिच्छन्दसा मिमीते। एषा वै सर्व्वाणि छन्दांसि यदतिच्छन्दास्तथो हास्यैष सर्वैरेव छन्दोभिर्म्मितो भवति तस्मादतिच्छन्दसा मिमीते ॥ ११ ॥

स मिमीते। अभि त्यं देवꣳ सवितारमोण्योः कविक्रतुमर्चामि सत्यसवꣳ रत्नधामभि प्रियं मतिं कविम्‡।

---

* 'भित्त्वा'–इति सा०–सम्मतः।

† 'मात्रो'–इति क, ख, सायणासम्मतोऽय पाठ इति डा० वेबरस्य।

‡ 'कवि'–इत्यनुस्वारान्त पाठः क-ख-पुस्तकयो, डा०–वेबर्-दृष्टश्च।

ऊर्द्ध्वा युस्यामुतिर्भा ऽअदिद्युतत्सवीमनि हिरण्यपाणि-रमिमीत सुक्रतुः कृपा स्वरिति ॥ १२ ॥

एतया सुर्व्वाभिः। एतया चतसृभिरेतया तिसृभि-रेतया द्वाभ्या मेतयैकयैतयैवैकयैतया द्वाभ्या मेतया तिसृभिरेतया चतसृभिरेतया सुर्व्वाभिः समुस्याञ्जलि-नाध्यावपति ॥ १३ ॥

स वा ऽउदाचं न्याचं मिमीते। स यदुदाचं न्याचं मिमीत ऽइमा एवैतदङ्गुलीर्न्नानाजानाः करोति तस्मा-दिमा नाना जायन्तेऽथ यत्सह सुर्व्वाभिर्म्मिमीते* सुꣳश्लिष्टा इव हैवेमा जायेरंस्तस्माद्वा ऽउदाचं न्याचं मिमीते ॥ १४ ॥

यद्वेवोदाचं न्याचं मिमीते। इमा एवैतन्नानावीर्य्याः करोति तस्मादिमा नानावीर्य्यास्तस्माद्वा ऽउदाचं न्याचं मिमीते ॥ १५ ॥

यद्वेवोदाचं न्याचं मिमीते। व्विराज मेवैतदर्व्वाचीञ्च पराचीञ्च युनक्ति पराच्युह देवेभ्यो यज्ञं व्वहत्यर्व्वाची मनुष्यानवति तस्माद्वा ऽउदाचं न्याचं मिमीते ॥ १६ ॥

अथ यद्दशकृत्वो मिमीते। दशाक्षरा वै व्विराड् वैराजः सोमस्तस्माद्दशकृत्वो मिमीते ॥ १७ ॥

* '०म्मिमीत'-इति च हा०-वेबर्-दृष्ट पाठ।

अथ सोमोपनहनस्य। समुत्पाय्यान्तानुपूर्वेण विग्रथ्नाति प्रजाभ्यस्त्वेति प्रजाभ्यो ह्येनं क्रीणाति स यद्वेवेदꣳ शिरस्थाꣳसौ चान्तरोपेनित मिव तद्वेवास्यैतत् करोति ॥ १८ ॥

अथ मध्येऽङ्गुल्याकाशं करोति। प्रजास्त्वानुप्राणन्त्विति त मयतीव वा एन मेतत् समायच्छन्नप्राण मिव करोति तस्यैतदृत एव मध्यतः प्राण मुत्सृजति तं ततः प्राणन्तं प्रजा अनुप्राणन्ति तस्मादाह प्रजास्त्वानुप्राणन्त्विन्ति तꣳ सोमविक्रयिणे प्रयच्छत्यथातः पुणनस्यैव* ॥ १९ ॥ ५ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् [३. २.] ॥

प्रासङ्गिक मभिधायेदानी मध्वर्योः पाचे पांसुप्रक्षेपानन्तरं हस्तप्रक्षालनं विधत्ते— "पदं समुप्येति[1]। अवनेजन मुदकेन शोधनम्। उक्तावनेजनं सोमहननपरिहारत्वेन प्रशंसति— "तद्यत् पाणी इति। "हतं वै देवा वज्रं कृत्वा सोम मघ्नन्"-इति श्रुतेः[2] आज्यस्य वज्रत्वम्। सोमस्य यागसाधनद्वारेण सर्वौषधीयत्वेनास्मा-

* 'पुणनस्यैव'-इति ग, घ।

१— का० श्रौ० सू० ७. ६. २७ क।
२— तै० सं० ६. २. २. ७। इहाप्युत्तरत्र ४. ३. ६ द्रष्टव्यम्।

"तदायन्त्विति । 'आयन्तु' ऋत्विग्यजमानेषु क्रयदेशं समागच्छन्तु अध्वर्युर्यजमानम् "एष ते"— इति[1] मन्त्रं 'वाचयति' वाचयेत् । अयं मन्त्रार्थः । हे सोम ! 'ते' तव भागः 'गायत्रः' प्रातःसवने गायत्र्या सम्बन्धी भवति । अतो गायत्र्यादिदेवताप्रीत्यर्थ एव तव क्रयो न वधार्थं इत्यभिप्रायः । 'इति' एवं रूपं सोमस्तुत्यात्मकं 'मे' वचनं 'सोमाय'[2] 'ब्रूतात्' हे अध्वर्यो ! ब्रूहि । एवमुत्तरयोरपि द्रष्टव्यम् । "गायत्रं प्रातःसवनं"–"त्रैष्टुभं माध्यन्दिनं सवनम्"–इत्यादिश्रुत्या[3] प्रातःसवनादीनां गायत्राद्यभिमानात्तत्सवनाद्यर्णां गायत्रादिसम्बन्धः । 'छन्दोमाः' चतुर्विंशश्चतुश्चत्वारिंशाष्टचत्वारिंशाः, तेषां 'छन्दोमानां' 'साम्राज्यं गच्छ' । स्तोमगतचतुर्विंशत्यादिसङ्ख्यासाम्याद् गायत्रादयः 'छन्दोमाः'[4], तेषां साम्राज्यप्राप्तिर्नाम सवनत्रयप्राप्तिरेव, "गायत्रं प्रातःसवनम्"–इत्यादिश्रुतेः[5] । शिष्टं पूर्ववत् ॥

एतत् प्रशंसति— "एकं वा एष इति । 'एषः' 'क्रीयमाणः' क्रयेण सम्पाद्यमानः सोमः 'एकं वै' एकं खलु प्रयोजनम् 'अभि'

१— वा० सं० ४. २४. १ ।

२— 'स्तुत्यात्मकमेव वचनं मे सोमाय'–इति क. ।

३— तै० सं० २. २. ९. ५ ; छा० ब्रा० ५. १६. १ । ऐ० ब्रा० ६. १. २ ।

४— 'छन्दोभिर्गायत्रीत्रिष्टुब्जगतीभिश्छन्दस्सङ्ख्याद्वारेण उपमीयन्ते इति चतुर्विंशादयस्त्रयश्छन्दोमाः'–इत्यादि सायणभाष्यो द्रष्टव्य (ऐ० ब्रा० ५. ३. १.) । तदेवं चतुर्विंशचतुश्चत्वारिंशाष्टाचत्वारिंशाख्यास्त्रयः स्तोमाश्छन्दोमा ज्ञेयाः । तेषाञ्च विधायकवचनानि साममाध्वर्ये समाम्नातानि (३. ८. ९–११, १०, १२.) ।

५— इतोऽधः टीप्पणी द्रष्टव्या ।

लभ्य 'क्रीयते' विक्रीयते, अभिषवादिना रसात्मना संस्क्रियते । किं तदेक मिति, तदुच्यते— 'छन्दसां राज्याय' तत्प्राप्तये । न केवलाय राज्याय, किन्तु 'साम्राज्याय' । सोमाहरणस्यार्थवत्तायै साधनमर्भि दर्शयति— "घ्नन्ति वेति । वस्तुत एवं सत्यपि सोमभीत्यपगमाय 'तं' सोमं प्रति 'एतत्' छन्दसां साम्राज्य मिति वाक्यम् 'आह' । किं मिति 'छन्दसा मेव राज्याय त्वा क्रीणामि' इत्याह, 'न वधायेति' । "अथेत्यादि । 'अथ' सोमम् 'एत्य' 'प्राङ्' प्राङ्मुखः 'उपविशति'[१] ॥ ६ ॥

"सोऽभिमृशतीति[२] । "आस्माकोऽसि" —इत्यादिना[३] सोम मभिमृशेत् । हे सोम! त्वम् 'आस्माकोऽसि' अस्माकं सम्बन्ध्यसि । "तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ"—इत्यण्[४], तत्सन्नियोगेनास्माकादेशश्च । 'एतत्' एतेन पाठेन 'स्व इव' स एव 'भवति', 'शुक्रः' शुक्राख्यः, 'ते' 'ग्रह्यः' ग्रहीतव्यः । "प्रत्यपिभ्यां ग्रहेः"-इति[५] अनुपसृष्टादपि ग्रहेश्छान्दसः क्यप्, ग्राह्य इत्यर्थः । "अमात्योऽसि शुक्रस्ते ग्रहः"-इति तैत्तिरीयकम्[६] । 'विचितः' विचयनस्य शोधनस्य कर्त्तारः 'ते' त्वां 'विचिन्वन्तु' शोधयन्तु[७] । विचिन्वद्भिरेव विवेके सति वैगुण्यासम्भवात् सर्वतं कार्त्स्न्ये भवति ॥ ७ ॥

विवेचने विषये पक्षान्तर मुपन्यस्य निराचष्टे— "अथ हैके

१— का० श्रौ० सू० ७. ८. ८ क । २— का० श्रौ० सू० ७. ८. ८ ख ।
३— वा० सं० ४. २४ । ४— पा० सू० ४. ३. २ ।
५— पा० सू० ३. १. ११८ । ६— तै० स० १. २. ६. १ ।
७— का० श्रौ० सू० ७. ८. १० ।

धात्मकतया च सर्वजगदुत्पादकत्वात् रेतस्त्वम् । एतस्य हिंसानर्हत्वाद्, यजनीयाख्यस्य सोमघातकत्वात्, सोमहतिपरिहारायावनेजनं कर्त्तव्य मिति स्तुतिः ॥ १ ॥

अध्वर्योः स्वाङ्गुल्यां हिरण्यबन्धनं विधाय प्रशंसति— "अथास्या मिति[१]। 'अस्याम्'-इत्यनामिकाङ्गुल्या मभिनयेन प्रदर्शनम्। हिरण्यस्य देवसम्बन्धद्वारा सत्यत्वाभिधानाय सत्यानृतद्वैविध्याभिधानम्। उक्तं हिरण्यस्याग्निरेतस्त्वम्[२]। उक्तप्रकारेण हिरण्यस्य सत्यत्वात् तेन 'अंशूनुपस्पृशानि' अभिषवाप्यायनादिषु। तेन 'सोमं' 'पराहणानि' व्यापारयाणि। उपस्पर्शाद्युपयोगाय हिरण्यं धारयेदित्यर्थः। पाणेर्हिरण्यबन्धनस्य कालविकल्पं कात्यायनो दर्शयति— "हिरण्यं बध्नीतेऽनामिकाया माप्यायनाभिषवाऽऽश्वदाभ्येषु वा[३]"-इति[४] ॥ २ ॥

सोमार्थं मध्वर्योः सम्प्रेषं दर्शयति— "अथ सम्प्रेष्यतीति[५]। सोम उपनह्यते येन तत् 'सोमोपनहनं' सोमबन्धनवस्त्रम्। 'सोमपर्याणहनम्' शकटेन सह सोमस्य परितो बन्धनवासः। 'उष्णीषं' सोमोपनहने स्थापितस्य सोमस्य बन्धनार्थं वासः। 'यद्' वस्त्रं 'शोभनं' बहुमूल्यम्, तत् 'एव' सोमोपनहनं कर्त्तव्यम्। तथा च कात्यायनः— "शोभनं सोमोपनहन मिति[६]। आपस्तम्बस्तु क्षौमं कर्त्तव्य मित्याह— "क्षौमं वासो द्विगुणं त्रिगुणं वा"—इत्यादिना[७]।

१— का० श्रौ० सू० ७. ६. २० ख। २— पुरस्तात् १२० पृ० १८ पं०।
३— 'च'-इति जर्मन्-मुद्रितपाठ। ४— का० श्रौ० सू० ७. ६. २८।
५— का० श्रौ० सू० ७. ७. १। ६— का० श्रौ० सू० ७. ७. ३।
७— आप० श्रौ० सू० १०. १३. ७।

शोभनत्वे उपपत्ति माह— "वासो ह्यस्यैतद् भवतीति। सोमस्याच्छादनार्थत्वाच्छोभनेन भवितव्यम्। अतस्तेनोपचरन्नपि शोभनवस्त्रादिना स्वयं शोभते। विपर्यये चेप माह— "अथ य आहेति। यत् किञ्चिद् वासोऽत्र सोमाय नयेति[१] ब्रुवन्, स्वयं यत् किञ्चिद् भवति, लोकैरविदिताभासो[२] भवतीत्यर्थः। सोमपर्याणहने नायं नियम इत्याह— "यदेव किञ्चेति ॥ ३ ॥

उष्णीषस्थाने विकल्प माह— "यद्युष्णीषं विन्देदिति[३]। उष्णीषस्य स्वीकारः कर्त्तव्य इति शेषः। कर्त्तितवस्त्रांशः 'उष्णीषभाजनम्' उष्णीषस्थाने भवतीत्यर्थः। आनीतानां मध्ये सोमक्रयस्थानं प्रति सोमोपनहनस्यादान मध्वर्युयजमानयोरन्यतरेण कर्त्तव्य मित्याह— "अध्वर्युर्वेति[४]। सोमपर्याणहनस्यादाने तु न नियमः[५] ॥ ४ ॥

"अथाग्रेणेति। 'अग्रेण' प्राचीनवंशस्य पुरोदेशे, उपरवप्रदेशे इत्यर्थः। 'विचिन्वन्ति' साधयन्ति, अनुपादेयांश मपनयन्ति। 'तत्' तत्र क्रयप्रदेशे निहितोदककुम्भस्य समीपे 'ब्राह्मणः' सोमविक्रयी निवसेत्, 'तत्' स्थानं प्रत्यभिगच्छन्ति[६]। 'प्राञ्चः' सोमक्रयप्रदेशाभिमुखाः ॥ ५ ॥

१— 'वासोमात्र मानयेति'–इति छ।

२— '०रविदितप्रभासो'–इति, '०रविदित स्राभासो'–इति च, छ।

३— का० श्रौ० सू० ७. ७ ४।

४— का० श्रौ० सू० ७. ७. ५।

५— अत एव सूचितं कात्यायनेन 'अन्य इतरे'–इति (७. ७. ६.)।

६— का० श्रौ० सू० ७. ७. ७।

इति[1]। 'अत्र' सोमविवेचनविषये सोममध्यगतं 'तृणं वा काष्ठं वा' 'भित्त्वा' सोमप्रकाशाद् भेदं कृत्वा बहिः प्रक्षिपन्ति। अत्र चैकं दोष माह— "क्षत्रं वै सोमः इति। सोमस्य क्षत्त्रत्वं श्रूयते— "यान्येतानि देवत्रा क्षत्त्राणीन्द्रो वरुणः सोमो रुद्रः"— इत्यादिना[2]। इयं प्रसिद्धिः "क्षत्रं वै"-इति 'वै'-शब्देन द्योत्यते। 'ग्रसितं' ग्रस्तम्, भुञ्जितम्[3] 'अनुह्याय' गृहीत्वा, 'आच्छिद्य' पृथक्-कृत्य 'परास्येत्' बहिः प्रक्षिपेत्। यस्मात् सोमान्तर्गतं तृणादिकं सोमस्याक्षम्, 'तस्मात्' स्वय मविवेचयन् यजमानोऽप्यवमर्श मेव कुर्यात्; शोधनार्थन्तु 'विचिन्व-न्त्विति' पठेत्। अत्र सूत्रम्— "प्राङुपविश्याश्माकोऽधीति सोम मालभते न विचिनोत्यतस्तृणकाष्ठापासन मेके"-इति[4] ॥ ८ ॥

"अथ वास इत्यादि। 'वासः' सोमोपनहनार्थं दशावस्त्राद्यम्। 'प्राग्दशं वा, उदग्दशं वा' प्रागग्र मुदगग्रं वेत्यर्थः[5]। आस्तृते वाससि सोमोन्मानं विधत्ते— "तद्राजानं मिमीते"-इति[6]। 'तत्' तत्र वाससि। 'तस्मात्' सोमोन्मानात् हेतोः 'मनुष्येषु' 'मात्रा' पञ्चवल्यङ्गुल्यादिरूपा, इदानीं वर्त्तत इत्यर्थः। मात्रा चैवात्र सोमे, सा मनुष्येषु; सोमस्याखिलजगत्कारणत्वात्। न केवलं मनुष्यगतैव; अपि तु 'यो चापि' यैव खलु 'अन्या' पक्षिमृगहस्त्यादिगता, सापि सोममात्रात्मिकैव ॥ ९ ॥

१— का० श्रौ० सू० ७.७.११।
२— उपरिष्टाद् (१४.४.२.१९.) द्रष्टव्यम्।
३— 'भुजितम्'-इति क। ४— का० श्रौ० सू० ७.७.९-११।
५— का० श्रौ० सू० ७.७.१२। ६— का० श्रौ० सू० ७.७.१३।

विधीयमानोन्मानमन्त्र देवताद्वारा प्रशंसति— "साविच्या सिमीत इति । 'देवानां' मध्ये 'सविता' सर्वकर्मविषयानुज्ञाप्रद ॥ १० ॥

मन्त्रगत छन्द प्रशंसति— "अतिच्छन्दसेति । अष्टिरितिप्रकारो वास्य छन्द, अतोऽतिच्छन्दस्त्वम् । एतस्मिन् छन्दसि चतुर्णां चतुर्णां मक्षराणां परित्यागेनाधस्तनानां छन्दसा मुत्पत्ते सर्वच्छन्दस्त्वम् ॥ ११ ॥

इदानीं मन्त्र विधत्ते— "स मिमीतेऽभित्य देव मिति[१] । मन्त्रस्याय मर्थ । 'त्वा' त 'सवितार' 'देवम्' 'अभ्यर्चामि' इति सम्बन्ध । कीदृशम् ? 'ओण्यो' अविन्यो, द्यावापृथिव्योर्मध्ये वर्त्तमान मित्यर्थ । 'कविक्रतु' क्रान्तकर्माणम्, 'सत्यसव' सत्यानुज्ञम्, 'रत्नधा' रमणीयानां फलानां धारकम्, 'अभि' अभित 'प्रियम्', 'मति' मननवन्तम्, 'कवि' क्रान्तप्रज्ञम् । 'यस्य' सवितु 'अमति' अन्येषा मविषया मति, 'भा' च, अथवा अमतिविशेषणम्, भासमाना सा 'ऊर्द्ध्वा' 'अदिद्युतत्' द्योतते । किमर्थम् ? 'सवीमनि' प्रसवे निमित्तभूते सति, अनुज्ञार्थ मित्यर्थ । स तादृश 'स्वरण' शोभनगमन आदित्य 'कृपा' कृपया 'हिरण्यपाणि' सन् 'अमिमीत' मिमीते, सोमोन्मान करोति, करोतित्यर्थ.[२] ॥ १२ ॥

दशहस्त उन्मानेऽप्यय मेव मन्त्र इत्यादिशन्मानप्रकार दर्शयति—

१— वा० स० ४ २५ १ । २— निरु० ६ ३ ३ द्रष्टव्यम् ।

'अयतीव' ग्लापयतीव 'अप्राणं' सोमं प्राणरहितम् 'इव' करोति[१], अतएव उपद्रवमप्रवाढ़ेतोः तत्परिहाराय देहमध्ये उच्छ्वासरूपं 'प्राणम्' उद्गमयति। 'तस्मात्' प्रजास्त्वेति[१] मन्त्रं पठेत्। 'तं' सोमोपनहनवस्त्रे बद्धं सोमं 'सोमविक्रयिणे प्रयच्छति'[२]। अथातः पणनस्यैव', विधिरुच्यत इति शेषः ॥ १८ ॥ ५ [३. २.] ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे तृतीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

(अथ तृतीयं ब्राह्मणम्)

स वै राजानं पणते। स यद्राजानं पणते तस्मादिदꣳ सर्वं पण्यꣳ स आह सोमविक्रयिन् क्रय्यस्ते सोमो राजाꣳ३इति क्रय्य इत्याह सोमविक्रयी तं वै ते क्रीणानीति क्रीणीहीत्याह सोमविक्रयी कलया ते क्रीणानीति भूयो वा ऽअतः सोमो राजार्हतीत्याह सोम-

---

१— का॰ औ॰ सू॰ ७. ७. २१।
२— का॰ औ॰ सू॰ ७. ७. २२।
८— वा॰ सं॰ ४. २५. ३।

विक्रयी भूय एवातः सोमो राजार्हति महांस्त्वेव गोर्महिमेत्यध्वर्युः* ॥ १ ॥

गोर्वै प्रतिधुक्[†]। तस्यै शृतं तस्यै शरस्तस्यै दधि तस्यै मस्तु तस्या आतञ्चनं तस्यै नवनीतं तस्यै घृतं तस्या आमिक्षा तस्यै वाजिनम्[‡] ॥ २ ॥

शफेन ते क्रीणानीति। भूयो वा अतः सोमो राजार्हतीत्याह सोमविक्रयी भूय एवातः सोमो राजार्हति महांस्त्वेव गोर्महिमेत्यध्वर्युरेतान्येव दश वीर्याण्युदाख्यायाह पदा तेऽर्द्धेन ते गवा ते क्रीणानीति क्रीतः सोमो राजेत्याह सोमविक्रयी वयांऽसि प्रब्रूहीति ॥ ३ ॥

स आह। चन्द्रं ते वस्त्रं ते छागा ते धेनुस्ते मिथुनौ ते गावौ तिस्रस्तेऽन्या इति स यदर्वाक् पणन्ते परः सम्पादयन्ति तस्मादिदं सकृत्सर्वं पण्य मर्वाक् पणन्ते परः सम्पादयन्त्यथ यदध्वर्युरेव गोर्वीर्याण्युदाचष्टे न सोमस्य सोमविक्रयी महितो वै सोमो देवो हि सोमो ऽथैतदध्वर्युर्गां महयति तस्यै पश्यन्वीर्याणि

---

* '०ध्वर्युः'—इति ग, घ। † 'प्रतिधक्'—इति ग, घ।

‡ 'वाजिनं'—इति क, 'वाजिनम्'—इति ग, घ।

"एतया सर्वाभिरिति[1]। 'एतया' "अभि त्यं देवम्"— इत्यनयैव 'सर्वाभिः' अङ्गुलीभिः पञ्चभिः मिमीते। 'एतया' एव 'चतसृभिः' अप्यङ्गुलीभिः मिमीते। एव मवरोहक्रमेणैकैकाङ्गुल्युत्सर्गेण पञ्चवारं मीत्वा पुनरारोहणक्रमेणैकैकाङ्गुलिसंयोजनेन पुनरेतयैवर्चा पञ्चवारं मिमीते। एवं दशवार मुन्माय, अनन्तरं पाणिद्वयं 'समस्य' अञ्जलिं कृत्वा, तेनैकवार मभिमितस्य सोमस्योपरि 'आवपति'। शिष्टं सर्वं प्रक्षिपेत्। अत्र सूत्रम्— "सर्वाभिः प्रथम मङ्गुष्ठप्रभृति चैकोत्सर्गं द्विः कनिष्ठिकयैकोपचयस्त्वाञ्जलिना दशम मन्यदाध्या-वपत्युतः"-इति[2]। मानस्य दशसङ्ख्यया स्तूयमानत्वादाधिक्ये सति दशसङ्ख्याविरोधात् सूत्रकारेणाञ्जलिना दशम मन्यदेति विकल्पि-तम् ॥ १३ ॥

अङ्गुलीनां क्रमेणोत्सर्गे संयोजने च कृते योऽर्थसिद्धो मान-विषयः समञ्जनप्रमारणभावः, त मनूद्य बहुधा प्रशंसति— "स वा उदाचं न्याच मित्यादिना। 'उदाचं न्याचम्' अङ्गुलीः समच्य प्रसार्य चेत्यर्थः। 'तत्' तेनोक्तप्रकारमानेन 'अङ्गुलीः' 'नानाजानाः' पृथक्-पृथक्-जन्मवत्यः 'करोति'; कर्मफलभोगार्थत्वात् सृष्टेः। व्यतिरेके दोष माह— "अथ यत् सहेति। 'सर्वाभि.' संहताभि-रङ्गुलीभिः दशवार मपि मानं यदि कुर्यात्, तथा सति 'सश्लिष्टाः' परस्परसंहता एवाङ्गुल्यो 'जायेरन्' ॥ १४ ॥

"यदेवोदाच मिति। उक्तरीत्या मानेन तु 'नानावीर्याः' पृथक्-पृथक्-कार्यसमर्थाः 'करोति' ॥ १५ ॥

१— का० श्रौ० सू० ७. ७. १४। २—का० श्रौ० सू० ७. ७. १४-१६।

"यदेवेति । "विराज मेवैतदर्वाचीं च पराचीं च युन-क्तीति । 'एतत्' एतेन अर्वाक्-पराग्-गतेन विराट्छन्दोदेवता मेव सङ्ख्याद्वारा अर्वाक् च पराक् च सोमे योजितवान् भवत्यध्वर्युः । सा सोमयुक्ता विराट् । "पराच्येति । 'अह'-इति विनिग्रहार्थो निपातः[१] । 'पराचीं' पराङ्मूता ऊर्द्ध्वमुखी सती, उद्ग्रहनसामर्थ्येन 'यज्ञं' सोमरसं 'देवेभ्य.' 'वहति'; तथैव 'अर्वाची' अवाङ्मुखी सती, समग्रहनसामर्थ्येन 'मनुष्यान्' ऋत्विगादीन् 'अवति' ॥ १६ ॥

मानगतसङ्ख्यां प्रशंसति— "अथ यद् दशकृत्व इति । विराजो दशाचरत्वं प्रसिद्धम् । सोमोऽपि दशसङ्ख्याकैर्द्रव्यैः क्रीयमाणत्वेन सङ्ख्याद्वारा विराट्सम्बन्धाद् 'वैराजः' ॥ १७ ॥

"अथ सोमोपनहनस्येत्यादि । 'अन्तान् समुत्पार्य' अधःप्रसारितस्य वस्त्रस्य पर्यन्तप्रदेशान् एकत्र (उच्च[२]) सङ्गृह्य 'उष्णीषेण' ग्रन्थिं कुर्यात्[३] । तत्र मन्त्रः— "प्रजाभ्यस्त्वेति[४] । 'प्रजाभ्यः' सदस्येभ्य ऋत्विग्भ्यः । उष्णीषेण ग्रथनं प्रशंसति— "स यदेवेद मिति । शिरस अंसयोर्यान्तरालप्रदेशो यथा विलग्न इव वर्त्तते, एवं ग्रन्थिकरणेन[५] कृतवान् भवति ॥ १८ ॥

ग्रन्थिमध्ये सुषिरं समस्तकं विधत्ते— "अथ मध्येऽङ्गुल्येति । 'मध्ये' सोमग्रन्थिमध्ये। सुषिरप्रदानेन 'प्राणन्तं' 'तं' त्वां सर्वाः 'प्रजाः' अपि 'अनु प्राणन्तु' 'इति' । 'समायच्छन्' अन्तान् सङ्गृह्णन् 'तम्'

१— निरु० १. २. ४ द्रष्टव्यम् । २— एषोऽधिकपाठः क-पुस्तकमात्रे ।
३— का० श्रौ० सू० ७. ७. २० । ४— वा० सं० ४. २५. २ ।
५— 'ग्रन्थीकरणेन'-इति ख, ग ।

क्रीणादिति तस्मादध्वर्युरेव गोर्व्वीर्य्याण्युदाचष्टे न सोमस्य सोमविक्रयी* ॥ ४ ॥

अथ यत्पञ्चकृत्वः पणते। संवत्सरसम्मितो वै यज्ञः पञ्च वा ऽऋतवः संवत्सरस्य तं पञ्चभिराप्नोति तस्मात् पञ्चकृत्वः पणते ॥ ५ ॥

अथ हिरण्ये व्वाचयति। शुक्रं त्वा शुक्रेण क्रीणामीति शुक्रꣳ ह्येतच्छुक्रेण क्रीणाति यत् सोमꣳ हिरण्येन चन्द्रं चन्द्रेणेति चन्द्रꣳ ह्येतच्चन्द्रेण क्रीणाति यत् सोमꣳ हिरण्येनामृत ममृतेनेत्यमृतꣳ ह्येतदमृतेन क्रीणाति यत्सोमꣳ हिरण्येन ॥ ६ ॥

अथ सोमविक्रयिण मभिप्रकम्पयति। सग्मे ते गोरिति यजमाने ते गौरित्येवैतदाह तद्यजमान मभ्याहृत्य न्यस्यत्यस्मे ते चन्द्राणीति स आत्मन्नेव व्वीर्य्यं धत्ते शरीर मेव सोमविक्रयी हरते तत् ततः सोमविक्रय्यादत्ते ॥ ७ ॥

अथाजायां प्रतीचीनमुख्यां वाचयति। तपसस्तनूरसीति तपसो ह वा ऽएषा प्रजापतेः सम्भूता यदजा तस्मादाह तपसस्तनूरसीति प्रजापतेर्व्वर्ण इति सा यत् त्रिः संवत्सरस्य व्विजायते तेन प्रजापतेर्व्वर्णः परमेण

* 'सोमविक्रयो'–इति ग, घ।

पशुना श्रेयस इति सा यत् त्रिः संवत्सरस्य विजायते तेन परमः पशुः सहस्रपोषं पुषेय मित्याशिष मेवैतदाशास्ते भूमा वै सहस्रं भूमानं गच्छानीत्येवैतदाह ॥ ८ ॥

स वा ऽअग्नेनैवाशां प्रयच्छति। अनेन राजान मादत्त ऽआशा ह वै नामैषा यदुजैतया ह्येन मन्तत आजति* ता मेतत् परोक्ष मजेत्याचक्षते ॥ ९ ॥

अथ राजान मादत्ते। मित्रो न एहि सुमित्रध इति शिवो नः शान्त एहीत्येवैतदाह तं यजमानस्य दक्षिण ऊरौ प्रत्युह्य वासो निदधातीन्द्रस्योरु माविश दक्षिण मित्येष वा ऽअथेन्द्रो भवति यद्यजमानस्तस्मादाहेन्द्रस्योरु माविश दक्षिण मित्युशन्नुशन्त मिति प्रियः प्रिय मित्येवैतदाह स्योनः स्योन मिति शिवः शिव मित्येवैतदाह ॥ १० ॥

अथ सोमक्रयणाननुदिशति। स्वान भ्राजाङ्घारे बम्भारे हस्त सुहस्त कृशानवेते वः सोमक्रयणास्तान्रक्षध्वं मा वो दभन्निति† धिष्ण्यानां वा ऽएते भाजनेनैतानि वै धिष्ण्यानां नामानि तान्येवैभ्य एतदन्वदिक्षत् ॥ ११ ॥

---

* 'आजत्'—इति सा॰—सम्मत ।

† 'मा दभन्निति'—इति सा॰—सम्मत इति डा॰ वेबर ।

अथाचापोर्णुते। गर्भो वा ऽएष भवति यो दीक्षते प्रावृता वै गर्भा उल्बेनेव जरायुणेव त मुचाजीजनत तस्मादपोर्णुत ऽएष वा ऽग्रच गर्भो भवति तस्मात् परिवृतो भवति परिवृता इव हि गर्भा उल्बेनेव जरायुणेव ॥ १२ ॥

अथ व्याचयति। परि माग्ने दुश्चरिताद्बाधस्वा मा सुचरिते भजेत्यासीनं वा ऽएन मेष ग्रागच्छति स ग्रागत ऽउत्तिष्ठति तन्मिथ्याकरोति व्रतं प्रमीणाति तस्यो हैषा प्रायश्चित्तिस्तथो हास्यैतन्न मिथ्याकृतं भवति न व्रतं प्रमीणाति तस्मादाह परि माग्ने दुश्चरिताद् बाधस्वा मा सुचरिते भजेति* ॥ १३ ॥

अथ राजान मादायोत्तिष्ठति। उदायुषा स्वायुषो-दस्था ममृतां२॥† ऽअन्वित्यमृतं वा ऽएषोऽनूत्तिष्ठति यः सोमं क्रीतं तस्मादाहोदायुषा स्वायुषोदस्था ममृतां२॥‡ ऽअन्वितिक§ ॥ १४ ॥

अथ राजान मादायारोहण मभिप्रैति। प्रति पन्था मपद्महि स्वस्ति गा मनेहसम्। येन विश्वाः परि द्विषो वृणक्ति विन्दते वस्विति ॥ १५ ॥

---

* 'भजेति'–इति ग, घ। †, ‡ 'ममृताइ'–इति क, ख।
§ 'ऽअन्विति'–इति ग, घ।

देवा ह वै यज्ञं तन्वानाः*। तेऽसुररक्षसेभ्य आसङ्गाद् विभयाञ्चक्रुस्त एतद्यजुः स्वस्त्ययनं ददृशुस्त एतेन यजुषा नाष्ट्रा रक्षांस्यपहत्य तस्य यजुषोऽभयेऽनाष्ट्रे निवाते स्वस्ति समाश्नुवत तथो एवैष एतेन यजुषा नाष्ट्रा रक्षांस्यपहत्य तस्य यजुषोऽभयेऽनाष्ट्रे निवाते स्वस्ति समश्नुते तस्मादाह प्रति पन्था मपद्महि स्वस्ति गा मनेहसम् येन विश्वाः परि द्विषो वृणक्ति विन्दते वस्विति ॥ १६ ॥

तं वा इति हरन्ति। अनसा परिवहन्ति महयन्त्येवैन मेतत् तस्माच्छीर्ष्णा वीजं हरन्त्यनसोदावहन्ति ॥ १७॥

अथ यदपा मन्ते क्रीणाति। रसो वा आपः सरस मेवैतत् क्रीणात्यथ यद्धिरण्यं भवति सशुक्र मेवैतत् क्रीणात्यथ यद्वासो भवति सत्वच समेवैतत् क्रीणात्यथ यदजा भवति सतपस मेवैतत् क्रीणात्यथ यद्धेनुर्भवति साशिर मेवैतत् क्रीणात्यथ यन्मिथुनौ भवतः समिथुन मेवैतत् क्रीणाति तं वै दशभिरेव क्रीणीयान्नादशभि-र्दशाक्षरा वै विराड् वैराजः सोमस्तस्माद् दशभिरेव क्रीणीयान्नादशभिः ॥ १८ ॥ ६ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् [२. ३.] ॥

---

* 'तन्वाना'-इति।

कारि हिरण्यम्। "चन्द्र ते इति सोम मालभ्य वाचयति"—इति कात्यायन[१]। 'अन्या तिस्र', गा इति शेष ॥

व्यवहारपूर्वक-क्रय प्रशंसति— "स यदर्वागिति। 'अर्वाक्' सम्पादनात् प्राक् व्यवहार कृत्वा, 'पर' परस्तात् 'सम्पादयन्ति'। अथ वा 'अर्वाक्' अल्प मेव व्यवहारकाले व्यवहरन्ति, सम्पादन-काले तु 'पर' देय मूल्य मधिक कृत्वा। 'तस्मात्' 'इदम्' इदानी मपि 'सर्व पण्य' वस्तु 'सकृत्' एकवारम् 'अर्वाक्' सत् 'पर' 'सम्पादयन्ति' ॥

गोवीर्याण मुदाख्यानवत् सोमवीर्याण्युदाख्यातव्यानि, तथा-करणे कारण माह— "अथ यदध्वर्युरेव गोर्वीर्याणीति। 'महित' महत्त्वोपेत खलु सोम। तत् कथम्? वस्तुतो 'दिव' खलु, दिवि वर्त्तमानस्य चन्द्रस्य सोमवल्लीरूपेण परिणामात्, "दिवि वै सोम आसीत्"—इत्युक्तत्वाच्च[२]। अतो हेतो सोमस्यानपेक्षितत्वात् 'अध्वर्यु' 'गा' 'महयति' पूजयति। तां 'पश्यन्' 'तस्यै' तस्या 'वीर्याणि' प्रतिधुगादीनि। केनाभिप्रायेण? सोम मनया क्रीणा-नीत्यभिप्रायेण। तस्मादित्युपसंहार ॥ ४ ॥

कलाशफादिरूप पञ्चवारपणन प्रशंसति— "अथ यत् पञ्चकृत्व इति। स्पष्ट मेतत् ॥ ५ ॥

"अथ हिरण्ये इति। एकहायन्या सह देयेषु हिरण्य-वस्त्रादिद्रव्येषु मध्ये 'हिरण्ये दीयमाने सति यजमान

१— का॰ श्रौ॰ ७ ८ १४, १५ सूत्रयो पलितार्थकथन मिदम्।
२— पुरस्ताद् द्रष्टव्यम् (११८ पृ॰)।

'वाचयति' "शुक्रं त्वा"—इति मन्त्रम्[1]। मन्त्रस्याय मर्थः। 'शुक्रं' 'दीप्यमानं' 'त्वा' त्वां 'शुक्रेण' दीप्तेन 'हिरण्येन' 'क्रीणामि'। तथा 'चन्द्रं' त्वां 'चन्द्रेण' आल्हादकेन 'हिरण्येन'। 'अमृतम्' अमरणधर्माणं त्वाम् 'अमृतेन 'हिरण्येन' क्रीणामीत्यर्थः। मन्त्रगतानि शुक्रचन्द्रामृतपदानि तृतीयान्तानि हिरण्यनामानि, द्वितीयान्तानि सोमस्येति व्याचष्टे— "शुक्रं त्वा शुक्रेणेत्यादिना। स्पष्टोऽर्थः। अत्र सूत्रम्— "स आह चन्द्रं ते वस्त्रं ते छागास्ते धेनुस्ते मिथुनौ ते गावौ तिस्रस्तेऽन्याः शुक्रन्त्वेति हिरण्य मालभ्य वाचयति"—इति[2] ॥ ६ ॥

अथ समन्त्रकं सोमविक्रयिणो हिरण्येनाभिप्रकम्पनं विधत्ते— "अथ सोमविक्रयिण मिति। 'अभिप्रकम्पयति' हिरण्येन प्रक्षोभयति। मन्त्रगतं[3] 'सग्म'-पदं व्याचष्टे— "यजमाने ते गौरिति। ऋत्विग्भिः सह गच्छन्ति तत्तत्कर्मस्विति 'सग्मः' यजमानः, तस्मिन्। "सग्मे त इति सोमविक्रयिणं हिरण्येनाभिकम्पयति"—इति सूत्रम्[4]।

"तद्यजमान मित्यादि[5]। 'तत्' अभिप्रकम्पनसाधनं हिरण्यं यजमानं प्रत्यानीय "अस्मे ते"-इति[6]मन्त्रेण स्थापयेत्। 'अस्मे' अस्मदीये यजमान इत्यर्थः। हिरण्यस्य वीर्यरूपत्वात् तत्स्वीकारे-

---

१— वा० सं० ४. २६. १। २— का० श्रौ० सू० ७. ८. १४, १५।
३— वा० सं० ४. २६. २। ४— का० श्रौ० सू० ७. ८. १६।
५— का० श्रौ० सू० ७. ८. १७। ६— वा० सं० ४. २६. ३।

सोमक्रयार्थं व्यवहारं विधत्ते— स वा इति[1]। 'पणते' व्यवहरेत्। 'तस्मात्' सोमस्य व्यवहारभूतत्वात् 'इदं' इदानी मपि 'सर्वं' दधिमध्वादि वस्तु 'सहत्' 'पण्यं' लोके पणितव्यं भवति। व्यवहारप्रकारं दर्शयति— "स आहेत्यादिना[2]। 'स:' अध्वर्युः "क्रय्यस्ते सोमो राजा३" 'इति' पृच्छेत्। 'क्रय्य.' क्रयार्थे प्रसारितः। "क्रय्यस्तदर्थे"—इति[3] 'क्रय्य'-शब्दो निपातितः। प्रश्नार्थे प्लुतिः[4]। 'क्रय्यः इति सोमविक्रयी' प्रतिब्रूयात्। 'तत्' तर्हि 'ते' तव स्वभूतं सोमं 'क्रीणानि' 'इति' अध्वर्युर्ब्रूयात्। अथ तेन सोमविक्रयिणा 'क्रीणीहि' 'इति' उक्तोऽध्वर्युः 'कलया' गोरेकदेशेन 'ते' तव सम्बन्धिनं सोमं 'क्रीणानि' 'इति' ब्रूयात्। स विक्रेता 'अतः' अस्मात् कलालक्षणात् 'भूयः' प्रभूत मधिकं मूल्य मर्हतीति ब्रूयात्। अथ सोमविक्रयिणोक्तोऽध्वर्युः गोर्महत्व माविष्करोति— "महांस्त्वेवेति। यदि सोमो बहुमूल्य मर्हति, तर्हि छत्वा गौर्दातव्या भवति, तथा सति 'गोर्महिमा महान्' 'इति' ब्रूयात्[5] ॥ १ ॥

कथं महत्त्व मिति तद् दर्शयति— "गोर्वा इत्यादिना[6]। 'गोः प्रतिधुक्[7]' सद्यो दुग्धम्, इद मेकं वीर्यम्। 'तस्यै' तस्याः 'श्रृतं' पक्वं पय.। 'शर.' पक्वक्षीरस्योपरि सारभूतम्। घनीभूत-

१— का० श्रौ० सू० ७. ८. १। २— का० श्रौ० सू० ७. ८ २।
३— पा० सू० ६. १. ८२। ४— पा० सू० ८. १. १००।
५— का० श्रौ० सू० ७. ८. ३–७, ८क। ६— का० श्रौ० सू० ७. ८. ८ख।
७— 'प्रतिधुक् धारोष्णं पयः'—इति या० दे०।

मधुरास्वादं वस्तु दधि। दधिभवं सारभूत मुदकं 'मस्तु'। 'आतञ्चनं' दधिभावकारणम्। तप्ते पयसि दध्यानयने सति यद् घनीभूतं वस्तु जायते, सा 'आमिक्षा'। द्रवात्मकं तत् वाजिनम्। एवं दशविधानि[1] गोवीर्याणि प्रख्यापयेत् ॥ २ ॥

"शफेनेति। द्वितीयवारक्रये 'शफेन ते क्रीणानीति' ब्रूयात्[2]। 'शफः' पादापश्चार्द्धभागः। 'भूयो वा अतः'—इत्याद्युक्तिप्रत्युक्तिवचनं पूर्ववद् व्याख्येयम्[3]। 'अध्वर्युः' 'एतान्येव दश वीर्याणि' इति, प्रतिधुगादिक मित्यर्थः। तृतीयवारे गोः 'पदा ते' इति ब्रूयात्। चतुर्थवारे 'अर्द्धेन ते' इति ब्रूयात्। "भूयो वा इत्यादि पूर्ववत्[4]। पञ्चमवारे 'गवा ते क्रीणानि' 'इति' ब्रूयात्[5]। एव मुक्ते 'सोमो राजा' त्वया 'क्रीतः' 'इत्याह'; उचितमूल्यस्य दत्तत्वात्। अथ 'वयांसि प्रब्रूहि' 'इति' 'सोमविक्रयी' ब्रूयात्[6] ॥ ३ ॥

"स आहेति। 'वयः'-शब्दार्थं स्वय मेवाह— "चन्द्रं त इत्यादिना। 'हेम चन्द्रम्'—इति हिरण्यनामसु पाठात्[7] 'चन्द्रम्' आह्लाद-

---

१— घृत-नवनीतयोः परिचयो बहुप्रोक्त इतीह नोल्लिखितः; ताभ्यां सहैव दशविधत्वं गोवीर्यस्येति ज्ञेयम्।

२— का० श्रौ० सू० ७. ८. १०।

३— १७०पृ० ११प०। का० श्रौ० सू० ७. ८. ६।

४— "प्रश्नान्ते प्रश्नान्ते"—इति का० श्रौ० सू० ७. ८. १२। अत्र 'भूय एवातः सोमो राजार्हतीत्येष मन्त्र उच्यते'—इति या० दे०।

५— का० श्रौ० सू० ७. ८. ११।

६— का० श्रौ० सू० ७. ८. १३। 'वयांसि अन्यान् पशून् छागादीन्'—इति।

७— निघ० १. २. २।

कारि हिरण्यम्। "चन्द्र ते इति सोम मालभ्य वाचयति"—इति कात्यायन[१]। 'अन्या तिस्र', गा इति शेष ॥

व्यवहारपूर्वक-क्रय प्रशंसति— "स यदर्वागिति। 'अर्वाक्' सम्पादनात् प्राक् व्यवहार कृत्वा, 'पर' परस्तात् 'सम्पादयन्ति'। अथ वा 'अर्वाक्' अल्प मेव व्यवहारकाले व्यवहरन्ति, सम्पादन-काले तु 'पर' देय मूल्य मधिक कृत्वा। 'तस्मात्' 'इदम्' इदानी मपि 'सर्व पण्य' वस्तु 'सहत्' एकवारम 'अर्वाक्' सत् 'पर' 'सम्पादयन्ति' ॥

गोवीर्याणा मुदाख्यानवत् सोमवीर्याण्युदाख्यातव्यानि, तथा-करणे कारण माह— "अथ यदध्वर्युरेव गोर्वीर्याणीति। 'महित' महत्त्वोपेत खलु सोम। तत् कथम्? वस्तुतो 'देव' खलु, दिवि वर्त्तमानस्य चन्द्रस्य सोमवल्लीरूपेण परिणामात्, "दिवि वै सोम आसीत्"—इत्युक्तत्वाच्च[२]। अतो हेतो सोमस्यानपेक्षितत्वात् 'अध्वर्यु' 'गा 'महयति' पूजयति। तां 'पश्यन्' 'तस्यै' तस्या 'वीर्याणि' प्रतिधुगादीनि। केनाभिप्रायेण? सोम मनया क्रीणा-नीत्यभिप्रायेण। तस्मादित्युपसंहार ॥ ४ ॥

कलाग्रफादिरूप पञ्चवारपणन प्रशंसति— "अथ यत् पञ्चकृत्व इति। स्पष्ट मेतत् ॥ ५ ॥

"अथ हिरण्ये इति। एकहायन्या सह देयेषु हिरण्य-वस्त्रादिद्रव्येषु द्रव्येषु मध्ये 'हिरण्ये' दीयमाने सति यजमान

१— का० श्रौ० ७ ८ १४, १५ सूत्रयो फलितार्थकथन मिदम्।
२— पुरस्ताद् द्रष्टव्यम् (११६ पृ०)।

'वाचयति' "शुक्रं त्वा"—इति मन्त्रम्[1]। मन्त्रस्याय मर्थः। 'शुक्रं' 'दीप्यमानं' 'त्वा' त्वां 'शुक्रेण' दीप्तेन 'हिरण्येन' 'क्रीणामि'। तथा 'चन्द्रं' त्वां 'चन्द्रेण' आल्हादकेन 'हिरण्येन'। 'अमृतम्' अमरणधर्माणं त्वाम् 'अमृतेन 'हिरण्येन' क्रीणामीत्यर्थः। मन्त्रगतानि शुक्रचन्द्रामृतपदानि तृतीयान्तानि हिरण्यनामानि, द्वितीयान्तानि सोमस्येति व्याचष्टे— "शुक्रं त्वा शुक्रेणेत्यादिना। स्पष्टोऽर्थः। अत्र सूत्रम्— "स आह चन्द्रं ते वस्त्रं ते छागास्ते धेनुस्ते मिथुनौ ते गावौ तिस्रस्तेऽन्याः शुक्रन्त्वेति हिरण्य मालभ्य वाचयति"—इति[2] ॥ ६ ॥

अथ समन्त्रकं सोमविक्रयिणो हिरण्येनाभिप्रकम्पनं विधत्ते— "अथ सोमविक्रयिण मिति। 'अभिप्रकम्पयति' हिरण्येन प्रक्षोभयति। मन्त्रगतं[3] 'सग्म'-पदं व्याचष्टे— "यजमाने ते गौरिति। ऋत्विग्भिः सह गच्छन्ति तत्तत्कर्मस्विति 'सग्मः' यजमानः, तस्मिन्। "सग्मे त इति सोमविक्रयिणं हिरण्येनाभिकम्पयति"—इति सूत्रम्[4]।

"तद्यजमान मित्यादि[5]। 'तत्' अभिप्रकम्पनसाधनं हिरण्यं यजमानं प्रत्यानीय "अस्मे ते"-इति[6]मन्त्रेण स्थापयेत्। 'अस्मे' अस्मदीये यजमान इत्यर्थः। हिरण्यस्य वीर्यरूपत्वात् तत्स्वीकारे-

---

१— वा० सं० ४. २६. १। २— का० श्रौ० सू० ७. ८. १४, १५।
३— वा० सं० ४. २६. २। ४— का० श्रौ० सू० ७. ८. १६।
५— का० श्रौ० सू० ७. ८. १७। ६— वा० सं० ४. २६. ३।

ण्यात्मनि वीर्यधारणं सोमविक्रयी स्वीकुर्यात्। "सोमविक्रयि-णदाद्त्ते"—इति[1] सूत्रम् ॥ ७ ॥

"अथाजाया मिति। क्रयाय दत्ता मजां प्रतीचीनमुखीं कृत्वा अध्वर्युस्ता मालभ्य स्थितं यजमानं "तपसः सूनुरसि"—इत्यादि[2] मन्त्रं वाचयेत्। तथा च सूत्रम्— "अजां प्रत्यङ्मुखी मालभ्य वाचयति तपसस्तनूरसीति"-इति[3]। मन्त्रस्याय मर्थः। हे अजे! त्वं 'प्रजापतेस्तपसः' 'तनूः' शरीर मसि; तत्परिणामरूपत्वात्। 'प्रजापतेः वर्णोऽसि'; "संवत्सरो वै प्रजापतिः"—इति श्रुतेः[4]। संवत्सरस्य सम्बन्धिनि काले जायमानत्वेन संवत्सरद्वारा संवत्सररूप-प्रजापतिशरीरसारूप्यात् प्रजापतिवर्णात्मकत्वम्। संवत्सरे त्रिर्जाय-मानादेवेतरपशोरुत्कर्षात् अजा 'परमः पशुः', तेन क्रीयसे। हे सोम! अतोऽहं तवानुग्रहात् 'सहस्रपोषं' पुत्रपौत्रादिरूपेण बहुविधपुष्टिं प्राप्नुवानीति ॥

त मिमं मन्त्रं विभज्य व्याचष्टे— "तपसस्तनूरसीति। मन्त्र-चतुर्थभागस्याशीःपरता माह— "आशिष मेवैतदिति। आशासन-प्रकार मेव दर्शयति— "भूमा वै सहस्र मिति ॥ ८ ॥

वाम-दक्षिण-बाहु क्रमेण अजाप्रदान-सोमदाने च निर्दिशति— "स वा अनेनेति। "अनेन राजान मादत्त इति। यद्यपात्र विशेषो न श्रूयते, तथापि सूत्रकारेण विशेषितम्— "सव्येनाजां प्रयच्छन्,

---

१— का० श्रौ० सू० ७. ८. १८।
२— वा० सं० ४. २६. ४।
३— का० श्रौ० सू० ७. ८. १९।
४— ऐ० आ० १. ३. २, ५; ५, ३ इत्यादिषु द्रष्टव्यम्।

'मित्रो न'—इति दक्षिणेन सोम मादत्ते"—इति[1]। अजाप्रदानेन सोमादानं तन्निर्वचनद्वारेण प्रशंसति— "आजा ह वा इति। यस्मात् 'एतया' अजया 'एनम्' सोमम् 'अन्ततः' 'आजत्' आभिमुख्येनागच्छति। आजनसाधनत्वात् 'आजा' वस्तुतः; 'तां' परोक्षेण 'अजेत्याचक्षते' ॥ ८ ॥

"अथ राजान मादत्ते मित्रो न एहीति[2]। हे सोम! त्वं 'सुमित्रधः' शोभनयजमानधारकः, त्वं 'मित्रः' मित्रभूतः, प्रियभूतः सन् आगच्छेत्यर्थः। अस्मिन् मन्त्रे मित्रशब्दार्थ माह— "शिवो नः शान्त इति। शिवशब्दस्य व्याख्यानं 'शान्तः'—इति[3]। "तं यजमानस्येति। 'दक्षिणे' 'ऊरौ' ऊरुप्रदेशे तत्रान्तर्द्धायकं 'वासः' 'प्रत्युह्य' प्रसार्य, तत्र सोमं निदध्यात् ॥

निधाने मन्त्रं विधाय प्रशंसति— "इन्द्रस्योरु मितिं[4]। 'अत्र' अस्मिन् सोमक्रयकर्मणि यस्मात् 'यजमानः' एव 'इन्द्रो भवति' स्वतन्त्रत्वात्, 'तस्मात्' "इन्द्रस्योरु मिति मन्त्रं ब्रूते। द्वितीयभागतात्पर्य माह— "उशन्नुशन्त मितीति। "वश कान्तौ"[5]। कामयमानस्त्वं कामयमान मूरु माविशेति मन्त्रभागस्यार्थः। यः कामनाविषयः, स प्रियो भवतीति प्रसिद्धम्, अतः 'उशन्नुशन्तम्'—इत्यनेन 'प्रियः प्रियम्'—'इति' 'आह' मन्त्रः। एवं

१— का० श्रौ० सू० ७. ८. २०। २— वा सं० ४. २७. १।

३— "व्यादायागते (अध्वर्यौ) उत्तिष्ठति वा (यजमानः)"—इतिचेह विहितं कात्यायनेन (श्रौ० सू० ७. ८. २१.)।

४— वा० सं० ४. २७. १। ५— अदा० प० ७० धा०।

"स्योनः स्योन मिति। स्योन मिति सुखनाम[1]; सुखस्य शिवात्मकत्वात् 'शिवः शिवम्' इति व्याख्यातम् ॥ १० ॥

"अथ सोमक्रयणाननुदिशतीति[2]। हे स्वानभ्राजादयः! 'वः' युष्माकम् 'एते' 'सोमक्रयणाः'। यतः तैर्गवादिभिः सोमः क्रीयते, अतः 'तान्' क्रयसाधनपदार्थान् 'रक्षध्वम्'। रक्षःसम्बन्धिनः तान् 'मा दभन्' मा हिंसिषुः ॥

अनुदेशनं प्रशंसति— "धिष्ण्यानां वा एते भाजनेनेति। भाजयतीति भाजनं स्थानम्, तेन तत्स्थानेनोपाधिना 'एते' स्वानादयो 'धिष्ण्यानां' सम्बन्धिनः खलु। कथं तेषां धिष्ण्यसम्बन्ध इति तत्राह— "एतानि वै धिष्ण्यानां नामानीति। स्वानादयो धिष्ण्यानां नामान्येव[3], परं न तदतिरिक्ताः। अथ वा अनुदेशमार्गाः 'एते' गवादिपदार्थाः 'धिष्ण्यानाम्' एव, न तु स्वानादयः सोमरक्षकाः; अतस्तेषा मेव 'एते', न 'धिष्ण्यानाम्' इति तत्राह— "एतानि वा इति। तथा चोत्तरत्र वक्ष्यति— "न सेते गन्धर्वाः

१— निघ० ३. ६. १५। २— का० श्रौ० सू० ७. ८. २३।
३— अग्नीना माश्रयभूता मृदा निर्मिताः सप्त स्वल्पवेदिका धिष्ण्यान्युच्यन्ते। तानि चैवं कात्यायनेन विहितानि— "आग्नीध्रीयं पूर्वम्, सिकतास्वोपरि रौद्रेणेति (वा० सं० ५. ३४.) सर्वत्र, षट् सदसि, प्रत्यङ्मुखो द्वार मपरेण होतु', दक्षिणपूर्वेणौदुम्बरी मैत्रावरुणस्य, होत्रधिष्ण्य मुत्तरेण चतुरः समान्तरान् ब्राह्मणाच्छंसिपोतृनेष्ट्रच्छावाकानाम्"–इति ८. ६. १९–२१। धिष्ण्यनिर्वचनादिकं तु निरु० ८. १. ४ द्रष्टव्यम्।

सोमरक्षा जुगुपुरिमे धिष्ण्याः"—इति[१]। 'तान्येव' इम क्रयद्रव्याणि 'एतत्' एतेन 'एते वः सोमक्रयणाः'—इति पाठेन 'एभ्यः' धिष्ण्यभूतेभ्यः स्थानादिभ्यः 'अन्वदिचत्' अनुदिष्टवान् भवति। दिशतेः[२] "शल इगुपधाद्"—इति[३] क्सः। अत्र सूत्रम्— "स्थानभाजेति जपति"—इति[४] ॥ ११ ॥

"अथाचापोर्णुत इति[५]। "उल्बेनेव जरायुणेवेति। एतस्य शिरःप्रावरणस्यापवारणं विधाय प्रशंसति। उभयत्रैवशब्दो वाक्यालङ्कारार्थः। 'उल्बं' गर्भस्यान्तर मावरणम्, 'जरायु' बाह्य मावरणम्। तथाच प्रागाम्नातम्— "अन्तरं वा उल्बं जरायुणो भवति"—इति[६]। स्पष्ट मन्यत्। 'तं' गर्भभूतं यजमानम् 'अत्र' अस्मिन् सोमविक्रयसमनन्तरकाले 'अजीजनत' प्रादुरभावयत् अध्वर्युः। उत्पन्नस्यावरणयोगात् अपवरणं युक्त मित्यर्थः। पूर्वं सति प्रावरणे पश्चादपवरणं युज्यते। तदेव कुत इत्यत आह— "एष वा अत्र गर्भ इत्यादिना ॥ १२ ॥

"अथ वाचयतीति[७]। अध्वर्युः "परि माग्ने दुश्चरितात्"—इति अमुं मन्त्रं यजमानं वाचयेत्। अथ मर्थः। 'मा' मां दुश्चरितात् सकाशात् 'परिबाधस्व' बाधस्वेत्यर्थः। 'मा' मां 'सुचरिते' सदाचारे 'आभज' आभाजय। अथ वा सुचरिते वर्त्तमानं माम्

१—इहैव काण्डे ९म० त्रा० ६कण्डी द्रष्टव्या।
२— तु० उभ० ३ धा०।　　३— पा० सू० ३. १. ४५।
४— का० श्रौ० सू० ७. ८. २३।　　५— का० श्रौ० सू० ७. ८. २४।
६— २. १. ११ (६० पृ०) द्रष्टव्यम्।　　७— का० श्रौ० सू० ७. ९. १।

'आभज' अनुगृहाण[1]। मन्त्रतात्पर्य माह— "आभीनं वा एत मिति। 'एन' यजमानम्, 'एषः' सोमो राजा। श्रेष्ठस्यागमनात् प्रागेवोत्थानेन भवितव्यम्, अथ तदैपरीत्यान्मिथ्याकरणम्; तच्च 'व्रतं' कर्म 'प्रमीणाति' प्रहिनस्ति; तदनेन मन्त्रवाचनेन समाधीयत इति ॥ १३ ॥

"अथ राजान मादायेति[1]। उत्थानमन्त्रस्यार्थः[3]। 'आयुषा स्वायुषा' च सह तत्साधनेन वा आयुष्करणेन सोमेन सह 'उदस्थाम्'। 'आयुषा' निमित्तेनेति वा। 'अमृतान्' अवयवापेक्षया बहुवचनम्। सोमांशून् 'अनु'-सृत्य 'उदस्थाम्'। अमृतशब्दस्य तात्पर्य माह— "अमृतं वा एषोऽनूत्तिष्ठति यः सोमं क्रीत मिति ॥ १४ ॥

"अथ राजान मादायारोहण मभिप्रैतीति[4]। आरोहस्यचेति 'आरोहणं' शकटम्। अभिगमनमन्त्रस्याथ मर्थः। वयं 'पन्थां' पन्थान 'प्रत्यपद्महि' प्रतिपद्येमहि। कीदृशम्? 'स्वस्तिगां' शोभनगमनम्, 'अनेहसम्' अपापम्, 'येन' पथा गच्छन् पुरुषो 'विश्वाः' 'द्विषः' द्वेष्टॄन् 'परिवृणक्ति' परिवर्जयति, 'वसु' धनं च 'विन्दते' लभते, तं प्रतिपद्येमहीति[5] ॥ १५ ॥

१— वा० सं० ४.२८.१। २— का० श्रौ० सू० ७.६.३।

३— स चैष मन्त्र वा० सं० ४.२८.२।

४— "उत्थान मन प्रतिगमनं च गृहीतसोम एव यजमान करोति"— इति "उत्तरे च (७.६.२)"—इति सूत्रव्याख्याने या० दे०।

५— स चैष मन्त्र वा० सं० ४.२९.१।

अमु मन्त्र माख्यायिकया प्रशंसति— 'देवा ह वा इति । पुरा किल देवा' देवत्वप्राप्तये 'यज्ञ तन्वाना' असुराद्यागमनेन भीता', तत्परिहारोपायत्वेन क्षेमप्रापकम् 'एतत्' 'यजु' इम मन्त्र दृष्ट्वा, प्रयुज्य, 'नाष्ट्रा रक्षामि' नाशकारिणो राक्षसान् घातयित्वा, एतन्मन्त्रसम्बन्धिनि भयरहिते, नाशरहिते, वातरहिते, स्थाने अविनाशलक्षण क्षेम प्राप्ता । तस्मात् इदानीन्तनोऽपि तद्यजु-प्रयोगेणोक्तलक्षण क्षेम प्राप्नोति । यस्मादस्य मन्त्रस्य सामर्थ्य मेवविधम्, तस्माच्छकटसमीप गच्छन् "प्रतिपन्थाम्"—इति[1] मन्त्र ब्रूयादित्यर्थ । ब्राह्मणोक्तस्य शकटस्थार्थस्य मन्त्रे दर्शना-दित्यभिप्राय ॥ १६ ॥

'त वा इतीति । हरणप्रकारोऽभिनीयते— 'इति' अनेन प्रकारेण, शिरसा धृत्वेत्यर्थ । 'हरन्ति' प्रथम क्रयात् प्राक् पर्वतात्, पश्चात्तु 'अनसा परिवहन्ति', अनेन सोम 'महयन्ति' सत्कुर्वन्ति । यस्मात् पूर्व मेव कृतम्, 'तस्मात्' इदानी मपि आवापसमये कृष्टचेव प्रति 'वीज शीर्ष्णा हरन्ति', पश्चात् फलितानां मानयनसमये 'अनसा' 'उदावहन्ति' उद्गमयन्ति । अत्र सूत्रम्— "शीर्ष्णि सोम कृत्वा पाणि मन्तर्द्धाय प्रतिपन्था मित्यनोऽभ्येति, दक्षिणतस्तिष्ठच्छस्य समङ्गि धौतम्, प्रउगाद्वोद्धते फलके, कृष्णाजिन मस्मिन्नास्तृणात्यदित्यास्त्वगिति[2], तस्मिन्त्सोम निदधात्यदित्यै सद इति[3]'—इति[4] ॥ १७ ॥

१— वा० स० ४ २६ १ । २— वा० स० ४ ३० १ ।
३— वा० स० ४ ३० २ । ४— का० श्रौ० सू० ७ ६ ६-७ ।

उदकुम्भसमीपे क्रय प्रशंसति— "अथ यदपा मिति। स्पष्टोऽर्थः। हिरण्यादि दशक्रयद्रव्यं क्रमेणानूद्य प्रशंसति— "अथ यद्धिरण्यं भवतीत्यादिना। क्रयाय 'हिरण्यं भवति' इति 'यत्', 'एतत्' एतेन सोमं 'सशुक्रं' शुक्रेण दीप्त्या सहितं सन्तं क्रीतवान् भवति; हिरण्यस्य तेजोरूपत्वात्। वासस आच्छादनसाधनत्वात् तेन क्रये सति सोमं 'सत्वचं' क्रीतवान् भवति। ब्रह्मणस्तपसा सम्भूतत्वात् 'अजया' क्रये सति तपसा सहितः क्रयो भवति। धेन्वा साशिरस्य चीरादेः सम्भवात्, तया क्रये सति सोमः साशिरो भवति। 'अथ यन्मिथुनौ भवतः'—इति स्पष्टम्। क्रयणद्रव्यगतां दशसङ्ख्या मनूद्य प्रशंसति— "तं वै दशभिरेव क्रीणीयात्, नादशभिः"— इति। स्पष्टोऽर्थः।[1] ॥ १८ ॥ ६ [१. ३.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे तृतीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

॥ इति तृतीयकाण्डे द्वितीयः प्रपाठकः समाप्तः ॥

१— अत्र "हिरण्य सहस्राच्छिद्य एषता वस्त्राकाण्डेनाहन्ति वा"—इत्याह कात्यायन (७. ८. २७.)। "प्रदक्षिणं सोमक्रयणी मावृत्यान्यया गवा निष्क्रीय यजमानस्य गोष्ठेऽपिसृजति, यदि सोमविक्रयी प्रतिविवदेत एषतैनं वस्त्राकाण्डेनावहत्याय माशयेयु, लकुटैर्हन्तीत्येके, नित्यवदेके वधं समामनन्ति"—इत्याह आपस्तम्ब (१०. २०. ५–८.)। "सोमविक्रयिणे किञ्चिद् दद्यात्"—इत्येवास्ति मानवे सूत्रे।

अथ

तृतीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम्,

अपि वा

तृतीयाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम्।

॥ हरिः ॐ ॥

नीडे कृष्णाजिन मास्तृणाति। अदित्यास्त्वगसीति सोऽसावेव बन्धुरथैन मासादयत्यदित्यै सद आसीदेतीयं वै पृथिव्यदितिः सेयं प्रतिष्ठा तदस्या मेवैन मेतत् प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठापयति तस्मादाहादित्यै सद आसीदेति* ॥ १ ॥

अथैनं मभिपद्य वाचयति। अस्तभ्नाद् द्यां वृषभो ऽन्तरिक्ष मिति देवा ह वै यज्ञं तन्वानास्ते ऽसुर-रक्षसेभ्य आसङ्गाद् विभयाञ्चक्रुस्त एन मेतज्ज्या-

* 'आसीदेति'-इति ग, घ।

† 'कुचेषु'-इति सायणसम्मतः पाठः।

यांऽस मेव व्यधाचकृर्यदाहास्तभाद् द्यां दृषभो ऽन्तरिक्ष मिति* ॥ २ ॥

अमिमीत व्वरिमाणं पृथिव्या इति । तदेनेनेमाँल्लोका†नास्पृणोति तस्य हि नु हन्तास्ति नु वधो येनेमे लोका आस्पृतास्तस्मादाहामिमीत व्वरिमाणं पृथिव्या इति‡ ॥ ३ ॥

आसीदद्विश्वा भुवनानि सम्राडितिऽ§ । तदेनेनेदंऽ सर्व्व मास्पृणोति तस्य हि नु हन्तास्ति न वधो येनेदंऽ सर्व्व मास्पृतं तस्मादाहासीदद्विश्वा भुवनानि सम्राडिति‖ ॥ ४ ॥

व्विश्वेत्तानि व्वरुणस्य व्रतानीति । तदस्मा ऽइदंऽ सर्व मनुवर्त्म करोति यदिदं किञ्च न कश्चन प्रत्यूद्यामिनं तस्मादाह विश्वेत्तानि व्वरुणस्य व्रतानीति¶ ॥ ५ ॥

अथ सोमपर्य्याणहनेन पर्य्याणह्यति । नेदेनं नाष्ट्रा रक्षांऽसि प्रमृशानिति गर्भो वा ऽएष भवति तिर इव

---

* 'मिति'–इति ग, घ । † 'नेमांल्लोका'–इति ग, घ ।

‡ 'इति'–इति ग, घ । § 'संम्राडिति'–इति क ।

‖ 'संम्राडिलि'–इलि क, 'सम्राडिति'–इलि ग, घ ।

¶ 'व्रतानीति'–इति ग, घ ।

वै गर्भास्तिर इवैतद्युत्पर्य्यार्णाद्धं* तिर इव वै देवा मनुष्येभ्यस्तिर इवैतद्युत्पर्य्यार्णाद्धं तस्माद्वै पर्य्याणह्यति ॥ ६ ॥

स पर्य्याणह्यति। वनेषु व्यन्तरिक्षं ततानेति वनेषु ह्यीद मन्तरिक्षं विततं वृक्षाग्रेषु वाज मर्वत्सु पय उस्रियास्विति वीर्य्यं वै वाजाः पुमाᳪंसोऽर्वन्तः पुᳪंस्वेवैतद्वीर्य्यं दधाति पय उस्रियास्विति पयो ह्यीद मुस्रियासु हितᳪं हृत्सु क्रतुं वरुणो विक्ष्वग्नि मिति हृत्सु ह्ययं क्रतुर्म्मनोजवः प्रविष्टो विक्ष्वग्नि मिति विक्षु ह्ययं प्रजास्वग्निर्दिवि सूर्य्य मदधात्सोम मद्राविति दिवि ह्यसौ सूर्य्यो हितः सोम मद्राविति गिरिषु हि सोमस्तस्मादाह दिवि सूर्य्य मदधात् सोम मद्राविति† ॥७॥

अथ यदि द्वे कृष्णाजिने भवतः। तयोरन्यतरत् प्रत्यानह्यति प्रतीनाहभाजनं‡ यद्यु ऽएकं भवति कृष्णाजिनग्रीवा एवावकृत्य प्रत्यानह्यति प्रतीनाहभाजनᳪं§ सूर्य्यस्य चक्षुरारोहाग्नेरक्ष्णः कनीनकम्। यत्रैतशेभिरीयसे भ्राजमानो विपश्चितेति सूर्य्य मेवैतत् पुरस्तात् करोति सूर्य्यः पुरस्तान्नाष्ट्रा रक्षाᳪंस्यपघ्नन्नेत्यथाभयेनानाष्ट्रेण परिवहन्ति ॥ ८ ॥

---

* 'इवैतत्पुर्य्याणद्ध'-इति ग। † 'मद्राविति'-इति ग, घ।

‡, § 'प्रतिनाहभाजनं'-इति सायणसम्मत इति डा० वेबर।

उद्धते प्रउगये फलके भवतः। तदन्तरेण तिष्ठन्त्सुब्रह्मण्यः* प्राजति श्रेयान्वा एषोऽभ्यारोढाह्नवति को ह्येत मर्हत्यभ्यारोढुं तस्मादन्तरेण तिष्ठन् प्राजति ॥ ९ ॥

पलाशशाखया प्राजति। यत्र वै गायत्री सोममच्छापतत् तदस्या आहरन्त्या अपादस्ताभ्यायत्य पर्णं प्रचिच्छेद गायत्र्यै वा सोमस्य वा राज्ञस्तत्पतित्वा पर्णो ऽभवत्तस्मात्पर्णो नाम तद्यदेवात्र सोमस्य न्यक्तं तदिहाप्यसदिति तस्मात् पलाशशाखया प्राजति ॥ १० ॥

अथानड्वाहावाजन्ति। तौ यदि कृष्णौ स्यातामन्यतरो वा कृष्णस्तत्र विद्याद्वर्षिष्यत्येषमः पर्जन्यो वृष्टिमान् भविष्यतीत्येतदु विज्ञानम् ॥ ११ ॥

अथ युनक्ति। उस्रावेतं धूर्षाहावित्युस्रौ हि भवतो धूर्षाहाविति धूर्वाहौ हि भवतो युज्येथां मनस्र इति युज्येते ह्यनस्र इत्यनार्त्ताविति तद्वीरहणावित्यपापकृताविति तद् ब्रह्मचोदनाविति ब्रह्मचोदनौ हि भवतः स्वस्ति यजमानस्य गृहान् गच्छत मिति यथैनावन्तरा नाष्ट्रा रक्षांसि न हिंस्युरेव मेतदाह ॥ १२ ॥

---

* 'ब्रह्मण्यः'–इति क, डा०–वेबरेणान्यत्र दृष्टस्य; श्रूयते चोत्तरत्र (४. ३. ४. २२.) 'सुब्रह्मण्यायै'–इति।

अथ पश्चात्परिक्रम्य। अपाश्रम्व* मभिपद्याह सोमाय क्रीतायानुब्रूहीति[†] सोमाय पर्युह्यमाणायेति वातो यतरथा कामयेत ॥ १३ ॥

अथ वाचयति। भद्रो मेऽसि प्रच्यवस्व भुवस्पत ऽइति भद्रो ह्यस्यैष भवति तस्मान्नान्य माद्रियतेऽप्यस्य राजानः सभागा आगच्छन्ति पूर्वो राज्ञो ऽभिवदति भद्रो हि भवति तस्मादाह भद्रो मेऽसीति प्रच्यवस्व भुवस्पत ऽइति भुवनानाः ह्येष पतिर्विश्वान्यभि-धामानीत्यङ्गानि वै विश्वानि धामान्यङ्गान्येवैतदभ्याह मा त्वा परिपरिणो विदन्मा त्वा परिपन्थिनो विदन्मा त्वा वृका अघायवो विदन्निति यथैन मन्तरा नाष्ट्रा रक्षाꣳसि न विन्देयुरेव मेतदाह ॥ १४ ॥

श्येनो भूत्वा परापतेति। वय ऽएवैन मेतद् भूतं प्रपातयति[‡] यद्वा ऽउग्रं तन्नाष्ट्रा रक्षाꣳसि नान्ववयन्त्ये-तद्वै वयसा मोजिष्ठं बलिष्ठं यच्छ्येनस्त मेवैतद् भूतं प्रपातयति यदाह श्येनो भूत्वा परापतेति ॥ १५ ॥

---

* 'अपाश्रव'–इति पाठोऽपि डा० वेबरेण दृष्ट ।

† 'क्रतायानुब्रूहीति'–इति ग ।

‡ 'प्रपादयति –इति, 'प्रपायतयति'–इति च दृष्टौ डा० वेबरेण ।

अथाध्वर्युरारोहणं व्विमुञ्चति। व्वरुणस्योत्तम्भन मसीत्युपस्तम्भनेनोपस्तभ्नाति व्वरुणस्य स्कम्भसर्ज्जनी स्थ इति शम्ये ऽउद्वृहति स यदाह व्वरुणस्य स्कम्भसर्ज्जनी स्थ इति व्वरुण्यो ह्येषु एतर्हि भवति यत् सोमः क्रीतः* ॥ २५ ॥

अथ चत्वारो राजासन्दी मादद्ते। द्वौ वा ऽअस्मै मानुषाय राज्ञ ऽआददाते ऽअथैतां चत्वारो योऽस्य सक्तत्सर्वस्येष्टे ॥ २६ ॥

औदुम्बरी भवति। अन्नं वा ऽऊर्गुदुम्बर ऽऊर्ज्जोऽन्नाद्यस्यावरुद्धौ तस्मादौदुम्बरी भवति ॥ २७ ॥

नाभिदघ्ना भवति। अत्र वा ऽअन्नं प्रतितिष्ठत्यन्नऽ सोमस्तस्मान्नाभिदघ्ना भवत्यथो ऽएव रेतस आशयो रेतः सोमस्तस्मादद्दघ्ना भवति ॥ २८ ॥

ता मभिमृशति। व्वरुणस्य ऽऋतसदन्यसीत्यथ कृष्णाजिन मास्तृणाति व्वरुणस्य ऽऋतसदन मसीत्यथैन मासादयति व्वरुणस्य ऽऋतसदन मासीदेति स यदाह व्वरुणस्य ऽऋतसदन मासीदेति व्वरुण्यो ह्येषु एतर्हि भवति ॥ २९ ॥

---

* 'क्रीत'–इति ग, घ।

अथैनꣳ शालां प्रपादयति । स प्रपादयन् वाचयति या ते धामानि हविषा यजन्ति ता ते विश्वा परिभूरस्तु यज्ञम् । गयस्फानः प्रतरणः सुवीरोऽवीरहा प्रचरा सोम दुर्य्यानिति गृहा वै दुर्य्या गृहान्नः शिवः शान्तोऽपापकृत् प्रचरेत्येवैतदाह ॥ ३० ॥

अथ हैके । उदपात्रमुपनिनयन्ति यथा राज्ञ आगतायोदकमाहरेदेवमेतदिति वदन्तस्तदु तथा न कुर्यान् मानुषꣳ ह ते यज्ञे कुर्वन्ति व्यृद्धं वै तद्यज्ञस्य यन् मानुषं नेद् व्यृद्धं यज्ञे करवाणीति तस्मान्नोपनिनयेत् ॥ ३१ ॥ १ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [३. ४.] ॥

शकटमध्ये सोमस्थापनाय कृष्णाजिनास्तरणं समन्त्रकं विधत्ते— "नीडे कृष्णाजिन मिति[१] । "उद्धृते प्रउगये फलके भवतः"—इति वक्ष्यति[२] । तदुद्धृतप्रयुगफलकद्वयोपेतस्थानमसौ 'नीडे' । परितः प्रावृतः शकटमध्यदेशो नीडम्, "अस्मिन्[३] 'कृष्णाजिनम्' प्रसारयेत् । हे कृष्णाजिन! त्वम् 'अदित्याः' भूम्याः त्वग्रूपम् 'असि'[४] ।

१— का० श्रौ० सू० ७. ६. ६ ।
२— नवमकण्डिकायाम् (१८४ पृ०)। कात्यायनोऽप्याहैव मेव (७. ८. ५.) ।
३— 'तस्मिन्'-इति क ।
४— वा० सं० ४. ३०. १ ।

अथ शरीर मेवान्ववहन्ति। यजमानस्य गृहान् गच्छ तन्नौ संस्कृत* मिति नाच तिरोहित मिवास्ति॥ १६॥

अथ सुब्रह्मण्या माह्वयति। यथा येभ्यः पक्ष्यन्स्यात् तान् ब्रूयादित्यहे वः पक्तास्मीत्येव मेवैतद् देवेभ्यो यज्ञं निवेदयति सुब्रह्मण्योऽ३ सुब्रह्मण्योऽ३ मिति ब्रह्म हि देवान् प्रच्यावयति त्रिष्कृत्व आह त्रिवृद्धि यज्ञः† ॥ १७॥

इन्द्रागच्छेति। इन्द्रो वै यज्ञस्य देवता तस्मा-दाहेन्द्रागच्छेति हरिव आगच्छ मेधातिथेर्म्मेष वृषण-श्वस्य मेने। गौरावस्कन्दिन्नहल्यायै जारेति तद्या-न्येवास्य चरणानि तैरेवैन मेतत्प्रमुमोदयिषति ॥ १८ ॥

कौशिक ब्राह्मण गौतम ब्रुवाणेति। शश्वद्धैतदा-रुणिनाधुनोपज्ञातं‡ यद्गौतम ब्रुवाणेति स यदि काम-येत ब्रूयादेतद्यद्यु कामयेतापि नाद्रियेतेत्यहे§ सुत्या मिति यावदहे सुत्या भवति ॥ १९ ॥

देवा ब्रह्माण आगच्छतेति। तद्देवांश्च ब्राह्मणांश्चा-हैतैर्ह्युभयैरर्थो भवति यद्देवैश्च ब्राह्मणैश्च‖ ॥ २० ॥

---

* 'संस्कृत'–इति क, डा०-वेबरेणान्यत्र दृष्टश्च।

† 'यज्ञ'–इति ग, घ।

‡ '०ज्ञोपज्ञात'–इति ग, घ।

§ '०त्यहे'–इति क।

‖ 'ब्राह्मणैश्च'–इति ग, घ।

अथ प्रतिप्रस्थाता* । अग्नेण शाला मग्नीषोमीयेण पशुना प्रत्युपतिष्ठते ऽग्नीषोमौ वा ऽएत मन्तर्ज्जम्भ ऽआदधाते यो दीक्षत ऽआग्नावैष्णवꣳ ह्यदो दीक्षणीयꣳ हविर्भवति यो वै विष्णुः सोमः स हविर्वा ऽएष देवानां[†] भवति यो दीक्षते तदेन मन्तर्ज्जम्भ ऽआदधाते तत्पशुनात्मानं निष्क्रीणीते ॥ २१ ॥

तद्धैके । आहवनीयादुल्मुक माहरन्त्यय मग्निरयꣳ सोमस्ताभ्याꣳ सह सङ्गां निष्क्रेष्यामह ऽइति वदन्तस्तदु तथा न कुर्याद्यच वा ऽएतौ क्व च तत् सहैव[‡] ॥ २२ ॥

स वै द्विरूपो भवति । द्विदेवत्यो हि भवति देवतयोरसमदे कृष्णसारङ्गः[§] स्यादित्याहुरेतद्धेनयो रूपतम मिवेति यदि कृष्णसारङ्गं न विन्देद्यो ऽअपि लोहितसारङ्गः[‖] स्यात् ॥ २३ ॥

तस्मिन् वाचयति । नमो मित्रस्य वरुणस्य चक्षसे महो देवाय तदृतꣳ सपर्य्यत । दूरेदृशे देवजाताय केतवे दिवस्पुत्राय सूर्याय शꣳसतेति नम एवास्मा ऽएतत् करोति मित्रधेय मेवैनेनैतत्कुरुते ॥ २४ ॥

---

* 'प्रतिप्रस्थाता'—इति ग, घ ।　　† नास्त्येतत् पदं ग-घ-पुस्तकयोः ।
‡ 'सहैव'—इति ग, घ ।　　§ 'कृष्णसारङ्ग'—इति ख, ग, घ ।
‖ 'लोहितसारङ्ग'—इति ख, ग, घ ।

यद्यत् भूम्या उपरि स्तृतम्, तत् सर्वं तस्यास्त्वग्भूम्यामीव मित्यर्थः। दर्शपूर्णमासगतं कृष्णाजिनास्तरणमन्त्रब्राह्मणम्[1] अत्रातिदिशति— "सोऽसावेव बन्धुरिति[2]। योऽसौ अवहननप्रस्तावगतः— "इयं वै पृथिव्यदितिस्तस्या ऽअस्यै त्वग् यदिदमस्या मधि किञ्च तस्मादस्यास्त्वगसीति"—इत्युक्तो यो ब्राह्मणभागः[1], 'सः' एवास्य 'बन्धुः' समानार्थकः, ब्राह्मण मित्यर्थः। "अथैन मिति[3]। 'एनं' सोमम् 'आसादयति'— "अदित्यै सद इति[4]। अनेन मन्त्रेण 'अदित्यै' अदित्याः सम्बन्धि 'सदः' सदनं स्थानम्। पृथिव्याः सर्वास्पदत्वेन प्रतिष्ठात्वम्, 'तस्मात्' प्रतिष्ठात्मकत्वात्; इति भावनया कृष्णाजिने आसादितोऽपि सोमोऽदित्यां प्रतिष्ठापितो भवति यतः, अतोऽमुं मन्त्रं पठेत् ॥ १ ॥

"अथैन मिति। 'एनं' सोमम् 'अभिपद्य' आलभ्य 'वाचयति' अध्वर्युः। "अस्तभ्नाद् द्या मिति सोम मालभ्य वाचयति"— इति[5] सूत्रम्। मन्त्रस्याय मर्थः[6]। 'वृषभः' अपां वर्षिता सोमः। अथवा वृषभशब्दः श्रेष्ठवाची, सर्वदेवश्रेष्ठः सोमः। 'उपरि' 'द्यां' दिवम् 'अस्तभ्नात्' सर्वप्राणिरक्षणाय स्तम्भितवान्। तथा 'अन्तरिक्षम्' अस्तभ्नात्। किञ्च 'पृथिव्याः' 'वरिमाणं' परिमाणमहत्त्व मपि 'अमिमीत' इयती पृथिवीति मानं कृतवान्। स तादृशः 'सम्राट्'

१, २— प्रथमकाण्डे १. ४. ५ (७२ पृ०) द्रष्टव्यम्।

३— का० श्रौ० सू० ७. ९. ७।   ४— वा० सं० ४. ३०. २।

५— का० श्रौ० सू० ७. ९. ८।

६— सोऽयं मन्त्रः वा० सं० ४. ३०. १।

मध्यराजमानः सोमो 'विश्वा' विश्वानि 'भुवनानि' भूतजातानि 'आसीदद्' अधिपतित्वेनाधिष्ठितवान्। 'तानि' इमानि 'विश्वा' विश्वानि सर्वाणि 'इत्' अपि 'व्रतानि' आयुस्तम्भनादिकर्माणि 'वरुणस्य' पापनिवारकस्य सोमदेवस्य सम्बन्धीनि, सर्वे देवादयोऽनुमरन्तीत्यर्थः ॥

अमुं मन्त्रं चतुर्द्धा विभज्य[१] व्याचष्टे— "देवा इ वै यज्ञ मित्यादिना। पुरा 'देवाः' 'एनम्' 'एव' सोमम् 'एतत्' एतस्मिन् प्रस्तुते कर्मणि 'वधात्' असुररक्षःकृतोद्वेगात्, तत्परिहाराय 'ज्यायसं' प्रशस्ततरं श्रेष्ठं 'चक्रुः'। 'यदाह' मन्त्रः— 'अस्तभ्नाद् द्यां वृषभोऽन्तरिक्ष मिति', स पूर्वम् एतद्ब्राह्मणोक्तप्रकारेण देवैः कृतत्वादादेत्यर्थः ; तस्मिन् मन्त्रभागे श्रेष्ठवाचकवृषभशब्दस्य श्रवणात् ॥ १ ॥

"अमिमीतेति। 'तत्' तस्मात्, सोमेन पृथिव्या मितत्वात्, 'एनेन' बलप्रकाशकमन्त्रपाठेन, अथवा 'एनेन' पृथिवीमानकर्त्रा सोमेन 'इमान्' त्रीनपि 'लोकान्' 'आस्पृणोति' सर्वतो बलिनः कारयति। सोमस्य वृत्रवत्त्व मर्थापत्त्या दृढयति— "तस्य द्यौरिति। हनुर्हननस्य च 'लोकत्रयान्तःपातित्वात् तस्य चैतद्दार्यपत्य मित्यर्थः। 'आस्पृताः' बलिनः कृताः। यस्मादेवं 'तस्मात्' 'अमिमीत वरिमाणं पृथिव्या इति' मन्त्रभागस्य मर्थम् 'आह'। अथवा 'तस्मात्' तं मन्त्रभागं ब्रूयादित्यर्थः ॥ २ ॥

१— इदमादिचतुष्कण्डिकाखिति बोध्यम्।

"आसीददिति । तृतीयपादस्यापि यज्ञप्रकाशनरूपार्थत्वात् द्वितीयपादब्राह्मण मेवाच पुनः पठितम्; "तद्देनेनेमांल्लोकान्"— इत्यस्य स्थाने "तद्देनेनेदꣳ सर्वम्"— इति विशेषः ॥ ४ ॥

"विश्वेत्तानीति । चतुर्थभागपाठस्य तात्पर्य माह— "तदस्मा इदं सर्व मनुवर्त्मन् करोतीति । 'इदं सर्वं' भूतजातम् 'अनुवर्त्म' तदधीनस्थितिकं कृतवान् भवति । प्रत्युद्यामः प्रतिकूलोद्योगः, तत्कर्त्तारं 'प्रत्युद्यामिनं' 'न करोति' इति सम्बन्धः ॥ ५ ॥

"अथ सोमपर्याणहनेनेति । शकटेन सार्द्धं सोमस्य वेष्टन-साधनं वासः 'पर्याणहनम्' । पर्याणहनप्रयोजनकथनम्— "नेदेनं नाष्ट्रा रक्षांसीति । 'नेत्'-इति परिभये । तथाच यास्कः— "नेत्येष इदित्येतेन सम्प्रयुज्यते परिभये"—इति[१] । यदि पर्याणहनं न कुर्यात्, तदा 'नाष्ट्रा' नाशकराणि रक्षांसि 'एनं' 'प्रमृशान्' प्रमृशेयुः, एतत्तु भयकरम् । तस्मात् तत्परिहाराय पर्याणहन मित्यर्थः । पर्याणहनं प्रकारान्तरेण प्रशंसति— "गर्भो वा एष भवतीति । 'तिर इव वै गर्भाः' अन्तर्हिता वर्त्तन्त इत्यर्थः । यस्माद् गर्भाणां तिरोधान मपेक्षितम्, यस्माच्च मनुष्येभ्यः सकाशात् देवस्य सोमस्य, तस्मात् पर्याणहनं युक्त मित्यर्थः ॥ ६ ॥

तत्र मन्त्रं विधाय प्रशंसति— "स पर्याणह्यति[२] वनेषु व्यन्तरिक्ष मिति[३] । 'वनेषु' वृक्षसमूहेषु 'अन्तरिक्षं' 'विततान' सोमो विस्तारितवान् । तद् यद् 'वाजं' वेगं बलं वा 'अर्वत्सु' अरण्यवत्सु

१— निरु० १. ३. ६ । २— का० श्रौ० सू० ७. ८. ६ ।
३— वा० स० ४. ३१. १ ।

पुरुषेषु योग्यम्। 'व्यदधात्'—इति सर्वत्र सम्बध्यते। 'उस्रिया'—इति गोनाम[1]। तासु 'पयः'। 'हृत्सु'—इति प्राणिबहुत्वापेक्षया बहुवचनम्। तत्र 'हृत्सु' 'क्रतुं' सङ्कल्पम्। 'विक्षु' प्रजासु 'अग्निम्' भुक्तस्यान्नपानस्य पाकसाधन मग्निम्। 'दिवि सूर्यम्'। 'अद्रौ' जातावेकवचनम्[2], पर्वतेषु 'सोमम्'। 'वरुणः' पापनिवारकः, सोमो देवः 'अदधात्' स्थापितवानिति मन्त्रार्थः॥

'वन'-शब्दस्यार्थान्तरभ्रमं व्युदसयन् वनेष्वन्तरिक्षविस्तरणं लोकसिद्ध मित्याह— "वनेषु हीद वितत मन्तरिक्षं वृक्षाग्रेष्विति। यद्यपि सर्वत्रान्तरिक्षं विततम्, तथापि पामरदृष्ट्या सान्द्रवृक्षाग्रेषु पटास्तरणवत् प्रतिभासादिव मुक्तम्। अर्वत्सु पुंस्त्वप्रभवात् वाजस्य वीर्यत्वात् 'एतत्' एतेन "वाज मर्वत्सु"—इतिपाठेन पुंस्त्वेव वीर्यं स्थापितवान् भवति। उस्रियाहृदादिषु पयःक्रत्वादिस्थितेर्लोकप्रसिद्धिः 'पयो हीदम्'—'हृत्सु स्वयं क्रतु'—इत्यादि 'हि'-कारेण द्योत्यते॥ ७॥

"अथ यदि द्वे इति। दीक्षायां 'यदि' 'द्वे कृष्णाजिने' स्वीक्रिते, 'तयोः' एकं 'कृष्णाजिनं' 'प्रतिनाहभाजनम्' अनडुहः पुरोदेशप्रसारितो ध्वजः प्रतिनाहः[3]; तद्भाजनम्, तत्स्थं भवतीत्यर्थः। द्वितीयालाभे उपाय माह— "यद्यु एकं कृष्णाजिनग्रीवा एवावहरत्येति॥

१— निघ० २. ११. ३। २— पा० सू० १. २. ५८
३— 'युगसमीपे उच्छ्रिते दण्डे बध्यमानयति ध्वजस्थानीयम्। वाससा वेष्टन मिति केचित्'—इति या० दे०।

प्रतिनाहमन्त्रः—"सूर्यस्य चक्षुरिति[१]। तथाच सूत्रम्— "कृष्णाजिनं पुरस्तादासजति सूर्यस्य चक्षुरित्यामनयोरन्यतरत्, एकच्छिद्रे ग्रीवा अवक्षत्य"—इति[२]। मन्त्रस्यायमर्थः। हे कृष्णाजिन! त्वं 'सूर्यस्य' 'चक्षुः' चक्षुःस्थानीयम्, प्रकाशनस्थान मित्यर्थः। उपरि हि सूर्यः प्रकाशते, अतस्त्वं मनसि ऊर्द्ध्वं दिश मारोहेत्यर्थः। तथा 'अग्नेः' देवस्य सम्बन्धि 'कनीनकम्'; अक्षिमध्यगतः कृष्णप्रदेशः कनीनिका, ताम् 'आरोह'। 'अग्नेरक्ष्णः' कनीनिकास्थान मन्तरिक्षम्; नीलं नभ इति प्रसिद्धेः। अनस उपर्यारोहे सति एतदुभयारोहणं सम्पद्यते। 'यत्र' यस्मिन्नारोहे सति 'एतशेभिः' अश्वैः 'ईयसे' गच्छसि 'विपश्चिता' मेधाविना सोमेन सह 'भ्राजमानः' दीप्यमानः॥

एतन्मन्त्रपाठं प्रशंसति— "सूर्यं मेवैतत् पुरस्तादिति। मन्त्रे 'सूर्यस्य चक्षुः'—इत्यभिधानेन 'सूर्यं मेव' सोमस्य 'पुरस्तात्' कृतवान् भवति। ततश्च कि मित्याह— "सूर्यः पुरस्तान्नाष्ट्रेति। 'नाष्ट्रा' नाशानि, यज्ञनाशकानि 'रक्षांसि' हिंसन् पुरोगच्छति, तस्मिन् सति 'अभयेन' नाशकरहितेन मार्गेण सोमं 'परिवहन्ति'॥ ८॥

"उद्धते प्रउगे फलके भवत इति। 'प्रउगे फलके' प्रयुगसम्बन्धिफलके 'उद्धते' प्रयुगादपृथते, वुघ्नकप्रमाणे[३] 'भवतः'। अतएव सूत्रकारः तस्मिन्नेव प्रदेशे फलकयोरौद्धत्यं सूचयामास—

१— वा० स० ४. ३७. १। २— का० श्रौ० सू० ७. ६. ६, १०।

३— कलम्य'व'मध्यपाठस्त्वपुस्तके। स्यात् 'विघ्नकप्रमाणे'-इत्येव; "वधकाविघ्नकम्"-इति ह्यमरः।

"प्रयुगाच्चोद्धृते फलके भवतः"— इति[1]। "तदन्तरेणेति। 'तत्' तयोः फलकयोः 'अन्तरेण' मध्ये 'सुब्रह्मण्यः' (भूयिष्ठ एव सन्[2]) 'प्राजति' प्रेरयति अनड्वाहौ[3]। अधःस्थितिं प्रशंसति— "श्रेयान्वेति। करितुरगाद्यारूढस्य प्रशस्तत्वं लोकसिद्धम्, अतस्तदभ्यारोहात् सोमः 'श्रेयान् भवति', अतस्तदधिष्ठितं शकटम् 'आरोढुं कः अर्हति'? न कोऽपीति ॥ ९ ॥

"पलाशशाखया प्राजतीति। भूयिष्ठास्वेव प्राजनयोग्यासु सतीष्वप्यन्यशाखासु पलाशशाखायाः कोऽतिशय इति जिज्ञासायां तस्याः सोमस्य सम्बन्धं दर्शयति— "यत्र वै गायत्रीति। व्याख्यात मिदम्[4]। 'यदेव' 'सोमस्य' अङ्गं 'न्यक्नम्' अवाक् निपतित मासीत्, 'तत्' अङ्गम् 'इहापि' अस्मिन् सोमे एव 'असद्' भवेदिति पलाशशाखया[5] प्राजनस्याभिप्रायः ॥ १० ॥

अनडुहोर्वर्णविशेष मभिधातुं पुनरनुवदति— "अथानड्वाहा-विति। 'प्राजति' युगवहनाय प्रेरयति। उभयोरन्यतरस्य वा यदि कृष्णत्वं लभ्येत, 'तत्र' पर्जन्यवर्णसाम्यात् अनडुत्कृष्णत्वेन निमित्तेन

१— का० श्रौ० सू० ७. ९. ५। तत्रापि 'प्रउगात्'-इति स्वरमध्यपाठ एव, न त्वन्तस्थमध्य 'प्रयुगात्'-इति।

२— क-पुस्तकमात्रे एषोऽधिकः पाठः।

३— का० श्रौ० सू० ७ ९. १४।

४— पुरस्तात् १. ७. १. १ (१ भा० ४६० पृ०) द्रष्टव्यम्।

५— प्रतोदस्थानीययेति भावः। 'अनड्वाहौ बलीवर्दौ'-इति या० दे०।

'ऐषम' अस्मिन् संवत्सरे 'पर्जन्य' बहुवृष्टिप्रदो भवति। '–इति एतत् उ विज्ञानम्' दृष्टे परिज्ञानम्, तदुपाय इत्यर्थः ॥ ११ ॥

इदानीं समन्त्रक सप्रयोजन विधत्ते– "अथ युनक्त्युस्मावेत मिति[1]। मन्त्रस्याय मर्थ[2]। हे 'उस्रौ' अनड्वाहौ! युवा वहनाय 'एतम्' प्रत्यागच्छतम्। कीदृशौ युवाम्? 'धूर्षाहौ' धुर वोढु समर्थौ। तादृशौ युवां 'युज्येथाम्' स्वय मेव युक्तौ भवतम्। तौ विशिष्येते– 'अनश्रू' अश्रुरहितौ, अव्यथावित्यर्थ, 'अवीरहणौ' शब्दाघेण वीराणां पुत्रादीनां महन्तारौ, 'ब्रह्मचोदनौ' ब्रह्मणा मन्त्रेण प्रेरितावित्यर्थ। एव मनड्वाहौ प्रशस्येदानीं प्रयोजन माह– "स्वस्ति यजमानस्येति। 'स्वस्ति' अविनाशेन 'यजमानस्य गृहान् गच्छतम्' ॥

अथ मन्त्र विभज्य व्याचष्टे– "उस्रौ हि भवतावित्यादिना। उत्साविणावनयोर्भोगावित्युक्तौ। एषा प्रसिद्धि 'हि' शब्देन द्योत्यते। धूर्षाहावित्यस्य तात्पर्यं 'धूर्वाहाविति'। आर्तस्याश्रुपातस्य दृष्टत्वात् 'अनश्रू-इत्यस्यानार्त्ताविति व्याख्यानम्। वीरहत्याया पापसाधनत्वात् 'अपापहतौ'-इति तात्पर्याभिधानम्। 'ब्रह्मणा "उस्रावेतम्"–इतिमन्त्रेण इदानीं चोद्यमानत्वात् ब्रह्मचोदना-प्रसिद्धिरित्यभिप्रेत्य "ब्रह्मचोदनौ हि भवत इत्युक्तम्। 'स्वस्ति यजमानस्य'-इत्यत्र स्वस्तिशब्दाभिप्राय माह– "यथेनावन्तरेति। 'यथा' 'एनौ' अनड्वाहौ 'अन्तरा' मध्ये मार्गे 'नाष्ट्रा' हिंस्रा 'न हिंस्यु', तथा भवेदिति स्वस्तिवाचनमन्त्र कृतवानित्यर्थ ॥ १२ ॥

१– का० श्रौ० सू० ९ ८ ११। २– वा० स० ४ ३३ १।

"अथ पश्चात् परिक्रम्येति। शकटस्य पश्चाद्भागं गत्वा। अपक्रम्य आलम्ब्यत इति 'अपालम्ब्यः' शकटस्य पश्चाद्भागः। न आलम्ब्य ब्रूयात्— "सोमाय क्रीताय", "सोमाय पर्युह्यमाणाय"—'इति वा'। अनुवचनविकल्पस्यायमभिप्रायः— सोमे क्रीते सति अनन्तरं यत् कर्त्तव्यम्, तत् परिवहणमेव; तच्च क्रयानन्तरभावीत्यन्यतरोपादानेऽन्यतरस्यार्थात् सिद्धिरिति। ऐतरेयके तु समुच्चयोपदेश उक्तः— "सोमाय क्रीताय प्रोह्यमाणायानुब्रूहीत्याहाध्वर्युरिति[1]। अयं विकल्पो न व्यवस्थितः, किन्तु ऐच्छिक इत्याह— "अतो यतरथा कामयेतेति। 'अतः' अनयोः पक्षयोर्मध्ये। अत्र कात्यायनः— "पश्चात् परीत्यापालम्बं गृहीत्वा सोमाय क्रीतायानुवाचयति, पर्युह्यमाणायेति वा" इति[2] ॥ १९ ॥

"अथ वाचयतीति। अध्वर्युर्यजमानम् "भद्रो मेऽसि"-इत्यादिकमित्यर्थः[3]। मन्त्रस्यायमर्थः— हे सोम! त्वं 'भद्रोऽसि' कल्याणकरोऽसि, स्तुत्यो वा। हे 'भुवस्पते' भुवनानां पालक! त्वं *'प्रच्यवस्व' प्रगच्छ। 'विश्वानि' 'अभि' 'धामानि' स्थानान्यभिलक्ष्य।* 'त्वा' त्वां 'परिपरिणो मा विदन्' उपर्यवस्थातारो मा विदन्। तथा त्वां 'परिपन्थिनः' प्रतिकूलाः शत्रवः 'मा विदन्'। "छन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि"—इति[4] 'इनि'-प्रत्ययान्तौ निपातितः। तथा 'अघायवः' अघं सिच्छन्तो 'वृकाः' विकर्त्तनशीलाः 'मा विदन्' मा जानन्। किञ्च 'श्येनः' शंसनीयगमनः पक्षी, स

१— ऐ० ब्रा० १. ३. २।　　२— का० श्रौ० सू० ७ ९. १५, १६।
३— वा० सं० ४. ३४. १।　　४— पा० सू० ५ २. ८४।

'भूत्वा' स इव बलिष्ठोत्पतनशीलः सन् 'परापत' उद्गच्छत, यजमानस्य गृहान् गच्छत। 'तत्' तत्र 'नौ' आवयोः, तव च मम च 'संस्कृतं' सर्वोपस्करणसंयुक्तं स्थानं विद्यते, तद् गच्छेति ॥

"भद्रो मेऽसि"—इत्यत्र भद्रशब्दस्य तात्पर्यं माह— "भद्रो ह्यस्यैष भवतीत्यादिना। 'अस्य' यजमानस्य 'एषः' सोमः, यस्माद् 'भद्रो भवति', तस्माद् मन्त्रभाग एव माह। यतोऽसावेव यजमानस्य भद्रकारी, 'तस्मात्' 'अन्यं' सोमव्यतिरिक्तम् 'अयं' यजमानः 'न आद्रियते' आदरं न करोति। अन्यशब्दार्थं विशिनष्टि— "अप्यस्य राजान इति। 'सभागाः'-इत्यनेन राज्ञा मनतिक्रमणीयत्व मुक्तं भवति। अपिः सम्भावनायाम्। "मधुपर्क माहरेद्राज्ञे चाचार्यर्त्विक्-स्नातकप्रियातिथिश्वशुरमातुलानाञ्च"-इति[1] सम्भावनीयानां मध्ये राज्ञां प्रथमतो निर्देशेन ऐश्वर्यावगमादितरपूज्योपलक्षकत्वेन 'अप्यस्य राजानः'—इति निर्देश इति मन्तव्यम्। राज्ञ आगमनात् स्वय समक्ष एव सन् 'पूर्वः' तेभ्यः प्रागेव 'अभिवदति' वाग्व्यवहारं करोति। किं मिति— "भद्रो हि भवतीति। 'तस्माद् भद्रो मेऽसीति' युक्तम्। भुवस्पत इत्यत्र 'भू'-शब्देन सर्वाण्यपि भुवनान्युपलक्षितानीति व्याचष्टे— "भुवनानां ह्येष पतिरिति। धामशब्द-तात्पर्य माह— "अङ्गानि वै विश्वानि धामानीति। अत्राङ्गानि यष्टसमादीनि; क्रयप्रदेशादागमनस्य तदर्थत्वात्। परिपरि-परि-पन्थि-स्तेनशब्दाना मवयवार्थभेदे सत्यपि पर्यवसितार्थ एव एवे-त्याह— "यथैन मन्तरा नाष्ट्रा रक्षांसि न विन्देयुरिति ॥ १४ ॥

१— इत उत्तरस्मिन्नेवाम्नायते— "यथा राज्ञे वा ब्राह्मणाय वा"-इत्यादि।

"श्येनो भूत्वेति । मन्त्रभागपाठस्य तात्पर्य्य माह— "वय एवैन मेतद् भूतं प्रपादयतीति । एतेन पाठेन पक्षिरूप मेव सन्तं प्रापितवान् भवति । 'रक्षांसि' 'नान्ववयन्ति' इन्तुं नानुगच्छन्ति । स्पष्ट मन्यत् ॥ १५ ॥

"अथ शरीर मेवाभ्ववहन्तीति । यदि प्रमादात् सोमं रक्ष-आदिर्हन्यात्, तदानीं श्येनो भूत्वेति मन्त्रसामर्थ्येन श्येनीभावादुपादेयस्य सारांशस्यावधभावात् (हन्ता[१]) श्येनशरीर मेवानुगत्य हन्ति, मातास मित्यर्थः । "यजमानस्य गृहान् गच्छ तस्मै संस्कृत मिति मन्त्रभागस्यार्थः स्पष्ट इत्याह— "नाच तिरोहित मिवास्तीति ॥१६॥

"अथ सुब्रह्मण्या मित्यादि[१] । 'ब्रह्म' देवाना माह्वानसाधनो मन्त्रः; शोभनं ब्रह्म 'सुब्रह्म', तदर्हतीति 'सुब्रह्मण्या' काचन देवता; तां "सुब्रह्मण्योऽम्"-इत्यादिनिगदेनाह्वयेत् । तत्प्रकारः सूत्रे दर्शितः— "सुब्रह्मण्योऽ मिति त्रिरुक्त्वा सहस्त्रिगदम्"— इति[२] । निगदपदानां ब्राह्मणेनैव व्याख्यानात् नामाभिर्व्याख्यायते ॥

आह्वानं प्रशंसति— "यथा येभ्य इति। 'यथा' लोके 'येभ्यः' अर्थाय 'पक्ष्यन्' पाकं कर्तुमिच्छन् भवति, 'तान्' भोक्तॄन् 'ब्रूयात्'— 'इत्यहे वः पक्तास्मीति'। इत्यह इति पाकदिवसो निर्दिश्यते; इतो द्वितीयेऽहनि तृतीयेऽहनीतिरूपेणेत्यर्थः ॥

ननु मन्त्रेणाह्वानेऽपि कथ मिन्द्र आगच्छतीत्याह— "ब्रह्म हि देवान् प्रच्यावयतीति। 'हि'-शब्दो "वायवाहि दर्शत"[1]—इत्येवमादिमन्त्रगतां देवताप्रच्यावनप्रसिद्धिं द्योतते। सुब्रह्मण्यपदस्य पाठसिद्धां त्रिरावृत्तिं प्रशंसति— "त्रिःकृत्व आहेत्यादि। यज्ञस्य आवृत्तिरूपत्वं सवनत्रयापेक्षयेति द्रष्टव्यम्[2] ॥ १० ॥

"इन्द्रागच्छेतीति। "इन्द्रो यज्ञस्य देवतेत्यादि। स्पष्टम्। "हरिव आगच्छ"—इत्यादि- "अहल्यायै जार."—इत्यन्तानां पञ्चानां वाक्यानां पृथक्-पृथगर्थे सम्भवत्यपि तात्पर्यमैकत्वमभिप्रेत्य, सङ्क्षेपात्पर्यं माह— "हरिव आगच्छ मेधातिथेर्मेषेत्यादिना। "तद् यान्येवास्य चरणानि तैरेवैन मेतत् प्रमुमोदयिषतीति। 'तत्' तथा सति 'अस्य' इन्द्रस्य 'यान्येव' चरणानि चारित्राणि, पूर्वपक्षापरपक्षलक्षणाभ्यां मभिमतस्य वस्तुनो हरणं, मेधातिथेः काण्वायनेर्मेषो भूत्वा हरणम्, —इत्येवमादीनि, 'तैरेव' 'एन' प्रमोदयितु मिच्छति[3]॥

१— ऋ० सं० १. २ १। २— ऐ० ब्रा० ६. १. ३ द्रष्टव्यम्।

३— मीमांसादर्शने लिङ्गत्वपाठा कविकल्पनामूलत्व मेव सिद्धान्तितम्। तथापि तन्त्रवार्त्तिके विशेष उक्त (जै० सू० ८.१. ४२–४४; अधि० १५.)। "सवितैवाहनि लीयमानतया रात्रेरहल्याशब्दवाच्यायाः क्षयात्मकजरणहेतुत्वात् जीर्यत्यस्मादनेन वोदितेन वेत्यहल्याजार उच्यते, न परस्त्रीव्यवहारात्"—इत्यादि च द्रष्टव्यम्।

हरिवआदीनि पदानि सामब्राह्मणे व्याख्यातानि[१] ॥१८,१९॥

"देवा ब्रह्माण इति। अनयोस्तात्पर्यमाह— "तद्देवांश्च ब्राह्मणांश्चाहेति। 'अत्र' अस्मिन् यज्ञे 'उभयैः' द्विविधैः 'देवैः ब्राह्मणैश्च' यष्टव्यत्वेन याजकत्वेन च 'अर्थं' प्रयोजनं यज्ञसिद्धिः यजमानस्य 'भवति', तानेवैतान् 'देवाः ब्राह्मणाः'—इति पदद्वय माह नेतरानित्यर्थः ॥ २०॥

"अथ प्रतिप्रस्थातेति[२]। 'अग्नीषोमीयेण पशुना प्रत्युपतिष्ठते प्रतिप्रस्थाता' शालायाः पुरोदेशे अग्नीषोमीय पशु मादाय गच्छतः सोमस्याभिमुख स्थापयेदित्यर्थः। अग्नीषोमीयस्यावस्थिति यजमानस्य आत्मनिष्क्रयरूपेण प्रशंसति— "आग्नीषोमौ वा एत मिति। 'एतं' दीक्षितम् 'अन्तर्जम्भे' अन्नखादनस्थान भक्षः, दन्तपङ्क्त्योरन्तराल इत्यर्थः। एतदेवोपपादयति— "आग्नावैष्णव ह्यद इति। यस्मादस्य यजमानस्य 'अदः' विप्रकृष्टे काले दीक्षणीयेष्टौ 'हविः' अभूत्। अस्तु किं तत इत्याह— "यो वै विष्णुरिति। तत्र विष्णुरिति योऽस्ति, "स सोमः'; सोमस्य यागनिर्वर्त्तकत्वेन यज्ञत्वाद्, "यज्ञो

१— तानि च सा० ब्रा० १ १ २ इत्यादि। तत्रैव निगदा समय पठिताश्च। तथा सामसूत्रे लाट्यायनेऽपि (१. ३)। एष निगदः सामगानाख्यसामवेदोपलिङ्गा गीयतेऽत्र सामगानसामेत्युच्यते। वस्तुतो निगदो नाम यजुर्विशेष एवेति सिद्धान्तितो मीमांसायाम्; जै० ९० २ १ ३८—४५ सूत्राणि इत्यादि। तैत्तिरीयारण्यकेऽप्ययं मन्त्रो मृगाय इदन्त आयात' (१. १२. ३, ४)।

२— का० श्रौ० सू० ७ ८. २१।

वै विष्णुः"—इतिश्रुतेः[१]। यज्ञद्वारा विष्णोः सोमत्वम्। 'दीक्षा' संस्कारः, दीक्षणीयेष्ट्या सञ्जातत्वादेव दीक्षणीयेष्टिदेवतयोर्हविष 'एन' गर्भे स्थितम्। अतो जम्भाद् विमोक्षाय अग्नीषोमीयं दत्त्वा आत्मनिष्क्रयण कृतवान् भवतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

"तद्धैक इति[२]। 'अयम्' उल्मुकरूपः 'अग्निः', 'अयं सोमः'; 'ताभ्यां' सकाशात् आत्मानं 'निष्क्रीणामहे' इत्युल्मुकस्याहर्त्तु-रभिप्रायः। अमु पक्ष निराकरोति— "तदु तथा नेति। तर्हि कथं सहभाव उपपद्यत इति, तत्राह— "यत्र वा एतौ क्व च तत् सहैवेति। 'एतौ' अग्नीषोमौ 'यत्र क्व च' स्थाने 'सह' वर्त्तेते, 'तत्' तादृरूपा स्थितिरेवात्र सहभाव एवेत्यर्थः। एवकारेण संयो-जनपक्षो व्युदस्यते ॥ २२ ॥

"स वै द्विरूपो भवतीति। 'स' अग्नीषोमीयः पशुः। द्वैरूप्ये कारणाभिधानम्— "द्विदेवत्यो हीति। द्वैरूप्यसिद्धयेऽपेक्षितौ वर्णावाह— "कृष्णसारङ्गः स्यादित्याङ्करिति। 'सारङ्गः' शबलवर्णः[३]। 'एतत्' कृष्णत्वं शबलत्वं च 'एनयोः' अग्नीषोमयोः 'रूपतम मिव'

१— पुरस्ताद्वाक्य (१ १. २. १३.) द्रष्टव्यम्।

२— का० श्रौ० सू० ७. ८. २४।

३— सारङ्ग कर्बुर, वर्णान्तरानुविद्ध शुक्ल सारङ्ग इत्युच्यते, कृष्णेन वर्णेन सहित सारङ्ग, अथवा कृष्णश्चासौ सारङ्गश्चेति कृष्णसारङ्ग। एव लोहितसारङ्ग इति व्याख्यात याज्ञिकदेवेन। 'वर्णान्तरोपेत कृष्णवर्णं कृष्णस रङ्ग, एवं लोहितसारङ्गोऽपि'—इत्येव माह मिह-भूविराचार्य, टीकाकृत् कर्कश्च।

अत्यन्त मभिमत रूप मित्यर्थ । "आग्नेय कृष्णग्रीव"—इत्यादौ[1] अग्ने कार्ष्ण्यमन्यश्रवणात् तदेव तदुचित रूपम्, सारङ्गवर्णस्य सोमयोग्यत्व मपि आङ्गावत्या द्रष्टव्यम् । तदलाभेऽपि वा 'लोहित-सारङ्ग स्यात्' लोहितस्याग्निवर्णसाम्य प्रसिद्धम् ॥ २३ ॥

"तस्मिन् वाचयतीति । 'तस्मिन्' अजे, आगते इति शेष । "नमो मित्रस्येतीति[2]। नमो मित्रस्येन मालभ्य वाचयतीति[3] कात्यायन ॥

मन्त्रस्याय मर्थ । 'मित्रस्य' मितेस्त्राता मित्र सूर्य', वरुणस्तमो-निवारक सूर्य, तस्य, तस्मै इत्यर्थ । 'नम' नमस्कार' प्रह्वीभाव, अस्तु । अथवा 'मैत्र वा अहर्वारुणी रात्रि"—इति श्रुत्यन्तरादह-रभिमानिदेवाय, रात्र्यभिमानिदेवाय, सूर्याय नम इत्यर्थ । 'चक्षसे' सर्वस्य द्रष्ट्रे नम 'महोदेवाय' महते देवाय च नम । हे प्राणिनो यूयम् 'तत्' प्रसिद्धम् 'ऋत' सत्यभूतम आदित्याख्य वस्तु 'सपर्यत' अर्चयत । 'दूरे दृशे' दूरे दर्शनीयम् ॥ २४ ।

"अथाध्वर्युरिति । "उपस्तभ्नोनोपस्तभ्नातीति[4] । उपस्तभ्यते प्रतिबध्यते इति 'उपस्तम्भ[5]' शकटाद्यधारण काष्ठम्, तेन 'उपस्त-भ्नाति' शकटादिम् । हे काष्ठ! त्व 'वरुणस्य' शपनाद्य स्थापितस्य

१— वा० स० २४ १, ४, ६, ८ १४ २८. ५८ । तद्विधायक ब्राह्मण मुपरिष्टादाम्नास्यतेऽनेव— १३ २. २ ३ ।

२— वा० स० ४ ३५ १ । ३— का० श्रौ० सू० ७ ८ २४ ख ।

४— का० श्रौ० सू० ७ ८ २५ ५— 'उपस्तम्भन'—इति ह ।

सोमस्य 'उत्तम्भन मसि'[१]। शकटस्योत्तम्भकत्वाद्, तद्द्वारा वरुण-स्याप्युत्तम्भकत्वम्। "उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य"-इति[२] मकारलोपः ॥

समन्त्रक मुद्धरणं विधत्ते— "वरुणस्य स्कम्भसर्जनी स्थ इति[३]। 'वरुणस्य' सोमस्य, तदाधारभूतस्यानसोऽङ्गस्य यत् स्कम्भनम्, तस्य सर्जन्यौ 'स्थः', तादृश्यौ युवा मुद्धरामीत्यर्थः ॥

अमुं मन्त्रं व्याचष्टे— "वरुणो ह्येष एतर्हीति। 'एतर्हि' एतस्मिन् क्रीतावसरे सोमो 'वरुणः' भवति। "तयोर्दाहिलौ च छन्दसि"— इति[४] एतच्छन्दस्य हिल् ॥ २५ ॥

"अथ चत्वारो राजासन्दी माददत इति[५]। चत्वारोऽत्राध्वर्यु-प्रतिप्रस्थात्रादयोऽध्वर्युवर्ग्या एव। तथा चापस्तम्बः— "तां सर्वेऽध्वर्य-वोऽग्रेण प्राग्वंशं राजन्योह्यमान उद्धरन्तीति[६]। व्यतिरेकप्रदर्शन-मुखेन ऋत्विक्चतुष्टं प्रशंसति— "द्वौ वा अस्मै मानुषाय राज्ञे आददात इति। दोलिका[७] मित्यर्थः। 'यः' 'अस्य' प्रतीयमानस्य 'सर्वस्य' अपि जगतः 'महत्' उपायेनैव 'ईष्टे' ईश्वरो भवति, 'अथ' 'एताम्' एतदीया मासन्दीं 'चत्वारः', 'आददते'-इति पूर्वेणान्वयः ॥ २६ ॥

आसन्द्या औदुम्बरीत्वं विधाय प्रशंसति— "औदुम्बरी भवत्यन्नं

१— वा० सं० ४, ३६ १। २— पा० सू० ८ ४. ६१।
३— वा० स० ४. ३६. २। ४— पा० सू० ५. ३. २०।
५— का० श्रौ० सू० ७. ९. २७। ६— आ० श्रौ० सू० १०. २९. ७।
७— 'आन्दोलिका'-इति ग, घ।

वा जगुदुम्बर इति। "देवा इष मूर्जं व्यभजन्त, तत उदुम्बरः समभवत्"—इति[1] श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिर्वैशब्देन द्योत्यते॥

ननु इदम् "ऊर्जोऽवरोधस्यावरुद्धै"-इति उदुम्बरस्य फलविधानम्; कुतः? 'अवरुद्धै'-इति चतुर्थ्या फलत्वप्रतिभानात्। अत ऊर्जोऽवरोधलक्षणाय फलायौदुम्बरी कर्त्तव्येत्यर्थः। नैतदेवम्। नाचौदुम्बरी भवतीति विधिरुपलभ्यते, वर्त्तमानव्यपदेशात्; अर्थवादेनैव स विधिरुन्नेयः; अतोऽत्र तस्यौदुम्बरत्वस्य विधातृ मग्रकत्वात् कस्येदं फलं स्यात्। न तु स्तुतिञ्च करोतु, फल मपि विदधात्विति मन्तव्यम्; तथा द्वैविध्ये वाक्यभेदापत्तेः। अत इदं केवलं स्तावक मिति सिद्धम्॥ २७॥

"नाभिदघ्ना भवतीति। नाभिप्रमाणा भवेत्। "प्रमाणे द्वयसज्-दघ्नञ्-मात्रचः"-इति दघ्नच् प्रत्ययः[2]। "अत्र वा अस्य मिति। 'अत्र'—इति नाभिप्रदेशस्याभिनयः। अस्यस्य नाभिप्रतिष्ठितत्वे सोमस्य किं मायात मित्यत आह— "अन्नं सोम इति। प्रकारान्तरेण नाभिदघ्नत्वं प्रशंसति— "अतो एव रेतस आश्रय इति। 'अतो एव' अत्रैव च। 'अचदघ्ना' नाभिदघ्नेत्यर्थः। अत्र कात्यायनः— "औदुम्बरी मासन्दीं नाभिदघ्ना मरत्निमात्राङ्गी मूता माहरन्ति चत्वार इति[3]॥ २८॥

"ता मभिमृशतीति[4]। 'ताम्' आसन्दी मित्यर्थः। "वरुणस्य

१— ऐ० ब्रा० ५. ३. ५।　　२— पा० सू० ५. २. ३७।
३— का० श्रौ० सू० ७. ६. २७।　　४— का० श्रौ० सू० ७. ६. २८।

ऋतसदन्यसीति[1]। हे आसन्दि[2]! त्वं 'वरुणस्य' सोमस्य 'ऋतसदनम्'। ऋत मिति यज्ञनाम, "सत्यं वा यज्ञं वा"—इति यास्कः[3]। यज्ञार्हं स्थान मसीत्यर्थः ॥

आसन्दीवत् कृष्णाजिनस्यापि सोमासादनार्हत्वादासन्दीस्पर्शन-मन्त्र एव कृष्णाजिनास्तरणेऽपि, विनियुक्तः। सोमासादनमन्त्रे त्वासीदेति विशेषः[4]। अतो न मन्त्राः पृथग्-व्याख्यानार्हाः। "स यदाह वरुणस्येत्यादिः। स्पष्टम्[5] ॥ १८ ॥

"अथैनं शाला मित्यादि। प्राग्वंशस्य पुरोदेशे आसन्द्यां स्थापित सोम मासन्द्या सह प्राचीनवंशं गमयेदित्यर्थः। प्रपादन-समये "याते धामानि"—इति[6] मन्त्र यजमानं वाचयेत्। अध्वर्योः प्राधान्यात् तदपेक्षया 'प्रपादयति'—इत्येकवचनम्; वस्तुतस्तु चत्वारः प्रपादयन्ति। तथाच सूत्रकारः— "शालां प्रवेशयन्ति दीक्षितमध्वरेण, यात इति वाचयति, आहवनीयं दक्षिणेन स्थापयन्ति"-इति[7] ॥

१— वा० सं० ४. ३६. ३।

२— उदुम्बरकाष्ठनिर्मिता, नाभिप्रमाणपादयुक्ता, अरत्निमात्राणि अङ्गानि इयोपसरूपाणि यस्याः सा, ऊता = मुञ्जरज्ज्वा व्यूता, आसन्दी = मञ्चिका भवति। सौत्रमण्यां हि श्रूयते— "मुञ्जविवयना भवति"-इति (१२. ८. ३. ६.)। तत्र चाचार्येणोक्तम्— "सोमासन्दीवदिति (१९. ४. ७.)।

३— निरु० ४. ३. ३।   ४— वा० सं० ४. ३६. ४, ५।

५— का० श्रौ० सू० ७. ९. २९, ३०।   ६— वा० सं० ४. ३७. १।

७— का० श्रौ० सू० ७. ९. ३१, ३२, ३३।

मन्त्रणाय मर्यः । हे 'सोम!' 'ते' 'या' यानि 'धामानि' स्थानानि नामानि जन्मानि च चीण्यपि 'धाम'-शब्दवाच्यानि' 'हविषा' यजन्ति', 'ते' तव सम्बन्धीनि 'ता' तानि 'विश्वानि' सर्वाण्यपि। 'यज्ञम्'--इति विभक्तिव्यत्ययः, अयं यज्ञः 'परिभूः' परितो भावयिता 'अस्तु'। तस्य 'गयस्फान' पश्वपुत्रादिना गृहस्य वर्द्धयिता, 'प्रतरणः' आपद्भ्यः प्रकर्षेण तारयिता, 'सुवीरः' शोभन-वीरोपेतः, तद्वद् इत्यर्थः, 'अवीरहा' पुत्रादेरहन्ता च सन्, 'दुर्यान्' गृहान् 'प्रचर' प्रकरोषि। चतुर्थपाद-गत-'दुर्य'-शब्दार्थं ब्रुवन् तत्तन्मन्त्रतात्पर्यं माह— "गृहा वै दुर्या इत्यादिना ॥ १०॥

"अथ हैक उदपात्र मुपनिनयन्तीति[1]। मनुष्योपचारवत् देवस्य सोमस्योदपात्रनिनयनलक्षणोपचारे सति तदुपचरणं मानुषं भवति, एतत् 'यज्ञे व्यृद्धम्'; अतो मानुषत्वपरिहाराय उदपात्रं नोपनिनयेत् ॥ २१ ॥ १ [२. ४.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे तृतीयाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन्।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ३ ॥

१— निरु० ८. १. ७ द्रष्टव्यम्।
२— का० श्रौ० सू० ७. ६. १४।

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम्,
सप्ताब्धीन् पञ्चसीरीँस्त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमीः ।
रत्नोस्रां रुक्मवाजिद्विपसहितरथौ सायणिः सिङ्गनार्यौ,
व्यश्राणीद्विश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मतुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यः,
कार्पासीयं कृपावान् गुडकृत मजडो राजतं राजपूज्यः ।
आज्योत्थं प्राज्यजन्मा लवणज मनृणः शार्करं चार्कतेजाः,
रत्नाढ्यो रत्नरूपं गिरि मकृत मुदा पाचसाः सिङ्गनार्यः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे तृतीयाध्यायः समाप्तः ॥ ३ ॥

[अथ चतुर्थाध्याये प्रथम ब्राह्मणम्]

शिरो वै यज्ञस्यातिथ्यं बाहू प्रायणीयोदयनीयौ । अभितो वै शिरो बाहू भवतस्तस्मादभित आतिथ्यमेते* हविषी भवतः प्रायणीयश्चोदयनीयश्च ॥ १ ॥

अथ यस्मादातिथ्यं नाम† । अतिथिर्व्वा ऽएष एतस्यागच्छति यत् सोमः क्रीतस्तस्मा ऽएतद्यथा राज्ञे वा ब्राह्मणाय वा महोक्षं वा महाजं वा पचेत्तदह मानुषः हविर्देवाना मेव मस्मा ऽएतदातिथ्यं करोति ॥ २ ॥

तदाहुः । पूर्व्वोऽतीत्य गृह्णीयादिति यत्र वा ऽअर्हन्त मागतं नापचायन्ति‡ क्रुध्यति वै स तत्र तथा ह्यापचितो भवति ॥ ३ ॥

तद्वा ऽअन्यतर एव व्विमुक्तः स्यात् । अन्यतरोऽविमुक्तोऽथ गृह्णीयात् स यदन्यतरो व्विमुक्तस्तेनागतो यदन्यतरोऽव्विमुक्तस्तेनापचितः ॥ ४ ॥

---

* 'मेते'–इति ग, घ ।

† 'नाम'–इति ग, ख ।

‡ 'नापचायन्ति'–इति क, ख ।

तद् तथा न कुर्यात् । विमुच्यैव प्रपाद्य गृह्णीयाद् यथा वै देवानां चरणं तद्वा ऽअनु मनुष्याणां तस्मान् मानुषे यावन् विमुञ्चते नैवास्मै तावदुदकं हरन्ति नापचितिं कुर्वन्त्यनागतो हि स तावद्भवत्यथ यदैव विमुञ्चतेऽथास्मा ऽउदकं हरन्त्यथापचितिं कुर्वन्ति तर्हि हि स ऽआगतो भवति तस्माद्विमुच्यैव प्रपाद्य गृह्णीयात् ॥ ५ ॥

स वै सन्त्वरमाण इव गृह्णीयात् । तथा ह्यापचितो भवति तत्पत्न्यन्वारभते पर्युह्यमाणं वै यजमानोऽन्वारभतेऽथाच पत्न्युभयत एवैतन्मिथुनेनान्वारभेते यत्र वा ऽअर्हन्नागच्छति सर्वगृह्या इव वै तत्र चेष्टन्ति तथा ह्यापचितो भवति ॥ ६ ॥

स वा ऽअन्येनैव ततो यजुषा गृह्णीयाद् । येनो चान्यानि हवींष्येकं वा ऽएष भागं क्रीयमाणोऽभिक्रीयते छन्दसा मेव राज्याय छन्दसां साम्राज्याय तस्य छन्दांस्यभितः साचयानि यथा राज्ञोऽराजानो राजकृतः सूतग्रामण्य एव मस्य छन्दांस्यभितः साचयानि ॥ ७ ॥

न वै तदवकल्पते । यच्छन्दोभ्य इति केवलं गृह्णीयाद्यत्र वा ऽअर्हते पचन्ति तदभितः साचयोऽन्वाभक्ता

भवन्त्युराजानो राजकृतः सूतग्रामण्यस्तस्माद्युचैवैतस्यै गृह्णीयात्तदेव छन्दांस्यन्वाभजेत् ॥ ८ ॥

स गृह्णाति। अग्नेस्तनूरसि विष्णवे त्वेत्यग्निर्वै गायत्री तद्गायत्रीं मन्वाभजति ॥ ९ ॥

सोमस्य तनूरसि विष्णवे त्वेति। क्षत्रं वै सोमः क्षत्रं त्रिष्टुप् तत् त्रिष्टुभ मन्वाभजति ॥ १० ॥

अतिथेरातिथ्य मसि विष्णवे त्वेति*। सोऽस्योद्धारो यथा[†] श्रेष्ठस्योद्धार एव मस्यैषु कृते छन्दोभ्यः ॥ ११ ॥

श्येनाय त्वा सोमभृते विष्णवे त्वेति। तद्गायत्रीं मन्वाभजति सा यद्गायत्री श्येनो भूत्वा दिवः सोम माहरत् तेन सा श्येनः सोमभृत् तेनैवैना मेतद्वीर्येण द्वितीय मन्वाभजति ॥ १२ ॥

अग्नये त्वा रायस्पोषदे विष्णवे त्वेति। पशवो वै रायस्पोषः पशवो जगती तज्जगती मन्वाभजति ॥ १३ ॥

अथ यत्पञ्च कृत्वो गृह्णाति। संवत्सरसम्मितो वै यज्ञः पञ्च वा ऽऋतवः संवत्सरस्य तं पञ्चभिराप्नोति तस्मात्पञ्चकृत्वो गृह्णात्यथ यद्विष्णवे त्वा विष्णवे त्वेति गृह्णाति विष्णवे हि गृह्णाति यो यज्ञाय गृह्णाति ॥ १४ ॥

---

* 'त्वेति'—इति ग, घ। † 'यथा'—इति ख।

नवकपालः पुरोडाशो भवति। शिरो वै यज्ञस्यातिथ्यं नवाक्षरा वै गायत्र्यष्टौ तानि यान्यन्वाह प्रणवो नवमः पूर्व्वार्द्धो वै यज्ञस्य गायत्री पूर्व्वार्द्धं ऽएष यज्ञस्य तस्मान्नवकपालः पुरोडाशो भवति ॥ १५ ॥

कार्ष्मर्य्यमयाः परिधयः। देवा ह वा ऽएतं व्वनस्पतिषु राक्षोघ्नं ददृशुर्य्यत्कार्ष्मर्य्यᳬ शिरो वै यज्ञस्यातिथ्यं नेच्छिरो यज्ञस्य नाष्ट्रा रक्षाᳬसि हिनसन्निति तस्मात् कार्ष्मर्य्यमयाः परिधयो भवन्ति ॥ १६ ॥

आश्ववालः प्रस्तरः। यज्ञो ह देवेभ्योऽपचक्राम सोऽश्वो भूत्वा पराङावर्त्त तस्य देवा अनुहाय व्वालानभिपेदुस्तानालुलुपुस्तानालुप्य साहिᳬ सञ्चासुस्तत एता ओषधयः समभवन् यदश्ववालाः शिरो वै यज्ञस्यातिथ्यं जघनार्द्धो व्वाला ऽउभयत एवैतद्यज्ञं परिगृह्णाति यदाश्ववालः प्रस्तरो भवति* ॥ १७ ॥

ऐक्षव्यौ व्विधृती। नेदहिंय प्रस्तरस्य संलुभ्यातां† ऽइत्यथोत्पूयाज्यᳬ सर्व्वाण्येव चतुर्गृहीतान्याज्यानि गृह्णाति न ह्यत्रानुयाजा भवन्ति ॥ १८ ॥

---

* 'भवति'–इति ग, घ।

† 'संलुभ्यते'–इति ख, डा॰–वेबरवृत्य। 'संलुभ्यात'–इति सायणसम्मत'–इति डा॰–वेबरः।

आसाद्य हवींष्यग्निं मन्थति। शिरो वै यज्ञस्यातिथ्यं जनयन्ति वा ऽएन मेतद्यन्मन्थन्ति शीर्षतो वा ऽअग्रे जायमानो जायते शीर्षत एवैतदग्रे यज्ञं जनयत्यग्निर्वै सर्व्वा देवता अग्नौ हि सर्व्वाभ्यो देवताभ्यो जुह्वति शिरो वै यज्ञस्यातिथ्यꣳ शीर्षत एवैतद्यज्ञꣳ सर्व्वाभिर्देवताभिः समर्द्धयति तस्मादग्निं मन्थति* ॥ १९ ॥

सोऽधिमन्थनꣳ शकल मादत्ते। अग्नेर्ज्जनित्र मसीत्यत्र ह्यग्निर्ज्जायते तस्मादाहाग्नेर्ज्जनित्र मसीति† ॥ २० ॥

अथ दर्भतरुणके निदधाति। वृषणौ स्थ ऽइति तद्यावेवेमौ स्त्रियै साकञ्जावेतावेवैतौ ॥ २१ ॥

अथाधरारणिं निदधाति। उर्व्वश्यसीत्यथोत्तरारण्याज्यविलापनी मुपस्पृशत्यायुरसीति ता मभिनिदधाति पुरूरवा ऽअसीत्युर्व्वशी वा ऽअप्सराः पुरूरवाः पतिरथ यत्तस्मान्मिथुनादजायत तदायुरेव मेवैष एतस्मान्मिथुनाद् यज्ञं जनयत्यथाहाग्नये मथ्यमानायानुब्रूहीति ॥ २२ ॥

स मन्थति। गायत्रेण त्वा छन्दसा मन्थामि त्रैष्टुभेन त्वा छन्दसा मन्थामि जागतेन त्वा छन्दसा मन्थामीति तं वै छन्दोभिरेव मन्थति छन्दाꣳसि मथ्यमानायान्वाह

---

* 'मथ्यति'–इति ग, घ। † 'मसोति'–इति ग, घ।

छन्दाꣳस्येवैतद्यज्ञ मन्वायातयति यथाम मादित्यꣳ रश्मयो जातायानुब्रूहीत्याह यदा जायते प्रह्रियमाणायेत्यनुप्रहरन्* ॥ २३ ॥

सोऽनुप्रहरति । भवतन्नः समनसौ सचेतसावरेपसौ । मा यज्ञꣳ हिꣳसिष्टं मा यज्ञपतिं जातवेदसौ शिवौ भवत मद्य न इति शान्तिमेवाभ्या मेतद्वदति यथा नान्योऽन्यꣳ हिꣳस्याताम् ॥ २४ ॥

अथ स्रुवेणोपहत्याज्यम् । अग्नि मभिजुहोत्यग्नावग्निश्चरति प्रविष्ट ऋषीणां पुत्रोऽभिशस्तिपावा । स नः स्योनः सुयजा यजेह देवेभ्यो हव्यꣳ सद मप्रयुच्छन्त्स्वाहेत्याहुत्यै वा ऽग्नु मजीजनत तु मेतयाहुत्याप्रैषीत्तस्मादेव मभि जुहोति ॥ २५ ॥

तद्विडान्तं भवति† । नानुयाजान्यजन्ति शिरो वै यज्ञस्यातिथ्यं पूर्वार्द्धो वै शिरः पूर्वार्द्ध मेवैतद्यज्ञस्याभिसꣳस्करोति‡ स यद्वानुयाजान्यजेद्यथा शीर्षतः पर्याहृत्य पादौ प्रतिदध्यादेवं तत् तस्माद्विडान्तं भवति नानुयाजान्यजन्ति ॥ २६ ॥ २ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [४. १.] ॥

---

* 'प्रहरन्'-इति ग, घ। † 'भवति'-इति ग, घ.।

‡ 'मुञ्चतोमि'-इति क, ख, ब्रा०-वेदार्थप्रकाश।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे, तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

आतिथ्यस्य प्रायणीयानन्तर्यं विधत्ते— "शिरो वै यज्ञस्यातिथ्य मिति"[1] । व्याख्यात मिदम् ॥ १ ॥

यत्सम्बन्धादिदं हविरातिथ्यम्, तस्य सोमस्य कथ मतिथित्व मिति निर्वचनप्रदर्शनद्वारेण तद्दर्शयति— "अथ यस्मादातिथ्य नामेति । यस्मान्निमित्तादातिथ्य मिति हविषो नाम, अत उच्यत इति शेष । 'एतस्य' यजमानस्य वसतिं य 'अतिथि' सन् यस्मात् 'आगच्छति', न विद्यते प्रतिनियता तिथिर्यस्य, सोऽतिथि-रित्यर्थ । तस्मात् अतिथये सोमाय 'एतद्' हवि निरूप्यत इत्यातिथ्य नाम सम्पन्नम् । अतिथित्व मुपजीव्यातिथ्य मवश्य कर्त्तव्य मित्याह— "यथा राज्ञ इति । "राज्ञे वा ब्राह्मणाय वेति । राज्ञ "गौर्मधुपर्कं स्यात् स्नातकायोपस्थिताय राज्ञे वा"-इति-स्मृते[2] सिद्ध । ब्राह्मण श्रोत्रियोऽभिमत । "महोक्ष वा महाजं वा श्रोत्रियायोपकल्पयेत्"-इति-स्मृते[3] । 'तदह मानुषम्' आतिथ्य मिति शेष । "हविर्देवाना मिति । देवानां हविरेवातिथ्य मित्यर्थ । "एव मस्मा एतदिति । दार्ष्टान्तिकम् ॥ २ ॥

१— का० श्रौ० सू० ८ १ १ ।
२— आप० ध० सू० २ ८ ८ इत्यत्र ।
३— याज्ञ० स्मृ० १ १०९ ।

"तदाहुः पूर्वोऽतीत्य गृह्णीयादित्यादि। सोमम् 'अतीत्य' पृष्ठतः कृत्वा, स्वयं ततः 'पूर्वः' सन् पूर्वं मागत्य हविः 'गृह्णीयात्'। विपक्षबाधपुरस्सरं हविर्ग्रहणं प्रशंसति— "यत्र वा अर्हन्त मागतं नापचायन्तीति। 'अर्हन्तं' पूज्यं गृहम् 'आगतम्' आगतमात्रं 'न अपचायन्ति'। चायतेर्लट्यडभावश्छान्दसः[१]। पूजां न कुर्युः, 'सः' 'तत्र' तस्मिन्नपचितिविषये 'क्रुध्यति'। 'तथा ह' तथा सति सोमप्रवेशात् प्रागेव हविर्ग्रहणे सति 'अपचितो भवति' ॥ ३ ॥

अपचितिश्च द्वेधा सम्भवति,— अन्यतरानडुद्विमोकानन्तरम्, उभयविमोकानन्तरञ्च; तत्रान्यतरविमोकानन्तरपक्ष मुपन्यस्यति— "तदा अन्यतर एवेति[२]। एतदेवोपपादयति— "स यदन्यतरो विमुक्तस्तेनागत इति। तथा हि लोके यानादविमोके सति आगमननिश्चयो न भवेत्; इह त्वन्यतरानडुद्विमोकेन तन्निश्चयो भवति, अन्यतरस्याविमोके तदागमनात् प्रागेव सा कृता स्यात् ॥ ४ ॥

"तदु तथा न कुर्यादिति। इदानीं स्वाभिमतं पक्ष माह— विमुच्यैव प्रपाद्य गृह्णीयादिति। 'विमुच्यैव' उभावपीत्यर्थः। एक-तरं विमोच्यापि अन्यतरस्याविमोकादनागमनं सम्भाव्येत। 'प्रपाद्य' सोमं शालां प्रवेश्य। लौकिकातिथ्यदृष्टान्तबलेन श्रौतस्यातिथ्यस्य निर्वापकालं प्रतिपिपादयिषुरुभयविमोकपक्षं समर्थयते— "यथा

१— 'चाय' भा० उभ० ८८० धा०। पा० ३, ४, ९४सूत्रेण प्राप्तोऽट्।
२— का० श्रौ० सू० ८, १, ३।

वै देवानां चरण मिति। 'यावत् न विमुञ्चते' प्रयाणसाधन यानादिक न परित्यजति। स्पष्ट मन्यत् ॥ ५ ॥

"स वै सन्त्वरमाण इति[1]। सन्त्वराया अभावे अनादर प्रतिभाति, अतस्त्वरया गृह्णीयात्। निर्वापे पत्न्यन्वारम्भ विधाय प्रशंसति— "तत् पत्न्यन्वारभते पर्युह्यमाण वै यजमान इति। 'तत्' तेन आदौ परिवहनकाले यजमानान्वारम्भणेन, 'अथ' सोमार्थ हविर्निर्वापकाले 'उभयत' उभयो पार्श्वयोरपि 'मिथुनेनान्वारभेते'। जायापतीमिथुनमध्ये एकस्यारम्भे अपरस्य तदविनाभूतस्यापि सिद्धत्वादित्यभिप्राय। "यत्र वा अर्हन्नित्यादि।'सर्वगृह्या इव' गृहे स्थिता, सर्वे पदार्था अत्यर्थं मनिर्ग्राह्या, ते सर्वगृह्या, 'तत्र' तस्मिन् आगमने निमित्ते सति, तादृशास्तिष्ठन्ति ॥ ६ ।

"स वा अन्येनेत्यादि। 'तत' तस्मात्, प्राकृतान्निर्वापमन्त्रात् 'अन्येन यजुषा' "अग्नेस्तनूरसि"—इत्यादिना[2]। तत इत्यस्यार्थं माह— "येनो चेति। मन्त्रान्यत्वे कारण माह— "एक वा एष भाग मिति। 'एष क्रीयमाण' आतिथ्येन प्यायमान सोम 'एक' समान 'भागम्' 'अभि लक्ष्य 'क्रीयते', 'छन्दसा' राज्य सामाज्य च प्राप्नोति, तथा'सम्पादनायेत्यर्थ'। कथ छन्दस्सम्बन्ध इति, तत्राह— "तस्य छन्दांसीति। 'अभित साचयानि' पुर पश्चाच्च सहागन्तार प्रधानपुरुषा इत्यर्थ। "यथा राज्ञोऽराजान"—इत्यत्र अराजान

१— का० श्रौ० सू० ८. १. २ ख।
२— वा० सं० ५. १ १।

इत्यकारप्रश्लेषः । ते के ? 'राजकृतः' राजत्वसम्पादकाः पट्टाभिषेकस्य[1] कर्त्तारः, 'सूतग्रामण्यः' सूतश्रेष्ठाः ॥ ७ ॥

निर्वापे समप्राधान्यपक्षं दूषयित्वा असमस्यैव निर्वाप माह— "न वै तदवकल्पत इत्यादिना । अय मर्थः । यदि प्रधानस्योपसर्जनानाञ्च सदृशीं प्रतिपत्तिं कुर्यात्, तदा प्रधानस्य प्रतिपत्तिर्न कृता स्यात्, अतो यथा प्रधानस्यामन्त्रणे सति अप्रधाना अप्यनाहूता एव त मनुगच्छन्ति, एवं सोमार्थनिर्वापेण छन्दसा मपि प्रसङ्गसिद्धेरन्वाभजनं सिद्ध मिति सोमस्यैव निर्वापं कुर्यादित्यर्थः ॥८॥

हविर्ग्रहणे मन्त्रं विधत्ते— "स गृह्णात्यग्नेस्तनूरसीति[2] । हे निरुप्यमाणनीहिपदार्थ ! त्वम् 'अग्नेः' 'तनूरसि' स्वं शरीरं भवसि । शरीरोपचयहेतुत्वाद्वा तनूवदाच्छादकत्वाद्वा तनूत्वम् । "यो वै विष्णुः सोमः स इति श्रुतेः[3], सवनत्रयव्यापित्वाद्वा सोमो विष्णुः[4], अतो 'विष्णवे त्वा' इति सोमस्य विष्णुत्वेन निर्देश उपपद्यते । अथवा "विष्णवे हि गृह्णाति यो यज्ञाय गृह्णाति"— इति श्रुतेः[5] त्वां यज्ञाय गृह्णामीत्यर्थः । मन्त्रगत मग्निपदं गायत्र्यन्वाभक्तिसाधनत्वेन प्रशंसति— "अग्निर्वै गायत्रीत्यादिना । अग्नेर्गायत्रीरूपत्वं प्रजापतिमुखात् सहोत्पन्नत्वात् ·द्रष्टव्यम् । "त

१— 'पटभिषेकस्य'–इति ङ, च । २— वा० सं० ५. १. १ ।

३— इहैव पुरस्तात् (३ अ० ४ ब्रा० २१ क०) १८७ पृ० द्रष्टव्यम् ।

४— "ययेमं विष्णुं त्रेधा व्यभजन्त"–इत्यादि ब्राह्मण मुपरिष्टाद् (शत० १४. १. १. १५—२०) द्रष्टव्यम् ।

५— इहैवोपरिष्टात् (२११ पृ० १४ कण्डी द्रष्टव्या ।

मग्निर्देवतान्वसृज्यत गायत्रीच्छन्द."—इति[1] हि श्रूयते । एव मुत्तरमन्त्रवाक्यान्यपि व्याख्येयानि ॥ ८ ॥

"सोमस्य तनूरसीत्यादि[2] । सोमस्यात्मत्वेन साक्षाच्छरीरोपचयहेतुत्वात् तनूत्वम् । सोमस्य राज्ञ' छत्रत्व मयकदुक्तम् । प्रजापतेरसौ ब्राह्मणाश्च राजन्येन सह चिवृभोऽयुत्पत्ते[3] छत्रत्वम् ॥१०॥

"अतिथेरातिथ्य मसीति[4] । अत्रातिथिशब्दस्य तात्पर्य माह—"सोऽस्योद्धारो यथा श्रेष्ठस्येति । उद्ध्रियते असाधारण्येन विभज्यत इत्युद्धार. प्रतिनियतभागः ॥ ११ ॥

पुनरपि गायत्र्या अन्वाभजनरूपतया श्येनशब्द प्रशसति—"श्येनाय त्वेति[5] । श्येनरूप माप्याय सोमाहरणाद् गायत्री सोमभृत् श्येनः । एतदेव दर्शयति— "सा यद् गायत्री श्येनो भूत्वेति । 'तेनैव वीर्येण' हेतुना 'एनां' गायत्रीं 'द्वितीय' भागं प्रति 'अन्वाभजति' अध्वर्युः, एतद्भागपाठेनेत्यर्थः ॥ १२ ॥

"अग्नये त्वेति[6] । 'अग्नये' अङ्गनादिगुणविशिष्टाय, 'रायस्पोषदे' धनपोषप्रदात्रे, 'विष्णवे' सोमाय, हे हवि ! 'त्वा' त्वां गृह्णामीत्यर्थ' । जगत्यन्वाभजनरूपतया मन्त्रभाग प्रशसति— "पशवो वै रायस्पोष इति । वर्द्धमानधनरूपत्व पशूना मेवेति 'पशवो वै रायस्पोषः' इत्युक्तम् । पशूनां जगतीत्व जगत्या सोमाहरणसमये

१— तै० स० ७ १. १ ६ । २— वा० स० ५ १. २ ।
३— तै० स० ७ १. १ ७ । ४— वा० स० ५ १. ३ ।
५— वा० स० ५ १ ४ । ६— वा० स० ५ १ ५ ।

'ऐन्द्रयौ' कर्त्तव्ये इत्यर्थः[१]। "अथोत्पूयाज्य मित्यादि। उत्पवन प्रकृतिवत् कर्त्तव्यम्।·'सर्वाण्येव' जुहूपभृद्ध्रुवाख्येषु पात्रेषु गृह्यमाणानि 'आज्यानि', 'चतुर्गृहीतानि' एव कुर्यात्। प्रकृतिवदेवेतरयोश्चतुर्गृहीतत्व सिद्धम्। अत उपभृति अष्टगृहीतत्वनिवृत्त्यर्थ मेवाभिधानम्। तत्र चतुर्गृहीतत्वे उपपत्ति श्रुतिरेवाह— "न ह्यत्रानुयाजा भवन्तीति ॥ १८ ॥

"आसाद्य हवींष्यग्नि मन्थतीति[२]। आतिथ्याया मेवाग्निमन्थने को विशेष इत्यत आह— "शिरो वै यज्ञस्येति। "जनयन्ति वा एत मेतद् यन्मन्थन्तीति। 'एतत्' एतेन मन्थनजातेनाग्निना यज्ञनिष्पत्तिदर्शनादग्न्युत्पादन मेव यज्ञोत्पादनम्। प्रकारान्तरेणातिथ्याया मग्निमन्थन प्रशंसति— "अग्निर्वै सर्वा देवता इति। सोमयागस्य शिरोभूताया मातिथ्याया सर्वदेवतामयस्याग्नेरुत्पादनेन सर्वासा मपि देवताना मुत्पत्तेर्यज्ञमारम्भ एव, सर्वैर्देवैर्यज्ञ मसृष्टु कारितवान् भवति ॥ १९ ॥

'सोऽधिमन्थन शकल मिति[३]। यूपतक्षणोत्पन्नोऽधरारण्या अध'स्थाप्यमान शकल 'अधिमन्थनशकल', यस्योपरि मथ्यते,· त मादत्ते। तत्र मन्त्र— "अग्नेर्जनित्र मसीति[४]। हे शकल! त्वम् 'अग्नेः' 'जनित्रम्' उत्पादकम् 'असि'। कथ मस्य जनित्रत्व मिति,

---

१— तै० स० ६ २ १ अनुवाक सर्वोऽप्यत्र द्रष्टव्य ।
२— का० श्रौ० सू० ८ १.१७, एतत्पूर्व मप्येवम ५ १ २७।
३— का० श्रौ० सू० ५ १.२८।
४— वा० स० ५ ७ १।

तथाह— "अत्र ह्यग्निरिति। 'अत्र' अधरारणिव्यवहिते प्रकर्षे इत्यर्थः ॥ २० ॥

"अथ दर्भतरुणके इति[1]। 'दर्भतरुणके' कोमलौ परस्परसदृशौ दर्भौ, तौ अधो निदध्यात्। "वृषणौ स्थ"—इति[2] तत्र मन्त्र। हे दर्भौ। युवा 'वृषणौ' अभिमतफलवर्षकौ भवथ इति तस्यार्थः। तौ प्रशंसति— "तद्यावेवेमौ स्त्रियै साकञ्जावेतावेवैताविति। 'स्त्रियै' स्त्रियाः सकाशात् 'साकञ्जौ' सहोत्पन्नौ 'याविमौ' परस्परसदृशौ पुत्रौ 'एतौ' दर्भौ, 'एतावेव युगलौ पुत्रावेव। रूपकोपन्यासेना-त्यन्तसादृश्य मभिमत मिति द्रष्टव्यम् ॥ २१ ॥

"अथाधरारणि मिति[3]। तत्राधरारणिनिधाने मन्त्र — "उर्वश्य-सीति[4]। हे अधरारणे! त्वम् 'उर्वशी' भवसि। आज्य विलाप्यते यस्यां सा आज्यविलापनी स्थाली, ताम् उत्तरारण्या सस्पर्शं कुर्यात् 'आयुरसीति' मन्त्रेण[5]। ता मुत्तरारणिं 'पुरूरवा असीति'[6] तस्या उपरि निदध्यात् ॥

अरण्योराज्यविलापन्याश्च यदुर्वश्याद्यात्मकत्वम्, तत् त्रय प्रशंसितु पुरावृत्तदृष्टान्त माह— "उर्वशी वा अप्सरा इत्यादि। 'उर्वशी अप्सरा.' पत्नी अभवत्, 'पुरूरवा' 'पति' अभवत्, तस्मात् मिथुनात्' 'आयु' नाम पुत्र 'अजायत'। एतत् सर्वं मये समा-

---

१— का० श्रौ० सू० ५ १ २९। २— वा० स० ५. २ २।
३— का० श्रौ० सू० ५ १. ३०, ३१। ४— वा० स० ५. २. ३।
५— वा० स० ५ २ ४। ६— वा० स० ५ २ ५।

आहृतत्वाद् द्रष्टव्यम्। तथा च तैत्तिरीयकम्— "सा पशुभिश्च दीक्षया चागच्छदिति"[1] ॥ १३ ॥

प्रकृतो ऋतुकृत्वो ग्रहणादत्रापि चोदकतस्तत्प्राप्तौ पञ्चधर्म्यां विधाय प्रशंसति— "अथ यत् पञ्चकृत्व इति"[2]। यज्ञस्य संवत्सर-सम्मितत्व गवामयनादिसत्ररूपस्य यज्ञस्य संवत्सरसाध्यत्वाद्वा[3], संवत्सरात्मकप्रजापतिसम्मितत्वाद्वा[4], "द्वादशाग्निष्टोमस्य स्तोत्राणि"—इति[5]श्रुतेस्तद्गतसंख्यया संवत्सरसाम्याद्वा[6] द्रष्टव्यम्। ग्रहणमन्त्रेषु[7] सर्वत्र विष्णुशब्दोपादानं प्रशंसति— "अथ यद् विष्णवे त्वा विष्णवे त्वेति। यत्र यत्र हविर्गृह्यते, तत्र तत्र यज्ञार्थत्वनियमात् सोमस्य हविष्ट्वेन यज्ञार्थत्वात् सर्वत्र 'विष्णवे विष्णवे' इति ग्रहणं युक्तमित्यर्थः ॥ १४ ॥

'नवकपाल पुरोडाश इति'[8]। नवसु कपालेषु संस्कृतो नव-कपालः। नवकपालस्यानिष्पार्थत्वमाह— 'शिरो वा इति। "यान्यष्टाविति। 'यानि' अक्षराणि अनुक्रमेण उच्चारणकाले भूते, तान्यष्टौ भवन्ति, प्रयोगकाले "प्रणवष्टे"—इति[9] प्रयुज्यमान

१— तै० सं० ६ १ ६ ४। २— का० श्रौ० सू० ८ १ ४ द्रष्टव्यम्।
३— ऐ० ब्रा० ४ ५ ३। तै० सं० ७ ४ ७, ५, १। ता० ब्रा० ४ १।
४— ऐ० ब्रा० २ ७ ७। ५— ऐ० ब्रा० ३ ४ १।
६— बहिष्पवमानं, माध्यन्दिनपवमानं, आर्भवपवमानं, चत्वारि आज्यस्तोत्राणि, चत्वारि पृष्ठस्तोत्राणि, एकं यज्ञायज्ञीयं स्तोत्रमिति।
७— वा० सं० ५ १ १—५। ८— का० श्रौ० सू० ८ १ २।
९— पा० सू० ८ २ ८९।

'प्रणव' एव 'नवम', "गायत्र प्रातस्सवनम्"—इतिश्रुते 'यज्ञस्य पूर्वार्द्धो गायत्री', 'तस्माद्' गायत्र्यानुगुण्याय 'नवकपाल' कर्त्तव्य' ॥ १५ ॥

"कार्ष्मर्यमया परिधय इति[1]। 'कार्ष्मर्य' भद्रपर्णी, तन्मया एव 'परिधय' कर्त्तव्या । प्रकृतौ पलाशवैकङ्कतादीना मैच्छिकत्वाद्दच नियमविधि । "देवा ह वा इत्यादि कार्ष्मर्यमयत्वस्योपपादनम् ॥ १६ ॥

"आश्ववाल प्रस्तर इति[2]। आश्ववालत्व तन्नामनिर्वचनद्वारेण प्रशसति— "यज्ञो ह देवेभ्य इति । 'तान्' आश्ववालान् 'आलुलुपु' "लुपम्ल छेदने"[3] चिच्छिदु । 'माद्वै मन्यासु' एकीकृत्य सम्यग् भूमौ प्रचिचिपु । तेभ्य. ता 'एता' अश्ववालाख्या 'ओषधय' सञ्जाता । आश्ववालाना मातिथ्येष्टियोग्यत्व माह— "शिरो वै यज्ञस्यातिथ्य जघनार्द्धो वाला इति । आतिथ्यस्य सोमात् प्रथम मनुष्ठेयत्वेन शिरस्त्वात् तस्यादावनुष्ठितत्वात् जघनार्द्धावस्थितवालपरिणामरूपस्याश्ववालस्य तत्र प्रयोगे सति आपगतस्य यज्ञस्य 'उभयत' परिग्रह कृतो भवति ॥ १७ ॥

"ऐक्षवौ विधृती इति[4]। बर्हि प्रस्तरयोरन्तराले तिर्यक् प्रसार्यमाणौ दर्भौ 'विधृती', ते अत्र इक्षुपत्ररूपे स्याताम् । 'सलुभ्यात्' पञ्चमलकार' । सलोभन माकुलीभावो मिश्रणम्, तस्माद्

१— का॰ श्रौ॰ सू॰ ८ १ १० । २— का॰ श्रौ॰ सू॰ ८ १ १३ ।
३— तु॰ उ॰ १११ धा॰ । ४ — का॰ श्रौ॰ सू॰ ८ १ १४ ।

भाष्यते— "उर्वशी ह्याप्सराः पुरूरवस मैलं चकम इति[1]। "एव मेवैषः"-इति दार्ष्टान्तिकाभिधानम्। 'यज्ञं जनयति' यज्ञसाधनत्वाद् यज्ञ मित्युच्यते। 'अथ' अरण्योरासादनानन्तरम् "अग्नये मथ्यमानायानुब्रूहि" 'इति' होतारम् 'आह' ॥ २२ ॥

समन्त्रकं मन्थनं विधत्ते— "स मन्थतीति[2]। "गायत्रेण त्वा छन्दसेत्यादि[3]। "तं वै छन्दोभिरेवेति। यद्यपि अन्यैः साधनैः मन्थति, तथापि "गायत्रेण त्वा छन्दसा"—इत्यादिमन्त्रसामर्थ्येन छन्दोभिरेव साधनैः मन्थनं कृतवान् भवतीत्यर्थः[4]। अस्त्वेवम्, छन्दसां किम्फलं जात मित्यस्या आशङ्कायाः फलं वक्ष्यति— "छन्दांस्येवैतद्यज्ञ मन्वायातयतीति। छन्दसा मनुप्रवेशनं न केवलं छन्दोलिङ्गकैर्मन्त्रैर्मन्थनाद् भवति, अपि तु तस्मिन् काले होत्रा छन्दसा मनुवचनादपि भवतीत्याह— छन्दांसि मथ्यमानायान्वाहेति। होतेति शेषः। नियमेनानुप्रवेशे दृष्टान्तः— "यथाश्‌मादित्य मिति। 'रश्मयः' अन्वायत्ता इति शेषः। प्रह्रियमाणायेत्यनुप्रहरन्निति[5]। 'प्रह्रियमाणाय' आहवनीये प्रक्षिप्यमाणाय, अनुब्रूहीत्यनुषज्यते ॥ २३ ॥

समन्त्रक मनुप्रहरणं विधत्ते— "सोऽनुप्रहरतीति[6]। "भवतं

१— उपरिष्टात् ११. ५. १. १—१०।
२— का० श्रौ० सू० ५. २. १। ३— का० श्रौ० सू० ५. २. २।
४— वा० सं० ५. २. ५, ६, ७।
५— "शाते शातायेति"—इति का० श्रौ० सू० ५. २. ३।
६— का० श्रौ० सू० ५. २. ४। ७— का० श्रौ० सू० ५. २. ५।

नः''—इत्यादिमन्त्रस्याय मर्थः[1]। हे आहवनीयनिर्मन्थ्यौ, उभावग्नी ! 'नः' अस्माकं 'समनसौ' अस्मदभिमतप्रदानविषये समानमनस्कौ 'भवतम्'। अथवा परस्परं कलह मकृत्वा समनसौ भवतम्। 'समोकसौ' समानस्थानौ, 'अरेपसौ' अपापौ। एवम्भूतौ युवां 'यज्ञं' मदीयं 'मा हिंसिष्टम्'। तथा 'यज्ञपतिं' यजमानं च 'मा हिंसिष्टम्'। हे 'जातवेदसौ' जातप्रज्ञौ ! युवाम् 'अद्य' 'नः' अस्माकं 'शिवः' सुखकरो 'भवतम्'। मन्त्रस्य तात्पर्यं माह—"शान्ति मेवाभ्या मेतद् वदतीति। 'एतत्' मन्त्रवचनम् 'आभ्याम्' अपेक्षितां 'शान्ति मेव' 'वदति', नान्य मर्थ मित्यर्थः। अथ शान्तेः कः प्रसङ्ग इति, तत्राह— "यथा नान्योऽन्य मिति ॥ १४ ॥

अनुप्रहृतेऽग्नौ समन्त्रकं होमं विधत्ते— "अथ स्रुवेणेति[2]। 'उपहत्य' अवदाय 'अग्नि मभि' प्रहृत्य अग्नेरुपरि जुहुयात्। मन्त्रस्याय मर्थः[3]। 'अग्नौ' आहनीये 'अग्निः' निर्मथितः प्रविष्टः सन् 'चरति' इतस्ततो ज्वालाभिः सञ्चरति। कीदृशः ? 'ऋषीणां पुत्रः' मन्त्रेणोत्पद्यमानत्वात्। 'अभिशस्तिपावा' अभिशस्तेर्निन्दातः सकाशात् पाता। "आतो मनिन्"—इति[4] वनिप्। 'सः' तादृशः त्वं 'नः' अस्मदर्थम् इह 'हव्यं' हविः 'सुयज' शोभनेन यागेन यज, सङ्गमयेत्यर्थः। केभ्यः ? 'देवेभ्यः'। कदा ? 'सद्' सदा, सर्वदा। 'अप्रयुच्छन्' अप्रमाद्यन्, उद्दिष्टेषु क मप्यपरित्यज्येत्यर्थः। 'स्वाहा'

१— वा० सं० ५. ३. १।
२— का० श्रौ० सू० ५. २. ६।
३— वा० सं० ५. ४ १।
४— पा० सू० ३ २. ७४।

इद द्रव्य खाङत मस्तु। "आहुत्यै वा एत मिति। 'अजीजनत' उदपात्, अध्वर्यु, 'अप्रैषीत्' तर्पितवान्, भवति ॥ २५ ॥

प्रकृतदर्शपूर्णमासेष्टिवत् समापनप्रसक्तावाह— "तदिडान्त भवतीति[1]। अर्थसिद्धेऽप्युत्तराङ्गनिषेधे पुनर्नित्यानुवादतया दार्ढ्यायानुवदति— "नानुयाजानिति। इडान्तल प्रशसति— "शिरो वै यज्ञस्यातिथ्य मिति। उत्तराङ्गजातस्याननुष्ठान दोषोपन्यासेन समर्थयते— "स यद्वानुयाजान् यजन्तीति। 'यथा' कश्चित् 'शीर्षत' शीर्ष्णि, सार्वविभक्तिकस्तसि[2]। 'पादौ' पर्यादत्य 'प्रतिदध्यात्', 'एव' 'तत्' अनुयाजाद्यङ्गजात मनुष्ठित सद् भवति, आतिथ्यस्य शिरस्त्वात्। तस्मादित्युपसहार ॥ २६ ॥ २ [४. १.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे चतुर्थाध्याये प्रथम ब्राह्मणम् ॥

(अथ द्वितीयब्राह्मणम्)

आतिथ्येन वै देवा इष्ट्वा* तान्त्समुदविन्दत् ते चतुर्द्धा व्यद्रवन्नुन्योन्यस्य श्रिया ऽअतिष्ठमाना अग्निर्व्वसुभिः सोमो रुद्रैर्व्वरुण आदित्यैरिन्द्रो मरुद्भिर्बृहस्पतिर्व्विश्वे-

---

१— का० श्रौ० सू० ८ १ १८। २— पा० सू० ५ ३ १४।
* 'इष्ट्वा'–इति ग, घ।

दैवैरित्यु हैक ऽआहुरेते हु त्वेव ते व्विश्व देवा ये ते चतुर्द्धा व्यद्रवंस्तान्विद्रुतानसुररक्षसान्यनुव्येयुः* ॥ १ ॥

तेऽविदुः । पापीयाꣳसो वै भवामोऽसुररक्षसानि वै नोऽनुव्यवागुर्द्विषद्भ्यो वै रध्यामो हन्त सञ्ज्ञानामहा ऽएकस्य श्रियै तिष्ठामहा ऽइति त ऽइन्द्रस्य श्रिया ऽअतिष्ठन्त तस्मादाहुरिन्द्रः सर्वा देवता इन्द्रश्रेष्ठा देवा ऽइति ॥ २ ॥

तस्माद्‌ ह न स्वा ऋतीयेरन् । य एषां परस्तरा मिव भवति स एनाननुव्यवैति ते प्रियं द्विषतां कुर्व्वन्ति द्विषद्भ्यो रध्यन्ति तस्मान्नर्त्तीयेरन्स यो हैवं विद्वान्नर्त्तीयते ऽप्रियं द्विषतां करोति नु द्विषद्भ्यो रध्यति तस्मान्नर्त्तीयेत ॥ ३ ॥

ते होचुः । हन्तेदं तथा करवामहै यथा न इद मार्प्रदिव मेवाजर्य्यं मसदिति ॥ ४ ॥

ते देवाः† । जुष्टास्तनूः प्रियाणि धामानि सार्द्धꣳ समवदद्दिरे ते होचुरेतेन नः स नानासदेतेन व्विषङ् यो न एतदतिक्रामादिति कस्योपद्रष्टुरिति तनूनप्त्रेव

* 'व्युवेयु'–इति ग, घ ।

† 'देवा'–इति ग, घ ।

शाकल्येति सो* वा ऽअयं पवत ऽएष तनूनपाच्छाकल्य सो यं प्रजानाऽमुपद्रष्टा प्रविष्टस्ताविमौ प्राणोदानौ† ॥ ५ ॥

तस्मादाहुः । मनो देवा मनुष्यस्याजानन्तीति मनसा सङ्कल्पयति‡ तत्प्राण मपिपद्यते प्राणो व्वातं व्वातो देवेभ्य आचष्टे यथा पुरुषस्य मनः ॥ ६ ॥

तस्मादेतदृषिणाभ्यनूक्तम् । मनसा सङ्कल्पयति तद्वातमपि गच्छति । व्वातो देवेभ्य आचष्टे यथा पुरुष ते मन इति ॥ ७ ॥

ते देवाः§ । जुष्टास्तनूः प्रियाणि धामानि सार्द्धं समवदरिरे ते होचुरेतेन नः स नानासदेतेन व्विष्वङ् यो न एतदतिक्रामादिति तद्देवा अप्येतर्हि नातिक्रामन्ति के हि स्युर्यदतिक्रामेयुरन्ततः हि व्वदेयुरेकः ह वै देवा व्रतं चरन्ति सत्य मेव तस्मादेषां जित मनपजय्यं तस्माद्यश एवः ह वा ऽअस्य जित मनपजय्य मेवं यशो भवति य एवं व्विद्वान्त्सत्यं व्वदति तदेतत्तानूनप्त्रं निदानेन ॥ ८ ॥

ते देवाः‖ । जुष्टास्तनूः प्रियाणि धामानि सार्द्धं सम-

---

* 'यो'–इति ख, सायणसम्मतश्च । † 'प्राणोदानो'–इति ग, घ ।
‡ 'सङ्कल्पयति'–इति ग, घ । § 'देवा'–इति ग, घ ।
‖ 'देवा'–इति ग, घ ।

वर्द्धिरेऽथैत ऽआज्यान्येव गृह्णाना जुष्टास्तनूः प्रियाणि धामानि सार्द्धꣳ समवद्यन्त तस्मादु ह न सर्वेणेव समभ्युवेयन्नेन्मे जुष्टास्तन्वः प्रियाणि धामानि सार्द्धꣳ समभ्यवायानिति येनो ह समभ्यवेयान्नास्मै द्रुह्येदिदꣳ ह्याहुर्न सतानूनप्त्रिणे द्रोग्धव्य मिति* ॥ ९ ॥

अथातो गृह्णात्येव† । आपतये त्वा परिपतये गृह्णामीति यो वा ऽअयं पवत ऽएष आ च पतति परि च पतत्येतस्मा ऽउ हि गृह्णाति तस्मादाहापतये त्वा परिपतये गृह्णामीति ॥ १० ॥

तनूनप्त्रे शाक्वरायेति । यो वा ऽअयं पवत ऽएष तनूनप्ता शाक्वर एतस्मा ऽउ हि गृह्णाति तस्मादाह तनूनप्त्रे शाक्वरायेति ॥ ११ ॥

शक्मन ऽओजिष्ठायेति । एष वै शक्मौजिष्ठ एतस्मा ऽउ हि गृह्णाति तस्मादाह शक्मन ऽओजिष्ठायेति‡ ॥१२॥

अथातः समवमृशन्त्येव§ । एतद्ध देवा भूयः समामिर ऽइत्थं नः सोऽमुथासद्यो न एतदतिक्रामादिति तथो ऽएवैत ऽएतत्सममन्त ऽइत्थं नः सोऽमुया सद्यो न एतदतिक्रामादिति ॥ १३ ॥

---

* 'मिति'—इति ग, घ ।
† 'गृह्णात्येव'—इति ग, घ ।
‡ 'ऽओजिष्ठायेति'—इति ग, घ ।
§ 'मृशन्त्येव'—इति ग, घ ।

ते समवमृशन्ति। अनाधृष्ट मस्यनाधृष्यं देवाना मोज इत्यनाधृष्टा हि देवा आसन्ननाधृष्याः सह सन्तः समानं वदन्तः समानं दधाना देवाना मोज इति देवानां वै जुष्टास्तन्वः प्रियाणि धामान्यनभिशस्त्यभिशस्तिपा अनभिशस्तेन्य मिति सर्वाꣳ हि देवा अभिशस्तिं तीर्णा अञ्जसा सत्य मुपगेष मिति सत्यं वदानि मेद मतिक्रमिष मित्येवैतदाह स्विते मा धा इति स्विते* हि तद्देवा आत्मान मदधत यत्समवदन् यत्सत्य मकुर्वस्तस्मादाह स्विते मा धा इति† ॥ १४ ॥

अथ यास्तद्देवाः‡। जुष्टास्तनूः प्रियाणि धामानि सार्द्धꣳ समवदद्रिरे तदिन्द्रे सन्न्यदधतैष वा इन्द्रो य एष तपति न ह वा एषोऽग्रे तताप यथा हैवेद मन्यत् कृष्ण मेवꣳ हैवास तेनैवैतद्वीर्य्येण तपति तस्माद् यदि बहवो दीक्षेरन् गृहपतय एव§ व्रत मभ्युत्सिच्य प्रयच्छेयुः स हि तेषा मिन्द्रभाजनं भवति यद्यु दक्षिणावता दीक्षेत यजमानायैव व्रत मभ्युत्सिच्य प्रयच्छेयुरिदꣳ ह्याहुरिन्द्रो यजमान इति‖ ॥ १५ ॥

---

* 'स्विते'–इति क ।

† 'मा धा इति'–इति ख, 'मा धा इति'–इति ग, 'मा धा इति'–इति घ ।

‡ 'यास्तद्देवा'–इति ग, घ ।   § 'एव'–इति क ।

‖ 'इति'–इति ख, 'इति'–इति ग, घ ।

अथ यास्तद्देवाः*। जुष्टास्तनूः प्रियाणि धामानि साङ्ं समवदद्रिरे तत्साङ्ं सञ्जग्मे तत्सामाभवत्तस्मा-दाहुः सत्यं साम देवजं सामेति ॥ १६ ॥ ३ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [४. २.] ॥

अथ तानूनप्त्रं[1] विधातु माख्यायिका माह— "आतिथ्येन वै देवा इष्ट्वा तान्त्समदविन्ददित्यादिना। पुरा किल देवाः 'आतिथ्येनेष्ट्वा व्यद्रवन्' इति सम्बन्धः। विद्रवणे कः प्रसङ्ग इति तं दर्शयति— "तान्त्समदविन्ददिति। तस्मिन् समये 'तान्' देवान् 'समत्' कलहः 'अविन्दत्' प्राप्तवान्। "सङ्गे समत्सु वृत्रहा"-इत्यादौ[2] समच्छब्दः सङ्ग्रामे प्रसिद्धः। 'ते' देवाः 'चतुर्द्धा' 'व्यद्रवन्' पृथग्भूताः। किमर्थम् ? "अन्योऽन्यस्य श्रियै अतिष्ठमानाः"। 'श्रियै' ज्योतिष्टोमफलरूपायै[3] आत्मनोऽभिप्राय मप्रकाशयन्त', ता मसहमाना इत्यर्थः। "प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च"-इति[4] तिष्ठतेरात्मनेपदम्। "श्लाघह्नुङ्"—इति[5] श्रिया ज्ञापयितु मिष्टत्वाच्चतुर्थी। विद्रवणप्रकार विभज्य दर्शयति— "अग्निर्वसुभि-

* 'यास्तद्देवा'-इति ग, घ।

१— ऐ० ब्रा० १. ४. ७, तै० सं० ६ २ २ १ द्रष्टव्यम्।

२— ऋ० सं० १० १३३ १ द्रष्टव्या।

३— ''अन्योऽन्यस्य श्रियै' ज्योतिष्टोमफलरूपायै, श्रियै वा-'इति छ।

४— पा० सू० १ ३ २३। ५— पा० सू० १ ४ ३४।

रित्यादि। शाखान्तर प्रसिद्धं[1] पञ्चमं गण मुदाहृत्य सोपपत्तिकं पराचष्टे— "इहस्पतिर्विश्वैर्देवैरित्यु हैक आहुरिति। तत्रोपपत्त्यभिधानम्— "एते ह त्वेव ते विश्वेदेवा ये ते चतुर्द्धा व्यद्रवन्निति। 'तान् विद्रुतान्' परस्परं विश्लिष्टान्, असुरराक्षसाद्याय मवसर इति निश्चित्यानुप्राप्ताः ॥ १ ॥

"तेऽविदुरिति। स्पष्टम्। 'असुररक्षमानि वै' 'नः' 'अनुव्यवागुः' अनुगताः। एतेर्लुङि गादेशः[2]। 'द्विषन्तो वै' 'रध्यामः' रध्यतिर्वशगमनकर्मा,[3] वशं प्राप्ता इत्यर्थः। "हन्त मज्ञानामहा इति। शत्रुजयोपायपरिज्ञानहर्षद्योतनार्थो 'हन्त'-शब्दः। "अकर्मकाच्च"-इति[4] सम्पूर्वस्य जानातेरात्मनेपदम्। सङ्गता भवेम, ऐकमत्यं प्राप्नुवामेत्यर्थः। तत्प्रकार माह— "एकस्य श्रियै तिष्ठामहा इति। "त इन्द्रस्य श्रिया अतिष्ठन्तेत्यादि स्पष्टम् ॥ २ ॥

"तस्माद् ह न स्वा ऋतीयेरन्निति। यस्मात् देवानां परविश्लेषात् शत्रूणा मभिभवः प्राप्त, 'तस्माद् ह' तस्मात् खलु कारणात् 'स्वाः' ज्ञातयः परस्परं 'न ऋतीयेरन्' वैमत्येन विश्लिषं न कुर्युः। "ऋतेरीयङ्"[5]। विश्लेषे को दोष इति तत्राह— "य एषां परस्तरा मिव भवतीति। 'यः' शत्रुः 'एषां' विश्लिष्टानां 'परस्तरा मिव' अत्यन्तदूरदेशस्थो 'भवति', 'सः' 'एतान्' शत्रून् विश्लिष्टान् 'अनुव्यैति' अनुप्रविशति। तस्मात् 'द्विषताम्' अवकाश-

१— तै० स० ६. २. २. १ द्रष्टव्यम्। २— पा० सू० २. ४. ४५।
३— निरु० ४. ६. ३। ४— पा० सू० १. ३. २६।
५— पा० सू० ३ १. २९।

प्रदानेन स्वय मेव 'प्रियं कुर्वन्ति', स्वयं यद् 'द्विषद्भ्यः' ग्रत्रुभ्यो 'रध्यन्ति' वशं प्राप्नुवन्ति, 'तस्मात्' 'न स्तीयेरन्' भेदं न गच्छेयु। उक्तार्थस्य कश्चित् पुरुषार्थे नियम विधत्ते— "स यो हैव विद्वानिति। यः कश्चिदेव वृत्तान्तं देवेषु मनुष्येषु च दृष्ट जानन् 'न स्तीयते' भेदं न गच्छेत्। अथवा परैरुत्पादितो ज्ञातिभेद एवंविदि न प्रवर्त्तत इत्यर्थः। अत एव 'द्विषताम्' अपि 'अप्रियं करोति'; तत्रवेशावकाशस्यासम्भवात्। 'न द्विषद्भ्य' 'रध्यति' वशं याति। 'तस्मात्' विद्वान् 'न स्तीयेत' ॥ ३ ॥

"ते होचुर्हन्तेद तथा करवामहै, यथा न इद माप्रदिव मेवाजर्य मसदितीति। 'यथा' 'न' 'इदम्' ऐकमत्यं कर्म 'आ प्रदिवम् एव' द्युलोकावस्थित्यवसानम् 'अजर्यम्'। "अजर्यं सङ्गतम्"-इत्यनेन[1] निपात्यते, अविनाश्यम्[2] 'असत्' भवेत्, 'तथा करवामहै' 'इति' उक्तवन्तः ॥ ४ ॥

अनन्तरम्— "ते देवा इति। 'ते देवाः' 'जुष्टाः' प्रियभूताः 'तनूः' स्वस्वमूर्त्तीः। अस्य व्याख्यानम्— "प्रियाणि धामानीति। अभिमतानि भोगायतनानि 'सार्द्धम्' एकत्र, 'समवदद्रिरे' विभज्य स्थापितवन्त.। तस्मिन् काले एव मब्रुवन्— 'एतेन' स्थापितेन शरीरेण 'नः' अस्माकं मध्ये 'सः' समयातिक्रमकारी 'नाना' 'असत्' विना भवेत्। एतदेव व्याचष्टे— "एतेन विष्वङिति। 'विष्वङ्' सर्वतो भवेत्, विशीर्णो भवत्वित्यर्थः। तच्छब्दार्थं माह—

१— पा० सू० ३. १. १०५।
२—'अविनाशि'-इति क।

"यो न एतदतिक्रामादिति। 'एतत्' सङ्केतकर्म 'अतिक्रामात्' अतिक्रामेत्। "कस्योपद्रष्टुरिति। 'उपद्रष्टा' साक्षी, 'कस्य'? तस्य पुरस्तादिदं भवेदिति शेषः। एवं प्रश्न मुपगम्य तैरेवेद मुत्तर मुक्तम्— "तनूनप्त्रेव शाक्करस्येति। तन्वो देहस्य न पातयिता रचको देवः 'तनूनप्ता'[१]। अथवा सर्वतनूरात्मा प्रजापतिः, तस्या-काशः पुत्रः, तत्पुत्रो वायुरिति सः 'तनूनप्ता'। स च 'शाक्करः' शक्तः सर्वं कर्त्तुम्। तस्य पुरस्तादित्यर्थः। सः क इति, तं विशिनष्टि— "यो वा अयं पवत इति। 'योऽयं' 'पवते' गच्छति, वायुरित्यर्थः[२]। वाह्यस्य वायोः पुरुषचित्तद्रष्टृत्वं कथं घटत इति, तत्राह— "सोऽयं प्रजाना मुपद्रष्टा प्रविष्ट इति। प्रविष्टश्च कथं नोपलभ्यते इति तत्राह— "ताविमौ प्राणोदानाविति। 'इमौ' प्रसिद्धौ यौ 'प्राणो-दानौ' 'तौ' एव स इत्यर्थः॥ ५॥

उक्तेऽर्थे लौकिकवचनं प्रमाणयति— "तस्मादाहुर्मनो देवा मनुष्यस्याजानन्तीति। दूरस्थानां देवानां कथं मनुष्यचित्तपरिज्ञान मित्याशङ्क्य तद्द्वारदारिकयेति दर्शयति— "मनसा सङ्कल्पयति, तत् प्राण मभिपद्यत इत्यादि। प्राणप्रज्ञयोः परस्पराविनाभावात् मनसा सङ्कल्पितं प्राणं प्राप्नोति। वाह्यवायोरिव शरीरप्रवेशेन प्राणत्वात् "प्राणो वातम्"-इत्युक्तम्[३]। अभिपद्यते सङ्कल्पितार्थ-विशिष्टः सन्नेवेति भावः। स च 'वातः' सर्वत्राप्रतिहतगतित्वात्

१— ऐ॰ ब्रा॰ १. ४ ७ द्रष्टव्यम्। आप॰ श्रौ॰ सू॰ ११. १. ६-२.।
२— ऐतरेये त्वन्यथैव वर्णितं तानूनप्त्रनिर्वचनम् (१. ४. ७.)।
३— इहैव मूले (२२८ पृ०) द्रष्टव्यम्।

'देवेभ्य आचष्टे, यथा पुरुषस्य मनः' वर्त्तते। पुण्ये पापे वा वर्त्तते, त मनतिष्ठत्येवाचष्ट इत्यर्थः ॥ ६ ॥

उक्तेऽर्थे मन्त्रं प्रमाणयति— "तस्मादेत इति। "मनसा सङ्कल्पयति, तद्वात मपि गच्छतीत्यादि[1]। स्पष्टोऽर्थः[2] ॥ ७ ॥

विशेषाभिधानाय पूर्वोक्तं तानूनप्त्र मनुवदति— "ते देवा जुष्टास्तनूरित्यादिना। "तद्देवा इति। 'तत्' "एतेन नः स नाना-सत्"-इत्युक्त मित्यर्थः[3]। 'अप्येतर्हि' इदानी मपि। अतिक्रमे बाध माह— "के हि स्युरिति। यद्यतिक्रामेयुः, तर्हि के स्युः। उपपत्ति माह— "अनृतं हि वदेयुरिति। देवत्व मतिहाय अनृतवदनात् कुत्सिता मनुष्या भवन्तीत्यर्थः। देवानां सत्यवादित्वनियमे सति[4] अनृतं हीत्ययं दोषः स्यात्। स एव तेषु कुत इत्यत आह— "एकं ह वै देवा व्रत मिति। सत्यवादफल माह— "तस्मादेषां जित मनपजय्य मिति। यत् 'अनपजय्यं' जेतु मशक्यम्,[5] तत् 'जितम्' भवति। "तस्माद् यश इति। प्राप्नुवन्तीति शेषः। अथवा यशो-रूपा .एव भवन्तीत्यर्थः। "एवं ह"—इत्यादिना उक्तार्थज्ञप्रशंसा।

१— अस्त्येष मन्त्रोऽथर्वसंहितायाम् (१२. ४. ४) बहुभिन्नपाठाश्रितः।

२— अतएवोक्तं पाणिनिमुनिना स्वशिक्षायाम्— "आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्थान् मनो युङ्क्ते विवक्षया। मनः कायाग्नि माहन्ति स प्रेरयति मारुतम्। मारुतस्तूरसि चरन् मन्द्रं जनयति स्वरम्"—इत्यादि ६. ख. १—५ श्लो०। ३— पञ्चमी कण्डी (२२७ पृ०) मष्टव्या।

४— "सत्यसंहिता वै देवा."—इति ऐ० ब्रा० १. १. ६।

५— "क्षय्य-जय्यौ शक्यार्थे"—इति पा० सू० ६. १. ८१।

गृहीतस्याज्यस्य सर्वैरवमर्शनं विधत्ते— "अथातः समवमृशन्त्ये-वेति[1]। स्पर्शकाले देवैः कृत मन्यसङ्केतं दर्शयति— "एतद्ध वै देवा भूयः समामिरे इति। 'एतद्' वक्ष्यमाणं 'भूयः समामिरे' पूर्वोक्तसङ्केत मन्तरेण पुनस्सङ्गता अभवन्। "अम गत्यादिषु[2]। 'यः' 'नः' अस्माकं मध्ये 'एतत्' 'अतिक्रामात्' अतिक्रामेत्, 'सः' 'इत्थं' देवभूत एव सन् 'अमुथा' अन्यथा प्रकारेण 'असत्' देव-भावाद् विनश्येदित्यर्थः। न केवलं देवाना मेवायं सङ्केतः, किन्त्विदानीन्तनानुष्ठातॄणा मित्याह— "तथो एवैत इति ॥ ११ ॥

"ते समवमृशन्तीति। अवमर्शनमन्त्रस्याय मर्थः[3]। हे आज्य! त्वं पूर्वापरैः 'अनाधृष्टम्' आधर्ष मप्राप्तं भवसि। तथा अनाधर्ष-णीय मपसि। 'देवानाम्' 'ओजः' बलरूप मसि। 'अनभिशस्ति' निन्दकरहितम्। कर्त्तरि क्तिच्[4]। न केवलं तादृगेव, किन्तु 'अभिशस्तिपाः'। लिङ्गव्यत्ययः[5]। अभिशस्तेर्निन्दायाः सकाशात् पाल्य असि। 'अनभिशस्तेन्यम्' अहिंस्यम्। हत्यार्थे केन्-प्रत्ययो नकारोप-जनो यस्य[6]। अथवा अनभिशस्तस्य स्वर्गादेः प्रदातृत्वेन सम्बन्धयसि। यत एवं महानुभावं त्वम्, 'अञ्जसा' प्रगुणेन, मुख्यया वृत्त्या 'सत्यं' यथार्थस्वरूपम् 'उपगेषम्' उपगच्छेयम्। "गाङ् गतौ"-इत्यस्य[7]

१— का० श्रौ० सू० ८. १. २४। २— भ्वा० प० ४६४ धा०।
३— वा० सं० ५. ५. २। ४— पा० सू० ३. ३. १७४।
५— पा० सू० ३. १. ८५। ६— पा० सू० ३. ४. १४।
७— भ्वा० आ० ६५० धा०।

"लिङर्थे लेट्[1]", "सिब्बहुलम्"-इति[2] सिप्तं च। तेन मन्त्रेण 'क्षिते' सुष्ठु प्राप्ते 'मा' माम् 'अधाः' धारय ॥

मन्त्रं विभज्य व्याचष्टे— "अनाधृष्टा हि देवा आसन्ननाधृष्या इति[3]। पूर्वं कैरप्यनाधृष्टा अपि देवाः परस्परापरागेणाधर्मविषया अपि सन्तः, पश्चात् सङ्केतपूर्वकेणान्यग्रहणेन स्वशरीराण्यवमर्गन्तः पुनः 'अनाधृष्याः आसन्', अतस्त्व मनाधृष्टानां पुनरनाधर्षहेतुत्वात् तद्रूप मसि। "सह सन्तः"—इत्यादि पदत्रय मनाधृष्यत्वे हेतुत्वेन निर्दिष्टम्। 'सह सन्तः' परस्परैकमत्येन वर्त्तमानाः; तथा 'समानं वदन्तः' यदेको ब्रूते, तदन्योऽप्यनुकुर्वन्तः, 'समानम्' एक मेव कार्यं मनसि 'दधानाः' धारयमाणाः। द्वितीयभागस्य तात्पर्यं माह— "देवाना मोज इति। ओजोरूपाणां प्रियधाम्ना माज्ये स्थापनात्। अनभिशस्त्यादिपदत्रयस्यैकतात्पर्यतां माह— "सर्वा हि देवा अभिशस्तिं तीर्णा इति। 'सत्य मुपगेषम्'—इत्येतस्य सत्यप्राप्तिः प्रतिज्ञारूपत्वेन वागात्मकत्वात् 'सत्यं वदानि'—इत्येवंरूपा सत्यप्राप्तिरुक्ता। तदेव सत्यं 'मेदम्'—इत्यत्र 'इदं'-शब्देन निर्दिष्टम्। 'क्षिते मा धाः'—इत्यत्र 'क्षित'-शब्दार्थं माह— "क्षिते हि तद्देवा इति। सुष्ठु प्राप्तव्यं क्षितम्; तदत्र सत्य मेव वदानीति प्रतिज्ञापूर्वकं तदनुष्ठान मेवेत्यर्थः ॥ १४ ॥

तानूनप्त्र माज्यं सर्वैः स्पृष्ट मपि सत् यजमानायैव दातव्य मिति[4]

१— पा० सू० ३.४.७। २— पा० सू० ३.१.३४।
३— तैत्तिरीयसंहितायां मन्त्रोऽयं सम्यग् व्याख्यातः (१.२.१०.२)।
४—का० श्रौ० सू० ८.२.२, ३।

"तदेतत् तानूनप्त्रं निदानेनेति । स्वस्वशरीरसमवदानपूर्वकं शपथकर्म तानूनप्त्रम्[1] । 'तत्' इदानीं मनुष्ठीयमानं 'तानूनप्त्रम्' आज्यग्रहणस्पर्शनात्मकं कथं मेतद् भवेत्? तत्राह— 'निदानेन' कारणेनेत्यर्थः ॥ ८ ॥

निदानं मेव दर्शयति— "ते देवा' इत्यादिना । 'देवा आज्यानि गृह्णाना एव स्वतनूरपि आज्येन 'सार्द्धं' 'समवदद्रिरे', अत इदानीन्तनैरपि तानूनप्त्रं मेव समवदातव्य मित्यनुमीयते ॥

प्रसङ्गात् किञ्चित् पुरुषार्थं माह— "तस्माद् ह न सर्वस्मिन्निवेति । 'सर्वेण' बहुजनेन सह 'समवगति' शपथपूर्वकं समयं 'न' कुर्यात् । तद्दोषं माह— "नेन्मे जुष्टास्तन्व इति । 'मे' मम 'जुष्टाः' अत्यन्त प्रियभूता 'तन्वः' प्रियधामभूता सर्वे सार्कं 'नेत् समभ्यवायान्' नैव सङ्गता भवेयुरिति । 'नेत्' परिभवे । अभ्यवपूर्वादेतेर्लिङ्[2] । "अथापि नेत्येष इदित्येतेन सम्प्रयुज्यते परिभये"—इति हि निरुक्तम्[3] । 'येनो ह' येनापि खलु सह अशक्यत्वात् 'अभ्यवेयात्' तस्मै द्रोहं न कुर्यात् । तथाच लौकिका अपि 'इदम्' 'आहुः' । किम्? इति, 'सतानूनप्त्रिणे' सम्भूय शपथकारिणे 'न द्रोग्धव्यम् इति' द्रोहो न कर्त्तव्य इति । "क्रुधद्रुहेर्ष्येत्यादिना चतुर्थी[4] ॥ ९ ॥

अथ तानूनप्त्रार्थं माज्यग्रहणं समन्त्रकं विधत्ते— "अथातो गृह्णात्यैवापतये त्वा परिपतय इति[5] । अत्र गृह्णामीत्यन्त एको

1— 'परस्परसख्याय शपथरूपं माज्यस्पर्शनम्" ऐ०ब्रा०१ ४ ७सा०भा० ।
2— पा० सू० ३ ४ ७ । 3— निरु० १ २ ६ ।
4— पा० सू० १ ४. ३७ । 5— का० श्रौ० सू० ८. १ १९ ।

मन्त्रः[1]। "तनूनप्त्रे शाक्वरायेति द्वितीयः[2]। शक्मन ओजिष्ठायेति तृतीयः[3]। अस्मिन् पक्षे 'गृह्णामि'-इत्यय मुत्तरयोरपि मन्त्रयोरनुषज्यते। तत्र स्रुवेण सर्वस्य ध्रौवाज्यस्यैकवार ग्रहणम्, स्वाञ्चा स्रुवेण द्विर्ग्रहणम्। अथवा "तनूनप्त्रे शाक्वराय"-"शक्मन ओजिष्ठाय"-इत्येतौ पूर्वमन्त्रशेषौ, तथा सत्येक एव मन्त्रः[4]॥

अथ ब्राह्मणम्— "अथैत आज्यान्येव गृह्णाना जूष्टास्तनूरिति। प्रत्येक माज्यग्रहणस्य श्रुतत्वात् सर्वं गृह्णीयुः। तथा च कात्यायनः— 'ध्रौव सतप्रदाने गृह्णात्यापतय इति, द्विश्च स्वाञ्चा स्रुवेण तनूनप्त्रे शाक्वरायेति शक्मन ओजिष्ठायेति, गृह्णामीति सर्वत्र साकाङ्क्षत्वात्, पूर्वशेषौ वोत्तरौ, प्रतिपुरुष च ग्रहण माज्यानि गृह्णाना इति श्रुतेः"-इति[5]॥

मन्त्रस्याय मर्थः— 'आपतये' आ अभिमुख्ये पतत्यागच्छतीति 'आपतिः', परिपततीति 'परिपतिः' वायुः, आज्य![6] त्वा तस्मै 'गृह्णामि' ॥ १० ॥

"तनूनप्त्र इति। उक्तार्थौ तनूनप्तृशाक्वरशब्दौ[7]। शक्मने' सर्वत्र शक्ताय, 'ओजिष्ठाय' अतिशयेन बलवते। 'यो वा अय पवते"— इत्यादि ब्राह्मणं स्पष्टम् ॥ ११, १२ ॥

१— वा० सं० ५ ५ १। २— वा० सं० ५ ५ २।
३— वा० सं० ५ ५ ३। ४— वा० सं० ५ ५ (१-२ ३=) १।
५— का० श्रौ० सू० ८. १ १८–२३।
६— एतदेव चाज्य सानूनप्त्रसंज्ञ भवति (का० श्रौ० सूत्र ८. १ २४)।
७— पुरस्तात् (१ क० भा०, २१४ पृ०) द्रष्टव्यम्।

विधातु माह— "अथ यासद्देवा इति। इन्द्रशब्दस्य विवक्षित मर्थं माह— "एष वा इन्द्रो य एष तपतीति। इन्द्रेणै-तस्मान्नौ कोऽतिशयो लब्ध इति तत्राह— "न ह वा एष इति। तापकतया, न ततापेत्यर्थः, 'यथा ह एव' 'इदम्' इदानीं परि-दृश्यमान तपनम्। तर्हि कथ माम? 'कृष्णम् एव' कृष्णरूप मेव 'साम'। तस्मात् 'तेनैव' तानूनप्त्राज्यस्वीकारजनितेनैव 'वीर्येण' दुर्द्धर्षः सन् 'तपति' इत्यर्थः। "तस्माद् यदि बहव इत्यादि, प्रकृतपर्यवसानवाक्य स्पष्टम्। 'अभ्युत्सिच्य' उपरि तदाज्य मासिच्य। "स हि तेषा मिन्द्रभाजनं भवतीति। 'इन्द्रभाजनम्' इन्द्रस्थानीयः। फलस्य साम्येऽपि गृहपतित्वेन वरणेन प्राधान्यादिन्द्रत्वम्। "यद्यु दक्षिणावतेति। यदि तु दक्षिणायुक्तेनैकाहादिना सोमयागेन दीक्षेतेत्यर्थः। स्पष्ट मन्यत्[१] ॥ १५ ॥

यजमानेन क्रियमाणस्य सामोपायस्य देवैः कृतं साममूल मित्याह— "अथ यासद्देवा इति। 'तत्' अवत्तं 'साह्लं' 'संक्रान्ते'। तदाज्येन साकं प्रक्षिप्तं शरीरकदम्बकं संहत मेक मभूत्, 'तत् सामाभवत्'। देवानां सत्येनोत्पन्नत्वात् 'सत्यं देवत्रं' च 'साम' ॥ १६ ॥ २ [४. २.]।

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे चतुर्थाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

१— तत् तानूनप्त्रम् "पत्न्यश्च निदधाथपिधायात्मन्मदेन"-इति का० श्रौ० सू० ८, २, १। 'पत्न्यश्च = कम्पयित्वा'-इति तद्वृत्ती या० दे०।

(अथ तृतीयं ब्राह्मणम्)

आतिथ्येन वै देवा इष्ट्वा* । तान्त्समुदविन्दत्ते तानूनप्त्रैः समशाम्यंस्त ऽएतस्य प्रायश्चित्ति मैच्छन् यदन्योऽन्यं पाप मवदन्नाह पुरावभृथात् पुनर्दीक्षा मवाकल्पयंस्त ऽएता मवान्तरां दीक्षा मपश्यन्† ॥ १ ॥

तेऽग्निमेव त्वचं व्विपुल्याङ्गयन्त । तपो वा ऽअग्निस्तपो दीक्षा तदवान्तरां दीक्षा मुपायंस्तद्यदवान्तरां दीक्षा मुपायंस्तस्मादवान्तरदीक्षा सन्तरा मङ्गलीरुान्वन्त सन्तरां मेखलां पर्य्यस्ता मेवैना मेतत्सतीं पर्य्यास्यन्त तथो ऽएवैष एतद्यदतः प्राचीन मव्रत्यं वा करोत्यव्रत्यं वा व्वदति तस्यैवैतत्प्रायश्चित्तिं कुरुते‡ ॥ २ ॥

सोऽग्निमेव त्वचं व्विपुल्यङ्ग्यते । तपो वा ऽअग्निस्तपो दीक्षा तदवान्तरां दीक्षा मुपैति सन्तरा मङ्गुलीरुचते सन्तरां मेखलां पर्य्यस्ता मेवैना मेतत्सतीं पर्य्यस्यते प्रजा मु हैव तद्देवा उपायन्§ ॥ ३ ॥

तेऽग्निमेव त्वचं व्विपुल्याङ्गयन्त । अग्निर्व्वै मिथुनस्य कर्त्ता प्रजनयिता तत्प्रजा मुपायन्त्सन्तरा मङ्गुली-

राश्वन्त सन्तरां मेखलां तत्प्रजा मात्मन्नकुर्व्वत तथो ऽएवैष एतत्प्रजा मेवोपैति* ॥ ४ ॥

सोऽग्निरेव त्वचं व्विपुल्यङ्गयते। अग्निर्व्वै मिथुनस्य कर्त्ता प्रजनयिता तत्प्रजा मुपैति सन्तरा मङ्गुलीरुचते सन्तरां मेखलां तत्प्रजा मात्मन् कुरुते ॥ ५ ॥

देवाना मु ह स्म दीक्षितानाम्। यः समिद्धारो वा स्वाध्यायं वा व्विसृज्यते† तः ह स्मेतरस्यैवेतरः रूपेणे-तरस्येतर मसुररक्षसानि जिघांसन्ति ते ह पापं व्वदन्त उपसमेयुरिति वै मां त्व मचिकीर्षीरिति माजिघांसी-रित्यग्निर्हैव तथा नान्य मुवादाग्निं तथा नान्यः‡ ॥ ६ ॥

ते होचुः। अपीत्यन्त्वा§ ममेऽवादिपूःऽरिति नैवाह मन्यं न मा मन्य इति‖ ॥ ७ ॥

तेऽविदुः। अयं वै नो व्विरक्षस्तमोऽस्यैव रूप मसाम तेन रक्षांस्यतिमोक्ष्यामहे तेन स्वर्गं लोकः समश्नु-विष्यामह ऽइति तेऽग्नेरेव रूप मभवंस्तेन रक्षांस्यत्यु-मुच्यन्त तेन स्वर्गं लोकः समाश्नुवत¶ तथो ऽएवैष

* "मेक्षोपैति"–इति ग, घ।

† "विस्तृजते"–इति ग, घ, सापद्यसम्मतोऽयं पाठ इति चाह डा०-वेबरः।

‡ "नान्य"–इति ग, घ। § "अपीच्छ त्वा"–इति क, ख।

‖ "इति"–इति ग, घ। ¶ "सुमान्नवत"–इति च दृष्टो डा०-वेबरेण।

एतदग्नेरेव रूपं भवति तेन रक्षांस्यतिमुच्यते तेन स्वर्गं लोकं समश्नुते स वै समिध मेवाभ्यादधदवान्तरदीक्षा मुपैति ॥ ८ ॥

स समिध मभ्यादधाति । अग्ने व्रतपास्त्वे व्रतपा इत्यग्निर्हि देवानां व्रतपतिस्तस्मादाहाग्ने व्रतपास्त्वे व्रतपा इति या तव तनूरियं सा मयि यो मम तनूरेषा सा त्वयि । सह नौ व्रतपते व्रतानीति तदग्निना त्वचं व्यिपुल्यङ्गयतेऽनु मे दीक्षां दीक्षापतिर्मन्यता मनु तपस्तपस्पतिरिति तदवान्तरां दीक्षा मुपैति सन्तरा मङ्गुलीरचते सन्तरां मेखलां पर्य्यस्ता मेवैना मेतत्* सतीं पर्य्यस्यते ॥ ९ ॥

अथैन मतो मदन्तीभिरुपचरन्ति । तपो वा ऽअग्निस्तपो मदन्त्यस्तस्मादेनं मदन्तीभिरुपचरन्ति ॥ १० ॥

अथ मदन्तीरुपस्पृश्य† । राजान माप्याययन्ति तद्यन्मदन्तीरुपस्पृश्य राजान माप्याययन्ति वज्रो वा ऽआज्यं रेतः सोमो नेद्वज्रेणाज्येन रेतः सोमं हिनसामेति तस्मान्मदन्तीरुपस्पृश्य राजान माप्याययन्ति॥११॥

तदाहुः । यस्मा ऽएतदाप्यायनं क्रियत ऽआतिथ्यं

* "पर्य्यस्ता मेवैनत्"—इति ग, घ ।

† "मदन्तीभिरुपस्पृश्य"—इति ग, घ ।

अथ प्रस्तरे निह्नुवते। उत्तरतु उपचारो वै यज्ञोऽथै-तद् दक्षिणेना*न्वित्याप्यायन्त्यग्निवै यज्ञस्तद्यज्ञं पृष्ठतः कुर्व्वते† तन्मिथ्याकुर्व्वन्ति देवेभ्य आवृश्च्यन्ते यज्ञो वै प्रस्तरस्तद्यज्ञं पुनरारभन्ते तथो हैषा प्रायश्चित्तिस्तथो हैषा मेतन्न मिथ्याकृतं भवति न देवेभ्य आवृश्च्यन्ते तस्मात् प्रस्तरे निह्नुवते ॥ १९ ॥

तदाहुः। अक्तो निह्नुवीता३नुनक्ता३ऽइत्यनक्तो हैव निह्नुवीतानुप्रहरणꣳ ह्येवाक्तस्य ॥ २० ॥

ते निह्नुवते। एष्टा रायः प्रेषे भगाय ऽऋतमृतवादिभ्य इति सत्यꣳ सत्यवादिभ्य इत्येवैतदाह नमो द्यावापृथिवीभ्या मिति तदाभ्यां द्यावापृथिवीभ्यां निह्नुवते ययोरिदꣳ सर्व्व मधि‡ ॥ २१ ॥

अथा ह समुल्लुप्य प्रस्तरम्§। अग्नीन्मदन्त्यापा३॥ ऽइति मदन्तीत्यग्नीदाह ताभिरेहीत्युपर्य्युपर्य्यग्नि मतिहरति स यन्नानुप्रहरत्येतेन ह्युत ऊर्ध्वान्यहानि प्रचरिष्यन् भवत्यथ यदुपर्युपर्य्यग्नि मतिहरति तद्देवास्यानुप्रहृतभाजनं भवति त मग्नीधे प्रयच्छति त मग्नीन्निदधाति ॥ २२ ॥ ४ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [४. ३.] ॥

---

* "दक्षिणेवा"–इति ग, घ। † "कुर्व्वन्ति"–इति ग, घ। ‡ "मधि"–इति ग, घ। § "प्रस्तरम्"–इति ग, घ। ॥ "दन्त्यापा३"–इति ग, घ।

अवान्तरदीक्षां विधातुं माह— "आतिथ्येन वै देवा इष्ट्वा तानिति । 'ते' 'एतस्य' तानूनप्त्रस्य शपथात्मकस्य दोषपरिहाराय । तानूनप्त्रस्य निन्दितत्वं माह— "यदन्योऽन्य पाप मवदन्निति । "सत्य वदानि[1], नेद् मतिक्रमिष्यम्"—इत्येव रूप मित्यर्थ । "नाह पुरेत्यनेन दोषपरिहारोपाय उक्त । स्वीकृताया दीक्षाया अवभृथ-पर्यन्तानुवर्त्तने सति मागतस्य पापवदनस्य परिहारो भवति, सा चानुवृत्तिर्न नै कृतेत्यर्थ , मध्ये दीक्षापरित्यागादिति भाव । यद्वा स्वीकृताया दीक्षाया इदानीं मध्यपरित्यागात् तन्मध्ये नूतनां 'दीक्षां' 'पुन ' 'न' 'अवाकल्पयन्', किन्तु प्रकृतदीक्षाया अविरोधिनीम् 'अवान्तरदीक्षाम्' 'अपश्यन्'[2] ॥ १ ॥

अवान्तरदीक्षाकल्पनप्रकार उच्यते— "तेऽग्निमेव त्वच मिति । 'विपल्याङ्गयन्त' विविधं 'परि' परित 'आङ्गयन्त' अवेष्टयन्, अग्नि मेव त्वच मकुर्वन्नित्यर्थ । अग्नेस्त्वग्भावे क सम्बन्ध इति, तत्रोच्यते— "तपो वा अग्निरिति । तपनसाधनत्वात् अग्नि 'तप ' 'दीक्षा' तु क्लेशात्मकत्वादेव 'तप ' । अवान्तरदीक्षा नामनिर्वचनेन प्रशंसति— "तद्यदवान्तरा मिति । "सन्तरा मित्यादि । 'सन्तरा माझन्त' अतिशयेन सश्लिष्टा अङ्गुलीरकुर्वन् । तथा 'मेखलाम्' अपि पूर्वा शिथिलबद्धा पुन सलग्ना मकुर्वन् । तदेवाह— "पर्यस्ता मेवेति । 'पर्यस्ता मेव' परित क्षिप्ता मेव । व्रत मर्हतीति 'व्रत्यम्', तद्विरोधि 'अव्रत्यम्' । 'तस्य' 'एतत्' अवान्तरदीक्षाख्य कर्म 'प्रायश्चित्तम्', तस्य पापस्य निर्हरण मित्यर्थ ॥ २ ॥

१— 'वदामि'-इति ङ । 　　२— तै० स० ६ २ २ १० द्रष्टव्यम् ।

यदर्थ माख्यायिकामुखेनावान्तरदीक्षोक्ता, त मिदानीं विधत्ते— "सोऽग्निनैवेति । 'सः' यजमानः । शिष्टं पूर्ववत् । अवान्तरदीक्षां प्रजासाधनत्वेन प्रशंसति— "प्रजा सु हैवेत्यादिना ॥ ३ ॥

"तेऽग्निनैव त्वच मिति । "अग्निर्वै मिथुनस्य कर्त्तेति । वधूवरयोर्युग्मीभावस्याग्निसव्यपेक्षत्वात् मिथुनकर्त्ताग्निरुच्यते । सा प्रसिद्धिः 'वै'-शब्देनोक्ता । अग्नितपीतयोः शुक्रशोणितरूपेण परिणामस्य, पुनश्च देहाकारेण परिणामस्य चाग्न्यधीनत्वात् 'प्रजनयिता'। अथवा कथम् 'अग्निर्मिथुनस्य कर्त्ता'? यतोऽसौ 'मिथुनस्य प्रजनयिता' इति व्याख्यानव्याख्येयभावो द्रष्टव्यः । देवानां प्रजार्थत्व मुक्त्वा, इदानीन्तनयजमानस्यापि तदर्थत्व माह— "तथो एवैष एतत् प्रजा मेवोपैतीति । 'एतत्' एतया अवान्तरदीक्षया ॥ ४ ॥ ५ ॥

अवान्तरदीक्षारूपेण समिदाधानं विधास्यते, तन्मन्त्रे "या तनूरियं सा मयि"—इत्यादि वक्ष्यते, तदुपोद्घातत्वेनाख्यायिका माह— "देवाना सु ह स्म दीक्षितानाा मित्यादिना । 'समिद्धारो वा' समिधं हरतीति 'समिद्धारः' । "हरतेरनुद्यमने ऽच्"[1]— इत्यत्रानुद्यमन इति पर्युदासात् तादृशोद्यमनस्य सम्भवात् सौमान्येन प्राप्त "कर्मण्यण्"—इत्यण्[2] । "स्वाध्यायं वा विसृजत इति । 'विसृजते' नोच्चारयति[3] कश्चित् । 'तं ह' समिदाहर्त्तारं वा ऋत्विजं वा मन्त्रोत्स्रष्टारम् । उपलक्षण मेतत् । ऋत्विजां मध्ये यं

१— पा० सू० ३ २. ९ । २— पा० सू० ३. २. १।

३— 'उच्चारयति'—इति क ।

कश्चिद्वा व्याप्तम्, तम्। 'इतरम् इतरस्य रूपेण'—'इतरम् इतरस्य रूपेण'— समिदाहर्त्तृरूपेण प्रवचनकर्त्तारम्, प्रवचनकर्त्तृरूपेण समिदाहर्त्तार मित्यर्थः। एवम् 'असुररक्षसानि' असुराश्च रक्षांसि च 'जिघांसन्ति' हन्तु मिच्छन्ति। तथा सति देवाः 'इति' खलु 'मां त्वम्' 'अचिकीर्षीः' कर्त्तुं मैच्छः 'इति'। 'मा' मां 'अजिघांसीः'[1] हन्तु मैच्छः' 'इति'। 'पापं वदन्तः' 'उपससेयुः' अन्योऽन्यं प्राप्नुवन्ति। किं सम्रिरपि तादृग्विषयापन्नः? नेत्याह—"अग्निर्हैव तथा नास्य मिति। 'उवाद' उदितवान् ॥ ६ ॥

"ते होचुरिति। 'ते' असुरैरभिभूता देवाः। 'अग्ने!' 'त्वा मपि 'इत्थम्' अनेन प्रकारेण किम् 'अवादिषूः'। सम्रे प्रुतिः[2]। तस्योत्तरम्—'नैवाह सन्यम्, न मा मन्यः' वा अवादीदित्यग्निः प्रत्युवाच ॥ ७ ॥

"तेऽविदुरिति। 'अयम्' अग्नि' 'नः' अस्माकं मध्ये 'विरचस्तमः' विरचो यस्मात् स विरचाः, अतिशयेन विरचाः 'विरचस्तमः'। "अस्यैवरूप ममाम"—इत्यादि। स्पष्टम्। यद्यपि मेखलाकृष्णाजिन-धारणादिक मपि दीक्षाङ्गम्, तथाप्यवान्तरदीक्षायां समिदाधानस्य मुख्यत्वात् "समिध मेवाभ्यादधदवान्तरदीक्षा मुपैतीत्युक्तम् ॥ ८ ॥

"स समिध मभ्यादधातीति[3]। "अग्ने व्रतपा इत्यादिः[4] समिदाधानमन्त्रः। हे 'व्रतपा अग्ने!' 'त्वे' त्वयि व्रतस्य पातरि

१— 'जिघासीः'—इति ख। २— पा॰ सू॰ ८. २. १००।
३— का॰ श्रौ॰ सू॰ ८. २. ४ क। ४— वा॰ सं॰ ५. ६. १।

सति, अहं 'व्रतपाः' व्रतस्य पालयिता, भूयास मित्यर्थः। सप्तम्याः शे-आदेशः[1]। अथवा 'व्रतपाः' भवति 'त्वे' त्वम्। "अग्निर्हि देवानां व्रतपतिः"—इत्यत्र 'हि'-शब्देन "त्व मग्ने व्रतपा असि देव आ मर्त्येषु"-इत्यादि[2]श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिर्द्योत्यते। 'या तव' तेजोमयी 'तनूः' अस्ति, 'सा' 'इयं' ममापि भवतु; तथा 'या मम' इत्येतद् व्याख्येयम्। हे 'व्रतपते' अग्ने! 'नौ' आवां 'सह' 'व्रतानि', चरिष्याव इति शेषः। 'तत्' तेन तनूविनिमयेन मन्त्रगतेन। "अनु मे दीक्षाम्"-इति मन्त्रभागे[3] 'दीक्षा'-शब्दश्रवणात् तन्मन्त्रभागपाठेनावान्तरदीक्षां प्राप्तवान् भवति ॥

दीक्षाकृत्यनन्तरं पुनरङ्गुल्यादिसमञ्जनस्याभिधानात् आदौ दीक्षाकृतिः कर्त्तव्या, पश्चात् समञ्जन मिति क्रमोऽवगम्यते ॥ ८ ॥

अथ यद्यजमानस्य तत्तन्मदन्तीभिः कर्त्तव्य मिति विधत्ते—"अथैन मतो मदन्तीभिरिति[4]। 'एनं' सोमं यजमानं वा। तप्ता आपो 'मदन्त्यः'। अग्नेर्मदन्तीनाञ्च सन्तापकत्वात् तपोरूपत्वम् ॥ १० ॥

मदन्त्युपस्पर्शनपूर्वकं राजाप्यायनं विधत्ते—"अथ मदन्तीभिरुपस्पृश्य राजान मिति[5]। "वज्रो वा आज्य मिति। "एतं वै देवा

१— पा० सू० ७. १. ३९.। २— वा० सं० ४. १६।
३— वा० सं० ५. ६. २। तैत्तिरीयकल्पमते मन्त्रान्तर एष', यजमान मिमे वाचयति। तै० सं० १. २. १० सा० भा० द्रष्टव्यम्।
४— का० श्रौ० सू० ८. २. ४ ख। ५— का० श्रौ० सू० ८. २. ६।

वज्रं कृत्वा सोम मघ्नन्"-इति[1]श्रुतेराज्यस्य वज्रत्वम्। सोमस्य सर्वौषध्यनुप्रवेशात्, रेतसश्चौषधिजन्यत्वात्[2] रेतस्त्वं सोमस्य। अथवा "पञ्चम्या माहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति"-इति[3] आहुतिरूपस्य सोमस्य क्रमेण रेतोरूपेण परिणामात् रेतस्त्वम् ॥ ११ ॥

अनुष्ठेयपदार्थक्रमविषये किञ्चिद् ब्रह्मवादिनश्चोद्य मुद्भावयन्ति— तदाहुर्यस्मा एतदाप्यायनं क्रियत इति। 'यस्मै सोमाय एतत् आतिथ्यं क्रियते', 'त मेव' 'अग्रे' आप्यायनादिभि. सत्कर्तुं युक्तम्। सोमसम्बन्धाभिप्रायेण चोद्य उद्भाविते यागसम्बन्धेन परिहरति— "यज्ञस्य वा एवं कर्मेति। एवम्प्रकारक्रमविशिष्ट कर्मजातं यज्ञस्य खलु क्रियत इत्यर्थः। 'अथ' खलु 'एनान्' 'समृत्' कलहः 'अविन्दत्' आप्नोत्। 'ते' च देवाः 'पूर्वं संशम मेवोपायन्' कलहोपशमनरूपं तानूनप्त्रं ते कृतवन्त इत्यर्थः। "अथावान्तरदीक्षा मिति। शपथ-जनितदोषपरिहाराय अनन्तर मेव अवान्तरदीक्षा कार्या। अतः परिशेषादाप्यायनस्यान्ते निवेश इति ॥ १२ ॥

"तद्यदाप्याययन्तीति। आप्यायनं प्रशंसति— "देवो वा इति। सोमस्य देवत्वं समर्थयते— "दिवि ह्रीति। अस्त्वेवं सोमस्य, सोमस्याप्यायने • किं मायात मित्यत आह— "वृत्रो वा इत्यादि। त्वष्ट्रेन्द्रघातकोत्पत्त्यर्थं कृतस्येन्द्रपीतसोमशेषस्य हवनेनोत्पत्तेः सोमस्य वृत्रत्वम्। 'तस्य' इन्द्रेण हतस्य वृत्रस्य 'शरीरं' 'गिरयोऽश्मानः'

१— तै० सं० ६. २. २. ७। इहाप्युत्तरत्र ४ ४. ६ द्रष्टव्यम्।

२— 'रेतसश्चौषधिविकारत्वात्'-इति ङ।

३— छा० आ० ७. ८ १। इहोपरिष्टाचाप्स्येषा कथा १४. ८. १।

धाभवन्। सोमाख्यं वस्त्वेव सोमशरीरभूतेषु गिर्यादिषु वर्त्तते, 'तत् एषः' श्यनाख्या[1] 'ओषधिः' 'जायते',—'इति' एवं 'श्वेतकेतुः औद्दालकिः आह' स्म। अतः 'ता मेव' गिरावुत्पन्ना मेव इदानीन्तना यजमानाः 'अभिषुण्वन्ति', न साक्षात् सोमम्। अतः 'ताम्' ओषधिं दीक्षादिभिः संस्कारैः साक्षात् 'सोमं कुर्वन्ति'। "तयो एवैना मेष इत्यादि ॥ १३ ॥

ऋत्विग्यजमानकर्तृक माप्यायनं सारघमधुकल्पनया[2] प्रशंसति— "मधु सारघ मिति[3] वा आङ्गरित्यादिना ॥ १४ ॥

एतदेवाप्यायनं[4] गतमारत्नपरिहारात्मना प्रशंसति— "यज्ञेन वै देवा इमां जितिं जिग्युरित्यादिना, "यदेवाच यज्ञस्य निर्ह्वीतं यदिदुग्धं तदेवैतत् पुनराप्याययन्तीत्यन्तेन। एतदसकृद् व्याख्यातम् ॥ १५, १६ ॥

"ते वै षड् भूत्वाप्याययन्तीति। स्पष्टम् ॥ १७ ॥

"त आप्याययन्तीति। आप्यायनमन्त्रस्य प्रथमभागं व्याचष्टे— "अंशुरंशुष्टे देवेत्यादि[5]। यद्यप्याप्यायने सोमस्य सर्वोऽंशुर्नाप्यायते, तथापि मन्त्रे 'अंशुरंशुः'-इति वीप्साभिधानसामर्थ्येनैव प्रत्यंशु आप्याययन्तो भवन्तीत्यर्थः। "इन्द्रायैकधनविद इति। अत्रेन्द्रशब्दतात्पर्य माह— "इन्द्रो वै यज्ञस्येति। "एकधनानाप्यायते इश-

---

१— 'दूयनाख्या (! उशनाख्या)'-इति ख।

२, ३— ख-पुस्तकीयपाठाविह तत्तदश्रमजन्यौ।

४— तै० सं० २. २. ८ द्रष्टव्यम्। ५— वा० सं० ५. ७. १।

दश वेति। एक एव सोमादिरूपो हवि पदार्थ एव[1] धन येषा, ते देवा एकधना, तान् विन्दति यज्ञे सोमपानाय लभत इतीन्द्र 'एकधनवित्'। 'तस्मात्' एकैक एवाशु शतशो दशशो वा 'एकधनान्' देवान् 'आप्याययते' वर्द्धयति, शरीरोपचय करोति, अत उक्तप्रकारेण सोमाख्यैकधनेन देवाना मेकधनत्वात् मन्त्र 'इन्द्रायैकधनविदे' 'इति' 'आह' इत्यर्थ। "आ तुभ्य मिन्द्र प्यायता मिति। हे सोम! 'तुभ्य' त्वदर्थं, त्वा पातु स इन्द्र समर्थो भवत्विति। यज्ञसाधनभूतस्य सोमस्येन्द्रार्थत्वावगमादिन्द्रस्यैवाप्यायन कृत भवतीत्यर्थ। "आ त्व मिन्द्राय प्यायस्वेति। अत्र सोमाप्यायनस्येन्द्रार्थत्वावगतेस्तस्यैवाप्यायन दधातीत्युक्तम्। 'आप्याययास्मान्त्सखीन्त्सन्या मेधयेति। अनेन मन्त्रभागेन धन मेधा दित्यथाप्यायनायास्मत्सखिभूताना मृत्विजा माशासन क्रियते। अत्र 'सनि मेधा'-शब्दयो दातव्य धन मनुवचनीय मित्याह— "स यत् सनोति, तत्तदाह यत् सन्येतीति। 'सन्या'—'इति' एवरूपेण शब्देन यदाहार्थजातम्, 'तद्' 'यत् सनोति' धन यज्ञेन यजमान, 'तदाह' इत्यर्थ। एव मुत्तरवाक्य मपि योज्यम्। पूर्वापरीभूतस्यानुवचनस्य मेधा मन्तरेणासम्भवात् मेधाशब्दस्यानुवचन मर्थ इति व्याख्यातम्। 'स्वस्ति ते देव सोमेति। हे 'सोम!' तव 'स्वस्ति' विनाशाभाव क्षेम, अस्त्विति शेष। अहं त्वदनुग्रहात् 'सुत्यां' सोमाभिषवम् 'अशीय' प्राप्नुयाम्। सुत्याप्राप्तिप्रार्थनायास्तात्पर्य माह— "एका वा एतेषा

---

[1] —'एक'-इति क।

माग्नौर्भवतीति। "यज्ञस्योदृच मिति। उपरिभाविनी[1] ऋक् 'उदृक्', तया समाप्तिर्लक्ष्यते ॥ १८ ॥

आप्यायन मभिधाय निह्नव माह— "अथ प्रस्तरे निह्नुवत इति[2]। प्रस्तरस्योपरि पाणी सम्पुटीकृत्य "एष्टा राये'-इति[3] मन्त्रजपो निह्नव। निह्नवशब्दोऽपलापे प्रसिद्धो लोके[4], इह देवाना नमस्कारादिना सान्त्वन विहितम्। निह्नव सोमाप्यायन-काले मन्त्रावितस्यातिक्रमस्य परिहाररूपेण प्रशमति— "उत्तरत उपचारो वै यज्ञ इति। उत्तर उपचार इति व्यतिरेकप्रदर्शनाय अभिधान साध्यसाधनयोरभेदाभिप्रायेण। अग्नेर्यज्ञत्व मूर्तिर्जा दक्षिणत उपचारेण। पश्चाद्भागस्थितस्य गार्हपत्यस्य पृष्ठत करण भवति, तेन 'मिथ्या' शब्दत 'कुर्वन्ति', अग्ने सर्वदेवात्मकत्वात् सर्वदेवेभ्योऽपि वर्जितो भवति। तर्हि प्रस्तरनिह्नवेन कथ समाधान मिति, तत्राह— "यशो वै प्रस्तर इति। हविराधारकत्वेन यज्ञनिर्वर्त्तकत्वात् प्रस्तरस्य यज्ञत्वोपचार ॥ १९ ॥

निह्नवस्य काल निर्द्धारयितु ब्रह्मवादिनां विचार दर्शयति— "तदाहुरक्ते निह्नुवीरा३न्नक्ता३इतीति[5]। किम् 'अक्ते' प्रस्तरे

१— 'तदुपरिभाविनी'-इति क।

२— का० श्रौ० सू० ८ २ ६। ३— वा० स० ५ ७ २०।

४— तथा चामर— "अपलापस्तु निह्नव"-इति (१ ६ १७), पुन "अपह्नवेऽपि निकृतावपि निह्नव"-इति (३ ३ २०७) च। अपह्नवोऽपलापो निकृति शाठ्य मिति तट्टीकायाम्।

५— का० श्रौ० सू० ८ २.१०, ११।

निह्नव कर्त्तव्य, उतान्के? इति विचार्यमाणत्वात् मुनि[1]। अन्तस्य अविलम्बेनाग्नौ[2] प्रहरणात् अन्ते एव प्रस्तरे कर्त्तव्य मित्यर्थ ॥ १० ॥

"ते निह्नुवत एष्टा राय प्रेष इति[3]। निह्नवमन्त्रस्याय मर्थ। हे 'एष्ट'! इजन्तस्य सम्बुद्धि। धन यजमानार्थ मिच्छन् अग्ने[4]! अत्र ब्राह्मणे सोमाप्यायननिह्नवातिक्रमस्योक्तत्वात् स एव प्रसाध्य। 'राय' धनानि, प्रयच्छस्विति प्रेष। किमर्थम्? 'इषे' अन्नाय, 'भगाय' सौख्याय च। तथा 'ऋतवादिभ्य' सत्यवादिभ्योऽस्मभ्यम् 'ऋत प्रयच्छ' क्रियमाण कर्म यथा न वृथा स्यात्, तथा कुर्वित्यर्थ। सर्वदेवाश्रयाभ्या 'द्यावापृथिवीभ्या' 'नम' अस्तु। ऋतशब्दस्योदकयज्ञाद्यर्थेषु[5] अभिमत मर्थ माह— "सत्यवादिभ्य इतीति। द्यावापृथिवीभ्या नमस्कार एव निह्नव इत्याह— 'द्यावापृथिवीभ्या मेव निह्नुवत इति। अस्तु नमस्कारेण तयोर्निह्नव, इतरेषा देवाना स कथ कृत स्यादिति, तत्राह— 'ययोरिद सर्व मधीति। यस्मात् तयोरन्त 'इद परिदृश्यमान सर्वम् 'अधि' स्थित मिति

१— पा० सू० ८ २ ९७। २— 'विलम्बेनाग्नौ'—इति क।

३— तै० स० ६ २ २ ९। निह्नवप्रकारस्त्वापस्तम्बेन स्फुट दर्शित (श्रौ० सू० ११ १ १२)।

४— 'यद्वा एष्टा इति प्रथमान्तम्'—इत्यादि च व्याख्यानम् ऐ० ब्रा० १ ४ ९ सा० भा० द्रष्टव्यम्।

५— निघ० १ १२ ६८ (उदकम्) २, १० २८ (धनम्) ३ ११ ६ (सत्यम्) निरु० ६ ४ ७ (यज्ञ), १०, ४, ४ (वायु)।

शेषः; तस्मादित्यर्थः। अथ वा 'अधि'-इति सप्तम्यर्थानुवादो, तयोरधीदं सर्वं मिति[1] ॥ २१ ॥

अध्वर्युकर्तृकं प्रैषं दर्शयति—"अथाह समुमुग्ध प्रस्तर मग्नीन्मदन्त्यापा३इतीति[2]। 'प्रस्तरं' 'समुमुग्ध' सम्यगादृत्येत्यर्थः। हे 'अग्नीत्!' 'आपः' किं 'मदन्ती' मदन्त्यः तृप्ताः, 'ताभिरेहि' इति, 'आह'-इति शेषः। तम् प्रस्तरम् 'अग्निम् उपर्युपरि' अग्नेरूर्ध्वोर्द्धभावे 'अतिहरति' अनुप्रहरेत्[3]। अनुप्रहरणस्य प्रयोजन माह—"एतेन व्रत उद्धानीति। 'एतेन' आतिथ्यार्थप्रस्तरेण। उपर्युपरि प्रहरणस्य प्रयोजन माह—"तदेवास्यानुप्रहृतभाजनं भवतीति। 'तम्' अध्वर्युणा दत्तं प्रस्तरम्, 'अग्नीत्' आग्नीध्रः सुरक्षिते देशे 'निदधाति' स्थापयेत्[4] ॥ २२ ॥ ४ [४. ३.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे चतुर्थाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

१— वा० सं० ५.७ २।
२— का० श्रौ० सू० ८.२ ११।
३— 'अति हरति, न प्रहरेत्'-इति क।
४— का० श्रौ० सू० ८ २ १२।

(अथ चतुर्थं ब्राह्मणम्)।

ग्रीवा वै यज्ञस्योपसदः शिरः प्रवर्ग्यः। तस्माद् यदि प्रवर्ग्यवान् भवति प्रवर्ग्येण प्रचर्य्याथोपसद्भिः प्रचरन्ति तद्ग्रीवाः प्रतिदधति ॥ १ ॥

तद्याः पूर्व्वाह्णेऽनुवाक्या भवन्ति। ता अपराह्णे याज्या या याज्यास्ता अनुवाक्यास्तद्व्यतिषजति तस्मादिमानि ग्रीवाणां पर्व्वाणि व्यतिषक्तानीमान्यस्थीनि ॥ २ ॥

देवाश्च वा ऽअसुराश्च। उभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे ततोऽसुरा एषु लोकेषु पुरश्चक्रिरेऽयस्मयी मेवास्मिंल्लोके रजता मन्तरिक्षे हरिणीं दिवि* ॥ ३ ॥

तद्वै देवा अस्पृखत। त ऽएताभिरुपसद्भिरुपासीदंस्तद्यदुपासीदंस्तस्मादुपसदो नाम ते पुरः प्राभिन्दन्निमांल्लोकान्† प्राजयंस्तस्मादाहुरुपसदा पुरं जयन्तीति यद्व्रोपासते तेनेमां मानुषीं पुरं जयन्ति ॥ ४ ॥

एताभिर्व्वै देवा उपसद्भिः। पुरः प्राभिन्दन्निमांल्लोकान् प्राजयंस्तथो ऽएवैष एतन्नाहैवास्मा ऽअस्मिंल्लोके कश्चन पुरः कुरुत ऽइमानेवैतल्लोकान् प्रभिनत्तीमांल्लोकान् प्रजयति तस्मादुपसद्भिर्य्यजते ॥ ५ ॥

---

* "दिवि"—इति ग, घ।

† "न्निमांल्लोकान्"—इति क, ग, घ। एवमिहोत्तरत्रापि सर्वत्र।

ता वा ऽआज्यहविषो भवन्ति। वज्रो वा ऽआज्यमेतेन वै देवा वज्रेणाज्येन पुरः प्राभिन्दन्निमांल्लोकान् प्राजयंस्तथो ऽएवैष एतेन वज्रेणाज्येनेमांल्लोकान् प्रभिनत्तीमांल्लोकान् प्रजयति तस्मादाज्यहविषो भवन्ति ॥ ६ ॥

स वा ऽअष्टौ कृत्वो जुह्वां गृह्णाति। चतुरुपभृत्यथो ऽइतरथाहुश्चतुरेव कृत्वो जुह्वां गृह्णीयादष्टौ कृत्व उपभृतीति ॥ ७ ॥

स वा अष्टावेव कृत्वो जुह्वां गृह्णाति। चतुरुपभृति तद्वज्रमभिभारं* करोति तेन वज्रेणाभिभारेणेमांल्लोकान् प्रभिनत्तीमांल्लोकान् प्रजयति ॥ ८ ॥

अग्नीषोमौ वै देवानाᳪं सयुजौ। ताभ्याᳪं सार्द्धं गृह्णाति विष्णव ऽएकाकिनेऽन्यतर मेवाघार माघारयति यᳪं स्रुवेण प्रतिक्रामति वा ऽउत्तर माघार माघार्याभिजित्या ऽअभिजयानीति तस्मादन्यतर मेवाघार माघारयति यᳪं स्रुवेण† ॥ ९ ॥

अथाश्राव्य न होतारं प्रवृणीते। सीद होतरित्येवा-

---

* 'मतिभार'—इति सा॰—सम्मत इति हा॰ वेबर।

† "स्रुवेण"—इति म, घ।

होपविशति होता होतृषदन ऽउपविश्य प्रसौति प्रसूतो ऽध्वर्युः स्रुचावादत्ते ॥ १० ॥

स आहातिथ्यामन्नमयेऽनुब्रूहीति । आश्राव्याहाग्निं यजेति वषट्कृते जुहोति* ॥ ११ ॥

अथाह सोमायानुब्रूहीति । आश्राव्याह सोमं यजेति वषट्कृते जुहोति ॥ १२ ॥

अथ यदुपभृत्याज्यं भवति । तत् समानयमान आह विष्णवेऽनुब्रूहीत्याश्राव्याह विष्णुं यजेति वषट्कृते जुहोति ॥ १३ ॥

स यत् समानच तिष्ठन् जुहोति । न यथेदं† प्रचरन्त्सञ्चरत्यभिजित्या ऽअभिजयानीत्यथ यदेता देवता यजति वज्र मेवैतत् संस्करो‡त्यग्नि मनीकं सोमं शल्यं विष्णुं कुल्मलं§ ॥ १४ ॥

संवत्सरो हि वज्रः । अग्निर्वा ऽअहः सोमो रात्रि-रथ यदन्तरेण तद्.विष्णुरेतद्धै परिप्लवमानः संवत्सरं करोति ॥ १५ ॥

संवत्सरो वज्रः । एतेन वै देवाः संवत्सरेण वज्रेण

---

* 'जुहोति'–इति ख । एव मुत्तरत्रापि द्वयो ।

† 'यथेत्'–इति पाठ सा०–सम्मत इति डा० वेबर । 'ययेद'–इति घ ।

‡ 'संस्करो'–इति क, ख । एव मित्तोत्तरत्रापि सर्वत्र ।

§ 'कुल्मलम्'–इति ख । अय मेव पाठ काण्डोच्छेदाद् परश्च स्यात् साधु ।

पुरः प्राभिन्दन्निमांल्लोकान् प्राजयंस्तथो ऽएवैष एतेन संव्वत्सरेण व्वज्रेणेमांल्लोकान् प्रभिनत्तीमांल्लोकान् प्रजयति तस्मादेता देवता यजति ॥ १६ ॥

स वै तिस्र उपसद उपेयात्। त्रयो वा ऽऋतवः संवत्सरस्य संव्वत्सरस्यैवैतद्रूपं क्रियते संव्वत्सर मेवैतत् सुःस्करोति द्विरेकया प्रचरति द्विरेकया ॥ १७ ॥

ताः षट् सम्पद्यन्ते। षड् वा ऽऋतवः संवत्सरस्य संव्वत्सरस्यैवैतद्रूपं क्रियते संव्वत्सर मेवैतत् सुःस्करोति ॥ १८ ॥

यद्य द्वादशोपसद उपेयात्*। द्वादश वै मासाः संव्वत्सरस्य संव्वत्सरस्यैवैतद्रूपं क्रियते संव्वत्सर मेवैतत् सुःस्करोति। द्विरेकया प्रचरति द्विरेकया ॥ १९ ॥

ताश्चतुर्व्विःशतिः सम्पद्यन्ते। चतुर्व्विःशतिर्व्वै संवत्सरस्यार्द्धमासाः संव्वत्सरस्यैवैतद्रूपं क्रियते संव्वत्सर मेवैतत् सुःस्करोति ॥ २० ॥

स यत् सायम्प्रातः प्रचरति। तया ह्येव सम्पत् सम्पद्यते स यत् पूर्व्वाह्णे प्रचरति तज्जयत्यथ यदपराह्णे प्रचरति सुजित मसदित्यथ यज्जुहोतीदं वै पुरं युध्यन्ति तां† जित्वा स्वाः सतीं प्रपद्यन्ते ॥ २१ ॥

---

* 'उपेयात्'-इति ग, घ। † नास्त्येतत् पदं ख-पुस्तके

स यत्प्रचरति। तद्युध्यत्यथ यत् सन्तिष्ठन्ते तज्जयत्यथ यज्जुहोति स्वा मेवैतत् सतीं प्रपद्यते ॥ २२ ॥

स जुहोति। यया द्विरेकस्याह्नः प्रचरिष्यन् भवति या ते ऽग्नेऽयःशया तनूर्व्वर्षिष्ठा गह्वरेष्ठा*। उग्रं व्वचो अपावधीत्त्वेषं व्वचो अपावधीत् स्वाहेत्येवꣳरूपा हि सासीदयस्मयी हि सासीत् ॥ २३ ॥

अथ जुहोति। यया द्विरेकस्याह्नः प्रचरिष्यन् भवति या ते ऽग्ने रजःशया तनूर्व्वर्षिष्ठा गह्वरेष्ठा। उग्रं व्वचो ऽपावधीत्त्वेषं व्वचो ऽपावधीत् स्वाहेत्येवꣳ-रूपा हि सासीद्रजता हि सासीत् ॥ २४ ॥

अथ जुहोति। यया द्विरेकस्याह्नः प्रचरिष्यन् भवति या ते ऽग्ने हरिशया तनूर्व्वर्षिष्ठा गह्वरेष्ठा। उग्रं व्वचो ऽपावधीत्त्वेषं व्वचो अपावधीत् स्वाहेत्येवꣳरूपा हि.सासीद्धरिणी हि सासीद् यद्यु द्वादशोपसद उपेयाच्चतुरह मेकया प्रचरेच्चतुरह मेकया ॥ २५ ॥

अथातो व्रतोपसदा मेव। पर उर्व्वीर्व्वा ऽअन्या उपसदः पुरोऽह्वीरन्याः स यासा मेकं प्रथमाहं दोग्ध्यथ द्वावथ त्रींस्ताः परउर्व्वीरथ यासां त्रीन् प्रथमाहं

* 'गह्वरेष्ठा'-इति डा०--वेबर-सम्मत । एव मुत्तरयोश्च द्वयो ।

दोग्ध्यथ द्वावथैकं ताः पुरोऽह्नीर्या वै पुरोऽह्नीस्ताः पर उर्व्यीयाः पर उर्व्यीस्ताः पुरोऽह्नीः ॥ २६ ॥

तपसा वै लोकं जयन्ति। तदस्यैतत् परः-पर एव व्रीयस्तपो भवति परः-परः श्रेयांऽसंल्लोकं जयति व्सीयान् हैवास्मिंल्लोके भवति य एवं व्विद्वान् पुरोऽह्नीरुपसद उपैति तस्माद् पुरोऽह्नीरेवोपसद उपेयाद् यद्य द्वादशोपसद उपेयात् चौंथ्रतुरहं दोहयेद् द्वौ चतुरह मेकं चतुरहम् ॥ २७ ॥ ५ ॥

॥ तृतीयप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् [४. ४.] ॥

इत्य मातिथ्य मभिधाय अथोपसदस्तत्कालञ्चाह— "ग्रीवा वै यज्ञस्योपसदः, शिरः प्रवर्ग्य[१]; तस्माद् यदि प्रवर्ग्यवान् भवति, प्रवर्ग्येण प्रथमायोपसद्भिः प्रचरन्तीति[२]। 'तत्' तेन प्रवर्ग्यानन्तर[३]मुपसदनुष्ठानेन 'ग्रीवाः' अवयवापेक्षया बहुवचनम्, 'प्रतिदधाति' शिरसा सह योजितवान् भवति। "न प्रथमयज्ञे प्रवृञ्ज्यात्"-इति[४]

१— ऐतरेयब्राह्मणे च्चातिथ्यस्य शिरस्त्व मुपसदां ग्रीवात्वम् (१. ५ ८.)।

२— "प्रवर्ग्योपसदावत"—इति का० श्रौ० सू० ८ २. १५।

३— प्रवर्ग्यं मुपरिष्टाद् वक्ष्यति (२६. २. १.)।

४— इहैवोपरिष्टाद्वक्ष्यति (२६. ७. ५३.)।

निषेधसम्भवाद् "यदि प्रवर्ग्यवान्"—इत्युक्तम्[1]। आश्वलायनोऽपि "प्रथमयज्ञेनैके घर्मम्"—इति[2] ॥ १ ॥

"तथा' पूर्वाह्णेऽनुवाक्या भवन्ति, ता अपराह्णे याज्या इति। "अग्निर्वृत्राणि जङ्घनद्"—"अ उप इव मर्यदा"[3], "त्वं सोमासि सत्पतिः"—"गयस्फानो अमीवहा"[4], "इदं विष्णुर्विचक्रमे"—"त्रीणि पदा विचक्रमे"[5],—इति त्रीणि युगलानि क्रमेणाग्निसोमविष्णूनां याज्यापुरोनुवाक्याः[6]। तेष्वाद्याः प्रातःकालोपसदि पुरोनुवाक्या भवन्ति, द्वितीया याज्याः, सायङ्कालीनोपसदि तु द्वितीयाः पुरोनुवाक्याः, प्रथमा याज्या इत्यर्थः[7]। पीवाणा मङ्क्षिवत् पक्षिद्वयाभावात् 'अस्तीनि'—इत्युक्तम् ॥ २ ॥

उपसदो लोकजयसाधनत्वेन प्रशंसति— "देवाश्च वा असुराश्चे-त्यादिना। 'अयस्मयीम्'—इत्यत्र "अयस्मयादीनि छन्दसि"-इति[8] भ-सञ्ज्ञाया पद-सञ्ज्ञाया बाधादुत्वाभावः। "हरिणीं दिवीति। हरितवर्णां पुरीम्, सुवर्णमयीमित्यर्थः ॥ ३ ॥

"तद्वै देवा अस्पृक्षतेति। 'तत्' पुरत्रयम् 'अस्पृक्षत' "स्पृ हिंसायाम्"[9] हिंसितवन्तः, ते 'देवाः'। यस्मात् 'एताभिः'

१— अतएवोक्तं कात्यायनेन 'उपसद्येव वाप्रवर्ग्ये'—इति ८ २ १६।

२— आश्व० श्रौ० सू० ४ ८ १६। ३— ऋ० स० ६ १६ ३४, ३५।

४— ऋ० स० १ ९१ ५, १२। ५— ऋ० स० १ २२ १७, १८।

६— विहितास्वैता ऐ० ब्रा० १ ४ ८, आश्व० श्रौ० सू० ४ ८ ८।

७— ऐतरेयकेऽप्येवमेव किञ्चिद् विशेषोऽपि तत्र द्रष्टव्यः (१ ४ ८)।

८— पा० सू० १ ४ २०। ९— धा० प० १२ धा०।

त्रिभिराग्नेयादीष्टिभिः कर्मभिः सामर्थ्येनेत्यर्थः । 'उपासीदन्' असुरनिर्गमनप्रतिबन्धानि त्रीणि पुराण्यावृत्य न्यवसन्नित्यर्थः । अत उपसद्साधनत्वादासामुपसत्साम सम्पन्न मित्यर्थः[१] । उक्तमुपसदां जयसाधनत्वं लोकप्रसिद्ध्या दृढयति— "तस्मादाहुरुपसदा पुरं जयतीति । 'आहुः' अभिज्ञाः कथयन्ति, 'उपसदा' उपसदन-' दुर्गवेष्टनेन । अभिज्ञाना मभिधानं न स्पष्टयेत्याह— "यद्धेति । 'उपासते' उपेत्यावृण्वन्ति ॥ ४ ॥

"एताभिर्वै देवा इति । "तथो एवैष एतदिति । एतया उपसदा 'एष' यजमानोऽपि पुरं प्रभिनत्ति, जयति चेति शेषः । न केवलं पुरस्य जयः, अपि तु जेतव्यपुरं नैव न भवेदित्याह— "नाहैवास्मा अस्मिँल्लोके कश्चन पुरं कुरुत इति[२] ॥ ५ ॥

"तथो एवैष एतत्"-इति यत् सङ्क्षेपेणोक्तम्, तदेव स्पष्टयति— "ता वा आज्यहविष इत्यादि । स्पष्टम् ॥ ६ ॥

प्रधानयागचयार्थं माज्यग्रहणप्रकार माह— "स वा अष्टौ कृत्वो जुह्वां गृह्णाति चतुरुपभृतीति[३] । 'अष्टौ कृत्वः' अष्टवारावृत्त्या ॥ ७ ॥

"स वा अष्टावेव कृत्वो जुह्वामिति । अत्र 'एव'कारेण "अथो इतरथाहु"-इति केषाञ्चित् पक्षो निरस्यते । "तद्यद्य मतिभारं करोतीति । 'तत्' तेन जुह्वा मष्टौ कृत्वो ग्रहणेन, आज्यस्य

१— "प्रणीताद्युपसत्"-इति का० श्रौ० सू० ८ २ १७ द्रष्टव्यम् ।
२— ऐतरेयब्राह्मणतैत्तिरीयसंहितयोरप्येवम् (१ ४ ४, ६ २ ३) ।
३— का० श्रौ० सू० ८ २ २६, २७ ।

वज्रत्वात्, तस्य च मुखत एवाष्टवारग्रहणात्, वज्र मेव मुखप्रदेश-भारयुक्त कृतवान् भवति ॥ ८ ॥

प्रकारान्तरेण जुह्वा मष्टौकृत्वो ग्रहण प्रशमति— "अग्नीषोमौ वै देवानां सयुजौ, ताभ्या साद्धं गृह्णाति, विष्णव एकाकिन इति। गृह्णातीति शेष[१]। प्रकृतिवदाघारद्वयप्रसक्तौ सुध्या द्वितीय माघार निषेधति— "अन्यतर मेवाघार मिति। 'य ध्रुवेणाघार-यति' त मन्यतर मित्यर्थ । अभिजयसाधनत्वेनान्यतर माघार प्रशमति— "प्रतिक्रामति वेति। उत्तराघारानन्तर प्रतिक्रमण-सम्भवात् तस्य चाभिजयरूपत्वात् चेतव्याभिजयाय सौम्य मेवाघार माघारयेदिति श्रुति ॥ ९ ॥

"अथाश्राव्य न होतार प्रवृणीत इति[२]। अध्वर्युराह 'आश्रा-वय' इत्युक्त्वा, "अग्निर्देवो दैव्यो होतेत्यादि "मानुष इत्यन्त न ब्रूयादित्यर्थः, किन्तु 'सीद होत.' इत्येव ब्रूयात्। तथा चाश्व-लायन— "ईचित सीद होतरिति वोक्त उपविशेत्"-इति। "होता होतृषदन उपविश्य प्रसौतीति। वेदेरुत्तरा श्रोणिर्होतृ-षदनम्। "घृतवती मध्वर्यो स्रुच मास्यस्व"—इत्यनुजानीया-दित्यर्थ.। 'स्रुचौ' जुहूपभृतौ ॥ १० ॥

"स आह्वातिक्राममित्यादि[३]। 'अतिक्रामम्' आहवनीयस्य दक्षिणभाग प्रति गन्तु वेद्यतिक्रम कुर्वन्, "अग्नयेऽनुब्रूहि"-'इति'

१— तै० स० ६ २ ३ ४ ६ इत्यम्।
२— का० श्रौ० सू० ८ २. ३०।
३— का० श्रौ० सू० ८ २ ३१।

"स यत् सायं प्रातरिति[1]। सम्पत्तिमाम्यं विभज्य दर्शयति— "स यत् पूर्वाह्णे प्रचरतीति। पूर्वाह्णप्रचारः शत्रुजयमाचरूपः, अपराह्णप्रचारस्तु साकल्येन जयात्मक इत्यर्थः। आग्नेयादियागत्रयवत् दर्विहोमरूपं कश्चिदुपसद्धोमं विधत्ते— "अथ यत्जुहोतीति। अत्रापूर्वार्थत्वात् यच्छब्दतिरस्कारेण विधिरभ्युपगन्तव्यः। विहित मुपसद्धोमं पूर्वयागैर्जितस्य स्वाधीनीकरणात्मना प्रशंसति— "इदं वै पुरो युध्यन्ति, तां जित्वा स्वां सतीं प्रपद्यन्त इति। इदं हि लोके दृश्यत इति शेषः। जेतारः प्रथमं पुरं युध्यन्ति, भिन्दन्ति, पश्चात् तां जयन्ति, सुविजिताश्च पुनः स्वा मात्मीयां प्रपद्यन्त इति ॥ २१ ॥

लोकप्रकारं प्रकृतकर्मणि विभज्य दर्शयति— "स यत् प्रचरतीति। 'प्रचारः' आनुपूर्व्येण समाप्तिपर्यन्तो यागत्रयप्रयोगः, स एव युद्धस्थानीयः। तत्समापनं, तत् जयस्थानीयम्। उपसद्धोमः, स जितस्य स्वाधीनत्वसम्पादनात्मकः ॥ २२ ॥

प्रथमदिनोपसद्धोमे मन्त्रं विधातु माह— "स जुहोति यथा द्विरेकस्याह्नः प्रचरिष्यन् भवतीति[2]। एकाह्नुसङ्कीर्तन मुपसद्यागवदुपसद्धोमोऽपि एकस्मिन्नहनि द्विः कर्त्तव्य इति ज्ञापनार्थम्। मन्त्रस्याय मर्थः[3]। हे अग्ने! 'ते' तव या 'तनूः' 'अयःशया' अयसि शेते इत्ययःशया, अयोरूपेत्यर्थः। 'वर्षिष्ठा' उरुतरा, 'गह्वरेष्ठा'

१— का० श्रौ० सू० ८. २. ३७. । तै० सं० ६. २. १. ७, द्रष्टव्यम्।
२— का० श्रौ० सू० ८. २ ३५।
३— वा० सं० ५. ८. १।

गह्वरे परैरनिर्गम्ये स्थाने वर्त्तमाना अस्ति, सा तनू मम 'उग्र' 'लेप' 'वच' 'अपावधीत्'। उग्रस्लेपयोरर्थस्तैत्तिरीयके स्पष्ट माम्नात — "अग्नया पिपासे ह वा उग्र वच, एनञ्च वैरहत्यञ्च लेप वच"—इति[1]। मन्त्रे यादृग्रूपा तनूर्निर्दिष्टा, सा न स्तुत्यर्थेत्याह— "एवरूपा हि सामीदिति ॥ २३ ॥

एव द्वितीयतृतीयोपमन्मन्त्रावपि व्याख्येयौ[२] ॥ २४ ॥

एव सुपमत्त्रयस्य मन्त्रान् निर्दिश्य, द्वादशोपमत्पक्षे न्यायसिद्ध मर्थं ब्राह्मण स्वय मेव विस्पष्ट दर्शयति— "यद्य द्वादशोपसद उपेयाचतुरह मेकया प्रचरेच्चतुरह मेकयेति । अय शयेत्येतन्मन्त्रसाध्या एकोपसत्, तादृशीं चतुर्ष्वहस्सु आवर्त्तयेत् । पुनश्च द्वितीय मन्त्रसाध्ययापि चतुर्द्दिन मावर्त्तयेत् । तृतीययाप्येवम् । एव द्वादश सम्पाद्या । कोऽर्थं उक्तो भवति ? अय शयादीना चयाणा मन्त्राणां मध्ये एकैकस्य मन्त्रस्यैकैकोपसद गत्वा चतुर्षु दिनेषु प्रथम "या ते अग्नेऽय शया"—इति मन्त्र मावर्त्तयेत्, पुन पञ्चमादिषु चतुर्षु दिनेषु रज शयेति मन्त्र मावर्त्तयेत्, ततो नवमादिषु चतुर्षु दिनेषु हर शयेति मन्त्र मावर्त्तयेदित्यर्थ[३] ॥ २५ ॥

"अथातो व्रतोपसदा मेवेत्यादि। यास्तूपसत्सु यजमानो व्रतयति पय, ता' 'व्रतोपसद', तासां मीमांसा क्रियत इत्यर्थ । 'परउर्वी' उपर्युपरि एकद्व्यादिस्तनवृद्ध्या व्रतवृद्धिर्यास्वस्ति, ता 'पर-

---

१— तै० स० ६ २ ११ सा० भा० द्रष्टव्यम् ।
२— वा० स० ५ ८ ०, ३।
३— का० श्रौ० सू० ८ २ ३५, ३८।

उर्व्यः' उपसदः। 'ताः' केचनानुष्ठातारोऽनुतिष्ठन्तीति शेषः। उक्त-वैपरीत्ययुक्ताः 'परोऽक्ष्यः' उपर्युपरि ह्रसीयस्य इत्यर्थः[१]। 'ताः' केच-नानुष्ठातारोऽनुतिष्ठन्तीति। तद्द्विविधाना मप्युपसदां स्वरूपतो विचार्यमाणे पर्यवसानस्यैकरूप्यान्न वस्तुतो भेदोऽस्ति ॥ २६ ॥

अथापि परोऽक्षीरेवोपेयात्; कस्माद्धेतोरिति तत्राह— "तपसा वै लोकं जयन्तीति। परोऽक्षीषु उपर्युपरि स्तनह्रासेन पयोह्रासात् तयोर्वृद्धिरुपर्युपरि भवति, तथा लोक मप्युपर्युपरि जयति। तथा परउर्वी-पक्षे स्तनपाऊन्ध्यसम्भवेन शरीरव्यथाभावात् चिरकालं भूलोके 'वसीयानेव' वसुमत्तर एव 'भवति'[२]। द्वादशोपसत्पक्षो सतमकारः कथ मिति, तत्राह— "यद्य द्वादशेति[३]। प्रथमं 'चतुरहं' प्रथमेषु चतुर्षु दिनेषु प्रतिदिनं 'चींस्त्रीन्' स्तनान् 'दोहयेत्' द्वितीये चतुरहे 'द्वौ-द्वौ', तृतीये च 'एकैकम्'[४] इति ॥ २७ ॥ ५ [४.४.]॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे चतुर्थाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

१— "त्रिस्तनं प्रथमायां दोहयति, एकापचयेनोत्तरयो"—इति का० श्रौ० सू० ८. ३. १, २।

२— का० श्रौ० सू० ८. ३. ४।   ३— का० श्रौ० सू० ८. ३. ५।

४— तै० सं० ६. २. ३. ७–१४ द्रष्टव्यम्।

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ४ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम्,
सप्ताम्भोधीन् पञ्चसीरीं स्त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमीः ।
रत्नोस्रां हेमवाजिद्विपमञ्चितरथौ सायणि सिङ्गनार्यो,
व्यश्राणीद्विश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक् घटञ्च ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभरमतुलं स्वर्णजं वर्णमुख्यः,
कार्पासीयं सपावान् गुडकृतमजडो राजतं राजपूज्यः ।
आज्योत्थं प्राज्यजन्मा लवणजमनृणः शार्करं चार्कतेजाः,
रत्नाढ्यो रत्नरूपं गिरिमकृत मुदा पाचसासिङ्गमार्यः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तक-
श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥ ४ ॥

॥ इति तृतीयकाण्डे तृतीयः प्रपाठकश्च समाप्तः[१] ॥

१— "कण्डिकासङ्ख्या १२२"—इति क, ख "कण्डिकासङ्ख्या १०१"—इति ग, घ । तत्र १ ब्रा० ३१ क०, २ ब्रा० २८ क०, ३ ब्रा० १८ क०, ४ ब्रा० २२ क०, ५ ब्रा० २७ क०, साकल्येन १२६ इति सिद्धम् ।

अथ

चतुर्थप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम्,

अपि वा

पञ्चमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

तद्ध एष पूर्व्वार्द्धो व्युर्पिष्ठ स्थूणाराजो भवति । तस्मात् प्राङ् प्रक्रामति त्रीन् विक्रमांस्तच्छङ्कुं निहन्ति सोऽन्तःपातः* ॥ १ ॥

तस्मान्मध्यमाच्छङ्कोः[†] । दक्षिणा पञ्चदश विक्रमान् प्रक्रामति तच्छङ्कुं निहन्ति सा दक्षिणा श्रोणिः ॥ २ ॥

तस्मान्मध्यमाच्छङ्कोः[‡] । उदङ् पञ्चदश विक्रमान् प्रक्रामति तच्छङ्कुं निहन्ति सोत्तरा श्रोणिः ॥ ३ ॥

तस्मान्मध्यमाच्छङ्कोः[§] । प्राङ् षड्विंशतं विक्रमान् प्रक्रामति तच्छङ्कुं निहन्ति स पूर्वार्द्धः[||] ॥ ४ ॥

तस्मान्मध्यमाच्छङ्कोः[¶] । दक्षिणा द्वादश विक्रमान् प्रक्रामति तच्छङ्कुं निहन्ति स दक्षिणोऽंसः ॥ ५ ॥

* 'त'–इति, †-‡-§-¶ 'ङ्गो'–इति, || 'र्द्धं'–इति ख ग, घ ।

. तस्मात्प्रथमाच्छङ्कोः*। उदङ् द्वादश विक्रमान् प्रक्रामति तच्छङ्कुं निहन्ति स उत्तरोऽंऽस एषा मात्रा वेदेः ॥ ६ ॥

अथ यत् त्रिंशद्विक्रमा पश्चाद् भवति। त्रिंशदक्षरा वै विराड् विराजा वै देवा अस्मिंल्लोके† प्रत्यतिष्ठंस्तथो ऽएवैष एतद्विराजैवास्मिंल्लोके प्रतितिष्ठति ॥ ७ ॥

अथो ऽअपि त्रयस्त्रिंशतस्युः। त्रयस्त्रिंशदक्षरा वै विराड् विराजैवास्मिंल्लोके प्रतितिष्ठति ॥ ८ ॥

अथ यत् षट्त्रिंशद्विक्रमा प्राची भवति। षट्त्रिंशदक्षरा वै बृहती बृहत्या वै देवाः स्वर्गं लोकं समाश्नुवत तथो एवैष ऽएतद्बृहत्यैव स्वर्गं लोकं समश्नुते सोऽस्य दिव्याहवनीयो भवति ॥ ९ ॥

अथ यच्चतुर्विंशतिविक्रमा पुरस्ताद्भवति। चतुर्विंशत्यक्षरा वै गायत्री पूर्वार्द्धो वै यज्ञस्य गायत्री पूर्वार्द्ध एष यज्ञस्य तस्माच्चतुर्विंशतिविक्रमा पुरस्ताद् भवत्येषा मात्रा वेदेः ॥ १० ॥

अथ यत्पश्चाद्वरीयसी भवति। पश्चाद्वरीयसी पृथु-

* 'ङ्कोः'–इति ग, घ।

† 'अस्मिंल्लोके'–इति क, ग, घ। एवं मुत्तरत्रापि।

श्रोणिरिति वै योषां प्रशꣳसन्ति यद्वेव पश्चाद्वरीयसी भवति पश्चाद्वैतद्वरीयः प्रजननं करोति तस्मात्[*] पश्चाद् वरीयसः प्रजननादिमाः प्रजाः प्रजायन्ते ॥ ११ ॥

नासिका ह वा ऽएषा यज्ञस्य यदुत्तरवेदिः[†] । अथ यदेना मुत्तरां वेदेरुपकिरति तस्मादुत्तरवेदिर्नाम ॥ १२ ॥

द्वय्यो ह वा ऽइद मग्रे प्रजा आसुः । आदित्याश्चैवाङ्गिरसश्च ततोऽङ्गिरसः पूर्व्वे यज्ञꣳ समभरꣳस्ते यज्ञꣳ सम्भृत्योचुरग्नि मिमां नः श्वःसुत्या मादित्येभ्यः प्रब्रूह्यनेन नो यज्ञेन याजयतेति[‡] ॥ १३ ॥

ते हादित्या ऊचुः । उपजानीत यथास्मानेवाङ्गिरसो याजयान्[§] वय मङ्गिरस इति ॥ १४ ॥

ते होचुः । न[||] वा अन्येन यज्ञादपक्रमण मस्त्यन्तरा मेव सुत्यां ध्रियामहा[¶] ऽइति ते यज्ञꣳ सञ्जह्रुस्ते यज्ञꣳ सम्भृत्योचुः श्वःसुत्यां वै त्व मस्मभ्य मग्ने प्रावोचोऽथ व्यम्

[*] 'यस्मात्'–इति ग । [†] 'वेदिः'–इति ग, घ ।

[‡] 'याजयेति'–इति सा०-सम्मत इति डा० वेबरः ।

[§] 'जयाम्'–इति ग ।

[||] नास्त्येतत् पदं ग-पुस्तके ।

[¶] 'धियामहा'–इति सा०-सम्मत इति डा० वेबरः ।

मद्यसुत्या मेव तुभ्यं प्रब्रूमोऽङ्गिरोभ्यश्च तेषां नस्त्वं होतासीति* ॥ १५ ॥

तेऽन्यु मेवु प्रतिप्रजिघ्युः। अङ्गिरसोऽच्छ ते हाप्युङ्गि-रसोऽग्नयेऽन्वागत्य चुक्रुधुरिव कथं नु नो दूतश्चरन् नु प्रत्याहया इति ॥ १६ ॥

स होवाच। अनिन्द्या वै माहपत सोऽनिन्द्यैर्वृतो नाशक मुपक्रमितु मिति तस्माद् हानिन्द्यस्य वृतो नापक्रामेत् त ऽएतेन सद्यःक्रियाङ्गिरस आदित्यानया-जयन्त सद्यःक्रीः[†] ॥ १७ ॥

तेभ्यो व्वाचं दक्षिणा मानयन्। तां न प्रत्यगृह्णन्[‡] हास्यामहे यदि प्रतिग्रहीष्याम इति तद् तद्यज्ञस्य कर्म्म न व्यमुच्यत यद्दाक्षिण्य मासीत् ॥ १८ ॥

अथैभ्यः सूर्य्यं दक्षिणा मानयन्। तं प्रत्यगृह्णं-स्तस्माद् ह स्माहुरङ्गिरसो व्वयं वा ऽआर्त्विजीनाः स्मो व्वयं दक्षिणीया ऽअपि वा ऽअस्माभिरेष प्रतिगृहीतो य एष तपतीति तस्मात् सद्यःक्रियो ऽश्वः श्वेतो दक्षिणा ॥ १९ ॥

---

* 'सीति'-इति ग, घ।

† 'क्री'-इति ग, घ।

‡ 'प्रत्यगृह्णा'-इति क।

तस्य रुक्मः पुरस्ताद्भवति। तदेतस्य रूपङ्क्रियते य एष तपति यद्यश्वं श्वेतं न विन्देदपि गौरेव श्वेतः स्यात्तस्य रुक्मः पुरस्ताद्भवति तदेतस्य रूपङ्क्रियते य एष तपति ॥ २० ॥

तेभ्यो ह वाक् चुक्रोध। केन मदेष श्रेयान् बन्धुनाइ केनाइ यदेतं प्रत्यग्रहीष्ट न मा मिति सा देवेभ्योऽपचक्राम सोभयानन्तरेण देवासुरान्त्संयत्तान्त्सिꣳही भूत्वादुदाना चचार ता मुपैव देवा ऽआमन्त्रयन्तोपासुरा अग्निरेव देवानां दूत आस सहरक्षा इत्यसुररक्षस मसुराणाꣳ* ॥ २१ ॥

सा देवानुपावर्त्स्यन्त्युवाच। यद ऽउपावर्त्तेय किं मे ततः स्यादिति पूर्वा मेव त्वाग्नेराहुतिः प्राप्स्यसीत्यथ हैषा देवानुवाच यां मया काञ्चाशिष माशासिष्यध्वे सा वः सर्व्वा समर्द्धिष्यत ऽइति सैवं देवानुपावर्त्त ॥ २२ ॥

स यद्वार्य्यमाणोऽग्नौ। उत्तरवेदिं† व्याघारयति यदेवैना मदो देवा अब्रुवन् पूर्व्वां त्वाग्नेराहुतिः प्राप्स्यतीति तदेवैना मेतत् पूर्व्वा मग्नेराहुतिः प्राप्नोति

---

* 'मसुराणाम्'–इति ख।

† 'ऽग्नौ। ऽउत्तरवेदिं'–इति क।

व्याग्ध्येषा निदानेनाथ यदुत्तरवेदि मुपकिरति यज्ञ-
स्यैव सर्व्वत्वाय व्याग्घि यज्ञो व्याग्घ च्येषा* ॥ २३ ॥

तां वै युगशम्येन विमिमीते। युगेन यच हरन्ति
शम्यया यतो हरन्ति युगशम्येन वै योग्यं युञ्जन्ति सा
यद्देवाद्यः सिꣳही भूत्वा शान्तेवाचरत्तद्देवैना मेतद्यज्ञे
युनक्ति ॥ २४ ॥

तस्मान्निवृत्तदक्षिणां न प्रतिगृह्णीयात्। सिꣳही हैनं
भूत्वा क्षिणोति नो हा माकुर्व्वीत सिꣳही हैवैनं भूत्वा
क्षिणोति नो हान्यस्मै दद्याद्यन्नं तदन्यत्रात्मनः कुर्व्वीत
तस्माद्योऽस्यापि पाप इव समानबन्धुः स्यात्तस्मा ऽएनां
दद्यात् स यद्ददाति तदेनꣳ सिꣳही भूत्वा न क्षिणोति
यद् समानबन्धवे ददाति तद् नान्यत्रात्मनः कुरुत
ऽएषो निवृत्तदक्षिणायै प्रतिष्ठा† ॥ २५ ॥

अथ शम्याञ्च स्फ्यञ्चादत्ते। तद्य एष पूर्व्वार्द्ध्य
उत्तरार्द्ध्यः शङ्कुर्भवति तस्मात् प्रत्यङ् प्रक्रामति त्रीन्वि-
क्रमांस्तच्चात्वालं परिलिखति सा चात्वालस्य मात्रा
नात्र मात्रास्ति यत्रैव स्वयं मनसा मन्येताग्रेणोत्करं
तच्चात्वालं परिलिखेत् ॥ २६ ॥

---

* 'च्येषा'–इति ग, घ।

† 'प्रतिष्ठा'–इति ग, घ।

सु व्वेद्यन्तात्* । उदीचीः शम्यां निदधाति स परिलिखति तप्तायनी मेऽसीतीमा मेवैतदाहास्याः हि तप्त एति[†] ॥ २७ ॥

अथ पुरस्तात् । उदीचीः शम्यां निदधाति स परिलिखति व्वित्तायनी मेऽसीतीमा मेवैतदाहास्याः हि व्विविदान[‡] एति ॥ २८ ॥

अथानुवेद्यन्तम्§ । प्राचीः शम्यां निदधाति स परिलिखत्यवतान्मा नाथितादितीमा मेवैतदाह यत्र नाथैतन्मावतादिति|| ॥ २९ ॥

अथोत्तरतः¶ । प्राचीः शम्यां निदधाति स परिलिखत्यवतान्मा व्यथितादितीमा मेवैतदाह यत्र व्यथैतन्मावतादिति** ॥ ३० ॥

अथ हरति । यत्र हरति तदग्नीदुपसीदति स वा ऽअग्नीना मेव नामानि गृह्णन्हरति यान् वा ऽअमून् देवा ऽअग्नेऽग्नीन् होत्राय प्रावृणत ते प्राधन्वंस्त ऽइमा एव पृथिवीरुपासर्पन्निमा गहैव वै ऽअस्याः पुरे तेनैवैतन्निदानेन हरति ॥ ३१ ॥

---

* 'न्तात्'–इति ग, घ । †, ‡ 'एति'–इति ग, घ ।
§ 'अथानुवेद्यन्त'–इति क, ख । || 'दिति'–इति ग, घ ।
¶ 'रत '–इति ग, घ । ** 'दिति'–इति ग, घ ।

स प्रहरति। विदेदग्निर्नभो नामाग्ने ऽअङ्गिर आयुना नाम्नेहीति स यत् प्राधन्वंस्तदायुर्दधाति तत् समीरयति योऽस्यां पृथिव्या मसीति योऽस्यां पृथिव्या मसीति हत्वा निदधाति यत्तेऽनाधृष्टं नाम यज्ञियं तेन त्वादध ऽइति यत्तेऽनाधृष्टꣳ रक्षोभिर्नाम यज्ञियं तेन त्वादध ऽइत्येवै-तदाहानु त्वा देवतीतय ऽइति चतुर्थꣳ हरति देवेभ्यस्त्वा जुष्टꣳ हरामीत्येवैतदाह तां वै चतुःस्रक्तिमात्वालाह-रति चतस्रो वै दिशः सर्वाभ्य एवैना मेतद्दिग्भ्यो हरति ॥ ३२ ॥

अथानुव्यूहति। सिꣳह्यसि सपत्नसाही देवेभ्यः कल्प-स्वेति सा यद्देवाद् सिꣳही भूत्वाशान्तेवाचरत्तदेवैना मेतदाह सिꣳह्यसीति सपत्नसाहीति त्वया व्ययꣳ सपत्नान् पापीयसः क्रियास्मेत्येवैतदाह देवेभ्यः कल्प-स्वेति योषा वा ऽउत्तरवेदिस्ता मेवैतद्देवेभ्यः कल्प-यति ॥ ३३ ॥

तां वै युगमात्रीं वा सर्व्वतः करोति। यजमानस्य वा दश-दश पदानि दशाक्षरा वै विराड् वाग्वै विराड् वाग् यज्ञो मध्ये नाभिका मिव करोति समानत्रासीनो व्याघारयाणीति ॥ ३४ ॥

ता मद्भिरभ्युक्षति। सा यद्देवाद् सिꣳही भूत्वाशान्ते

वाचरच्छान्तिरापस्ता मद्भिः शमयति योषा वा ऽउत्तरवेदिस्ता मेवैतद्देवेभ्यो हिन्वति तस्मादद्भिरभ्युक्षति ॥ ३५ ॥

सोऽभ्युक्षति। सिꣳह्यसि सपत्नसाही देवेभ्यः शुन्धस्वेत्यथ सिकताभिरनुविकिरत्यलङ्कारो न्वेव सिकता भ्राजन्त ऽइव हि सिकता ऽअग्नेर्वा ऽएतद्वैश्वानरस्य भस्म यत्सिकता ऽअग्निं वा अस्या माधास्यन् भवति तथो हैना मग्निर्न्न हिनस्ति तस्मात् सिकताभिरनुविकिरति सोऽनुविकिरति सिꣳह्यसि सपत्नसाही देवेभ्यः शुम्भस्वेत्यथैनां छादयति· सा छन्नैताꣳ रात्रिं व्वसति ॥ ३६ ॥ १ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [५. १.] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे, त महं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥
आतिथ्यातानूनप्त्रे च मोमाप्यायननिह्नवौ ।
उपसद्वेति पञ्चार्थाश्चतुर्थेऽत्र निरूपिताः ॥ २ ॥

अथ पञ्चमे सौमिकवेदिकरणादिकं निरूप्यते । 'अथ यदुक्तं कात्यायनेन— "औपवसथ्यात् पूर्वेऽहनि पौर्वाह्णिक्या प्रचर्य वेदीं

मिमीते"-इत्यादि । तदेतदाह— "तद्य एष पूर्वार्द्ध्यो वर्षिष्ठः स्थूणाराजो भवति, तस्मात् प्राङ् प्रक्रामति त्रीन् विक्रमांस्तच्छङ्कुं निहन्तीति । 'य एषः' स्थूणाराजः 'पूर्वार्द्ध्यः' पूर्वार्द्धे भवतीति पूर्वार्द्ध्यः[१], प्राचीनवंशस्य पूर्वभागे आहवनीयपुरोदेशे वर्त्तमानः पृथुस्तम्भोऽस्ति, 'सोऽन्तःपातः[२]' ऐष्टिकवेदेर्महावेदेश्चान्तरालसञ्चरः । 'तस्मात्' स्तम्भात् 'प्राङ् प्रक्रमान् प्रक्रामति त्रीन्' । 'तत्' तत्र तृतीयप्रक्रमावसाने 'शङ्कुं' निहन्यात्, स्थापयेत्[३] ॥ १ ॥

दक्षिणश्रोणिप्रमाण माह— "तस्माच्छङ्कोर्दक्षिणेति । मध्यमशङ्कोर्दक्षिणतः पञ्चदशविक्रमावसाने शङ्कुं स्थापयेत् । 'सा दक्षिणा श्रोणिः' मर्यादा भवति[४] ॥ २ ॥

एव मुत्तरश्रोणिवाक्य मपि— "तस्मान्मध्यमाच्छङ्कोरुदङ्ङित्यादि[५] ॥ ३ ॥

आयामस्य पश्चाद्भागावधिं प्रदर्श्य प्राचीनावधि माह— "तस्मान्मध्यमाच्छङ्कोः षड्त्रिंशतं विक्रमान् प्रक्रामतीति[६] ॥ ४ ॥

अथ दक्षिणोत्तरांसौ दर्शयति— "तस्मान्मध्यमाच्छङ्कोरिति । 'तस्मात्' पुरोदेशस्थात् 'मध्यमाच्छङ्कोः' श्रोणितः सकाशात्

१— 'शालायाः पूर्वार्द्धे भवः पूर्वार्द्ध्यः'—इति या० दे० ।
२— स निहतः शङ्कुः अन्तःपातसञ्ज्ञको भवतीति पितृभूतिकर्कादयः ।
३— का० श्रौ० सू० ८. ३. ७ ।
४,५— का० श्रौ० सू० ८. ३. ६, १० ।
६— का० श्रौ० सू० ८. ३. ८ ।

अंसयोरीषन्न्यूनत्वाद् उभयतो द्वादशप्रक्रमाभिधानम्[1]। इत्थं सर्वतो मिताया वेदिमात्रायां न्यूनाधिकत्वशङ्का माशङ्क्य स्वय मेव व्यवच्छिनत्ति— "एषा मात्रा वेदे"—इति[2] ॥ ५, ६ ॥

अथ विहित वेदिमान क्रमेण प्रशंसितुमादौ पश्चान्मान प्रशंसति— "अथ यत् त्रिंशद्विक्रमा पश्चाद् भवतीति। त्रिंशत्पक्षे, विराज प्रतिपाद दशाक्षरत्वात् त्रिंशदक्षराणि। स्पष्ट मन्यत् ॥ ७ ॥

पश्चान्माने पक्षान्तर माह— "अथो अपि त्रयस्त्रिंशत् स्युरिति। 'अथो' शब्द पक्ष व्यावर्त्तयति। "न वा एकेनाक्षरेण छन्दांसि वियन्ति"-इतिन्यायात्[3] प्रतिपाद मेकैकाधिक्येन विराजस्त्रयस्त्रिंशदक्षरत्वम् ॥ ८ ॥

अथ प्रागायामस्येयत्तां प्रशंसति— "अथ यत् षट्त्रिंशद्विक्रमा प्राची भवतीति। चतुर्विंशत्यक्षरगायत्र्याश्चतुरक्षराधिक्येनोष्णिगादिक्रमेण बृहत्या षट्त्रिंशदक्षराणि भवन्ति। स्पष्ट मन्यत् ॥ ९ ॥

प्राग्दिगवस्थितयोरंसयो प्रमाण मिलित्वा प्रशंसति— "अथ यच्चतुर्विंशतिविक्रमा पुरस्ताद् भवतीति। 'पुरस्तात्' पूर्वस्यां दिशि विस्तारेण 'चतुर्विंशतिविक्रमा भवति'। "पूर्वार्द्धो वै यज्ञस्येति। 'यज्ञस्य' यज्ञाङ्गस्य, वेदिस्वरूपस्य 'एष पूर्वार्द्धः'। गायत्र्या पूर्वार्द्धत्व "गायत्रं वै प्रातस्सवनम्"-इतिश्रुते[4] सिद्धम् ॥ १० ॥

१— का० श्रौ० सू० ८ ३ ११।

२— अत्र याज्ञिकदेवकृता पद्धतिश्चाप्ति।

३— ऐ० ब्रा० १ १ ६, २. ५ ५ द्रष्टव्यम।

४— ऐ० ब्रा० ६ १ २ द्रष्टव्यम् (निरु० ७ ३ १)।

श्रोणिभागस्योरुत्व मंसभागस्य क्षुद्रत्व यदस्ति, तत् प्रशंसति— "अथ यत् पश्चाद्वरीयसी भवतीति। श्रोणिभागस्य त्रिंशत्-प्रक्रमत्वोक्तेः, अंसभागस्य चतुर्विंशत्यभिधानात् पश्चाद्वरीयस्त्वम्। यस्माल्लोके 'पृथुश्रोणि योषा' प्रशस्ता, तस्माद् वेद्या' पश्चाद्भाग-स्यापि श्रोणित्वात् पृथुत्व युक्त मित्यर्थ.। श्रोणिपृथुत्व कुत्रोप-युज्यते ? इति, तदुपयोग माह— "तस्मात् पश्चाद्वरीयस इति। प्रजायन्त्यनेनेति 'प्रजनन', पश्चाद्भागे उरुतर यत् तत् 'पश्चाद्वरीय'। तादृक्प्रजननात् प्रजायन्ते, अत प्रजननहेतुत्वात् पश्चाद्वरीयस्त्व प्रशस्तम् ॥ ११ ॥

सार्थवाद मुत्तरवेदिनिर्माण विधत्ते[1]— "नाभिका ह वा एषा यज्ञस्येति। नाभिकाया मुखप्रदेशादपि समुच्छ्रितत्वात् उत्तरवेदे-र्म्रदोच्छ्रितता कर्त्तव्या। उन्नतत्व मुत्तरवेदिनामनिर्वचनद्वारेण प्रशंसति— "अथ यदेना मुत्तरां वेदेरुपकिरतीति। यस्माद् 'वेदे' सौमिक्या 'उत्तराम्' अत्युन्नताम् 'उपकिरति' मृद क्षिपति, 'तस्मात्' वेदे भागत्रयवध्भूतस्य प्रदेशस्योन्नततरत्वात् 'उत्तरवेदि' इति 'नाम' सम्पन्नम् ॥ १२ ॥

अथोत्तरवेदिव्याघारणविध्यर्थ माख्यायिका माह— "द्वयो ह वा इद मग्रे प्रजा आसुरिति। 'अग्रे' सृष्टे पूर्वम्, 'द्वय्य' द्विविधा एव 'प्रजा' 'आसु' अभवन्। कास्ता ? 'आदित्याश्चै-वाङ्गिरसश्च'। ते 'अङ्गिरस' 'पूर्वे' आदित्येभ्य पूर्वभाविन सन्तो

१— विशेषत शुल्वसूत्रेषु (० अ०) द्रष्टव्यम्।

'यज्ञं' सम्भृतवन्तः। सम्भृतयज्ञाः 'ते' 'अग्निम्' इत्थम् 'ऊचुः'— हे अग्ने! त्वं 'नः' अस्माकम् 'इमां' 'श्वःसुत्यां' परेद्युक्रियमाण मभिषवम् 'आदित्येभ्यः प्रब्रूहि'; त्व मपि 'अनेन' सोमयागेन 'नः' अस्मान् 'याजयेति'। एव मुक्तोऽग्निरादित्येभ्यः पूर्वभाविनः वृत्तान्तं प्रोवाच ॥ १३ ॥

"ते हादित्या ऊचुरिति। ता इत्थं व्यचारयन्। कथम्? 'यथा' येन प्रकारेण 'अस्मानेव' 'अङ्गिरसः' 'याजयान्' याजयेयुः, 'वयं तु 'न' तान् याजयामः; तत्प्रकारश्चिन्त्यता मिति ॥ १४ ॥

"ते होचुरिति। विचार्य्येत्य मूचुः। "न वा अन्येन यज्ञादपक्रमण मस्तीति। 'अन्येन' वक्ष्यमाणात् साद्यस्कानुष्ठानात् अन्येन 'यज्ञात्' अङ्गिरोभिरनुष्ठीयमानात् अस्मात् 'अपक्रमण मस्ति'; अतः 'सुत्या मन्तरा मेव' अङ्गिरसां सुत्यातः पूर्व मेवास्माकं सुत्यां 'भ्रियामहे'[1] व्यवस्थापयिष्यामः 'इति' विचारितवन्तः। 'ते' 'यज्ञं' सुत्यालक्षणं 'सम्भृत्य' अग्निम् 'ऊचुः'। 'त्वम्' अस्मभ्यं 'श्वःसुत्याम्' 'अग्ने!' प्रावोचः। 'अथ'-शब्दस्त्वर्थे। 'वयं' तु 'तुभ्यम्' 'अङ्गिरोभ्यश्च 'अद्यसुत्यां' अद्य क्रियमाणा सुत्या अद्यसुत्या; तां 'प्रब्रूमः'। 'तेषां' तथा कुर्वता मस्माकं 'त्वं' 'होता' भव ॥ १५ ॥

"तेऽन्य मेव प्रति प्रजिघ्युरिति। एव मुक्तवन्तस्तु 'अङ्गिरसः' एतद्वृत्तान्तावबोधनाय अग्निप्रतिनिधिम् 'अन्यम्' 'प्रजिघ्युः'। "हि गतौ वृद्धौ च"[2] प्रेरयन्। 'ते अङ्गिरसः' 'अग्नयेऽन्वागत्य' 'चुक्रुधुः'।

१— 'धियामहे'-इति डा०-वेबर-दृष्ट-भाष्ये।

२— स्वा० प० १० धा०।

क्रुधद्रुहेर्ष्यादिना क्रुधियोगे चतुर्थी[1]। "कथं नु नो दूत इति। क्रोधप्रकार उक्तः। 'न प्रत्यादृथाः' आदरस्य प्रत्यादरं न कृतवानसि ॥ १६ ॥

अग्रेत्तरम्— "स होवाचानिन्द्या वै मा त्यतेत्यादि। प्रासङ्गिकं किञ्चिद्धर्मविशेषं विधत्ते— "तस्माद् वानिन्यस्य दूतो नापक्रामेदिति। 'सः' 'सद्यःक्रीः' एकाहः सोमयागः। 'एतेन आङ्गिरसः आदित्यान् अयजन्'। दीक्षासोमक्रयादीनां सद्य एव क्रियमाणत्वात् 'सद्यःक्रीः' इति नाम ॥ १७ ॥

"तेभ्यो वाचं दक्षिणा निनिति। तेभ्यः' साद्यस्क्रयाजकेभ्यः 'वाचम्' एव दक्षिणात्वेन प्रादुरित्यर्थः। वाग्दक्षिणाया निराकरणस्याभिप्राय माह— "हास्यामहे यदि प्रतिग्रहीष्याम इति। 'यदि' स्वीकरिष्यामः, तर्हि 'हास्यामहे' त्यक्ष्यामहे, दक्षिणोत्तरकाल मपि वाचोऽपेक्षितत्वात्; तथा सति यज्ञोऽदक्षिणः स्यात्। अस्तु, को दोष इत्यत आह— "यद् दाक्षिणं मासीदिति। दक्षिणासम्बन्धि 'दाक्षिणं' कर्म। 'तद्' 'यज्ञस्य' सम्बन्धि 'कर्म', 'न व्यमुच्यत' विमुक्तं न आसीत्, सम्पूर्णं नाभवदित्यर्थः ॥ १८ ॥

"अथैभ्यः सूर्य मित्यादि। स्पष्टम्। "तस्माद् ह स्माङ्गरिति। 'आङ्गः अङ्गिरसः' स्वयं ब्रुवते— 'आर्त्विजीनाः'[2] स्मः' सम्यग्दत्विक्त्वयोग्याः स्मः। तथा 'दक्षिणीयाः' दक्षिणायोग्याः। आर्त्विजीनत्व-

---

१— वा॰ सू॰ २. ३. २७।
२— "यज्ञर्त्विग्भ्यां तत्कर्मार्हतीत्युपसङ्ख्यानम्"—इति ५. १. ७१ सू॰ वा॰।

अत एव वागात्मकत्वात् उत्तरवेदिप्रक्षेपस्यैवापगताया वाचो वर्धनरूपत्वात् उत्तरवेद्युपतापेन यज्ञः सफलो भवतीत्यर्थः[1] ॥ १३ ॥

उत्तरवेद्याः मानादिसाधनं द्रव्यं विधत्ते— "तां वै युगशम्येनेति । युगेन शम्यया चेत्यर्थः । युगवच्छम्याया[2] अपि साधनत्वमस्तीत्याह— "युगेन यत्र हरन्तीति । 'यत्र' यस्मिन् देशे 'युगेन हरन्ति', 'यतः' यस्मात् तत्र 'शम्यया' अपि 'हरन्ति'; अतो युगवच्छम्याया अपि हरणक्रियासम्बन्धोऽस्त्येवेत्यर्थः। तत् कुत इत्यत आह— "युगशम्येन वा इति । 'योग्यं' योजनार्हं मध्यम् । 'अदः' विप्रकृष्टकाले, देवासुरयोर्युद्धकाले 'सा' यज्ञस्य सम्बन्धिनी वाक् 'सिंही भूत्वा' 'अशान्ता' क्रूरा सती 'अचरत्' । 'तत्' तत्र युगेन शम्यया च मानेन 'एनां' वाचम् 'एतत्' इदानीं 'यज्ञे' योजितवान् भवति ॥ १४ ॥

प्रासङ्गिकं कञ्चिन्नियमं विधत्ते— "तस्माच्चिद्दत्तदक्षिणां न प्रतिगृह्णीयादिति । अन्येन परित्यक्ता दक्षिणा । "नो ह अमा कुर्वीतेति । 'अमा' सह, स्वात्मनेत्यर्थः, 'नो ह' नैव कुर्वीत[3] ।

१— तै० सं० ६. २. ७ सा० भा० द्रष्टव्यम् ।

२ — "द्वात्रिंशदङ्गुलप्रमाणां शम्यां वारणीम्"–इत्यादि का० श्रौ० ५. ३. २० सू० ह० या० दे० । "गदया समानाकारो व्यायामार्द्धपरिमितः काष्ठविशेषः शम्या"–इत्यादि तै० सं० १. १. ६ अनु० सा० भा० (तै० ब्रा० ३. २. ६.) । "गदया सदृशी बाहुपरिमिता शम्या । तया चतुर्दिक्षु उत्तरवेदीं परिमिमीते"–इति च तै० सं० ६. २. ७. अनु० सा० भा० ।

३— 'अन्येन परित्यक्तां दक्षिणां अमा सह आत्मनि न कुर्वीत'–इत्येव ह ।

तेषु वरुणप्रघासेषु चोदकतो वेदेराहवनीयस्य चैकत्वे प्राप्ते द्वित्वं विधत्ते— "तद्" हे इति *। 'तत्' तत्र वरुणप्रघासेषु। वेद्याहवनीययोर्द्वित्वं मनूद्य प्रयोजनकथनेन स्तौति— "तद्यदिति। दक्षिणत उत्तरतश्च स्थिताभ्यां वेदिभ्यामग्निभ्याम्, 'तदुभयतः' दक्षिणत उत्तरतश्च पार्श्वद्वयादेव 'वरुणपाशात्' 'प्रजाः' 'प्रमुञ्चति'। "द्वतय्योर्द्वा इति प्रागुक्तार्थम् † ॥ ५ ॥

उत्तरवेदिनिवपनं विधत्ते— "स इति। द्वयोर्वेद्योर्या 'उत्तरा' उत्तरदिग्वस्थिता तस्या मेव वेद्या माहवनीयायतने 'उत्तरवेदिम्' 'उपकिरति' उपचिनोति। एवकारयोर्व्यावर्त्त्यं दर्शयति— "न दक्षिणस्या मिति। 'दक्षिणस्यां' वेदौ उत्तरवेदिं 'न' कार्येत्यर्थः। तच्चोत्तरवेदिनिर्माणं सूत्रकृतापि दर्शितम्— "उत्तरवेदिं निवपति उत्तरस्यां, शम्या मादाय चात्वालं मिमीते"–इति ‡ ॥

तदेतत् स्तौति— "क्षत्रं वा इति। "यान्येतानि देवत्रा क्षत्राणीन्द्रो वरुण"–इति अग्रे समाम्नास्यते §; अतो वरुणो देवेषु मध्ये क्षत्रियः, मरुतो देवविशः। तत्रोत्तरस्या मादौ वरुण इज्यते दक्षिणस्यां मरुतः। अत एवेदानीं लोके तथा दृश्यत इति प्रसिद्धि मुदाहरति— "तस्मादिति ॥ ६ ॥

वैश्वदेवे पर्वणि आदितो यान्याग्नेयादीनि पञ्च हवींषि ‖, तान्यत्रापि विधत्ते— "अथैतानीति। अयोगव्यवच्छेदार्थं

* का० श्रौ० सू० ५ ३ ६–१८।
† पुरस्तादिहैव २७०पृ० १८ पं० द्रष्टव्यम्।
‡ का० श्रौ० सू० ५. ३. १६ २०। तत्रान्यदपि द्रष्टव्यम् (२३ सू०)।
§ शत० ब्रा० १४ ४. २. २३।
‖ पुरस्तादिहैवाध्याये १ ब्रा० अष्टमकण्डिकौ द्रष्टव्यानि।

दक्षिणीयलयोरुभयोरपि हेतुरुच्यते— "अस्माभिरेव प्रतिगृहीत इति । एतच्छब्दार्थ माह— "य एष तपतीति"-इति । प्रसङ्गात् माध्यस्कस्य दक्षिणा माह— "तस्मात् सध्र'क्रियोऽश्व श्वेत इति । अश्व सूर्यप्रतिनिधिर्लेन दीयते । सूर्यस्याश्वत्वेनोपासनाविधानात्[1], अश्वाश्वमेधाम्याच[2] सूर्यस्याश्वस्थानीयत्वम्, सोऽपि वर्णसाम्याय श्वेतो भवेत् ॥ १८ ॥

'तस्य रुक्मः पुरस्ताद् भवतीति । तस्य पुरोदेशे 'रुक्म' हिरण्यफलको वर्त्तुलाकारो भवेत्[3]। "यद्यश्व मित्यादि स्पष्टम् ॥ २० ॥

"तेभ्यो ह वागित्यादि । 'तेभ्य' अङ्गिरोभ्य 'वाक्' कुपित-वत्यासीत् । 'केन मदेष श्रेयान् बन्धुनार इति । 'केन'-इति असूयार्थे प्लुति[4] । 'मत्' मत्त सकाशात् 'केन' 'बन्धुना', बध्नातीति बन्धु, विशेषगुण, केन विशेषगुणेन 'एष' सूर्य 'श्रेयान्' अति शयेन प्रशस्य । प्रशस्यहेतुभूताना सर्वगुणाना मभिधानाय पुन 'केना३'-इति ग्रहणम् । "यदेत प्रत्यग्रहीष्टेति । 'यत्' येन अति-शयेन 'एतम्' आदित्यम् 'प्रत्यग्रहीष्ट, 'न माम्' । अप्यविद्यमान

१— "उषा वा अश्वस्य मेध्यस्य शिर"—इत्यादीहैव १०; ४ ७।

२— "य कथाश्वान मनुवीताश्व स वधनीय स्यात्"—इति, "अश्व कस्मात् ? अश्नुतेऽध्वान महाशनो भवतीति वा"—इति च निरु० २ ४ १, २ ७ ५।

३— "अथ सुवर्णरजतौ रुक्मौ उपास्यति '-इत्यादिक मिहैवोपरिष्टाद् (१० ४ २ ११) द्रष्टव्यम्।

४— पा० सू० ८ २ १०३।

कोऽतिशयस्तत्र दृष्टः? न कोऽप्यस्तीत्यर्थ.। 'उभयान् संयत्तान् देवासुरान्' परस्परकलहायोपयुक्तान् देवानसुरांश्च 'अन्तरेण' मध्ये 'सा' अङ्गिरोभ्योऽपक्रान्ता वाक्। 'सिंही भूत्वा' 'आददाना' जिघत्सया[1] समीपस्थं सर्वं[2] स्वीकुर्वती 'चचार'। तदानीम् 'अग्निरेव देवानां दूतः' अभवत्, असुरार्थाज्ञानाय सहरचोनामकोऽसुरो दूतोऽभवदित्यर्थः ॥ २१ ॥

"सा देवानिति। उभयैरप्याहृता सती पूर्वं देवान् प्रत्येव उपावर्त्तमाना। आगमनोत्कोचरूपं किञ्चित् अर्थयामास। ते च देवाः अग्नेः पूर्वभाविनी माज्याहुति मागमनोपाधिना प्रादुः। 'सा' 'देवान्' इदम् 'उवाच'। हे देवाः। 'यां कां च आशिषम्' 'आशासिष्यध्वे' इच्छथ, 'सा' सर्वाऽप्याशीः 'व' युष्माकं 'समर्द्धिष्यते' समृद्धा भविष्यतीति। ततः सा प्रतिनिवृत्ता-सीत् ॥ २२ ॥

इदानी मुत्तरवेदीव्याघारणं विधत्ते— "स यद् धार्यमाणेऽग्ना-वुत्तरवेदिं व्याघारयतीति। अग्नौ उत्तरवेदेरुपरि धार्यमाणे सति, ता मुत्तरवेदिं व्याघारयेदित्यर्थः। "यदेवैना मित्यादि। एतद्व्या-घारणेन या आहुतिः, अपवृत्तायै वेदिरूपायै वाचे देवैः कल्पिता, सा कृता भवति, अतो व्याघारयेदित्यर्थः। उत्तरवेद्या माघार-णेन वाचः किं मायात मित्यत आह— "वागध्येवा निदानेनेति।

१—"'जिघ्रमाना (? जिघत्सया)'-इति छ।
२— साध्येतत् पद छातिरिक्तेषु पुस्तकेषु।

एवकार.। तदेतत् स्तौति— "एतैर्वा इति। एतानि वरुण-पाशविमोचने विहितानि हवींषि प्रजापतिः साधनत्वेन यतः प्रागुक्तवान्, अतोऽत्रापि तेषा मनुष्ठान मुपपन्न मित्यर्थः। "इत-योर्ह्य इति, व्याख्यातम् * ॥ ७ ॥

षष्ठं भागं विधत्ते † — "ऐन्द्राग्न इति। तत् प्रशंसति— "प्राणोदानावित्यादिना। "तद्यथेति। तत्र लोके यथा 'पुरुषं' शोभन मुपकारं कृतवते प्रत्युपकाररूपं 'पुरुष'' शोभनं 'कुर्यात्', 'एवम्' एव तदिन्द्राग्न्योर्हविर्निर्वपणम्। ताभ्यां कृत मुपकारं दर्शयति— "तयोरिति। प्राणोदानात्मकयोस्तयोरवस्थानादेव कार-णात् 'अस्य' प्रजापतेः 'प्रजा न पराबभूवुः'। प्रागाम्नातम्— "प्राणोदानौ हैवाभ्यो नापचक्रमतुः"–इति ‡। "तत् प्राणो-दानाभ्या मित्यादि। 'तत्' तस्मात् प्राणोदानरूपयोरिन्द्राग्न्यो-र्यागाभ्याम् 'एव' 'एतत्' 'प्रजाः' वरुणपाशगृहीताः चिकित्सति, तौ 'प्राणोदानौ' एव तासु 'प्रजासु' स्थापयति। "तस्मादिति, प्रतिपादितार्थनिगमनम् ॥ ८ ॥

वेदिद्वयेऽपि पयस्यां विधत्ते— "उभयत्रेति §। 'उभयत्र' अध्वर्युकर्तृकाया मुत्तरस्यां वेद्यां प्रतिप्रस्थातृकर्तृकायां दक्षि-णस्यां च। (२ [ ) 'पयस्ये' हविषी 'भवतः'॰। वरुणपाश-

* पुरस्तादिहैव २७० पृ० १८ पं० द्रष्टव्यम्।

† 'षष्ठ' ऐन्द्राग्नो द्वादशकपालः पुरोडाशो भवति'–इति का० श्रौ० ५ ४ ३।१७।

‡ अत्रैव २३२ पृ० १४ पं०।

§ 'उभयोश्च सूत्तरम्—इति का० श्रौ० सू० ५. १०. ५। "'दक्षिणं प्रतिप्रस्थातुः'—इति च का० श्रौ० सू० ५ ३. २५।

‖ ( ) पुस्तकान्तरस्थ मेतत् प० प्रान्ते।

विमोचनानुकूल्यं पयस्याया प्रतिपादयति— "पयसो वा इति। पुरा प्रजापतिना सृष्टा 'प्रजा' तदीयस्तन्यरूपात् 'पयस' 'सम्भूता,' वर्द्धिता, इदानीमपि मानुषा स्तन्यरूपात पयस इव 'सम्भवन्ति' वर्द्धन्ति। "तस्मात एवेति, अस्यार्थस्यानुवाद। 'तत एव' सम्भूतिहेतो 'पयस' कारणात् 'उभयत' दक्षिणत उत्तरतश्च पार्श्वद्वयात्, प्रजानां वरुणपाशविमोचन कृतवान् भवति ॥ ८ ॥

अध्वर्युकर्त्तृकाया पयस्याया देवता विधाय स्तौति— 'वारुणीति *। उत्तरस्यां वेद्यां या पयस्या, सा वरुणदेवताका कार्या। "तत् प्रत्यक्ष मिति। देवतान्तरयागेन वरुणपाशविमोचन परोक्षम्, वरुणदेवताकेन तु यागेन 'तत्' पाशविमोचन 'प्रत्यक्षम्' एवेति वरुणदेवताकत्व युक्ततर मित्यर्थ।

प्रतिप्रस्थातृकर्त्तृकाया पयस्याया देवता विधाय स्तौति— "मारुती † दक्षिणेति। दक्षिणस्यां वेदौ क्रियमाणा पयस्या मरुद्देवताका भवेत्। "अजामिताया इति। वरुणदेवता परित्यज्य 'अस्या' पयस्याया यत मरुल्लक्षणदेवतान्तरकरणम, तत् जामिता दोषराहित्याय भवति। व्यतिरेकेण तदेवाह— "जामीति। 'यद्' यदि 'उभे' अपि दक्षिणोत्तरपयस्ये वरुणदेवताके स्याताम्', तदा प्रयुक्तस्या एव देवताया पुन प्रयोगो नवीकरणाभावात् अलसतारूपजामितादोष स्यादित्यर्थ।

मारुतत्वे कारणान्तर माह— "अतो ह वा इति। 'अत' अस्माद्वक्ष्यमाणादपि हेतो दक्षिणा पयस्या मारुती कार्या। अस्य हि प्रजापते सम्बन्धिनी प्रजा पुरा दक्षिणत स्थिताना मरुता

---

* वारुणी अध्वर्यो —इति का० श्रौ० ५ ४ २३ सू० या० दे०।

† मारुती सद्यान्त्यां प्रतिप्रस्थाता दक्षिणस्याम्—इति का० श्रौ० ५ ५ ५

सुपगमनाय दक्षिणत क्रियमाणैषा पयस्या मारुती कार्ये-त्यर्थ ॥ १० ॥

करीराणा मावपन विधाय स्तौति – "तयोरिति । तयो रुभयो पयस्ययो करीराणि प्रक्षिपेत * । मधुरा फलविशेषा करीराणि , तानि चोत्तरापथे प्रसिद्धानि † । "क वा इत्यादि । 'करीरै' एतै करीरफलै 'प्रजापति' 'प्रजाभ्य' अस्माक 'क' सुखम् 'अकुरुत' तस्मादिदानी मप्येव यजमानस्तदावपनेन सुख मेव प्रजाभ्य कुरुते ॥ ११ ॥

शमीपर्णाना मावपन विधत्ते — "तयोरिति । 'शमीपला शानि' शम्या पर्णानीत्यर्थ । "श वा इत्यादि । 'शम्' उपद्र वाणा शमन मित्यर्थ । स्पष्ट मन्यत् । अत एवोक्त कात्यायनेन — "उभयो करीराण्यावपति शमीपलाशमिश्राणि"–इति ‡ ॥ १२ ॥

अथान्तिमन्त्र विधत्ते — "अथ काय इति । क प्रजापति देवता अस्य , 'सास्यदेवता'–इत्यणि § "कस्येत्"–इति ‖ 'क'

---

* वारुणेन निर्वप्योभयो करीराण्यावपति"–इति का० श्रौ० सू० ५ ५ १। "यतीना मवद्यमानाना शीर्षाणि परापतन् ते खर्जूरा अभ वन् तषा रसऊर्ध्वोऽपतत्तानि करीराण्यभवन्सौम्यानि वै करीराणि सौम्या खलु वा आहुतिर्दिवो वृष्टि च्यावयति यत करीराणि भवन्ति"–इति तै० स० २ ४ ६ ४।

† राजस्थान प्रदेशीय जयपुर पत्तनादावपि बहु जायन्त इमानि सुमिष्ट सुदर्शनानि अवहृयन्ते चैतदामानि शाकार्थ मपीति दृष्टम।

‡ का० श्रौ० सू० ५ ५ ११। शमी नाम कण्टकी वृक्ष , तस्य पर्णानि शमीपलाशानि। करीरोऽपि अपर्ण कण्टकीवृक्ष तस्य फलानि करी राणि शमीपर्णानां करीरफलानाञ्च तुल्यत्वम –इत्यादि च तत्र या० द०।

§ । पा० सू० ४ २ २४ २५।

शब्दस्येकारान्तादेश । एतस्य हविष प्रयोजन माह— "क वा इति । सुखात्मको हि प्रजापति 'क' शब्दवाच्य । अतस्तद्देवताकेन यागेन सुखकारण मुपपन्न मिति भाव ॥ १३ ॥

करम्भपात्राणा निर्माण विधत्ते— 'अथ पूर्वेद्युरिति । यस्मिन् दिवसे वरुणप्रघासयाग , तत 'पूर्वेद्यु ' पूर्वे दिवसे । "अन्वाहार्यपचने इति । अन्वाहार्यो नामेष्टि । दक्षिण-दिग्भागे मरुतो 'जिघासन्' हन्तु मैच्छन् , तान् प्रजापतिरेतेन पयस्यारूपेण भागेन 'अशमयत्' शमितवानिति यावत् , तस्माद् । दक्षिणात्वेन देय ओदनो यस्मिन् पच्यते स तथोक्त । तस्मिन दक्षिणाग्नौ 'अतुषान' तुषरहितान् 'कृत्वा', सम्भूर्ज्य 'तान्' 'ईष दिव' भत्यक्ष मिव 'उपतप्य' अपयित्वोदकेनालोड्य, तै 'करम्भ पात्राणि' भ्रष्टयवचूर्णा * करम्भा , तन्मयानि पात्राणि 'कुर्वन्ति अध्वर्युयजमानादय † । कियन्ति तानि पात्राणीत्यपेक्षाया माह— ' यावन्त इति । यावत्सङ्ख्याका यजमानस्य 'गृह्या ' स्वगृहे वर्त्तमाना पुत्रपौत्रादिरूपा ज्ञातयो भवेयु , 'तावन्ति तावत्सङ्ख्या कानि करम्भपात्राणि कार्य्याणि । तानि च जनिष्यमाणापत्या र्थम् 'एकेन' 'अतिरिक्तानि' अधिकानि कार्य्याणि ‡ ॥ १४ ॥

करम्भपात्रावशिष्टाद् यवपिष्टादेव मेषमेषीलक्षणमिथुनस्य

---

* पिष्टचूर्णा —इति च ।

† करम्भो दधा सयुता सक्तव तन्मयानि पात्राणि करम्भ पात्राणीति का० श्रौ० ५ ५ २ सू० या० दे० ।

‡ "यावन्तो यजमानगृह्या एकाधिकानि"—इति का० श्रौ० सू० ५ ३ ३ । तत्र इतोऽतिरिक्तं चेमे सूत्रे— प्रजायां वा जातश्चेत् तौणि वा नित्यत्वात् इति ४ ५

निर्माणं विधत्ते— "तत्रापीति । 'अपि'-शब्द एवकारार्थः । 'तत्र' करम्भपात्रनिर्माणसमये एव, तेनैव पिष्टेन मेषमेष्यौ कर्त्तव्ये * । "तयोरिति । सम्भूयानुदितयोः । 'मेषे च मेष्याञ्च' इति पृथगुपादानं विस्पष्टार्थम् । "यद्यनेडकीः †" इति । एड़को ‡ मेषः, तत्सम्बन्धरहिता अनेड़काः, 'ऊर्णाः' कम्बलोपादानभूतानि तज्जातीयानि रोममयानि § सूत्राणि । यदि तास्तथाविधा ऊर्णाः 'विन्देत्' लभेत, तदा 'ताः' 'प्रणिज्य' प्रक्षाल्य, तयोः मेषमेष्योः 'निश्लेषयेत्' संश्लेषयेत् ‖ । 'यद्यु' यदि खलु "अनेड़कीः" ऊर्णाः "न विन्देत्" न लभेत, तर्हि "कुशोर्णा एव स्युः" कुशमया एवोर्णाः, तयोः संश्लेषणीयाः भवेयुः ¶ ॥ १५ ॥

मेषमेष्योः कारणं मनूद्य स्तौति— "तद्यदिति । "वरुणस्य पशुर्यन्मेष इति । 'यद्' 'एषः' खलु 'प्रत्यक्षं' 'वरुणस्य' हविर्भूतः 'पशुः' । अत एव पञ्चैकादशिन्याम् "अघोरामः सावित्रो वारुणः कृष्ण एकशितिपात् पेत्वः"–इत्याम्नायते ** । पेत्वो विगतपुंस्को मेष इति हि तत्रार्थः । "यवान् हीति । 'हि' यस्माद् 'यवान्' 'जक्षुषीः' भक्षितवतीः प्रजाः 'वरुणः' "अगृह्णात्", अतस्तद्यवप्रत्यर्पणाय मेषमेष्योर्यवत्वं सम्पद्यत इत्यर्थः ।

---

* का० श्रौ० सू० ५, ३, ६ । निस्तुषा भ्रष्टयवकरम्भस्यैव मेष मेषाकारं प्रतिरूपकम् मेषीं मेषाकारां प्रतिकृतिञ्च करोति"—इति या० दे० ।

†, ‡ 'नैलकीः', 'एलको' च ।

§ तज्जातीयरोममयाणि'—इति च ।

‖ का० श्रौ० सू० ५, ३, ७ ।

¶ का० श्रौ० सू० ५, ३, ८

** वा० सं० २६, ५८

तयोः स्त्रीपुंस्वरूपता मनूद्य स्तौति— "मिथुनौ भवत इति। 'मिथुनाद्'-इत्येतद् 'वरुणपाशाद्'-इत्यस्य विशेषणम्। द्वैरूप्याधिकरणाद् दक्षिणस्यां मेषो न मोचनहेतुः * ॥ १६ ॥

अथ तयोः प्रक्षेपं विधत्ते— "स इति। अध्वर्युकर्तृकायाम् 'उत्तरस्याम् पयस्यायां' 'मेषीम्' 'अवदधाति' प्रक्षिपति। प्रतिप्रस्थातृकर्तृकायां 'दक्षिणस्यां' 'मेषं' प्रक्षिपति। अनयोर्दक्षिणोत्तरभावं लोकन्यायेनोपपादयति— "एव मिति † ॥ १७ ॥

हविषा मासादनं विधत्ते— "स सर्वाण्येवेति। आग्नेयादीनि 'सर्वाण्येव हवींषि' 'उत्तरस्यां' 'वेदौ' वेद्यां 'सः अध्वर्युः' 'आसादयेत्', 'प्रतिप्रस्थाता' तु 'एताम्' मारुतीं 'पयस्या मेव' 'दक्षिणस्यां' वेद्या मासादये दित्यर्थः ‡ ॥ १८ ॥

हविरासादनोत्तरकाल मग्निमन्थनं विधत्ते— "आसाद्येति। 'अग्निं मथित्वेत्यादि। अग्निमन्थनानन्तरजातम् 'अग्निम्' आहवनीये "भवतनः"-इति § मन्त्रेण 'अनुप्रहृत्य' प्रक्षिप्य, "अग्नावग्निः"-इति ‖ मन्त्रेणाभिजुहुयात्। एतच्चाग्निमन्थनादिकम् ¶ 'अध्वर्युः' एकः 'एव' कुर्य्यात्; न प्रतिप्रस्थातेत्यभिप्रायः। दक्षिणोत्तरयोरुभयोरप्याहवनीययोराहुत्यधिकरणत्वेनेध्मादीनां समिन्धनीयत्वात् •तद्धेतुभूतः सामिधेनीप्रैषोऽपि अध्वर्युप्रतिप्रस्थातृभ्या मुभाभ्यां प्रयोक्तव्य इत्याशङ्क्याह— "यथाध्वर्युरेवेति। 'एव'-कारः

---

* का० श्रौ० सू० ५, ५, २, ३।

† का० श्रौ० सू० ५, ५, ५ ‡ का० श्रौ० सू० ५, ५, ४।

•§ वा० सं० ५, ३। ‖ वा० सं० ५, ४।

¶ "अग्नये मथ्यमानायानुवाचयति, मन्थति गायत्रेणेति (का० श्रौ० ५, ?,)"-इत्यादीनि सूत्राण्यत्रालोच्यानि।

प्रतिप्रस्थात्रव्याहृत्यर्थ.। एकस्याहवनीयस्य देशभेदेन द्विधावस्थानात्, प्रतिप्रस्थातुराहवनीयान्तराभावात्, प्रैषस्य च होतुरुभयवैकल्यात्, अध्वर्युणोच्यमान एव प्रैष उभयत्रोपकरोति, ता उभौ समिधावित्यभिप्राय । इध्माधानादिकन्तु ताभ्यां समनुष्ठेय मित्याह– "ता उभाविति । 'तौ' अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ 'उभौ' । अथाध्वर्योरेव कर्त्तव्य माह— अथाध्वर्युरेवेति । हे 'अग्नीत् ।' 'अग्निम्' आहवनीय 'सम्मृड्ढि' सम्मार्जनेन सस्कुरु । "असस्पृष्ट मेवेति । करम्भपात्राणा होमस्य कालविधि । अग्नि मग्निदिति सम्प्रैषे कृते तदर्थत्वात् आग्नीध्रेणानुतिष्ठत इत्यर्थः * ॥ १८ ॥

तस्य च करम्भपात्राणा होमस्य पत्नीकर्त्तृकत्व विधित्सुस्तस्याःसम्भावितस्य पुरुषान्तरसम्मतिजनितस्यैनस प्रश्न दर्शयति— "अथ प्रतिप्रस्थातेति । अग्नि मग्नीदिति सम्प्रैषानन्तर 'प्रतिपरैति' निवर्त्तते, पत्नी यत्रास्ते त देश प्रतिगच्छेदित्यर्थः । 'सः' च प्रतिप्रस्थाता 'पत्नीम्' 'उदानेष्यन्' उदागमयिष्यन् । ता पत्नीं 'पृच्छन्ति',— त्वं 'केन' जारेण 'चरसि' वर्त्तसे 'इति' † । पुरुषान्तरसङ्गतेर्दोषान्तरता माह— "वरुण्य मिति । येन पापेन हेतुना वरुणपाशबन्धो भवति, तत् पाप वरुण्यम्' । 'अन्यस्य' पुरुषस्य पत्नी 'सती', 'अन्येन' पुरुषान्तरेण सह 'चरति' वर्त्तते यत्, एतत् वरुण्य मेव 'स्वीकरोति' । अष्टु प्रतिप्रस्थातुरभिप्राय माह— "यथो इति । 'यथो' अपि च एषा पत्नी 'अन्त:शल्या ‡' शरीरमध्ये दुश्चरितजनितेन पापरूपेण शल्येन § युक्ता सती 'न इदं' मेव 'मे' मदीयेऽग्नौ 'जुहवत्' 'इति' । 'तस्मात्' कृतस्य

* का० श्रौ० सू० ५, ५, ६ क । † का० श्रौ० सू० ५, ५, ६ ख ।
‡, § 'शल्या', 'शल्येन' च ।

पापस्य कनीयस्त्वम्। "तस्माद् वेवेति। 'उ'-शब्दोऽप्यर्थे, 'एव'-कारो भिन्नक्रम । तस्मादपि कारणात् पृच्छत्येवेत्यर्थ ०।

विपक्षे बाधोपन्यासेन पत्न्या अपि यथार्थभाषण कर्त्तव्य मिति विधत्ते— 'सेति। 'यत्' यदि 'सा' पत्नी पृष्ट सत्य 'न प्रतिजानीत' न प्रतिब्रूयात्, 'तत्' तदा, 'अस्यै' षष्ठ्यर्थे चतुर्थी, अस्या पत्न्या 'ज्ञातिभ्य' 'अहितम्' अनिष्ट स्यात्, तस्माद् वस्तुतो विद्यमान वृत्तान्त माचक्षीतेत्यर्थ । तैत्तिरीयकेऽप्या म्नायते—"यज्जार सन्त न प्रब्रूयात्, प्रिय ज्ञातिं रुन्ध्यात्, असौ मे जार इति निर्दिशेदिति †। तदुक्त कात्यायनेन— प्रति प्रस्थाता पत्नी मानेष्यन्नाह केन चरसीति ससुतानाचष्टे -इति ‡। संसुता परिज्ञाता जारा इत्यर्थ ॥ २०॥

तस्या वाचन विधत्ते— 'तां वाचयतीति। 'प्रघासिन" -इत्यादिर्वाचनीयो मन्त्र §। तस्याय मर्थ— 'प्रघासिन' प्रघास प्रघसनीय भोज्य हवि, तद्वतो 'मरुत' शुक्रज्योतिश्च चित्रज्योतिश्च"-इत्यादिना प्रतिपादितनामधेयान् एकोनपञ्चा शत्संख्याकान् देवान् 'हवामहे' आह्वयाम । यता रिशादस' रिशां हिंसका शत्रव, तेषां निरसितार । करम्भेण करम्भ

* यतो वरुणस्त्वा मे जारा इति वाचयत्याह कथयति अमुना अमुना चरित सख्य चरामीति वा, सा चेत्सम्बन्धिनमि। यदि लज्जादि वशात् न कथयति प्रति प्रस्थाता उद्दिशति का० श्री० ५ ५ ७—१० सू० इत्याचिन्तु मदनम्

† तै० ब्रा० १ ६ ५ २।

‡ का० श्रौ० सू० ५ ५ ६ ०

§ वा० सं० ३ ४४ ।

पात्ररूपेण हविषा 'सजोषस' समानप्रीतयश्च भवन्ति, तान् मरुत इति ।

एतन्मन्त्र पुरोऽनुवाक्यानुवचनसादृश्येन स्तौति— "यथेति । 'पुरोनुवाक्या' हि वक्ष्यमाणदेवताह्वानार्था, 'एवम् एव' 'एषा' प्रघासिन इत्यृक् । अत 'एतया एव' एतान्' मरुत 'एतेभ्य' 'पात्रेभ्य' करम्भपात्रेभ्य 'ह्वयति' होष्यमाण करम्भपात्रलक्षण हविर्भोक्तु माह्वयतीत्यर्थ ॥ २१ ॥

"करम्भपात्राणि कुर्वन्ति यावन्तो गृह्या स्युस्तावन्ति"–इति वाक्येन प्राग्विहितम् *, तदनु स्तौति— "तानि वा इति । 'प्रतिपुरुष' पुरुष पुरुष प्रत्येकैक करम्भपात्र भवति । यावन्त इत्याद्युक्तार्थम् । पुरुषसङ्ख्यया पात्रनिर्माणस्य प्रयोजन माह— "तत् प्रतिपुरुष मिति । 'अस्य' यजमानस्य 'या प्रजा जाता', 'ता' 'प्रतिपुरुष प्रत्येकम् 'एकैकेन' पात्रेण 'वरुणपाशात्' 'प्रमुञ्चति' । एतदतिरिक्तामनूद्य स्तौति— "एकैनेति । जनिष्यमाणाना प्रजाना वरुणपाशविमोचनार्थ मेक मतिरिक्त कर्त्तव्य मित्यर्थ ॥ २२ ॥

पुरोडाशादिरूपता विहाय पात्ररूपेण निर्माण मुपपादयति— "पात्राणीति । 'हि' यस्मात् 'पात्रेषु' कांस्यादिनिर्मितेषु 'अन्नम्' अन्नम् 'अश्यते' भुज्यते, अतो मरुता पयस्यारूपस्यान्नस्य भोजनीयपात्ररूपेणैव निर्मातव्यानीत्यर्थ । यवमयत्व मनूद्य स्तौति— "यवमयानीति । 'अक्षुधी' भक्षितवतीरित्यर्थ । अथ तेषां करम्भपात्राणां होम विधत्ते— "शूर्पेणेति † । जुह्वादि

* पुरस्तात् पृ० २७६ प० १ द्रष्टव्यम् ।

† 'करम्भपात्राणि जुहोति शूर्पेण मूर्धनि कृत्वा दक्षिणेऽग्नौ प्रत्यङ्मुखौ जायापती वा —इत्यादि का० श्रौ० सू० ५ ५ ११ ।

पात्र विहाय शूर्पेणैव तानि जुहुयात् । तेन हि 'शूर्पेण' तुषनिर्वपनद्वारा * 'अशनम्' अत्र 'क्रियते', अत न चात्र शूर्पो हेत्वर्थ ग्रहणीय , "हेतुर्वास्याद्र्थवत्तोपपतिभ्याम्, स्तुतिस्तु शब्दपूर्वत्वात्"–इत्यधिकरणे † स्तुतित्वेनान्वियस्य प्रतिपादितत्वात् । "पत्नी जुहोतीति कर्तृविधि ‡, मिथुनत्वेत्वादि तत्प्रशसा । स्त्रिया अपि कर्तृत्वेन होमेऽन्वयात मिथुन सम्पद्यते । तथाच यजमान पत्नीरूपात् मिथुनात्वैत्यय मर्थ सिध्यति ॥ २३ ॥

स्रुवाघारहोमादे पूर्वभावित्व करम्भपात्रहोमस्य विधत्ते— "पुरेति । यज्ञो वषट्कारप्रदानो यजतिचोदित आग्नेय , आहुतय स्वाहाकारप्रदाना जुहोतिचोदिता । एतत्पूर्वभावित्व सुपपादयति— "अहुताद इति । अहुत होमसस्काररहितम् अदन्ति भचयन्त्यहुताद । मरुता वैश्यजातित्वेन अहुतादानधर्मवत्त्वात् सर्वहोमात् पूर्व तेभ्यो हवि प्रदान युक्त मिति भाव । इतोऽपि करम्भपात्राणां पूर्वहोम इत्याह— ' यन्नेति । 'परिदीर्णा '–इत्यादिक व्याख्यातम् § । 'यत्र' यदा खलु 'प्रजापते प्रजा.' 'वरुणगृहीता ' परिदीर्णत्वादि रोगग्रस्ता अभवन् , 'तत्' तदा 'आसा' प्रजानां प्रधान 'मरुत ' 'विमेथिरे' विलोपयन्ति ‖ अ, मद्ये

---

* स्रुरापवनद्वारा –इति च ।

† मी० जै० सू० १ २, २६–३० , अधि ३ ।

‡ 'करम्भपात्राणि पत्नी जुहोति , जुहूस्थानापन्नेन शूर्पेण , मस्तकस्योपरि शूर्पं कृत्वा । यदा पत्नीयजमानौ जुहुतो नैकाकिनी पत्नी –इति तत्कर्णौ या० द ।

§ ३८७ पृ० ८ पङ्क्तौ द्रष्टव्यम्

‖ विमेथयन्ति –इति च

इति * भिस आडादेशः। यवमयैर्हविर्भिः 'हविष्मतः' 'यस्य' इन्द्रस्य 'मरुतः' देवाः अनुचरा 'गीः' स्तुतिरूपा वाक् 'वन्दते' स्तौति। "वदि अभिवादनस्तुत्योः"-इति † धातुः। 'इति इत्यस्य पूर्ववान्वयः ॥ २८ ॥

पत्न्या वाचनं विधत्ते—"अथैना मिति। तं वाचनीयं मन्त्रं पदशोऽनूद्य व्याचष्टे—"अक्रन् कर्मेति ‡ कर्म कुर्वन्तीति 'कर्मकृत.' यजमानाः; ते हि इदानीं करम्भपात्रहोमरूपं 'कर्म' 'अक्रन्' अकार्षुः। अतोऽक्रन् कर्मेति मन्त्रभागवाचनं युक्तम्। द्वितीयपादस्यार्थः प्रसिद्ध इत्याह—"सह हीति। 'मयोभुवः' मयसः सुखस्य भावयित्र्या मन्त्ररूपया वाचा सह एतत् कर्म 'अक्रन्' अकार्षुः। "देवेभ्य इत्यादि। हे यजमानस्यामात्या ऋत्विजश्च यूयं वरुणप्रघासाख्यकरम्भपात्रहोमरूपं च कर्म देवार्थं 'कृत्वा'। 'अस्तं' गृहनामैतत्; यजमानस्य गृहान् 'सचा भुवः' पत्न्या सह भवन्तः, सह वर्त्तमानाः 'एत' आगच्छतेति मन्त्रभागस्यार्थः। स चा भुव इत्येतद् व्याचष्टे—"अन्यत इति। अन्यस्माद् देशाद् पत्न्यासनलक्षणात् 'उदया' आहवनीयसमीपं प्रापितया पत्न्या सह खल्विदानीं वर्त्तन्ते, तस्मात् सचाभुव इत्येतद् यथार्थम्। अस्तं प्रेतेत्यस्याभिप्राय माह—'जघनार्द्धं वा इति। ता मेतत् प्राची मिति। यज्ञस्यापरभागेऽवस्थितां 'ताम्' 'एतत्' एतर्हि 'प्राचीं' प्राग् गच्छन्तीम्, पूर्वभागसम्बन्धिनीं 'यज्ञं' 'प्रासीपदत्' प्रापीपत् प्रतिप्रस्थाता। सदेर्ण्यन्तस्य लुङि चङि रूपम्। "गृहा वा अस्त मिति। अस्यते क्षिप्यते सर्वं वस्तुजात मस्मिन्निति 'अस्तं

* पा० सू० ७, १, ६८।

† भा० धा० ११।

‡ वा० सं० ३, ४७ १।

गृह्य'। "क्तोऽधिकरणे च"–इति * क्त प्रत्यय । 'एतत्' एतेन "अस्त प्रेत"–इति मन्त्रभागवचनेन गृहरूपाया मेव 'प्रतिष्ठाया' पुन 'एना' स्थापितवान् भवति † ॥ २८ ॥

अकन् कर्म्मेति मन्त्रवाचनानन्तर कर्त्तव्य मुपदिशति— "प्रतिपराणीयोदेतीति। पति प्रतिनिवर्त्त्य स्वस्थान गापयित्' 'प्रतिप्रस्थाता' 'उदेति' उद्गच्छेत् ‡। "अग्नि मग्नीत्'–इति प्रैषसम्मार्जनयोर्मध्ये कर्त्तव्य मुक्ता, तत्सम्मार्जनप्रभृति प्रकृतिव देवानुष्ठेय मिति दर्शयति— "सम्मृजन्तीत्यादिना। एकस्मिन्न प्याग्नीध्रे पूजार्थं बहुवचनम्। एव माहवनीये 'अग्नौ' 'सम्मृष्टे', 'उभावेव'। एवकारोऽप्यर्थे। उभावपि अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ 'उत्तरौ आघारौ आघारयत' दीर्घधारया जुहुत। हविर्वेदा म्नीना भेद प्रतिप्रस्थातु अपि दक्षिणेऽग्नौ आघारादिक सर्वं प्रयोग जात मध्वर्युवदनुष्ठेयम। अत एव तैत्तिरीयकम— "यदेवाध्वर्यु करोति, तत प्रतिप्रस्थाता करोतीति §।

"अध्वर्युरेवाप्यावर्येदित्यादि। प्रवरप्रयाजाज्यभागादिसम्प्रैषस्य प्रेष्यस्य होतुरेकत्वात् कालभेदाच्च अध्वर्युणैव कृत प्रैष उभयत्रापि तन्त्रेणोपकरोतीत्येवकाराभिप्राय। प्रवरादीना चोदकप्राप्ताना मनुवाद। तेषा स्वरूप प्रथमकाण्डे व्याख्यात मिति। नेह पठ्यते। प्रतिप्रस्थातुरपि कर्त्तव्य प्रतिपादयति— "उत्तरस्यै वेदे

---

* पा० सू० ३ ४ ७६।

† का० श्रौ० सू ५ ५ १३ क। ‡ का० श्रौ० सू० ५ ५ १४।

§ प्रसिद्ध मेवाध्वयुर्दक्षिणेन प्रपद्यते प्रसिद्धम् प्रतिप्रस्थातोत्तरत" —इति विशेषविधिश्च तै० स० ६ ५ ३ ८ द्रष्टव्यम्।

|| ४उ० २आ० (१भा० ३२७–३४४ पृ०) द्रष्टव्यम।

पितवन्त इत्यर्थः। 'तयो एव' 'एतत्य' यजमानस्य 'प्रजाना' वरुणपाशगृहीताना 'पाप्मानं' पाशविमोचनात् प्रागेव मरुत. 'विमथ्नति' संविश्लेषयन्ति। 'तस्मात्' वरुणपाशविमोचनार्थात् यज्ञात्, 'आहुतिभ्यः' च पूर्व मेव करम्भपात्राणां होमेन मरुतां यमनं * युक्त मित्यर्थः॥ २४॥

अग्निविशेषं विधत्ते— "स वा इति। 'सा' खलु पत्नी 'दक्षिणे' दक्षिणस्यां वेद्या मवस्थिते आहवनीये 'अग्नौ' 'जुहोति'। "यद् ग्राम इति †। तं पदशोऽनूद्य व्याचष्टे— "यद् ग्रामे इत्यादिना ‡। 'यत् एनः क्रियते', 'तत्' ग्रामे वा अरण्ये वा भवति। "यत् सभाया मिति, द्वितीयपादस्य कात्स्न्येनानुवादः। तत्र प्रथमाद्दं मनूद्य सभागब्दं व्याचष्टे— "यत्सभाया मिति। यन्मनुष्यमद्दे: एनः क्रियत इति योऽर्थः, अय मेव यत्सभाया मिति मन्त्रभागः प्रतिपादयतीत्यर्थः। यदिन्द्रियपदस्य देवसङ्घपरत्व माह — "यदिन्द्रिय इति। 'इन्द्रिये' इन्द्रसम्बन्धिनि देवसमूहे। तदुत्तरभाग मनूद्य व्याचष्टे — "यदेन इति। ग्रामादिस्थानेषु यत् पापचयं 'चकृम' कृतवन्तः, 'तत्' पापम् 'इदम्' इदानीं करम्भपात्रलक्षणेन हविषा 'अवयजामहे' समर्पयामः। 'स्वाहा'-इति निपातो दानार्थे, स्वाहुत मिद मस्त्विति मन्त्रभागस्यार्थः। 'तस्मात् सर्वस्मादित्यादि। कृतस्यैनसोऽवयजनं नाम 'तस्मात् सर्वस्मात्' 'प्रमोचनं' विज्ञेयः। ग्रामारण्यादिस्थानभेदेन बहुविधस्यैनसः सङ्ग्रहाय सर्वस्मादिति विशेषणम्॥ २५॥

---

* 'यमनं'—इति च।

† वा॰ सं॰ ३, ४५, १।

‡ का॰ श्रौ॰ सू॰ ५, ५, ११।

यजमानस्य मन्त्रजप विधत्ते— "अथेति। 'अथ' शब्दो होमानन्तर्ये, 'ऐन्द्रीम्' इन्द्रदेवताकाम्, 'मरुत्वती' मरुत्वच्छब्द-युक्ताम्, 'मो षू ण इन्द्र'–इत्यादिका ऋच * यजमानो जपेदित्यर्थ। उक्त हि सूत्रकृता— "मो षू ण इति यजमानो जपति' –इति †। मरुत्वदिन्द्रदेवताका ऋच प्रशसति— "यत्रेति। "मरुत पाप्मान मित्यादि। यदा खलु वरुणपाशेन बद्धा प्रजा, तासा यद् बन्धनकारिण पाप 'मरुत' 'विमेथिरे' विलोपितवन्त, 'तत' तदानी प्रजापति खलु 'ईक्षाञ्चक्रे' पर्यालोचितवान्— 'इमे' खलु मरुत' मदीया 'प्रजा' न विमथ्नीरन्' न विबाधेरन् 'इति'॥ २६॥

'स एता मिति। 'स' प्रजापति पूर्वोक्तरूप पर्यालोच्य 'एताम ऐन्द्री मरुत्वतीम्' ऋचम् 'अजपत'। अत्रेन्द्रस्य प्रसङ्ग माह— "क्षत्र वा इति। 'इन्द्र' खलु क्षत्रियजाति, तस्येन्द्रस्य 'विशो मरुत', क्षत्रियो हि प्रजाना 'निषेद्धा' निरोधक, तेनेन्द्रेण 'निषिद्धा' निवारिता भवेयु। 'इति' अनेनाभिप्रायेणेन्द्रदेवताकाया ऋचो जप इत्यर्थ॥ २७॥

ता ऋच पठति— "मो षू ण इति। अस्य चाय मर्थ। हे 'इन्द्र।' 'अत्र' एषु 'पृत्सु'। सङ्ग्रामनामैतत्। अस्मदीया प्रजा 'मा उ सु हिंसी'। 'हे शुष्मिन्' बलवन्निन्द्र। 'देवै' मरुद्भिः सहित 'ते' तव 'अवया'। अवपूर्वाद् "अवया श्वेतवा'–इति ‡ निपात्यते। अवयजमानरूपकरणपात्रहोम 'अस्ति' खलु। 'मह चित्' महतोऽपि 'मीढुष' सेक्तु 'यव्या'। "सुपा सुलुक्'–

---

* वा० म० ३ ४६ १।

† का० श्रौ० सू० ५ ५ १२।   ‡ पा० सू० ८ २ ६७।

रित्यादि। होता मोदत्यस्मिन्निति होतृषदनम्। उत्तरस्या वेद्याः सम्बन्धिनि 'होतृषदने' स्थाने ; न दक्षिणस्या इत्यर्थः। 'प्रसौति' अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ ; प्रयाजान् कर्त्तु युगादाने प्रेरयति। "षु प्रसवैश्वर्ययोः"–इति * धातुः। 'प्रसूतौ' प्रेरितौ, अनुज्ञाता-वित्यर्थः। "स्रुच आदायेति। अध्वर्युप्रतिप्रस्थात्रोरुभयोरपि प्रत्येकं जुहूपभृतौ स्तः †, तदभिप्रायेण स्रुच इति बहुवचनम्। "समिधो यज"–इति प्रथमप्रयाजसम्प्रैषः। द्वितीयादिषु "यज"–इत्येव सम्प्रैषः ‡। वीप्सा द्वितीयादिषु सर्वत्र सम्बन्धार्था। "चतुर्थे-चतुर्थे"–इति वीप्सा द्वित्वापेक्षया। उभावपि 'चतुर्थे चतुर्थे प्रयाजे' अपि हुत माज्यं जुह्वं 'समानयमानौ' प्रतिनयन्तौ 'नवभिः' नवसङ्ख्यकैः 'प्रयाजैः' चरतः § ॥ ३० ॥

आज्यभागयोरपि प्रतिप्रस्थातृसाहित्यं विधातु माह— "अथा-ध्वर्युरिति। "उभावेवेति। उभावपि अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ ध्रौवस्य 'आज्यस्य' सकाशात् 'चतुरवदाय' जुह्वां चतुर्गृहीतेत्यर्थः। "वषट्-कृते जुहुत इति। एकस्मिन्नेव वषट्कारे उभावपि स्वस्वाह-वनीये जुहुत इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

"अथाध्वर्युरेवाह सोमायेत्यादि। एतेन द्वितीयाज्यभाग-स्यानुशासनप्रकारः प्रतिपादितः। सामिधेनिप्रैषादौ 'आश्राव्य' आश्रावणेन अध्वर्युरेवेति ॥ ३२ ॥

---

* अदा० प० ३१ धा०। † का० श्रौ० सू० ५. ५. २५।

‡ "यजयज्ञेत्युत्तरौ"–इति का० श्रौ० सू० ३. ५. ७। उत्तरौ-दावनुयाजौ यजयजेत्येव प्रैष्यति, प्रथम एव देवान् यजेति"–इति तत्र या० दे०। आप० श्रौ० सू० ३.५.१ च द्रष्टव्यम्।

§ "नव,याजं नवानुयाजम्"–इति का० श्रौ० सू० ५. ७ ७।

तत्र तत्र यत् प्रसङ्गत उक्तम्, तदिदानीं विधत्ते— "तद्यदिति। 'यत्' किमपि आश्रावणादिकं 'वाचा कर्त्तव्यं' वागिन्द्रियसाध्य मिति, 'तत्' 'अध्वर्युरेव' कुर्यात्। 'प्रतिप्रस्थाता' तूष्णीं क्रियमाण मनुतिष्ठेत्, आश्रावणादिकं वाचा न प्रयुञ्जीत। इमा मेव श्रुति मभिप्रेत्य सूत्रित मापस्तम्बेन— "यत् किञ्च वाचाकर्म्मीण मध्वर्युरेव तत् कुर्यात्"–इति *। अस्य नियमस्य प्रयोजन माह— "तद्यदिति। 'यत्र' उत्तरस्या वेद्यां 'वषट् क्रियते' होत्रा वषट्कारः प्रयुज्यते, 'इहैव' अस्मिन्नेव स्थाने 'अध्वर्युरेव आश्रावयति' † ॥ ३३ ॥

"कृतानुकर एवेति। 'प्रतिप्रस्थाता' 'कृतानुकरः' कृतानुकुर्वाणम् 'अनुवर्त्मानम्' अनुगमनशीलः 'करोति'। विपक्षे बाध माह— "प्रत्युद्यामिनो मिति। 'यद्' यदि हि अध्वर्युवत् प्रतिप्रस्थातापि पृथगाश्रावणं कुर्यात्, तदा 'क्षत्राय' वैश्यजातिं 'प्रत्युद्यामिनीं' प्रत्युद्यमनशीलां 'कुर्यात्'। "तस्मादिति, उक्तार्थानुगमनम् ‡ ॥ ३४ ॥

"पाणावेवेति। एव मुभौ अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ आज्यभागाभ्यां प्रचर्य, 'प्रतिप्रस्थाता' हस्ते एव जुहूपभृतौ धारयन् 'उपास्ते' उपविशति, आ पयस्याप्रचरणकालात्। 'अध्वर्यु' तु 'एते.'

---

* आप० श्रौ० सू० ८. ५ १७। 'वागिति वागिन्द्रिय मुच्यते, तज्जन्यो व्यापारो वाचाकर्म, तत्साध्यं कर्म वाचाकर्मीणम्'—इति तद्वृत्तिः।

† "प्रणीतापत्नीसन्नहनाग्निमन्थनाप्युतप्रत्याश्रुतप्रैषयजमानवाचनहोत्रषदनवरणप्राशित्राङ्गुलिपर्वाञ्जनावान्तरेडाभागापराम्नावभृथान् प्रतिप्रस्थाता"—इति का० श्रौ० सू० ५ ४ ३३।

‡ "कृतानुकरोऽन्यत्र हविषस्याम्"—इति का० श्रौ० सू० ५ ४ ३४।

चाग्नेयादिभिः स्रवैश्चा मासादितैः 'हविर्भिः' 'प्रचरति'। तानि हवींषि परिगणयति— "आग्नेयेनेत्यादिना ॥ २५ ॥

"अथैताभ्या मित्यादि। एव मैन्द्राग्नपर्यन्तैः षड्भिर्हविर्भिरिष्ट्वा 'अथैताभ्यां' वारुणीमारुतीभ्यां 'पयस्याभ्यां' 'प्रचरिष्यन्तौ' यज्ञं तावध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ मेषमेष्यौ 'विपरिहरतः'। तदेव विपरिहरणं दर्शयति— "स य इति। "सः उत्तरस्या मेव पयस्यायां मेषीम्"–इत्यादिना * विधानात् 'वारुण्यां मेषी' स्यात्, 'मारुत्यां मेषः'। तत्र यो मारुत्यां मेषो भवति, तं तत आहृत्य वारुण्यां स्थापयेत्; या च मेषी वारुण्याम्, तां तत आहृत्य मारुत्यां स्थापयेत् †। तदेतद् विपरिहरण मनूद्य स्तौति — "तद्यदेव मिति। मेषो हि पुंरूपत्वाद् वीर्यरूपः; वरुणश्च क्षत्रियजातिः; तस्मिन् क्षत्रियमेषस्य निधानात् 'वीर्यं मेव एतत् धत्तः'। 'अवीर्या' वीर्यं सामर्थ्यम्, तद्रहिता खलु 'स्त्री'; मरुतश्च वैश्यजातिः; मारुते हविषि स्त्रीयोगिमेष्या निधानात् तां वैश्यजातिम् अवीर्यां वीर्यरहिता मेव कुरुतः ॥ २६ ॥

विपरिहरणानन्तरं वारुण्या पयस्याया: प्रचरणं विधत्ते— "अथाध्वर्युरिति। "वरुणायानुब्रूहीति। होतारं प्रत्यनुवाक्यायै सम्प्रेष्य सुप्रा, स्रुग्रा सुपस्तीर्य, 'अस्यै वारुण्यै' प्रहायें चतुर्थी। वारुण्या पयस्यायाः 'हिरदयति'। 'सः' अप्रध्वर्युः 'अन्यतरेण' पूर्वेण उत्तरेण वा 'अवदानेन' 'सह' हस्तं 'मेषं' स्रुचि 'अवदधाति', पुनरभिधार्य अवत्तप्रदेशे हविःप्रत्यञ्जने कुर्यात्। म तस्तोऽतिक्रमणादीनि प्रकृतिवत् कुर्यादित्यर्थः ‡ ॥ २७ ॥

---

* पुरस्तात् १०।१०० १३पं० द्रष्टव्यम्। † का० श्रौ० सू० ५, ५, १०।
‡ का० श्रौ० सू० ५, ५, १८।

प्रतिप्रस्थातुर्मारुत्या पयस्याया: प्रचरणे विशेष माह— "सव्ये पाणाविति। स्वकीये 'स्रुचौ' जुह्वपभृतौ अध्वर्यु: आत्मीये 'सव्ये पाणौ' कृत्वा, 'दक्षिणेन प्रतिप्रस्थातु:' 'वासोऽन्वारभ्य', "मरुद्भ्योऽनुब्रूहि"-इति होतारं प्रेष्य, उपस्तरणादिकं प्रतिप्रस्थाता कुर्यात्।

स प्रतिप्रस्थाता पूर्वेणोत्तरेण वावदानेन सह कृत्स्नं मेषं स्रुचि अवदध्यात्। ततो मेषीं वारुण्या प्रत्यञ्जनेनेति। ततः प्रतिप्रस्थाता वेदी मतिक्रामति। अनन्तर मध्वर्युरेव तदीयं वासोऽन्वारभ्य मरुतो यजेति ब्रूयात्। होतुर्याज्यान्ते वषट्कृते सति केवलं प्रतिप्रस्थाता दक्षिणे आहवनीये हविर्जुहोति, न मनु किञ्चिद् वाचाप्याहरेत्। एतत् सर्वं सङ्गृह्य कात्यायनेन सूत्रितम्— "पयस्याप्रचरणकाले मेषी व्यतिहरतो ऽन्यतरेणावदानेन सह मेषं सव्येन स्रुचौ गृहीत्वा प्रतिप्रस्थातुर्वासो दक्षिणेन मरुद्भ्योऽनुवाचयति वारुणीवदवदानम्"-इति * ॥ ३८ ॥

कायेन हविषा प्रचरणं विधत्ते— "अथेति। प्रधानयागानन्तर मनुष्ठेयं स्विष्टकृदादिप्रयोगजातं सर्व मनुक्रामति— "अध्वर्युरेवाह्ाग्नये स्विष्टकृत इत्यादिना †। "अनुब्रूहि"-इति स्विष्टकृद्यागस्य पुरोऽनुवाक्याप्रैष:। अनुष्ठितं प्रधानयागं न्यूनातिरेकदोषपरिहारेण स्विष्टं शोभनं यज्ञं करोतीति स्विष्टकृत्।

"सर्वेषा मेवेति। आग्नेयादि कायान्तानाम् ‡। "सकृदिति। प्रधानयागस्य। द्विरवदानप्रसक्तिं वारयति— "एतस्या एवेति। 'एतस्या:' मारुत्या: पयस्याया: 'एव' हविष: सकाशात् स्विष्टकृदर्थं

* का० श्रौ० सू० ५. ५. १७—२०।

† का० श्रौ० सू० ५ ५ २१। ‡ ३५ ३६ -कण्डिकाम् द्रष्टव्यम्।

'सक्तत्' एव अवदीत्, नान्यस्मादित्येवकारार्थः। चतुरवदानसम्पत्त्यै अभिघारणस्य द्वित्वं विधत्ते— "अथोपरिष्टादिति। 'द्वि' क्रियाभ्यावृत्तिगणनेऽर्थे, "द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्"–इति * द्वि-शब्दात् सुच् ॥ ३८ ॥

"अथाध्वर्युरेव प्राशित्र मिति। प्रतिप्रस्थातुः प्राशित्रावदानं नास्तीत्येवकारार्थः। तस्य पयस्याख्यहविषः सान्नाय्यविकृतित्वात् प्रकृतौ सान्नाय्यात् प्राशित्रावदानस्यादर्शनादित्यभिप्रायः। "इड़ां समवदायेति। सर्वेभ्यो हविर्भ्यः सम्भूय एकस्मिन्निडापात्रे अवद्यादित्यर्थः। "अति प्रजिहीत इति। उत्तरां वेदि मतिक्रमय्य तदिड़ापात्रं प्रगमयेदित्यर्थः †। "ओ हाङ् गतौ"–इत्यस्मात् ‡ अन्तर्णीतण्यर्थाल्लिटि रूपम्, "भृञा मित्"–इति § अभ्यासस्येत्त्वम्। "मारुत्यै पयस्याया इति, षष्ठ्यर्थे चतुर्थी। "द्विरभ्यभि-घारयतीति। अध्वर्युरेव, न प्रतिप्रस्थाता ॥ ४० ॥

"अथाध्वर्युरेवाह ब्रह्मन् प्रस्थास्यामीति। इडोपह्वानादिकं प्रकृतिवदेव कृत्वा, अनुयाजार्थ मभ्यनुज्ञापक मिमं प्रैषं अध्वर्युरेव ब्रूयात्। "यत् किञ्च वाचा कर्त्तव्य मध्वर्युरेव तत् करोति"–इति प्राक् प्रतिपादितस्यायं प्रपञ्चः ‖, प्रैषार्थः प्रकृतिवर्णितः। "स स्रुचोरेवेत्यादि। 'सः' अध्वर्युः 'स्रुचोः' जुहूपभृतोः 'एव' 'पृषदाज्यं' दधिमिश्र माज्यं 'व्यानयते' विविध मासिञ्चति। पृषदाज्यधानीगतं पृषदाज्यं जुह्वा मर्द्ध मासिच्य, शिष्ट माज्य मुपभृति

---

* पा॰ सू॰ ५, ४, १८।

† का॰ श्रौ॰ सू॰ ५, ५, २२। ‡ जु॰ प॰ ७ धा॰।

§ पा॰ सू॰ ७, ४, ७६।

‖ पुरस्तात् २८२ पृ॰ ८ पं॰ द्रष्टव्यम्।

श्रानयेदित्यर्थ । प्रतिप्रस्थातु पचद्वय माह— "अथ यदीति * । आज्यग्रहणकाले यदि प्रतिप्रस्थाता पृषदाज्य गृह्णीयात् , तत पृषदाज्यम , इदानीं स प्रतिप्रस्थाता अध्वर्युवत जुहूपभृतो द्विधा व्यासिञ्चेत् । "उतो इति, पचान्तरद्योतने । यदि तु तत्र ग्रहण समये पृषदाज्य न गृहीत भवति, तदा स प्रतिप्रस्थाता उपभृति स्थित यदेवाज्य विद्यते , तस्यौपभृतस्याज्यस्य अर्द्ध प्रथम जुह्वा मासिच्य, शिष्ट माज्य चतुर्थे प्रयाजे आसिञ्चेदित्यर्थ ।

आसेचनानन्तर कर्त्तव्य मतिक्रमणादिक मुपदिशति— "ता उभावेवेत्यादिना। 'देवान् यज'–इति प्रथमोऽनुयाजप्रैष । 'यज यज' –इत्यादि सर्वत्र। "नित्यवीप्सयो "–इति † यजेत्यस्य द्विर्वचनम् । जौहवेन पृषदाज्येन विरिष्टा, 'चतुर्थे चतुर्थे' अनुयाजे औपभृतम् । 'समानयमानौ' उभावपि अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ 'नवभि अनुयाजै ' 'चरत ' प्रचरत इत्यर्थ । उभयापेक्षया 'चतुर्थे चतुर्थे' इति वीप्सा । प्रयाजानुयाजाना तत्सङ्ख्याकत्व सम्भूय प्रशसति— "तद्यदिति । "प्रयाजानुयाजौ यज्ञाङ्गे '–इति ‡ निपातनात् कुत्वाभाव । नव प्रयाजा अनुयाजाश्च यस्मिन् इत्युभयत्र बहुव्रीहि , शिष्ट सुक्तार्थम ॥ ४१ ॥

अनुयाजानन्तरभावि सुग्व्यूहनादिक मपि चोदकप्राप्त मुभाभ्या कर्त्तव्य मित्यनुक्रामति– ' ता उभावेवेत्यादिना § । "परिधि मभिपद्येति । मध्यम परिधि मन्वारभ्येत्यर्थ । उक्तं हि कात्या

---

* प्रतिप्रस्थाता च न वा (गृह्णाति) —इति का० श्रौ० ५·४ ३१ ३२।

† पा० सू० ८ १ ४।　　‡ पा० सू० ७ ३ ६२।

§ का० श्रौ० सू० ५ ५ २४

यनेन— "प्रथमं परिधिं गृहीत्वाश्राव्याहेषिता देव्या"-इति * ।
"इषिता देव्या"-इति सूक्तवाकप्रैषः प्रकृतावेव व्याख्यातः † ।
"समुलुम्पत इति । "लुप्लृ छेदने" ‡। समुच्छिन्नत्तः, समुद्गृह्णीत
इति यावत् । "उभावनुप्रहरत इति । सूक्तवाकेऽनूच्यमाने 'उभौ'
अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ 'अनुप्रहरतः' स्वं स्व प्रस्तर मग्नौ प्रक्षिपत
इत्यर्थ । "यदा होतेति । 'यदा' खलु होता सूक्तवाकं परिसमापयति
(४२), 'अथ' अनन्तरम् 'आग्नीत्' आग्नीध्रः 'अनु प्रहर'-'इति'
अध्वर्यु प्रति 'आह' । "उभावेवेति । यद्यप्यनुप्रहरेत्येकवचनं
नाध्वर्युरेव प्रेर्यते, तथापि कृतानुकरत्वात् § प्रतिप्रस्थातुरपि
तथानुप्रहरणं विद्यत इत्यर्थः । "आत्मानं उपस्पृशेते इति ।
"चक्षुष्पा"-इति ‖ मन्त्रेण । तथा च सूत्रितम्— "चक्षुष्पा इत्या
त्मान मालभते"-इति ¶ ॥ ४२ , ४३ ॥

संवदस्वागानग्नीदित्यादीनां मुक्तिप्रत्युक्तिरूपं यदस्ति, तद-
प्याग्नीध्रस्य अध्वर्युणोक्तेनैवेत्यभिप्रेत्याह— "अथाहेति । 'अथ'
अनन्तरं "संवदस्व"-'इत्याह' आग्नीध्र । तच्च संवदन मुक्ति
प्रत्युक्तिरूप मनुक्रामति— "अगानिति । ते च मन्त्राः प्रकृतौ
व्याख्याताः ** । तेषु च विभाग सूत्रकृता दर्शितः— "एतेषां

---

* का० श्रौ० सू० ३. ६ १ ।
† १ ८ ३ १०— १ भा० ५६०, ५७१ पृ० ।
‡ तु० उ० १५२ धा० ।
§ इतः पूर्व मेवोक्तम् , टीकितच्च तत द्रष्टव्यम् (३०५ पृ०)।
‖ वा० सं० २ १६ १० ।
¶ का० श्रौ० सू० ३. ६. १५ ।
** १ ८ ३ २ — १भा० ५६३ ५७३ पृ० ।

सवदस्वागाच्छ्रीपडिल्यग्नीध्रेय मितरो व्यत्यास ब्रूत "-इति *। "स्वगा दैव्या"-इति प्रयुवाकप्रैष मध्वर्युरेव ब्रूयात्। परिधि प्रहरणादिक तूभाभ्या मेवानुष्ठेयम्। 'उभौ स्रुच इत्यादि। 'सम्य गृह्य' सम्यग् गृहीत्वा विमोचनार्थं 'स्त्रेत्र सादयत' ॥ ४४ ॥

"अथाध्वर्युरेवति। "प्रतिपरेत्येति। आहवनीयदेशात् प्रति निवृत्य, गार्हपत्यसमीप गत्वेत्यर्थ। "उपास्त इति। पत्नी सयाजसमये तूष्णी मुपविशेत् प्रतिप्रस्थाता। न तु तस्य तदानी कृतानुकरत्व मपेक्षित मित्यर्थ। "पत्नी सयाज्योदैत्यध्वर्युरिति। पत्नीसयाजानन्तर माहवनीयदेश गत्वेत्यर्थ ॥ ४५ ॥

"त्रीणि समिष्टयजूंषीति। तानि च पूर्वस्मिन् वैश्वदेव ब्राह्मणे व्याख्यातानि †। 'तूष्णी मेवेति। प्रतिप्रस्थातु समिष्ट यजुर्होमसमये आत्मीय स्रुच तूष्णी मेव दक्षिणाग्नौ प्रगृह्णीयात्। स्रुगास माज्य धारयेत्, तस्मात्स्वाहाकारो वा न विद्यते इत्यर्थ ‡। 'तद् ये वैश्वदेवेनेत्यादि। वैश्वदेवयाजमाने समाप्ते 'यजमानयो' यजमानपत्न्योर्ये 'वाससी, ते परिहिते भवत।

वरुणप्रघासाङ्गत्वेनावभृथगमन विधत्ते—'अथास्या इत्यादि। या वरुणदेवताका पयस्या तस्या। 'चामकर्पमिश्रम्' चामोऽति याकेन दग्ध पात्रे संसक्त, 'कृप विलेखने' कृष्यते इति कर्ष। चामश्वासौ कर्षश्चेति चामकर्ष, तेन मिश्र हवि 'आदाय, 'अवभृथम' उदक प्रति 'यन्ति' ऋत्विग्यजमाना, उदकसमीप गच्छेयुरित्यर्थ। गमनस्य प्रयोजन माह— "वरुण्य चेति।

---

* का० श्रौ० सू० ३ ६ १६।

† पुरस्तात् २७१पृ० ४प० द्रष्टव्यानि।

‡ का० श्रौ० सू० ५ ५ २८

'एतत्' श्यामकर्षमिश्रं हविः 'वरुण्यम्' वरुणसम्बन्धि, पापदेवतया सम्बद्ध मित्यर्थः ; "यो विदग्धः स नैर्ऋतः"— इतिश्रुतेः * । यद्वा प्रघासाया वरुणदेवताकत्वात् तद्यागशिष्टं सर्व मपि वरुण्यम् । अतः 'निर्वरुणताये' वरुणसम्बन्धराहित्याय अवभृथगमनं युक्त मित्यर्थः ।

सौमिकावभृथवत् प्रसक्तं सामगानं निषेधति— "तत्र न सामेति । अवभृथगमनसमये हि "अग्निष्टपति"—इति साम † प्रस्तोत्रा गेयम् ‡, 'तत्र' तस्मिन् वरुणप्रघासाङ्गावभृथगमने तत्र गातव्यम् । तदुपपादयति— "न हीति । सोमयागे हि स्तोत्रादिरूपेण साम्नां प्रयोगात् , तदङ्गावभृथगमनेऽपि सामगान मयुक्तम् । 'न' खलु 'अत्र' वरुणप्रघासे 'साम्ना' 'किम्' अपि प्रयोजनं 'क्रियते', अतोऽप्रयुज्यमानस्य साम्नोऽवभृथेऽप्यप्रयोग एव युक्त इत्यर्थः । अतः 'तूष्णीम्' अमन्त्रकम् 'एव' अवभृथसमीपम् 'अभ्यवेत्य' "अवभृथ निचुम्पुण"—इति मन्त्रेण § श्यामकर्षमिश्रं हविः 'उपमारयति' अप्सु प्रक्षिपति । सूत्रितञ्चेह— "वारुणीनिष्कापेणावभृथं तूष्णी मित्याभ्यवेत्य मज्जयत्यवभृथेति" —इति ‖ ॥ ४६ ॥

---

* तै० सं० २. ६. ३. ४।

† "न गायति, अग्निष्टपति प्रतिहृत्यश्वावोऽश्चात् इति"—इत्याम्नास्यति चेहोपरिष्टात् (४का० ४अ० ५ब्रा० ८क०)।

‡ षड्विंश-ब्राह्मणस्य तृतीयप्रपाठके प्रथमखण्डे एतद्विवरणं स्फुटम् । तत्सामस्वरूपन्तु योनिगाने १२, १, ४० द्रष्टव्यम् । आर्षेयनामब्राह्मणे त्वेतदवभृथसामैवेत्याम्नातम् । एतच्छन्दमूलक मेवाग्निष्टोमसाम सूत्रे ६, २, ४ श्रुतम् ।

§ मन्त्र एष वा० सं० ३, ४८। ‖ का० श्रौ० सू० ५, ५, २६, ३०।

"अवभृथेति । मन्त्रस्याय मर्थ — सोमलिप्तानि पात्राणि अवाचीनान्यस्मिन् क्रियन्त इत्यवभृथ । अवपूर्वात भृञ औणादिक यक् प्रत्यय । हे 'अवभृथ ।' 'निचुम्पुण' नितरा पुण्यहेतुर्भव । "पुण कर्मणि शुभे *" इत्यस्माल्लोटि व्यत्ययेन द्विवचन मभ्यासस्य पुगागमयकारादेशय । यद्वा, "चुप मन्दाया गतौ †"-इत्यस्मा ल्लोटि वर्णव्यत्यये रूप ज्ञेयम् । नीचीन गच्छेत्यर्थ । यतश्च 'निचेरु' नितरा चरणशील 'असि', अतो 'निचुम्पुण' नीचीन गच्छ । 'देवै' इन्द्रिये , तदधिष्ठातृदेवै 'देवकृतम एन' देव विषय यदेन कृत मस्ति, अद्य तत् 'अवायासिषम्' अवाचीन प्राप यामि , अप्सु प्रक्षिपामीत्यर्थ । "या प्रापणे ‡"-इत्यस्माल्लुङि "यमरमनमाताम्"-इति सगिटौ § । तथा 'मर्त्तै' मनुष्यै ऋत्विग्भि 'मर्त्यकृत' मनुष्यविषये यत् कृत मेन , तदपि 'अवायासिषम्' । हे देव' स्वामिन् । अवभृथ । 'पुरुराव्ण' पुरु रावणशीलान् बहुविधाक्रोशकारणान् । रौतेरौणादिको ऽसि प्रत्यय ॥ । यद्वा, "रा दाने ¶"-इत्यस्मात् "आतो मनिन्क्वनिब वनिपश्च"-इति ** क्वनिप । पुरु बहुल ससारदु ख राति ददा तीति पुरुरावा, तस्मात् इन्द्रियहिंसकात् वरुणपाशग्रहणलक्ष णात् पापात् अस्मान पाहीति । एव मनेन मन्त्रेण चामकर्णमिश्र हवि शेष जायापती जुहुत । तदुक्त सूत्रकारेण— "जायापती स्नातोऽमज्जन्तावन्योन्यस्य पृष्ठे धावत "-इति †† । पूर्वयोर्वाससो

* तु० प० ५२ धा० ।
† भ्वा० प० ४०३ धा० ।
‡ अदा० प० ३६ धा० ।
§ पा० सू० ७ २ ७३ ।
‖ उ० ४ पा० २४२ सू० ।
¶ अदा० प० ४७ धा० ।
** पा० सू० ३ २ ७४
†† का० श्रौ० सू० ५ ५ ३१ ३२ ।

दानं विधत्ते— "काम मिति *। स्नानानन्तर मन्ये वाससी परिधाय †। पूर्वपरिधानं निषिद्धम् ; "न दीक्षितवसनं परिदधीत" -इति श्रुतेः ‡। एतद्दानं प्रशंसति— "स यथेति। 'यथा' खलु 'अहिस्त्वचो निर्मुच्येत', 'एवम्' पूर्वपरिहितवाससं सर्वस्मात् पापादेव यजमानो निर्मुच्यते ॥ ४७ ॥

अवभृथानन्तरं केशश्मश्रुवपनं विधत्ते— "अथेति। केशाश्च श्मश्रूणि च 'केशश्मश्रू', प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः। 'उप्त्वा' वापयित्वेत्यर्थः। समारोहणपुरस्सरं गृहे प्रत्यागमनं विधत्ते— "समारोह्येति §। 'अग्नी' गार्हपत्याहवनीयौ। "एतेन यजत इति। वरुणप्रघासाख्येन यागेनेत्यर्थः। "न हि तदिति। वरुणप्रघासनिमित्ताया मुत्तरवेद्यां 'यत्' अग्निहोत्रहवनम्, न तद् युज्यत इत्यर्थः। यस्मादेवं तस्मात् कारणात् वरुणप्रघासस्थानादुदवसानं ‖ कर्त्तव्य मिति निगमयति— "तस्मादिति। समारोपणानन्तरं तस्मात् स्थानात् निष्क्रम्य 'गृहान्' 'इत्वा' गत्वा, 'निर्मथ्य', तत्र 'पौर्णमासेन' यागेन 'यजेत'। एतत्प्रतिष्ठाहेतुना स्तौति— "उत्सन्नयज्ञ इत्यादिना। दर्शपूर्णमासवच्चातुर्मास्याना मनुष्ठान बाहुल्याभावात् उत्सन्नयज्ञत्वम्। अतस्तेषा मप्रतिष्ठाहेतुत्वेन ¶ तदनुष्ठाने यजमानस्यापि अप्रतिष्ठा सम्भाव्येत ; अतः

* "पूर्वे दद्यादधिक्रतेभ्यो यस्मा इच्छेत्"—इतीह का० श्रौ० ५, ५, ३४।

† 'परिधापयेत'—इति च।

‡ का० श्रौ० सू० ५, ५, ३३ व्यपि।

§ का० श्रौ० सू० ५, ५, ३५, ३६।

‖ इतोऽनन्तरं '[निष्क्रमणं]'—इति च।

¶ 'मप्रतिष्ठत्वेन'—इति च।

तस्य प्रतिष्ठायै स्वयं प्रतिष्ठितः पौर्णमासयागः सम्पद्यत इत्यर्थः। "तस्मादुदयस्यतीति, वरुणप्रघासदेशान्निष्क्रमणविधेर्निगमनम् *॥ ४८ ॥ ३ [५. २.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
द्वितीयकाण्डे पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

(अथ तृतीयं ब्राह्मणम् .)

वरुणप्रघासैर्वै प्रजापतिः। प्रजा वरुणपाशात् प्रामुञ्चत्ता अनमीवा अकिल्बिषाः प्रजाः प्राजायन्ताथैतैः साकमेधैरेतैर्वै देवा वृत्रमघ्नन्नेतैर्वेव † व्यजयन्त येयं तेषां विजितिस्तां तथोऽएवैष एतैः पाप्मानं द्विषन्तं भ्रातृव्यꣳ हन्ति तथोऽएव विजयते तस्माद्वाऽएष एतैश्चतुर्थे मासि यजते स वै द्व्यहमनूचीनाहं यजते ॥ १ ॥

स पूर्वद्युः। अग्नयेऽनीकवतेऽष्टाकपालं पुरोडाशं निर्वपत्यग्निꣳ ह वै देवा अनीकं कृत्वोपप्रेयुर्वृत्रꣳ

---

* 'धेनुर्दक्षिणा, अश्वो वा, षट्, द्वादश वा'—इति का० श्रौ० सू० ३७—४०। आप० श्रौ० सू० ८ अध्या० ५—८ क० १२६ सूत्राणि चेह द्रष्टव्यानि।

† 'तैर्वेव'–इत्यपि डा० वेबर इष्ट।

हनिष्यन्तः स तेजोऽग्निर्नाव्यथत तथो ऽएवैष एतत् पाप्मानं द्विषन्तं भ्रातृव्यꣳ हनिष्यन्नग्नि मेवानीकं कृत्वोपप्रैति स तेजोऽग्निर्न व्यथते तस्मादग्नये- ऽनीकवते ॥ २ ॥

अथ मरुद्भ्यः सान्तपनेभ्यः। मध्यन्दिने चरु निर्वपति मरुतो ह वै सान्तपना मध्यन्दिने वृत्रꣳ सन्तेपुः स सन्तप्तोऽनन्नेव प्राणन्* परिदीर्णः शिश्ये तथोऽएवैतस्य पाप्मानं द्विषन्तं भ्रातृव्यं मरुतः सान्त- पनाः सन्तपन्ति तस्मान्मरुद्भ्यः सान्तपनेभ्यः† ॥ ३ ॥

अथ मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यः। शाखया वत्सान- पाकृत्य पवित्रवति सन्दोह्य तं चरुꣳ श्रपयति चरुरु ह्येव स यत्र क्व च तण्डुलानावपन्ति तन्मेधो देवा दधिरे प्रातर्वृत्रꣳ हनिष्यन्तस्तथोऽएवैष एतत्पाप्मा- नं द्विषन्तं भ्रातृव्यꣳ हनिष्यन्मेधो धत्ते तद्यत्क्षीरौ- दनो भवति मेधो वै पयो मेधस्तण्डुलास्त मुभयं मेध- मात्मन्धत्ते तस्मात्क्षीरौदनो भवति ॥ ४ ॥

---

* 'प्राणन्'—इति क।

† ने—इति ग, घ।

तथावृत् * । सैव स्तीर्णा व्वेदिर्भवति या मरुद्भ्यः सान्तपनेभ्यस्तस्यामेव स्तीर्णायां व्वेदौ परिधींश्च शकलांश्चोपनिदधति तथा सन्दोह्य चरुᳪ श्रपयति श्रपयित्वाभिघार्य्योद्वासयति ॥ ५ ॥

अथ द्वे पिष्टीले वा पात्री वा निर्णेनिजति । तयोरेनं द्वेधोद्धरन्ति तयोर्मध्ये सर्पिरासेचने कृत्वा सर्पिरासिञ्चति । स्रुवं च स्रुचं च सम्मार्ष्टाथैताऽओदनावादायोदैति स्रुवं च स्रुचं चादायोदैति स इमा मेव स्तीर्णां व्वेदि मभिमृश्य परिधीन्परिधाय यावतः शकलान् कामयते तावतोऽभ्यादधात्यथैताऽओदनावासादयति स्रुवं च स्रुचं चासादयत्युपविशति होता होतृषदने स्रुवं च स्रुचं चाददान आह ॥ ६ ॥

अग्नयेऽनुब्रूहीति। आग्नेय माज्यभागᳪ स दक्षिणौदनस्य सर्पिरासेचनाच्चतुराज्यस्यावदायातिक्राम्यात्याश्राव्याहाग्निं यजेति व्वषट्कृते जुहोति ॥ ७ ॥

---

* 'वृत'—इति ग, घ ।

अथाह सोमायानुब्रूहीति । सौम्य माज्यभागꣳ स स्याल्याऽ एव चतुराज्यस्यावदायातिक्रामत्यतिक्रम्याश्राव्याह सोमं यजेति वषट्कृते जुहोति ॥ १३ ॥

अथाह मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्योऽनुब्रूहीति । स उपस्तृणीत ऽआज्य मथास्य चरोर्द्विरवद्यत्यथोपरिष्टादाज्यस्याभिघारयति प्रत्यनक्त्यवदाने ऽअतिक्रामत्यतिक्रम्याश्राव्याह मरुतो गृहमेधिनो यजेति वषट्कृते जुहोति ॥ १४ ॥

अथाहाग्नये स्विष्टकृतेऽनुब्रूहीति । स उपस्तृणीत ऽआज्य मथास्य चरोः सकृदवद्यत्यथोपरिष्टाद्द्विराज्यस्याभिघारयति न प्रत्यनक्त्यवदान मतिक्रामत्यतिक्रम्याश्राव्याहाग्निꣳ स्विष्टकृतं यजेति वषट्कृते जुहोति ॥ १५ ॥

अथेडा मेवावद्यति न प्राशित्रम् । उपहूय प्राश्नन्ति यावन्तो गृह्या हविरुच्छिष्टाशाः स्युस्तावन्तः प्राश्नीयुरथो ऽअप्यृत्विजः प्राश्नीयुरथो ऽअप्यन्ये ब्राह्मणाः प्राश्नीयुर्यदि बहुरोदनः स्यादथैता मनिरशितां कुम्भी मपिधाय निदधति पूर्णदर्व्याय मातृभिर्व्वत्सान्त्समवार्जन्ति तदु पशवो मेध मात्मन्दधते

यवाग्वैताꣳ रात्रिमग्निहोत्रं जुहोति निवान्यां प्रातर्दुग्धन्ति पितृयज्ञाय ॥ १६ ॥

अथ प्रातर्हुते वाहुते वा। यतरथा कामयेत सोऽस्या ऽअनिरशितायै कुम्भ्यै दर्व्योपहन्ति पूर्णा दर्व्वि परापत सुपूर्णा पुनरापत। वस्नेव विक्रीणावहा ऽइषमूर्जꣳ शतक्रतविति यथा पुरोऽनुवाक्यैव मेवैतद्यैवैन मेतस्मै भागाय ह्वयति ॥ १७ ॥

अथऽर्षभ माह्वयितवै ब्रूयात्। स यदि रुयात्स व्वषट्कार इत्यु हैक ऽआहुस्तस्मिन्वषट्कारे जुहुयादित्यथो ऽइन्द्र मेवैतत् स्वेन रूपेण ह्वयति व्वृत्रस्य बधायैतद्वा + ऽइन्द्रस्य रूपं यदृषभस्तस्वेनैवैन मेतद्रूपेण ह्वयति व्वृत्रस्य बधाय ‡ स यदि रुयाद्वा म ऽइन्द्रो यज्ञ मगन्त्सेन्द्रो मे यज्ञ इति ह व्विद्यायद्यु न रुयाद्ब्राह्मण एव दक्षिणत आसीनो ब्रूयाज्जुहुधीति सैवेन्द्री वाक् § ॥ १८ ॥

स जुहोति। देहि मे ददामि ते नि मे धेहि

* 'ज्ञाय'—इति ग, घ। † ञ्धायैतद्वा—इति क, ङ।

‡ व्वधाय'—इति क ङ। § वाक'—इति ग घ।

अथाह सोमायानुब्रूहीति। सौम्य माज्यभागꣳ स उत्तरस्यौदनस्य सर्पिरासेचनाच्चतुराज्यस्यावदाया-तिक्रामत्यतिक्रम्याश्राव्याह सोमं यजेति वषट्कृते जुहोति ॥ ८ ॥

अथाह मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्योऽनुब्रूहीति। स दक्षिणस्यौदनस्य सर्पिरासेचनात्तत आज्य मुपस्तृणीते तस्य द्विरवद्यत्यथोपरिष्टादाज्यस्याभिघारयत्यतिक्राम-त्यतिक्रम्याश्राव्याह मरुतो गृहमेधिनो यजेति वषट्-कृते जुहोति ॥ ९ ॥

अथाहाग्नये स्विष्टकृतेऽनुब्रूहीति। स उत्तरस्यौ-दनस्य सर्पिरासेचनात्तत आज्य मुपस्तृणीते तस्य द्विरवद्यत्यथोपरिष्टादाज्यस्याभिघारयत्यतिक्रामत्यति-क्रम्याश्राव्याहाग्निꣳ स्विष्टकृतं यजेति वषट्कृते जुहोत्यथेडा मेवावद्यति न प्राशित्र मुपह्वय मार्जयन्त ऽएतन्न्वेक मयनम् ॥ १० ॥

अथेदं द्वितीयꣳ *। सैव स्तीर्णा वेदिर्भवति या मरुद्भ्यः सान्तपनेभ्यस्तस्या मेव स्तीर्णायां वेदौ परि

* 'यꣳ'—इति ग, घ।

धीँश्च शकलांश्चोपनिदधति तथा सन्दोह्य चरुꣳ श्रपयति नेदेव * प्रतिवेश माज्य मधिश्रयति श्रपयित्वाभिघार्योद्वास्यानक्ति स्थाल्या माज्य मुद्वासयति स्रुवं च स्रुचं च सम्मार्ष्ट्यथैतꣳ सोख † मेव चरु मादायोदैति स्थाल्या माज्य मदायोदैति स्रुवं च स्रुचं चादायोदैति स ध्रुमा मेव स्तीर्णा व्वेदि मभिमृश्य परिधीन्परिधाय यावतः शकलान् कामयते ‡ तावतोभ्या § दधात्यथैतꣳ सोख ‖ मेव चरु मासादयति स्थाल्या माज्य मासादयति स्रुवं च स्रुचं चासादयत्युपविशति होता होतृषदने स्रुव च स्रुचं चाददान आह ॥ ११ ॥

अग्नयेऽनुब्रूहीति । आग्नेय माज्यभागꣳ स स्थाल्यै चतुराज्यस्यावदायातिक्रामत्यतिक्रम्याश्राव्याहाग्निं यजेति व्वषट्कृते जुहोति ॥ १२ ॥

---

* 'नदेव' – इति क, ङ ।

† 'मोष'—इत्यपि डा॰ वेबर इष्टः ।

‡ 'यामयते'—इति च इष्टो डा॰ वेबरेण ।

§ 'भ्यु इति च डा॰ वेबर इष्टः ।

‖ सामापि मोप —इत्येव पाठो इष्टः कस्मिंश्चिन पुस्तके डा॰ वेबरेण

नि ते दधे। निहारं च हरासि मे निहारं निहराणि ते स्वाहेति* ॥ १९ ॥

अथ मरुद्भ्यः क्रीडिभ्यः। सप्तकपालं पुरोडाशं निर्व्वपति मरुतो ह वै क्रीडिनो वृत्रꣳ हनिष्यन्त मिन्द्र मागतं त मभितः परिचिक्रीडुर्महयन्तस्तथो ऽएवैतं पाप्मानं द्विषन्तं भ्रातृव्यꣳ हनिष्यन्त मभितः परिक्रीडन्तो महयन्तस्तस्मान्मरुद्भ्यः क्रीडिभ्यो ऽथातो महाहविष एव तद्यथा महाहविषस्तथो तस्य ॥ २० ॥ ४ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [५. ३.] ॥

अथ शाकमेधाख्यस्य विधित्सितस्य तृतीयस्य पर्वणः† पापरूपशत्रुजयहेतुत्वं वक्तुं वृत्तान्तं सङ्कीर्त्तयति— "वरुणप्रघासैरिति। 'अनमीवाः' रोगरहिताः अकिल्बिषाः, तन्निदानभूतपापपरिहीनाः। "अथैतैरिति। वरुणप्रघासानन्तरं मनुष्ठेयैः 'एतैः साकमेधैः' प्रजापतिः ता एव प्रजा विजितपापा अकरोत्। एतेषां विजयहेतुत्व माख्यायिकया प्रतिपादयति— "एतैर्वा इति। 'वृत्रम्' आवरणशीलम्, एतन्नामान मसुर मित्यर्थः।

* 'स्वाहेति'—इति ग, घ।

† "कार्त्तिक्यां साकमेधा द्व्यहम्"—इत्यादिसूत्रग्रन्थो द्रष्टव्यः (५. ६ १)।

"येय मेषा मिति। 'एषा' देवाना वृत्रहनन कर्मणा 'येय' 'विजिति' विजयो विद्यते, व्यजयन्तेति सम्बन्ध । अथाग्नेषा तत्फलसाधनत्व माह— "तथो एवैष इति। 'द्विषन्त' द्वेषण शील मनर्थकारण पापरूपं 'भ्रातृव्य' शत्रु मिति सामा नाधिकरण्येन सम्बन्ध । "तथो एव विजयत इति। तथा हत पाप्मत्रु, तत्सजातीयस्यापि निवृत्त्या सर्वत्र साकमेध याजिनो विजय एव, न कुत्रचित् प्रतिहतिरित्यर्थ ।

उक्त मर्थ हेतुतया इदानीं विधत्ते— "तस्मादिति। यस्मात् उक्तफलहेतव साकमेधा, 'तस्मात्' 'एष' वरुणप्रघासैरिष्टवान्। पुन 'चतुर्थे मासि' 'एतै' साकमेधैर्यजेत। अनीकवत्यादीना साक मेधगताना मिष्टीना बहुत्वादेतैरिति बहुवचनम्। अहर्द्वयसाध्यत्व विधत्ते— "स वा इति। द्वयोरह्नो समाहारो द्व्याह। "तद्धि तार्थ"— इति * समास। "सङ्ख्यादे समाहारे'–इति † अह्नादेशस्य प्रतिषेध । "अनूचीनाह मिति । अनु सम्यगञ्च तीत्यन्वक्, अन्वगेवानुचीनम्, "विभाषाञ्चेरदिक्स्त्रियाम्"– इति ‡ स्वार्थिक खत् प्रत्यय। अनूचीन नैरन्तर्येण वर्त्त मान मह अनूचीनाहम्। "राजाह सखिभ्य"–इति § टच् समासान्त ॥ १ ॥

तत्र पूर्वदिवसे प्रातर्मध्याह्नसायाह्नेषु तिस्र इष्टयोऽनुष्ठेया, तत्र प्रथम विधाय स्तौति— "स पूर्वेद्युरित्यादिना ‖। "सद्य

---

* पा० सू० २ १ ५१

† पा० सू० ५ ४ ८८ ‡ पा० सू० ५ ४ ८।

§ पा० सू० ५ ४ ९१। ‖ का० श्रौ सू० ५ ६ २

पद्वत् '–इत्यादिसूत्रेण * पूर्वदिनशब्दस्य पूर्वेद्युरिति निपातः । साकमेधेषु प्रधानभूता महाहविराख्या इष्टिर्यस्मिन् दिवसेऽनुष्ठीयते, तत्र पूर्वदिवसे चतुर्दश्यां प्रातरनीकवद्गुणविशिष्टायाग्नयेऽष्टकपालेषु संस्कृतं पुरोडाशं निर्वपेदित्यर्थः । 'अनीकं कृत्वेति । प्रमुखं कृत्वेत्यर्थः । 'स तेज इति । स च तेजोरूपोऽग्निः वज्रकृतात् उपद्रवात् न 'अव्यथत' व्यथां न प्राप्तवान् । दृष्टान्तिकेन योज्यते— 'तथो एवैष इति । उक्तहेतोरनीकवद्गुणविशिष्टः पुरोडाश-देवताया अग्नेर्युक्त मित्याह— "तस्मादिति ॥ २ ॥

मध्यन्दिनेऽनुष्ठेया मिष्टिं विधाय प्रशंसति—'अथेति । देवताविशेषण मुपपादयति— "मरुतो ह वा इति †। 'मरुतो' हि सन्तपनकारिणः 'सान्तपना' । तथाविधा मरुतो मध्यन्दिनसमये वृत्रम्' असुरं 'सन्तेपु' सन्तप्तं कृतवन्तः । स च सन्तप्तः सन् श्वासप्रश्वासौ कुर्वन् परिदीर्णः' विदारितसर्वावयवः 'शिश्ये' शयनं कृतवान् । "तथो एवेति, फलकथनम् ॥ ३ ॥

सायाह्ने कर्त्तव्या मिष्टिं विधत्ते– 'अथेति । गृहमेधित्वगुणविशिष्टेभ्यो 'मरुद्भ्यः' चरुं श्रपयन्ति '–इत्युपरितनेन सम्बन्धः । श्रपणप्रकार माह— 'शाखयेति ‡ । दर्शयागवत् शाखाहरणं वत्सापाकरणं कृत्वा, शाखापवित्रं निर्माय, तद्गति पात्रे गां 'सन्दोह्य' दुग्ध्वा, तम्' इति निर्देशः । 'तं' दुग्धं पयः 'चरुं' 'श्रपयति । "चरुरु ह्येवेति §। 'स' वै मरुद्भ्यो

* पा॰ सू॰ ५ ३ २२।
† का॰ श्रौ॰ सू॰ ५ ६ ३।
‡ का॰ श्रौ॰ सू॰ ५. ६ ६ सू।
§ चरुरु ह्येवेति पायसचाशङ्कां निवर्त्तयति —इति भा॰ दी॰ ।

गृहमेधिभ्य कृत 'चरु एव हि' ओदन खलु। अत इदानी मपि तदर्थं चरुरेव श्रपयितव्य इत्यर्थ ॥

"यत्र क्व चेति। यत्र क्व चावस्थितान् तण्डुलान् आहृत्य, तस्मिन् पयसि प्रक्षिते तत् तथैव हि देवा पुरुषादिभ्योऽपक्रम्य व्रीहिषु सङ्क्रान्तो 'मेध' सारं 'दधिरे' अधारयन्। तत्र कारण माह— "प्रातरिति। "हविष्मन्त इति। हेतौ शतृप्रत्यय। प्रात करिष्यमाणाद् हविर्हननादेतोरित्यर्थ। "तथा एवेति। इदानीन्तन यजमानस्यापि तथैव प्रतिपादनम्। "क्षीरौदन इति। पयसि तण्डुलान् प्रक्षिप्य श्रपणे सति क्षीरेण सस्कृत ओदनो निष्पद्यते। "अन्नेन व्यञ्जनम्"-इति * तृतीयासमास। द्रव्यद्वय सभूय प्रशसति— 'मेधो वा इति। बलकर सारांशो मेधशब्दार्थ। स्पष्ट मन्यत् ॥

एष च गृहमेधीययाग सान्नाय्यविकृतिरिति सप्तमि षष्ठे पूर्ववत् स्वीकृत्य, ततो नैकचोदनादिति राद्धान्तित दशमे। कात्या यनोऽप्याह स्म— "मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्य साय चरु पयसि, सान्नाय्यवत्, तूष्णीं नैकचोदनात्"-इति † ॥ ४ ॥

'अथ तृतीय मनुक्रामति— "तस्याहदिति। 'तस्य' गृहमेधीय यागस्य 'आहृत्' क्रिया, प्रयोग, क्रम, अभिधीयत इति शेष। साम्तपनेष्टौ 'या वेदि' बर्हिषा 'स्तीर्णा' अभूत्, गृहमेधीय

* पा० सू० २ १ ३४।

† का० श्रौ० सू० ५ ६ ६ ७ ८। एतत् पयस्तूष्णी मेव मस्कार्यम् न सान्नाय्यवत समन्त्रकं तद्धर्मक वा कुत ? 'एकचोदनात्, एत कारणात् इय मेका चोदना' इति याज्ञिकसूत्रकृतो या० द०।

स्यापि 'मेव' उपकरोति। "तस्या मेवेत्यादि, निगदसिद्दम्, अत सन्दिग्धपदविवरणमात्र मेव क्रियते। "शाकलायेति। इध्मस्य स्थाने शाकलानेव सम्मृज्य परिधिभि सह तान् सादयेदि त्यर्थं *। "सन्दाह्य चरु मिति। विहितस्यानुवाद क्रमार्थं ॥५॥

"अथ द्वे इति। "पिशिले वेति। पिशिलशब्द † शराव वाची। अत एवोक्त सूत्रकृता — "अपयित्वाभिघार्योद्दास्य शरा वयोरुद्दरति ‡। "निर्णेनिजतीति। प्रचालयतीत्यर्थ। "णिजिर् शौचपोषणयो"–इति § धातु। "द्वेधोद्दरन्तीति। 'एन' चरु द्वेधा विभज्य तयो शरावयो पात्रयोर्वा ‖ निदध्यादित्यर्थ। "सर्पिरासेचने इति। सर्पि सर्पणशील माज्यम्, आसिच्यते आनीयतेऽस्मिन्निति सर्पिरासेचनम्। अधिकरणे ल्युट्। पात्रस्थयो स्तयोरोदनयोर्मध्ये सर्पि पूरणायावटौ कृत्वेत्यर्थ ¶। "स्रुवश्चेति। एकत्व मविवक्षितम्। प्रयाजानुयाजे ** अवभृत प्रयोगा भावात् ता मेव सह्याद्यादियर्थ। "ओदनावासादयतीति। पात्र द्वये स्थापितौ तावेवौदनौ गृहीत्वा वेद्या मासादयितु गच्छेदिति **। ओदनमध्यस्थितेनैवाज्येन कृत्स्नाज्यकार्यनिष्पत्ते ध्रुवाया अप्यप्रयोग इति जुहुम इत्यर्थ। "इमा मेवेति। सान्नपन्या मिष्टौ या वेदि बर्हिषा स्तीर्णास्ति, ता मेव वेदिम् गृहमेधीयाङ्गत्वेनास्तरण मन्त्रेण तूष्णी मेवावमृशेत। यदाह कात्यायन — "स्तरणयजुषा

---

* का० श्रौ० सू० ५ ६ ६ क। † पिशीलशब्द — इति च।
‡ का० श्रौ० सू० ५ ६ १०। § जु० उ० १० धा०।
‖ का० श्रौ० सू० ५ ६ ११। ¶ का० श्रौ० सू० ५ ६ १२।
** का० श्रौ० सू० ५ ६ १३।

वेदि मभिमृश्य तूष्णीं वा कृतत्वात्"–इति*। न पुनर्बर्हिषास्तरणं कर्त्तव्य मित्यर्थः।

इध्मवत्तत्कार्यशकलानां सङ्ख्यानियमप्रसक्तावाह— "यावत इति। यावद्भिः शकलैराहवनीयस्य प्राज्वल्यं भवति, तानयं कामयेत; 'तावतः' शकलांस्तत्राभ्यादध्यादित्यर्थः। तस्यां वेद्यां हविरासादनं विधत्ते— "अथैताविति। "उपविशति होतेति। सामिधेन्यनुवचनादेरभावात्। होतृषदने तूष्णी मेवोपविशेत्। होतुरुपवेशनानन्तर माज्यभाग मित्येव कर्त्तव्यम्, न पुनराघारादिक मित्यभिप्रेत्याह — "स्रुवञ्च स्रुचञ्चेत्यादिना॥ ६॥

"अग्नयेऽनुब्रूहीति। "दक्षिणस्यौदनस्येति। दक्षिणोत्तरभागेन वेद्या मासादितयोरोदनयोः यो दक्षिणस्थित ओदनः, तस्य 'सर्पिरासेचनात्' सर्पिषा पूर्णात् पात्रात् पूर्वाज्यभागार्थं चतुरवदानम्, उत्तरस्यौदनस्य सर्पिरासेचनात् द्वितीयस्याज्यभागस्यावदानम्। तथा प्रधानयागस्य गृहमेधीयस्य दक्षिणौदनस्य सर्पिरासेचनात् उपस्तरणाभिघारणे, उत्तरौदनस्य सर्पिरासेचनात् स्विष्टकृद्यागस्योपस्तरणाभिघारणे। अत एव सूत्रितं कात्यायनेन— "आज्यभागाभ्यां चरति, आग्नेयं दक्षिणात्, सौम्य मुत्तरात्, गृहमेधीयस्विष्टकृतौ चाज्यभागवत् समवदानौ"–इति†। निगदसिद्ध मन्यत्॥ ७—८॥

"अथाहाग्नय इति। 'न प्राशित्र मिति। प्राशित्रावदानं न कर्त्तव्यम्; पयसि संस्कृतत्वेन सान्नाय्यविकृतित्वात्‡। न हि

* का० श्रौ० सू० ५, ६, १४।

† का० श्रौ० सू० ५ ६, १७–२१।

‡ का० श्रौ० सू ५, ६, २६।

प्रकृतौ सान्नाय्यात् प्राशित्र मवदीयते। उक्त मुपयोगक्रम निगम यति— 'एतदिति। एतत् खलु एक मयन' गृहमेधीय स्यानुष्ठानमार्ग ॥ १० ॥

अन्यदप्ययन दर्शयति— 'अथेद मिति। अस्मिन् पचेऽपि पूर्ववदेव * 'सैव स्तीर्णा वेदिर्भवतीत्यादेरर्थ। एतावांस्तु विशेष। अपि तत्र इयोर्द्वयोरुद्धरणम्, तेषा सर्पिरासेचनकरणम्, तदासेचनश्चोत्पत्तश्चैव न भवति, किन्तु यदा चरु श्रपयति 'तत्' तदानी मेव 'प्रतिवेश' समापनार्थ प्रतिनिधिलेन निवे शनस्थान प्रतिवेश, तत्स्थानीय माज्यम, दक्षिणाग्नावाज्यस्थाल्या मधिश्रयेदित्यर्थ। "उद्वास्यानकीति। उद्वासनात् पूर्व मभि घार्य तदुत्तरकाल मपि हविरुद्धरेदित्यर्थ।

"सोऽस्र मेवेति। यस्या स्थाल्या चरु श्रप्यते, तत्सहित मेव, न पुन पात्रान्तरे धारण कर्त्तव्य मित्यर्थ। 'स्थाल्या माज्य मिति। स्थालीसहित मेव चरु वेद्या मासाद्य, आज्यस्थालीतलगत माज्य मप्यासादयेदित्यर्थ। आज्यभागादिषु यदाज्यकार्य तत् सर्व स्थालीगताज्यादेव कर्त्तव्य मिति। अय मेव पूर्वस्मादस्य पचस्य विशेष, शिष्ट समान पूर्वण ॥ ११ ॥ ॥ १२—१५ ॥

'अथेडा मेवावद्यतीति। इडापह्वानानन्तर यत् प्राशनम्, तत्र विशेष माह— 'यावन्त इति। गृहे भवा 'गृह्या' यजमान गृहे वर्त्तमाना पुत्रपौत्रभ्रात्रादिरूपा 'यावन्त' सन्ति, 'तावन्त' हविरुच्छिष्टाया भवेयु, अस्यैव विवरण 'प्राश्नीयु' इति, हविशेष सर्वे प्राप्नुयुरित्यथ। 'यद्यो अपि च ऋत्विज अपि

---

* २।२।३।१।१ प० ३२५ प० १६ प०

'प्राश्नीयु'। 'अपि' च 'अन्ये' 'ये ब्राह्मणा' आगता, तेऽपि 'प्राश्नीयु'। 'यदि' 'ओदन' 'बहु' अधिक 'स्यात्', तदा अन्येषा प्राशन मित्यर्थ। कुम्भीनिधान विधत्ते— "अथैता मिति। नि शेषेण अशिता निरशिता, तद्विपरीता अनिरशिता ताम्, शेषसहिता मित्यर्थ। तादृशीं कुम्भी पात्रान्तरेण विधाय *, 'पूर्णदर्वाय'। हविषा पूर्णा दर्वी यस्मिन् कर्मणि, तत् पूर्णदर्वम् †, तस्मै पूर्णदर्वाय कर्मणे, तदर्थं स्थापयेत् ॥

अस्यां रात्रौ वत्साना मातृभि सह वास विधत्ते— "मातृ मिरिति। 'समवार्जन्ति' "अर्ज गतिस्थानार्जनेषु" ‡, संसृष्टा कुर्यु रित्यर्थ §। "तदु पशव इति। 'तत्' तेन वत्ससङ्गमेन पशवा ऽपि ते 'आत्मन्' स्वात्मनि अस्या रात्रौ 'दधते' धारयन्ति। अग्नि होत्रार्थ मपि तस्या रात्रौ पयो न दोग्धव्य मिति द्रव्यान्तर विधत्ते— "यवागवता मिति। एव यजमानगृहवर्त्तिना सर्वेषा वत्साना मातृसमवार्जनप्रसक्तौ प्रात पितृयज्ञार्थं दोह्याया निवा न्याया गोवत्सस्य बन्धन कर्त्तव्य मित्यभिप्रेत्याह— 'निवान्या मिति। स्वय नष्टवत्सा अन्यदीयेन वत्सेन या गौर्दुह्यते सा निवान्या, ताम् 'प्रात' पितृयज्ञाय यतो 'दुहन्ति', अतस्तस्य वत्सस्य बन्धन कर्त्तव्य मित्यध्याहृत्य योजनीयम् ॥ १६ ॥

पूर्णदर्वाख्यस्य कर्मण काल विधत्ते— "अथेति। 'प्रात' अग्निहोत्रे 'हुते वा अहुते वा' अनयो पक्षयो 'यतरथा' येन

* अनिरशिता शेषरहितां कुम्भीं पात्रान्तरेणापिधाय —इति च।
† का० श्रौ० ५ ६ ३१ सू० या० दे० द०।
‡ भ्वा० प० २२४ धा०
§ का० श्रौ० ५ ६ ३४ सू०

प्रकारेण 'कामयेत' तथैवानुष्ठेय मित्यर्थः *। होमाय सम न्त्रक हविर्ग्रहण विधत्ते— "सोऽस्या इति। षष्ठ्यर्थे चतुर्थी। सोपाया गृहमेधीयकुम्भ्या सकाशात् "पूर्णा दर्वि"–इतिमन्त्रेण † दर्व्या आघातेन 'उपहन्ति' गृह्णीयात्। मन्त्रस्यायमर्थः। हे 'दर्वि।' प्रथमं हविषा 'पूर्णा' सती अस्याः सकाशात् 'परापत' परागच्छ, देवान् प्राप्नुहि। पुनः कर्मफलेन 'सुपूर्णा' सती अमुतः सकाशात् पश्चात् पुनरागच्छ। हे 'शतक्रतो।' इन्द्र। 'वस्ना' वसुना मूल्येन 'इव' आवाम् 'इषम्' इष्यमाणम् अन्नम् 'ऊर्जम्' बलकरं रसं च 'विक्रीणावहै'। त्वया दत्तं फलं स्वीकृत्य हविर्दास्यामि त्वयि, मया दत्तं हविर्गृहीत्वा मह्यं फलं दास्यसि त्वम्, एवं व्यतिहारेण कर्म क्रीणावहा इत्यर्थः। एतन्मन्त्रोच्चारणं प्रशंसति— "यथेति। 'एनम्' इन्द्रम् 'एतस्मै' पूर्णदर्वाख्याय 'भागाय' पुरोनुवाक्यास्थानीयया पुरोवक्त्र्यया एतया आह्वय इति ॥ १७ ॥

ऋषभध्वनौ होतव्य मिति विधित्सुराह— "अथेति ‡। 'आह्वयितवै' आह्वातुम्। "तुमर्थे से सेनसे"–इति § तवै प्रत्ययः। "स यदीत्यादि। 'स' आहुत ऋषभः, 'यदि' 'रुयात्' शब्दं कुर्यात्। "रुशब्दे"–इति ‖ धातुः। तद्ध्वनि वषट्कारात्मक इति केचिदाहुः। तथा च तैत्तिरीयकम्— "ऋषभ माह्वयति, वषट्कार एवास्य स इति कथयन्ति"–इति। अत तस्मिन् वषट्कारे हविर्जुहुयादित्येक मतम् ¶।

पक्षान्तर माह— "अथो इति। योऽयं ऋषभध्वनिः, नासौ वषट्

---

* का० श्रौ० सू० ५ ६ ३६। † वा० सं० ३ ४९। ‡ का० श्रौ० सू० ५ ६ ३७। § पा० सू० ३, ४, ९। ‖ अदा० प० २४ धा०। ¶ का० श्रौ० सू० ५, ६ ३८।

कार:, किन्तु इन्द्रस्य स्वभूतेन ऋषभाख्येन रूपेण तमेव 'इन्द्रम्' एतेन शब्देन 'ह्वयति'। किमर्थम्? 'वृत्रस्य वधाय' वृत्र मसुरं हन्तु मित्यर्थ:। वृत्रस्येति कर्मणि षष्ठी। "तुमर्थाच्च भाववचनात्" –इति वधशब्दाच्चतुर्थी *। एतदेव विवृणोति– "एतद्वा इति 'यदि' 'स:' ऋषभ: शब्दं कुर्यात्, तदा "आ म इन्द्रो यज्ञ मगन् †" आगमत्, मदीयो यज्ञ: इन्द्रसहितोऽभवदिति 'विद्यात्'। यज्ञे ऋषभस्य शब्दाकरणेऽनुष्ठानप्रकार माह– "यद्यु नेति। 'यदि' तु मदीयो 'यज्ञ:' 'सेन्द्र:' ऋषभो 'न' शब्दं कुर्यात्, तदाह 'दक्षिणत:' उपविशेत् 'ब्राह्मण:' ब्रह्मैव, 'जुहुधीति' अध्वर्युं प्रति 'ब्रूयात्' संशेद्, 'ऐन्द्री' इन्द्राह्वानार्था वाक् ‡॥ १८॥

अथ समन्त्रकं होमं विधत्ते– "स जुहोतीति। दर्व्या गृहीतं हवि: "देहि मे"–इति मन्त्रेण § तथैव दर्व्या आहवनीये जुहुयात् ‖। मन्त्रस्याय मर्थ:। इन्द्रो ब्रवीति– हे यजमान! त्वं 'मे' मह्यं प्रथमं हवि: 'देहि', अह मपि 'ते' तुभ्यम् इष्टं फलं 'ददामि'। तथा त्वं 'मे' मह्यं हवि: 'निधेहि' नितरां धारय, अह मपि तुभ्यं फलं 'निदधे' निदधामि, नियच्छामि। नियमेन हि क्रियत इति निहारो मूल्यद्रव्यम्। 'निहारं' हविषो मूल्यभूतम्, फलस्य मूल्यभूत हवि:; 'च'-शब्दश्चेदर्थे, त्वं चेत् प्रथमं 'हरासि' हरे:, दद्या इत्यर्थ:; हरतेर्लेट्याडागम:; अनन्तर मेव 'ते' तुभ्यम् अह मपि 'निहारं' हविषो मूल्यभूतं फलं

* पा० सू० २, ३, १५।
† इहैव ब्राह्मणे ३२१ पृ० १२ पं० द्रष्टव्यम्।
‡ का० श्रौ०सू० ५, ६, ३८।
§ वा० सं० ३. ५०। ‖ का० श्रौ० सू० ५, ६ ३०।

'निहराणि' नितरां प्रापयामि। 'स्वाहा' इदं हविः स्वाहुतमस्तु इति। एतत् सर्वं कात्यायनेन सूत्रितम्— "प्रातर्हुत्वा-हुत्वा वा स्थाल्या दर्व्यादत्ते पूर्णा दर्वीति, ऋषभ माह्वयितवै ब्रूयाद, रुते जुहोति, अभ्याहरति ब्रह्मा जुहुधीत्याह, देहि म इति जुहोति"—इति * ॥ १८ ॥

एतदनन्तरकर्त्तव्या मिष्टिं विधत्ते— "अथेति। क्रीडन्तीति क्रीडिनः, एतद्गुणविशिष्टेभ्यः 'मरुद्भ्यः' सप्तसु कपालेषु संस्कृतं पुरोडाशं निर्वपेदित्यर्थः †। क्रीडिन इति मरुतां यथार्थं विशेषणमिति प्रतिपादयति— "मरुतो ह वा इत्यादिना। वृत्रं हन्तु मुद्युक्तमिन्द्र मभितो यस्मात् 'परिचिक्रीडुः' क्रीडितवन्तः, तस्मादिन्द्रवद्यजमानस्य समीपे क्रीडनशीलेभ्यो मरुद्भ्यो यागः कर्त्तव्यः।

साकमेधेषु प्रधानभूताया महाहविराख्याया इष्टेरारम्भं प्रतिजानीते— "अथात इति ‡। यतोऽनुष्ठानकालः प्राप्तः, अतः प्राप्तावसरत्वात् हविषः प्रयोगो क्रियत इत्यर्थः। वरुणप्रघासतन्त्रे तत्रातिदिशति— "तद्यथेति। तत्र 'महाहविषः' महान्ति बहूनि हवींषि §

* का० श्रौ० सू० ५. ५. ३६—४०। † का० श्रौ० सू० ५. ७. १।

‡ "महाहविरुदवसाय निर्मथ्य"—इति का० श्रौ० सू० ५. ७. ५। 'निर्मथ्येत्यपदेशात पूर्व मग्नी समारोह्योदवसाय'—इत्यादि या० दे०। "पूर्वेद्युर्वा"—इति चात्र का० श्रौ० सू० ५. ७. ५। 'अथवा पूर्वेद्युरेव ह्यनीकवत्याः पूर्व मेव समारोपोदवसानमन्थनानि कृत्वा पर्वारम्भणीयम्; एतेनेति ग्रन्थस्य शाकमेधाख्यसकलपर्वसाधित्वात्'—इत्यादि सद्वृत्तिश्चात्र समालोच्या। 'एतेन'—इत्यादि तत्रैवोपरिष्टादाम्नातम् (५ प्र० ३ब्रा० १६ क०)।

§ "नित्येभ्योऽधिकानि, ऐन्द्राग्नः, माहेन्द्रश्चरुः, वैश्वकर्मण एककपालः"—इति का० श्रौ० सू० ५. ७. ७—१०। 'नित्येभ्यः आग्नेयादिभ्यः पञ्चभ्यः'—इति या० दे०।

यत्र, महाहविर्वरुणप्रघासाख्यो याग तस्य वच्यमाणस्य महा हविराख्यस्य यागस्य यथा', एव मिति सम्बन्ध । तस्य पूर्वोक्तस्य वरुणप्रघासस्य हविषो यथानुष्ठानम्, तथैव महाहविषो वच्य माणस्यापीति ॥ २० ॥ ४ [५ ३] ॥

इति श्रीसायणार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
द्वितीयकाण्डे द्वितीयाध्याये तृतीय ब्राह्मणम ॥

॥ इति द्वितीयकाण्डे चतुर्थ प्रपाठक * ॥

---

* कण्डिकासङ्ख्या ११३'—इति क कण्डिका' ११५'—इति ग 'कण्डिकासङ्ख्या १०५'—इति घ। तत्र १ब्रा० २५ क० २ ब्रा० २२ क० ३ ब्रा० ४८ क० ४ब्रा० २० क० सङ्कलनया ११५ मिदम् ॥

अथ

पञ्चमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम्,

अपिवा

पञ्चमेऽध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

महाहविषा ह वै देवा वृत्रं जघ्नुः । तेनो एव व्यजयन्त येयमेषां विजितिस्तां तथो एवैष एतेन पाप्मानं द्विषन्तं भ्रातृव्यं हन्ति तथो एव विजयते तस्माद्वा एष एतेन यजते ॥ १ ॥

तस्यावृत् * । उप किरन्त्युत्तरवेदिं हरन्ति पृषदाज्यं मन्थन्त्यग्निं नवप्रयाजं भवति नवानुयाजं त्रीणि समिष्टयजूंषि भवन्त्यथैतान्येव पञ्च हवींषि भवन्ति ॥ २ ॥

स यदाग्नेयो ऽष्टाकपालः पुरोडाशो भवति ।

* 'इत्'—इति ग, घ।

अग्निना ह वा ऽएनं तेजसाघ्नन्त्स तेजो ऽग्निर्नाव्यथत तस्मादाग्नेयो भवति * ॥ ३ ॥

अथ यत्सौम्यश्चरुर्भवति। सोमेन ह वा ऽएनꣳ राज्ञाघ्नन्त्सोमराजान एव तस्मात्सौम्यश्चरुर्भवति ॥४॥

अथ यत्साविवः †। द्वादशकपालो वाष्टाकपालो वा पुरोडाशो भवति सविता वै देवानां प्रसविता सवितृप्रसूता हैवैन मघ्नंस्तस्मात्सावित्रो भवति ॥ ५ ॥

अथ यत्सारस्वतश्चरुर्भवति। व्वाग्वै सरस्वती व्वाग् हैवानुममाद प्रहर जहीति तस्मात्सारस्वतश्चरुर्भवति ॥ ६ ॥

अथ यत् पौष्णश्चरुर्भवति। इयं वै पृथिवी पूषेयꣳ हैवैनं वधाय ‡ प्रतिप्रददावनया हैवैनं प्रतिप्रत्तं जघ्नुस्तस्मात् पौष्णश्चरुर्भवति ॥ ७ ॥

अथैन्द्राग्नो द्वादशकपालः पुरोडाशो भवति। एतेन हैवैन मघ्नंस्तेजो वा ऽअग्नि रिन्द्रियं वीर्य मिन्द्र एताभ्या मेन मुभाभ्यां वीर्याभ्या मघ्नन् ब्रह्म

* 'भवति' इति घ, ङ। † 'ऋ'–इति ग, घ।
‡ 'वधाय'–इति ङ।

षा ऽअग्निः क्षत्र मिन्द्रस्ते ऽउभे सᳫरभ्य ब्रह्म च क्षत्रं च सयुजौ कृत्वा ताभ्या मेन सुभाभ्यां व्वीर्याभ्या मघ्नंस्तस्मादैन्द्राग्नो द्वादशकपालः पुरोडाशो भवति ॥ ८ ॥

अथ माहेन्द्रश्चरुर्भवति। इन्द्रो वा ऽएष पुरा व्वृत्रस्य वधादथ* व्वृत्रᳫ हत्वा यथा महाराजो व्विजिग्वान् एवं महेन्द्रो ऽभवत्तस्मान्माहेन्द्रश्चरुर्भवति महान्त मु चैवैन मेतत् खलु करोति व्वृत्रस्य वधाय† तस्मादेव माहेन्द्रश्चरुर्भवति ॥ ६ ॥

अथ व्वैश्वकर्मण एककपालः पुरोडाशो भवति। व्विश्वं वा ऽएतत् कर्म कृतᳫ सर्व्वं जितं देवाना मासीत् साकमेधैरीजानानां व्विजिग्यानानां विश्वस्वे वैतस्यैतत् कर्म कृतᳫ सर्व्वं जितं भवति साकमेधैरीजानस्य व्विजिग्यानस्य तस्माद्वैश्वकर्मण एककपालः पुरोडाशो भवति ॥ १० ॥

एतेन वै देवाः। यज्ञेनेष्ट्वा येयं देवानां प्रजा-

---

* 'वधादथ'—इति ख।

† 'वधाय'—इति ख।

तिय॑: श्रीरेत् बभूवुरेताᳪ᳭ ह वै प्रजातिं प्रजायत ऽएताᳪ᳭ श्रियं गच्छति य एवं विद्वानेतेन यज्ञेन यजते तस्माद्वा ऽएतेन यजेत ॥ ११ ॥ १ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [५. ४.] ॥

अथ तस्य महाहविषः प्रयोगक्रमं विधित्सुः प्राग् "एतैर्वै देवा वृत्र मघ्नन्"–इत्यादिना * यत् साकमेधानां फलं प्रतिपादितम् , तत्फलं महाहविष एव साक्षात् साधनत्व मिति प्रतिपादयति— "महाहविषा ह वा इत्यादिना । उक्तगुणविशिष्ट इन्द्रो यस्मिन् यागे तत्साधनं हविः । अन्यद् व्याख्यातम् ॥ १ ॥

तस्य प्रयोग मनुक्रामति— "तस्याहदित्यादिना । आहच्छब्दः क्रियावाची । उत्तरवेदीनिवपनपृषदाज्यग्रहणाग्निमन्थनादीनि वरुणप्रघासवदेवात्रापि कार्याणीत्याह— "उपकिरन्तीत्यादिना । अत एव सूत्रकृतोक्तम्— "उत्तरवेदिष्वग्निप्रणयनमन्थनपृषदाज्यञ्च वरुणप्रघासवत्"–इति † । "अथैतान्येवेति । यानि वैश्वदेवे उक्तानि आग्नेयादीनि पञ्च सञ्चराणि हवींषि ‡ , 'एतानि एव' अत्रापि कर्त्तव्यानि भवन्तीत्यर्थः ॥ २ ॥

---

* एतत्पूर्वतनब्राह्मणे प्रथमकण्डिकायां द्रष्टव्यम् ।

† का० श्रौ० सू० ५ ७.११ ।

‡ पुरस्तात् २५२ पृ० ५ पङ्क्तिगतो द्रष्टव्यानि। का० श्रौ० सू० ५. १. ५—६ (आग्नेयः सौम्यः , सावित्र , सारस्वतः , पौष्णः)।

तत्राग्नेयं मनूद्य स्तौति— "स यदिति। "एनं तेजसाघ्नन्निति। पुरा खलु देवाः 'अग्निना' अग्निलक्षणेन 'तेजसा' 'एनं' वृत्रम् 'अघ्नन्' अहिंसन्। 'सः' तेजोरूपः 'अग्निः' 'न अव्यथत'' व्यथितः पीडितो नाभवत्। तस्मादाग्नेययागस्य प्राथम्यं युक्तम् ॥ ३ ॥

सौम्यं हविरनूद्य स्तौति— "अथ यदिति। "सोमराजान एवेति। सोमो राजा येषां ते तथोक्ताः। "राजाहःसखिभ्यष्टच्"—इति * टच्-समासान्तो न भवति ; तत्पुरुषाधिकारात्। सोमराजेनाधिष्ठिता देवाः, तेनैव 'राज्ञा सोमेन' 'एनं' वृत्रम् 'अघ्नन्' अहिंसयन्नित्यर्थः ॥ ४ ॥

तृतीयं हविरनूद्य स्तौति— "अथ यत् सावित्र इति। "द्वादशकपालोऽष्टाकपालो वेति। कपालसङ्ख्यया यागः कर्त्तव्यः † ॥ ५ ॥

चतुर्थं हविरनूद्य स्तौति— "अथ यत् सारस्वत इति। "वागु हैवेति। वागात्मिका हि सरस्वती ‡। सा खलु वाक् हतं हनिष्यन्त मिन्द्रम् 'अनु ममाद' हृष्टा बभूव §। अनुमदनप्रकार माह— हे इन्द्र ! 'प्रहर' वज्रेण वृत्रं ताडय, ततस्तं 'जहि' मारयेति। जहीति हन्तेर्लोटि मध्यमैकवचने "हन्तेर्जः"

* पा० सू० ५.४.९१।

† "सावित्रो द्वादशकपालोऽष्टाकपालो वा"—इति का० श्रौ० सू० ५.२.७। "उपांशु काम्यदेवता"—इति (का० श्रौ० ४.५.१सू०) चेह द्रष्टव्यम्।

‡ नन्विय भूमिह सरस्वद्देवताका गृह्येत ; "योषा वै सरस्वती"—इत्याद्यर्थवादश्रुतेः (५.१.११.)।

§ इन्द्रवधव्यापारेऽनुमोदनं चकारेत्यर्थः।

-इति ० आदेशः, तस्य "असिद्धवदत्राभात्"-इति असिद्धत्वात् † हेर्लुक् न भवति ॥ ६ ॥

पञ्चमं हविरनूद्य स्तौति— "अथ यत् पौष्णचरुर्भवतीति । "इयं वै पृथिवीत्यादि । इय मेव हि पृथिवी पोषयति भूतजाता-नीति पूषा । इय मेव खलु 'एनं हवं 'वधाय' हननाय 'प्रतिप्रददौ' प्रत्यर्पयामास, अतः 'अनयैव' पृथिव्या साधनेन 'एनं हवं' देवाः 'प्रतिजघ्नुः' प्रतिहतवन्त इत्यर्थः ॥ ७ ॥

षष्ठं हविर्विधत्ते— "अथैन्द्राग्न इति ‡ । "एतेन हेत्यादि । 'एतेन' इन्द्राग्निदेवताकेन यागेन । इन्द्राग्नौ हवजननहेतुत्व मुपपादयति—"तेजो वा अग्निरित्यादिना । योऽयम् 'अग्निः' स दहनसमर्थः 'तेजः'; यदिदं पुरुषे प्रविष्टम् 'इन्द्रियम्' इन्द्रलिङ्गम्, इन्द्रेण दत्तं 'वीर्यम्', तदात्मक इन्द्रः; तथा च 'एताभ्याम् उभाभ्याम्' 'एनं' हवं देवाः 'अघ्नन्' । तस्मादैन्द्राग्नो यागो युक्त इत्यर्थः ॥

प्रकारान्तरेण स्तौति— "ब्रह्म वा अग्निरिति । 'अग्निः', 'ब्रह्म' ब्राह्मणजातिः; ब्राह्मणेन सह प्रजापतिमुखादुत्पन्नत्वात् । 'इन्द्रः', 'क्षत्रम्' क्षत्रियजातिः; प्रजापतेरुरसो बाहुभ्यां च सकाशात् क्षत्रि-येण सहोत्पत्तेः । 'ते उभे' ब्रह्मक्षत्रे 'संरभ्य' अवलम्ब्य 'सयुजौ' परस्परं सहायभूते 'कृत्वा' 'ताभ्या मुभाभ्या' ब्रह्मक्षत्रसम्बन्धिभ्यां वीर्याभ्याम् 'एनं' हवम् 'अघ्नन्' ॥ ८ ॥

सप्तमं हविर्विधत्ते—"अथ माहेन्द्रचरुर्भवतीति § । महां-

---

* पा० सू० ६, ४, ३६ । † पा० सू० ६, ४, २२ ।
‡ का० श्रौ० सू० ५, ७, ८ । § का० श्रौ० सू० ५, ७, ९ ।

आन्योत्थं प्राज्यजन्मा लवणज मनृणः शार्करं चार्कतेजाः,
रत्नाढ्यो रत्नरूपं गिरि मकृत मुदा पात्रसात्सिद्धणार्यः ७ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
द्वितीयकाण्डे पञ्चमाध्यायः समाप्तः ॥ ५ ॥

(अथ पञ्चाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् .)

महाहविषा ह वै देवा वृत्रं जघ्नुः । तेनो ऽएव व्यजयन्त येयमेषां विजितिस्ता मथ यानेवैषां तस्मिन्त् सङ्ग्रामे ऽघ्नस्तान् पितृयज्ञेन समैरयन्त पितरो वै त ऽआसंस्तस्मात् पितृयज्ञो नाम ॥ १ ॥

तद्वसन्तो ग्रीष्मो वर्षाः । एते ते ये व्यजयन्त शरद्धेमन्तः शिशिरस्त ऽउ ते यान्पुनः समैरयन्त ॥ २ ॥

अथ यदेष एतेन यजते । तन्नाह न्वेवैतदस्ति यथा कं चन घ्नन्तीति देवा अकुर्वन्निति न्वेवैष एतत् करोति य मु चैवैभ्यो देवा भाग मकल्पयंस्त मु चैवैभ्य एष एतद्भागं करोति यानु चैव देवाः समैरयन्त तानु चैवैतदवति ग्वानु चैवैतत्पितृ,लो- याएस लोक मुपोन्नयति यदु चैवाप्यात्मनो

असाविन्द्रो महेन्द्रः। "आन्महतः"–इत्यात्वम् *। महेन्द्रो देवता अस्य माहेन्द्रः। "महेन्द्राद् घाणौ च"–इत्यादण् †। अस्येन्द्रस्य महत्त्व मुपपादयति— "इन्द्रो वा एष इति। वृत्र वधात् पूर्वं केवल इन्द्र एवासीत्, स च तं हत्वा 'महेन्द्रोऽभवत्'। 'यथा' शतं 'विजिग्यानः' विजितवान् राजा 'महाराजः' इत्याख्यायते, तद्वत्। 'विजिग्यानः' वि पूर्वाज्जयतेः। "विपराभ्यां जे." इत्यात्मनेपदम् ‡, लिटः कानच्, "सन्लिटोर्जेः §" इत्यभ्यासादुत्तरस्य कुत्वम्।

"महान्त मु चैवेन मिति। प्रकारान्तरेण स्तुतिः। महत्त्वेनेन्द्रस्य विशेषणात् महान्त मेवेनं कृतवान् भवतीत्यर्थः। "तस्मादु एवेति। 'उ'-शब्दोऽप्यर्थे। तस्मादपि महत्कर्मकरणाद्धेतोरित्यर्थः ॥ ८ ॥

अष्टमं हविर्विधत्ते—"अथ वैश्वकर्मण इति ‖। विश्व सर्वं जगत् कर्म कार्यं यास्य, स विश्वकर्मा देवता अस्यासौ, तस्यं 'वैश्वकर्मणः'। 'सास्य देवता'–त्यणि ¶, "अन्"–इति ** प्रकृतिवद्भावः। एतस्य हविषो विश्वकर्मदेवताकत्वं प्रशंसति— "विश्वं वा एतदित्यादिना। 'साकमेधैः', यागैः 'ईजानानाम्' इष्टवता 'विजिग्यानानां' वृत्रं विजितवतां 'देवानाम्' 'एतत्', 'विश्वं' सकलं 'कर्म' निरवशेषं 'कृतम्' अनुष्ठितम्, 'जितम्' प्राप्तफलं च

---

* पा० सू० ६. ३. ४६। † पा० सू० ४. २. २६।
‡ पा० सू० १. ३. १९। § पा० सू० ७. ३. ५७।
‖ का० श्रौ० सू० ५. ७. २०। ¶ पा० सू० ४. २. २४।
** पा० सू० ६. ४. १६७।

'आसीत्'। दार्ष्टान्तिके योजयति—"विशम्वेवेति। 'उ'-शब्दो-ऽप्यर्थः, णिच स्वार्थम् * ॥ १० ॥

उपक्रमावसरायोदीरति— "एतेन वा इति। येषां देवानां 'प्रजातिः' 'श्री' च दृश्यते, 'एतेन' अनेनैव हि महाहविषा 'यज्ञेन' 'इष्ट्वा' तया प्रजात्या श्रिया च 'बभूवुः' प्रहृष्टा अभवन्। यद्वा, "भू प्राप्तावात्मनेपदी" † अत्र व्यत्ययेन परस्मैपदी। एतदुभयं प्रापुरित्यर्थः। "एतां ह वा इत्यादि, निगदसिद्धम् ॥ ११ ॥ १ [५.४.]॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
द्वितीयकाण्डे पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन्।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम्,
सप्ताम्भोन् पञ्चसीरीं स्विदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमीः।
रत्नोस्रां रुक्मवाजिद्विपसहितरथौ सायणिः सिद्धनार्यौ,
व्याख्याणीहिमघर्कं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥
धान्याद्रिं धर्मजन्मा तिलमय मतुलः स्वर्णलं वर्णमुख्यः,
कार्पासीयं कृपायाम् गुडकृत मजहो राजतं राजपूज्यः।

* "अवभो दधिषा"—इति का० श्रौ० सू० ५, ७, १२।
† धुरादिगणसूत्र मिदम् ३१२।

ऽचरणेन हन्यते वा मीयते वा तदु चैवा-स्यैतेन पुनराप्याययते तस्माद्वा ऽएष एतेन यजते ॥ ३ ॥

स पितृभ्यः सोमवद्भ्यः। षट्कपालं पुरोडाशं निर्व्वपति सोमाय वा पितृमते षड् वा ऽऋतव ऋतवः पितरस्तस्मात् षट्कपालो भवति ॥ ४ ॥

अथ पितृभ्यो बर्हिषद्भ्यः। अन्वाहार्यपचने धानाः कुर्व्वन्ति ततो ऽर्धाः पिंषन्त्यर्धा इत्थेव धाना अपिष्टा भवन्ति वा धानाः पितृभ्यो बर्हिषद्भ्यः ॥ ५ ॥

अथ पितृभ्यो ऽग्निष्वात्तेभ्यः। निवान्यायै दुग्धे सकृदुप मथित एकशलाकया मन्थो भवति सकृदु ह्यत्र पराञ्चः पितरस्तस्मात् सकृदुप मथितो भवत्येतानि हवींष्यपि भवन्ति ॥ ६ ॥

तद्ये सोमेनेजानाः। ते पितरः सोमवन्तो ऽथ ये दत्तेन पक्वेन लोकं जयन्ति ते पितरो बर्हिषदो ऽथ ये ततो नान्यतरच्चन यानग्निरेव दहन्त्स्वदयति ते पितरो ऽग्निष्वात्ता एत ऽउ ते ये पितरः ॥ ७ ॥

स जघनेन गार्हपत्यम्। प्राचीनावीती भूत्वा दक्षिणासीन एतं षट्कपालं पुरोडाशं गृह्णाति स तत एवोपोत्थायोत्तरेणान्वाहार्य्यपचनं दक्षिणा तिष्ठन्न् वहन्ति सकृत् फलीकरोति सकृदु ह्येव पराञ्चः पितरस्तस्मात् सकृत् फलीकरोति ॥ ८ ॥

स दक्षिणेव दृषदुपले ऽउपदधाति। दक्षिणार्धे गार्हपत्यस्य षट्कपालान्युपदधाति तद्यदेतां दक्षिणां दिशं सचन्त ऽएषा हि दिक् पितॄणां तस्मादेतां दक्षिणा दिशं सचन्ते ॥ ९ ॥

अथ दक्षिणेनान्वाहार्य्यपचनं। चतुः स्रक्तिं वेदिं करोत्यवान्तरदिशो ऽनु स्रक्तीः करोति चतस्रो वा ऽअवान्तरदिशो ऽवान्तरदिशो वै पितर स्तस्मादवान्तरदिशो ऽनु स्रक्तीः करोति ॥ १० ॥

तन्मध्ये ऽग्निं समादधाति। पुरस्ताद्वै देवाः प्रत्यञ्चो मनुष्यानभ्युपावृत्तास्तस्मात्तेभ्यः प्राङ् तिष्ठन् जुहोति सर्व्वतः पितरो ऽवान्तरदिशो वै पितरः सर्व्वत-इव होमा अवान्तरदिश स्तस्मान्मध्ये ऽग्निं समादधाति ॥ ११ ॥

स तत एव प्राक् स्तम्बयजुर्हरति। स्तम्ब-

यजुर्हुत्वाथैवैवाग्रे परिगृह्णात्यथैत्यथैति पूर्व्वेण परिग्रहेण परिगृह्य लिखति हरति यद्यार्थं भवति स तथैवोत्तरेण परिग्रहेण परिगृह्णात्युत्तरेण परिग्रहेण परिगृह्य प्रति मृज्याह . प्रोक्षणीरासादयेत्यासादयन्ति प्रोक्षणीरिध्मं बर्हिरुपसादयन्ति स्रुचः सम्मार्ष्ट्याज्येनोदेहीति स यज्ञपवीती भूत्वाज्यानि गृह्णाति ॥ १२ ॥

तदाहुः। द्विरुपभृति गृह्णीयाद्द्वौ ह्यनानुयाजौ भवत इति तदष्टावेव कृत्व उपभृति गृह्णीयान्नेद्यज्ञस्य व्यिधाया भयानीति तस्मादष्टावेव कृत्व ऽउपभृति गृह्णीयादाज्यानि गृहीत्वा स पुनः प्राचीनावीती भूत्वा * ॥ १३ ॥

प्रोक्षणीरध्वर्युरादत्ते। स इध्ममेवाग्रे प्रोक्षत्यथ व्वेदि मथास्मै बर्हिः प्रयच्छन्ति तत् पुरस्ताद्ग्रन्थ्यासादयति तत् प्रोक्ष्योपनिनीय व्विस्रस्य यन्थि न प्रस्तरं गृह्णाति सकृदु ह्येव पराञ्चः पितरस्तस्मा न प्रस्तरं गृह्णाति ॥ १४ ॥

---

* भूत्वा—इति ग।

अथ सन्तहन मनुविस्तृणन्ति । अपसलवि त्रिः परिस्तृणन् पर्येति सो ऽपसलवि त्रिः परिस्तीर्य यावत् प्रस्तर भाजनं तावत् परिशिनष्टाथ पुनः प्रसलवि त्रिः पर्येति यत् पुनः प्रसलवि त्रिः पर्येति तद्यानेवामूंस्त्रयान् पितृ नन्ववागात्तेभ्य एवैतत् पुनरपोदेतो मत्र् स्वं लोक मभि तस्मात् पुनः प्रसलवि त्रिः पर्येति ॥ १५ ॥

स दक्षिणैव परिधीन् परिदधाति । दक्षिणा प्रस्तरं स्तृणाति नान्तर्दधाति व्यिधृति सकृदु ह्येव पराञ्चः पितरस्तस्मान्नान्तर्दधाति व्यिधृती ॥ १६ ॥

स तत्र जुह्व मासादयति । अथ पूर्वा मुपभृत मथ ध्रुवा मथ पुरोडाश मथ धाना अथ मन्थ मासाद्य हवींष्यपि संमृशति ॥ १७ ॥

ते सर्व ऽएव यज्ञोपवीतिनो भूत्वा* । इत्या-याज † मानश्च ब्रह्मा च पश्चात् परीतः पुरस्ता-दग्नीत् ‡ ॥ १८ ॥

---

* भुत्वा—इति ग। † इयाद्यम्—इति च इदं ख० मेवरेव।

‡ पुरस्तादग्नीत्—इति ग।

तेनोपांशु चरन्ति। तिर-इव वै पितर-स्तिर-इवै तद्यदुपांशु तस्मादुपांशु चरन्ति॥ १९॥

परिवृते चरन्ति। तिर-इव वै पितर-स्तिर- इवैतद्यत् परिवृतं तस्मात् परिवृते चरन्ति *॥ २०॥

अथेध्म मभ्यादधदाह। अग्नये समिध्यमाना-यानु ब्रूहीति स एका मेव होता सामिधेनीं त्रिरन्वाह सकृदु ह्येव पराञ्चः पितरस्तस्मादेकां होता सामिधेनीं त्रिरन्वाह॥ २१॥

सो ऽन्वाह। उशन्तस्त्वा निधी मह्युशन्तः समिधी महि। उशन्नुशत आवह पितॄन्हविषे ऽअत्तव ऽइत्यथाग्नि मावह सोम मावह पितॄन त्सोमवत आवह पितॄन् वर्हिषद आवह पितॄनग्निष्वात्तानावह देवा३ ऽआज्यपां३ ऽआवहाग्निं होत्रायावह स्वं महि मान मावहेत्यावाह्यो-पविशति॥ २२॥

अथाश्राव्य न होतारं प्रवृणीते। पितृयज्ञो

* चरन्ति—इति न इष्ट ड० वेबरेन।

वा ऽअथ नेष्टोतारं पितृषु दधानीति तस्मान्न होतारं प्रवृणीते सीद होतरित्येवाहोपविशति होता होतृषदन ऽउपविश्य प्रसौति प्रसूतो ऽध्वर्युः स्रुचावादाय प्रत्यङ्ङतिक्रामत्यतिक्रम्याश्राव्याह समिधो यजेति सो ऽपबर्हिष श्चतुरः प्रयाजान्यजति प्रजा वै बर्हिर्नेत प्रजा पितृषु दधानीति तस्मादपबर्हिषश्चतुरः प्रयाजान्यजत्यथाज्यभागाभ्यां चरन्त्याज्यभागाभ्यां चरित्वा * ॥ २३ ॥

ते सर्व ऽएव प्राचीनावीतिनो भूत्वा †। एतैर्वै हविर्भिः ‡ प्रचरिष्यन्त इत्याद्यज मानश्च ब्रह्मा च पुरस्तात् परीतः पश्चादग्नीदुताश्रावयन्त्यो३ऽ स्वधे त्यस्तु स्वधेति प्रत्याश्रावणं स्वधा नम इति वषट्कार § ॥ २४ ॥

तदुहोवाचासुरि । आश्रावयेयुरेव प्रत्याश्रावयेयुर्व्वषट् कुर्युर्नेदयज्ञस्य व्विधाया अयामेति ‖ ॥ २५ ॥

अथाह पितृभ्य सोमवद्भ्यो ऽनुब्रूहीति । सो-

---

* चरित्वा—इति ग। † भूत्वा—इति ग।

‡ एतैर्हविर्भिः—इति क ख § वषट्कारः—इति ग

‖ अयामेति इति ग।

माय वा पितृमते स द्वे पुरो ऽनुवाक्ये ऽअन्वाहैकया वै देवान् प्रच्यावयन्ति द्वाभ्यां पितॄन् त्सकृदु ह्येव पराञ्चः पितरस्तस्माद्द्वे पुरो ऽनुवाक्ये ऽअन्वाह ॥ २६ ॥

स उपस्तृणीत ऽआज्यम् । अथास्य पुरोडाशस्यावद्यति स तेनैव सह धानानां तेन सह मन्थस्य तत् सकृदवदधात्यथोपरिष्टाद्द्विराज्यस्याभिघारयति प्रत्यनक्त्यवदानानि नातिक्रामतीत एवोपोत्थायाश्राव्याह पितॄन् त्सोमवतो यजेति वषट्कृते जुहोति ॥ २७ ॥

अथाह पितृभ्यो वर्हिषद्भ्यो ऽनुब्रूहीति । स उपस्तृणीत ऽआज्य मथासां धानाना मवद्यति स तेनैव सह मन्थस्य तेन सह पुरोडाशस्य * तत् सकृदवदधात्यथोपरिष्टाद्द्विराज्यस्याभिघारयति प्रत्यनक्त्यवदानानि नातिक्रामतीत एवोपोत्थायाश्राव्याह पितॄन् वर्हिषदो यजेति वषट्कृते जुहोति ॥ २८ ॥

---

* पुरोडाशस्य—इति च हट डा॰ वेबरेण ।

अथाह पितृभ्यो ऽग्निष्वात्तेभ्यो ऽनुब्रूहीति । स उपस्तृणीत ऽआज्यमथास्य मन्थस्यावद्यति स तेनैव सह पुरोडाशस्य तेन सह धानाना तत् सकृदवद्धात्यथोपरिष्टाद्धिराज्यस्याभिघारयति प्रत्यनक्त्यवदानानि नातिक्रामतीत एवोपोत्थायाथाव्याह पितॄनग्नि ष्वात्तान्यजेति व्वषट्कृते जुहोति ॥ २९ ॥

अथाहाग्नये कव्यवाहनायानुब्रूहीति । तत् स्विष्टकृते हव्यवाहनो वै देवानां कव्यवाहनः पितॄणां तस्मादाहाग्नये कव्यवाहनायानुब्रूहीति ॥ ३० ॥

स उपस्तृणीत ऽआज्यम् । अथास्य पुरोडाशस्यावद्यति स तेनैव सह धानानां तेन सह मन्थस्य तत् सकृदवद्धात्यथोपरिष्टाद्विराज्यस्याभिघारयति न प्रत्यनक्त्यवदानानि नातिक्रामतीत एवोपोत्थायाथाव्याहाग्निं कव्यवाहनं यजेति व्वषट्कृते जुहोति ॥ ३१ ॥

स यन्नातिक्रामति । इत एवोपोत्थायं जुहोति सकृदु ह्येव पराञ्चः पितरो ऽथ यत् सकृत् सकृत् उर्व्वपाए हविपाए समवद्यति सकृदु ह्येव

पराङ्व: पितरो ऽथ यद्व्यतिषङ्ग मवदानान्यवद्यत्यृतवो वै पितर ऋतूनेवैतद्व्यतिषजत्यृतून्त् सन्दधाति तस्माद्व्यतिषङ्ग मवदानान्यवद्यति ॥ ३२ ॥

तद्धैके। एत मेव होत्रे मन्य मादधति तꣳ होतो पहूयावैव जिघ्रति तं ब्रह्मणे प्रयच्छति तं ब्रह्मावैव जिघ्रति तमग्नीधे प्रयच्छति तमग्नीद्वैव * जिघ्रत्येतनन्वेवैतत् कुर्वन्ति यथा त्वेवेतरस्य यज्ञस्येडाप्राशित्रꣳ समवद्यन्त्येव मेवैतस्यापि समवद्येयुस्ता मुपहूयावैव जिघ्रन्ति न प्राश्नन्ति प्राशितव्यं त्वेव व्यय मन्यामह ऽइति ह स्माहासुरिर्यस्य कस्य चाग्नौ जुह्वतीति + ॥ ३३ ॥

अथ यतरो दाश्वन् भवति। यद्यध्वर्युर्वा यजमानो वा स उदपात्र मादायापसलवि त्रिः परिषिञ्चन्पर्येति स यजमानस्य पितर मवनेजयत्यसाववनेनिक्ष्वेत्यसाववनेनिक्ष्वेति पितामहमसाववनेनिक्ष्वेति प्रपितामहं ‡ तद्यथाभिष्यते ऽभिषिञ्चेदेवं तत् § ॥ ३४ ॥

* तमग्नीद्वेव—इति च इदं सा० वेबरेश। † जुह्वतीति—इति ग।
‡ प्रपितामह—इति क, ङ। § तत—इति ग।

अथास्य पुरोडाशस्यावदाय। सव्ये पाणौ कुरुते धानाना मवदाय सव्ये पाणौ कुरुते मन्थस्यावदाय सव्ये पाणौ कुरुते ॥ ३५ ॥

स ये मामवान्तरदिश मनु स्वक्तिः *। तस्यां यजमानस्य पित्रे ददात्यसावेतत्त ऽइत्यथ ये मामवान्तरदिश मनु स्वक्ति स्तस्यां यजमानस्य पितामहाय ददात्यसावेतत्त ऽइत्यथ ये मामवान्तरदिश मनु स्वक्ति स्तस्यां यजमानस्य प्रपितामहाय ददात्यसावेतत्त ऽइत्यथ ये मामवान्तरदिश मनु स्वक्ति स्तस्यां निमृष्टे ऽत्र पितरो मादयध्वं यथाभाग मावृषायध्व मिति यथा भाग मश्नीतेत्येवैतदाह तद्यदेव पितृभ्यो ददाति तेनो स्वान्पितॄनेतस्माद्यज्ञान्नान्तरेति ॥ ३६ ॥

ते सर्वे ऽएवं यज्ञोपवीतिनो भूत्वा †। उदञ्च उपनिष्क्रम्याहवनीय मुपतिष्ठन्ते देवान्वा ऽएष उपावर्त्तते य आहिताग्निर्भवति यो दर्शपूर्ण-

* 'स्वक्तिः'—इति ग, घ।

† 'भूत्वा'—इति ग, घ।

मासाभ्यां यजते ऽथैतत् पितृयज्ञेनैवाचारिषुस्तद्देवेभ्यो निह्नुवते * ॥ ३७ ॥

ऐन्द्रीभ्या माहवनीय मुपतिष्ठन्ते । इन्द्रो ह्याहवनीयो ऽक्षन्नमी मदन्त ह्यव प्रिया अधूषत । अस्तोषत स्वभानवो विप्रा नविष्ठया मती योजान्विन्द्र ते हरी ॥ सुसन्दृशं त्वा वयं मघवन्वन्दिषी महि । प्र नूनं पूर्णवन्धुर स्तुतो यासि वशाए २ ॥ ऽअनु † योजान्विन्द्र ते हरीऽ इति ‡ ॥ ३८ ॥

अथ प्रतिपरेत्य गार्हपत्य मुपतिष्ठन्ते । मनो न्वाह्वा महे नाराशएसेन स्तोमेन । पितॄणां च मन्मभिः ॥ आ न एतु मनः पुनः क्रत्वे दक्षाय जीवसे । ज्योक् च सूर्यं दृशे ॥ पुनर्नः पितरो मनो ददातु दैव्यो जनः । जीवं व्रातए

* निह्नुते—इति भा० सम्मत इति वा० वेवर: ।
† 'वशाँऽइत्यनु'—इति च हस्तो वा०-मैवरेख ।
‡ 'हरीऽइति'—इति ग ।
§ 'दक्षं'—इति ग, घ ।

सचे महीति पितृयज्ञेनैव वा ऽएतद्‌चारिषु-स्तद्‌ खलु पुनर्जीवानपिपद्यन्ते तस्मादाह जीवं व्यातए सचेमहीति *॥ ३९ ॥

अथ यतरो ददाति। स पुनः प्राचीनावीती भूत्वाभिप्रपद्य जपत्यमी मदन्त पितरो यथाभाग मावृषायिषतेति यथाभाग माशिषुरित्येवैतदाह ॥ ४० ॥

अथोदपात्र मादाय। पुनः प्रसलवि त्रिः परिषिञ्चन् पर्येति स यजमानस्य पितर मवनेजयत्यसाववनेनिक्ष्वेत्यसाववनेक्ष्वेति पितामह मसाववनेनिक्ष्वेति प्रपितामहं तद्यथा जक्षुषे ऽभिषिञ्चेदेवं तत्तद्यत् पुनः प्रसलवि त्रिः परिषिञ्चन् पर्येति प्रसलवि न इदं कर्मानु सन्तिष्ठाता ऽइति तस्मात् पुनः प्रसलवि त्रिः परिषिञ्चन् पर्येति ॥ ४१ ॥

अथ नीवि मुद्वृह्य नमस्करोति। पितृदेवत्या वै नीविस्तस्मान्नीवि मुद्वृह्य नमस्करोति यज्ञो

---

* 'सचेमहीति'—इति ग, घ।

वै नमो यज्ञियानेवैनानेतत् करोति षट् कृत्वो नमस्करोति षड् वा ऽऋतव ऋतवः पितरस्तदृतुष्वेवैतद्यज्ञं प्रतिष्ठापयति तस्मात् षट् कृत्वो नमस्करोति गृहान्नः पितरो दत्तेति गृहाणाᳫ्ह पितर ईशत ऽएषो ऽएतस्याशीः कर्मणः ॥ ४२ ॥

ते सर्व्व ऽएव यज्ञोपवीतिनो भूत्वा। अनुयाजाभ्यां प्रचरिष्यन्त इत्यायजमानश्च ब्रह्मा च पश्चात् परीतः पुरस्तादग्नीदुपविशति होता होतृषदने ॥ ४३ ॥

अथाह ब्रह्मन् प्रस्थास्यामि। समिध माधायाग्नि मग्नीत् सम्मृड्ढीति स्रुचावादाय प्रत्यङ्ङतिक्रामत्यतिक्रम्याश्राव्याह देवान् यजेति सो ऽप बर्हिषौ द्वावनुयाजौ यजति प्रजा वै बर्हिर्नेत् प्रजाः पितृषु दधानीति तस्मादप बर्हिषौ द्वावनुयाजौ यजति ॥ ४४ ॥

अथ सादयित्वा स्रुचौ व्यूहति। स्रुचौ व्यूह्य परिधीन्त्समज्य परिधि मभिपद्याश्राव्याहेषिता दैव्या होतारो भद्रवाच्याय प्रेषितो मानुषः सूक्तवाकायेति सूक्तवाकए होता प्रतिपद्यते नाध्वर्युः

प्रसारणं समुज्जृम्भतीत्येवोपास्ते यदा होता सूक्त-
वाक माह * ॥ ४५ ॥

अथाग्नीदाहानु प्रहरेति। स न किञ्चनानु-
प्रहरति तूष्णी मेवात्मान मुपस्पृशति ॥ ४६ ॥

अथाह संवदस्वेति †। अगानग्नीदगञ्छ्रावय
श्रौषट् स्वगा दैव्या होतृभ्यः स्वस्ति मानुषेभ्यः शं
योर्ब्रूहीत्युपस्पृशत्येव परिधीन्नानुप्रहरत्यथैतद्बर्हि-
रनुसमस्यति परिधींश्च ॥ ४७ ॥

तद्धैके। हविरुच्छिष्ट मनु समस्यन्ति तदु तथा
न कुर्याद्धुतोच्छिष्टं वा ऽएतन्नेद्धुतोच्छिष्ट मग्नौ जुहवा-
मेति तस्मादपो वैवाभ्यवहरेयुः प्राश्नीयुर्वा ॥ ४८ ॥ २ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [६. १.] ॥

---

* 'सूक्तवाक माह'—इति ग, घ।

† 'संवदस्वेति'—इति ग, घ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे, तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

अथ पिण्डपितृयज्ञं * विधित्सुः पितृणामुत्पत्तिमाह— "महाहविषा ह वा इत्यादि †। "येयमेषां विजितिरिति। व्यजयन्तेति सम्बन्धः। "अथ यानित्यादि। 'यस्मिन्' हवासुरयुद्धे येषां देवानां मध्ये 'यान् एव' असुराः 'अघ्नन्' अमारयन्, 'तान्' हतान् देवान् पितृयज्ञाख्येन वक्ष्यमाणेन कर्मणा 'समैरयन्त' समागच्छन्त। ते हताः पितृदेवता एव अभवन्। पितॄनुद्दिश्य क्रियमाणत्वात् 'पितृयज्ञ' इति अन्वर्थं सञ्ज्ञेत्याह— "तस्मादिति ॥ १ ॥

"तद्यसन्त इत्यादि। 'तत्' तत्र 'ये' देवाः 'व्यजयन्त' विजयमेव प्राप्ताः, न पुनरसुरैर्हताः, 'ते' वसन्ताद्यृतुत्रयात्मकाः; 'यान्' हतवन्तः, 'ते' पितृयज्ञेन 'समैरयन्त' समगच्छन्, 'ते' एव शरदाद्यात्मका ऋतवः। एतेषामनुरूपत्वप्रतिपादनम् उपरिष्टात् ‡ "ऋतवः पितरः"—इति करिष्यमाणस्योपोद्घातत्वेन ॥ २ ॥

---

* 'अथ पितृयज्ञं'—इति च।

† आग्नेयोऽष्टाकपालः पुरोडाशः, सौम्यश्चरुः, सावित्रो द्वादशकपालो ऽष्टाकपालो वा उपांशुदेवतः, सारस्वतो चरुः, पौष्णो चरुः, ऐन्द्राग्नो द्वादशकपालः, माहेन्द्रश्चरुः, वैश्वकर्मण एककपाल उपांशुदेवतः। एषां सप्तानां हविषां नाम महाहविरिति।

‡ इहैव ब्राह्मणे चतुर्थकण्डिकायां (३४४ पृ० ६ पं०) द्रष्टव्यम्।

इदानीमस्यानुष्ठानस्यापि उक्तफलसाधनत्व माह— "अथ यदिति। 'अथ' इदानी मपि 'एषः' यजमानः 'एतेन' पितृयज्ञेन 'यजते' इति 'यत्', 'तत्' तस्मात्। 'अह', 'नु', 'एव' इति त्रयो निपाताः। 'एतस्य' यजमानस्य सम्बन्धिनं 'कञ्चन' 'चन'-शब्दोऽप्यर्थे, क मपि पुरुषं 'न' एव 'घ्नन्ति' असुरादयो न मारयन्ति। तत्र कृतानुकरणे हेतु माह— "इति देवा इति। इत्थं 'देवाः' पुरा 'अकुर्वन्' पितृयज्ञाख्यं' कर्म। देवैर्येन प्रकारेणानुष्ठितम्, तेनैव प्रकारेणानुतिष्ठति, न स्वातन्त्र्येण किञ्चित् करोतीत्यर्थः। तदेव द्रव्यदेवतासङ्ग' प्रतिपादयति— "य मु चैवैभ्य इत्यादिना। 'एभ्यः' पितृभ्यो 'यम्' एव पुरोडाशप्रधानादिरूपम् 'भागं' 'देवाः' 'अकल्पयन्', 'एतत्' एतर्हि 'एषः' यजमानोऽपि 'तम्' एव भागम् 'एभ्यः' 'करोति'। तथा देवाः पुरा असुरहतान् पितृभावं प्राप्तान् 'यान्' एव 'समीरयन्त' समगच्छन्, 'तान्' एव पितृत्वं प्राप्तान् देवान् 'एतद्' यजमानः 'अवति' हविषा तर्पयति। अवतिरत्र तृप्तर्थे *। तेन च पितृदेवतातर्पणेन 'स्वान्' स्वकीयानेव 'पितॄन्' पितृ-पितामहादीन् 'श्रेयांसम्' प्रशस्यतमं 'लोकम्' 'उपोन्नयति' उपप्रापयति। अपि च 'अत्र' अस्मिन् कर्मणि 'अस्य' यजमानस्य 'आत्मनः' स्वस्य 'अनुचरणेन' अनुगमनेन च यदेव प्राणिजातं 'हन्यते', 'मीयते' ताड्यते। यद्वा 'मीयते' "मीङ् † हिंसायाम्"

---

* "अव रक्षण गति-कान्ति प्रीति तृप्त्यवगम प्रवेश श्रवण स्वाम्यर्थ-याचन-क्रियेच्छा-दीप्त्यवाप्त्यालिङ्गन हिंसा-दान-भाग वृद्धिषु"—इति भ्वा० प० ६०० धा०।

† 'मिङ्'—इति (भ्वा० प० ८६८ धा०) च।

–इति धातुः *। 'एतेन' पितृयज्ञेन चास्य तदेव पुनराप्यायते, पुनः प्रवृद्धं भवतीति। "तस्मादिति। पितृयज्ञस्य विधिः। यस्मात् उदीरितफलहेतुः पितृयज्ञः, तस्मादनेन यष्टव्य मित्यर्थः। 'यजते'–इति पञ्चमलकारेण वर्त्तमानोपदेशः † ॥ ३ ॥

तत्र प्रथमं हविर्विधत्ते— "स पितृभ्य इति। सोम एषा मस्तीति सोमवन्तः कृतसोमयागाः। एतद्विशेषयागविशिष्टेभ्यः 'पितृभ्यः' षट्सु कपालेषु संस्कृतं 'पुरोडाशं' 'सः' यजमानः निर्वपेत्। देवताविकल्प माह— "सोमाय वेति। × × × सोमाय वा निर्वापः कर्त्तव्यः। तदुक्तं कात्यायनेनापि— "पितृभ्यः सोमवद्भ्यः षड्कपालः सोमाय वा पितृमते"– इति ‡। इदं देवताविकल्प माश्वलायनोऽप्याह स्म— "पितरः सोमवन्तः सोमो वा पितृमान्"–इति §। कपालसङ्ख्यां प्रशंसति— "षड् वा इति। "ऋतवः पितर इति। शरद्धेमन्त-शिशिराः, त एते यत् पुनः समीरयन्तीत्याम्नातवान्, तत् पितॄणा मृतुतादात्म्यम्। यद्वा 'यस्मिन् वा ऋतौ पुरुषः प्रमीयते, सोऽस्यामुष्मिं ल्लोके भवति"–इति श्रुत्यन्तरे प्रसिद्धेः ‖ वसन्ताद्यृत्वात्मकाः पितरः ॥ ४ ॥

द्वितीयं हविर्विधत्ते— "अथ पितृभ्यो बर्हिषद्भ्य इति। बर्हिषि सीदन्तीति बर्हिषदोऽकृतसोमयागाः, केवलहविर्यज्ञ-

---

* द्वि० व्या० ११५७ धा०।

† का० श्रौ० सू० ५, ८, १।

‡ का० श्रौ० सू० ५, ८, ६ १०।

§ आश्व० श्रौ० सू० २.१६, २१।

‖ मै० सा० १, ६, ८, ३।

याजिनः पितरः। पृषोदरादित्वात् वर्णलोपः *। एतद्गुणविशिष्टेभ्यः पितृभ्यो धानारूपं हविः कर्त्तव्य मिति शेषः †। तत्करणप्रकार माह— "अन्वाहार्यपचन इति। भृष्टयवतण्डुला धानाः; तदर्थं दक्षिणाग्नौ भर्जनकपाल मधिश्रित्य, तत्र तराण्डुलानोप्य भर्जनं कुर्यादित्यर्थः। ततो भर्जनानन्तरं ता धाना द्वेधा विभज्य, 'अर्द्धाः प्रकृतिवत् समन्तकं 'पिपन्ति' समन्तकं चूर्णयन्ति। "पिष्लृ सञ्चूर्णने'-इति धातुः ‡। 'अर्द्धा इत्येव'। एव मेवापरा अर्द्धा 'धानाः' 'अपिष्टाः' पेषणरहिता अधिकृता भवन्ति। ता अपिष्टा धानाः 'पितृभ्यो बर्हिषद्भ्यः' देयाः § ॥ ५ ॥

अथ तृतीयं यागं विधत्ते— "अथ पितृभ्योऽग्निष्वात्तेभ्य इति ‖। आधानसंस्काराभावेन त्रेताग्न्यभावात् केवल मौपासनाग्निनैवाध्यमाना (?) गौः 'निवान्या'। षष्ठ्यर्थे चतुर्थी। तस्याः पयसि प्रक्षिप्तो मथितो धानाचूर्णः ¶, 'एकशलाकया' एका चासौ शलाका च, "पूर्व कालैकसर्व॰"-इत्यादिना ** समासः। एकयैव शलाकया 'सकृत्' एकवारम् 'उपमथितः' आलोडितो हविः 'मन्थः भवति' इत्यर्थः। उपमथनस्य सकृत्त्वं प्रशंसति— "सकृदु ह्येवेति। एकवार मेव हि अध्वर्युस्तस्माद् गार्हपत्यापरदेशात् उत्थाय अन्वाहार्यपचनस्यादूरेणोत्तरप्रदेशे × × × रागता अपुन-

* 'पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम्'—इति पा॰ सू॰ ६, ३. १०९।
† का॰ श्रौ॰ सू॰ ५. ८. ११।   ‡ भ्व॰ प॰ १५ धा॰।
§ का॰ श्रौ॰ सू॰ ५. ८, १८, १९ द्रष्टव्ये।   ‖ का॰ श्रौ॰ सू॰ ५, ८, १२
¶ एष एव मन्थ उच्यते।   ** पा॰ सू॰ २, १. ४९।

रावृत्ताः सन्तः पितरो भवन्ति (१), अतस्तेषां सहैव मसाधारण-धर्म इति हविःसंस्कारस्यापि सहैव मुचित मिति भावः *। विहितानि त्रीणि हवींषि सम्भूय निगमयति— "एतानिति ॥६॥

एतेषां हविषां या देवताः "पितृभ्यः सोमवद्भ्यः"-इत्यादिना निर्दिष्टाः, तासां स्वरूपं परस्परासङ्कीर्ण मिति ब्रूते— "तद्य इति। 'तत्' तत्र 'सोमेनेजानाः' सोमेनेष्टवन्तः पञ्चत्वं प्राप्ताः 'ते पितरः' 'सोमवन्तः' इत्युच्यन्ते। 'अथ'-शब्दः त्वर्थः। 'ये' तु 'पक्वेन' पाकसंस्कृतेन, चरुपुरोडाशादिहविषा देवेभ्यो दत्तेन केवलं हविर्यज्ञयाजिन एव † सन्तो 'लोकं जयन्ति', 'ते पितरः' 'बर्हिषद.' इत्याख्यायन्ते। 'ये' पुनः 'ततः' तयोर्मध्ये 'अन्यतरत्' अपि 'न' प्राप्नुवन्ति, केवल मौपासनाग्निरेव 'दहन्' शरीरान्ते 'स्वदयति' आस्वादयति, भक्षयतीत्यर्थः। तैत्तिरीयकेऽप्याम्नातम्— "ये वै यज्वानः, ते पितरो बर्हिषदः०—०; ये वा अयज्वानो गृहमेधिनः ते पितरोऽग्निष्वात्ताः"-इति ‡ ॥ ७ ॥

पितृयज्ञप्रयुक्तं विशेषं यक्षु चोदकप्राप्त मङ्गकलाप मनुक्रामति— "स जघनेनेत्यादिना। दक्षिणामुखत्वं प्राचीनावीतित्वं च हविर्ग्रहणे विशेष इत्यर्थः। "स तत एवेत्यादि। 'सः' अध्वर्युः तस्माद् गार्हपत्यापरदेशादुत्थाय अन्वाहार्यपचनस्य अदूरेणोत्तरदेशे दक्षिणामुखस्तिष्ठन् अवहन्यात् §। चोदकप्राप्तं फली-

---

* "यद्यप्यहृदेवानां सत्, अतस्तन् पितॄ मिति पितृत्वादत्र अहृद्-ग्रहणे प्राप्ते आह— 'चतुर्थां पदयाम् (का० श्रौ० सू० ५, ८, १९)'— इति वा निर्दारणि"—इति या० दे०।

† 'हविर्यज्ञयाजिन एव'—इति च।

‡ तै० ब्रा० १, ६, ९, ६।   § का० श्रौ० सू० ५, ८, १४ क।

करणस्य विष्करण मपास्य सकृत्त्वं विधत्ते— "सकृत् फली-करोतीति ॥ ८ ॥

"स दक्षिणेवेति। 'सः' अध्वर्युः दक्षिणामुख एव सन् अवहननदेशे पेषणार्थं 'दृषदुपले' उपदध्यात्। षट्कपालस्य पुरोडाशस्य गार्हपत्यदक्षिणायां श्रपणं विधाय स्तौति— "दक्षिणार्द्धे गार्हपत्यस्येत्यादिना *। "तद् यदेता मिति। 'तत्' तत्र पितृयज्ञसम्बन्धित्वेनानुष्ठेयपदार्थेषु 'यद्' यस्मात् कारणात् 'एतां दक्षिणां दिशं सचन्ते' ऋत्विग्यजमानाः समवयन्ति। "षच समवाये"–इति † धातुः। "एषा हीति। 'हि'-शब्दो दक्षिणस्या दिश इह श्रुत्यन्तरप्रसिद्धं पितृसम्बन्धं द्योतयति। तथा च तैत्तिरीयकम्— "देवमनुष्या दिशो व्यभजन्त, प्राचीं देवा दक्षिणां पितरः"–इति ‡ ॥ ९ ॥

पितृयाया वेदेर्निर्माणं विधत्ते— "अथ दक्षिणेनेति §। "चतुः-स्रक्ति मिति। चतस्रः स्रक्तयः कोणा यस्याः सा तथोक्ता। तासां चतुःस्रक्तीना माग्नेयाद्यवान्तरदिक्सम्बन्धं विधत्ते— "अवा-न्तरदिशोऽन्विति। लक्षणे अनोः कर्मप्रवचनीयत्वम् ‖, "कर्म-प्रवचनीययुक्ते"–इति द्वितीया ¶। अवान्तरदिक्स्थाः स्रक्तीः कुर्या-दित्यर्थः। स्रक्तीनां चतुष्ट्व मुपपादयति— "चतस्रो वा इति। पितृणा मवान्तरदिग्रूपता श्रुत्यन्तरप्रसिद्धाऽवगन्तव्या ॥ १० ॥

---

* का० श्रौ० सू० ५, ८, १४ ख।

† भा० उ० ९९७ धा०। ‡ तै० सं० ६, १, १, १।

§ "दक्षिणेन दक्षिणाग्निं परिश्रित उदग्द्वारं तन्मध्ये वेदिं करोत्यवान्तरदिक् स्रक्ति मात्रप्राग्—इति का० श्रौ० सू० ५, ८, २१।

‖ पा० सू० "अनुर्लक्षणे"–इति १, ४, ८४। ¶ पा० सू० २, ३, ८।

अथाग्निस्थापनं विधत्ते— "तन्मध्य इति। दक्षिणाग्नि माहृत्य तस्या वेदेर्मध्ये स्थापयेदित्यर्थः। तथा च कात्यायनः— "अवान्तरदिक् स्रक्ति मासन्नान्ते दक्षिणाग्निं मध्येऽस्याः करोति"— इति *। एतन्मध्ये स्थापन मुपपादयति— "पुरस्ताद्वा इत्यादिना। 'पुरस्तात्' पूर्वस्यां दिशि आहवनीयसमीपे 'प्रत्यञ्चः' प्रत्यङ्मुखाः सन्तो देवा 'मनुष्यान्' ऋत्विग्यजमानान् 'अभि'-लक्ष्य 'उपावृत्ताः' उपगता भवन्ति। 'तस्मात्' कारणात् 'तेभ्यः' देवेभ्यः 'प्राङ्'-मुखः 'तिष्ठन्' अध्वर्युः जुहोति। व्याप्यावस्थितानां तेषां सर्वतोमुखत्व मुपपादयति— "सर्वतः पितर इति। अवान्तरदिशां व्यापित्वेन तद्रूपाणां पितॄणा मपि व्यापित्वात् प्राच्याद्यन्यतमदिङ्मुखत्वं दुर्ज्ञान मिति सर्वतः परीत्य हवनार्थं मध्येऽग्नेः स्थापन मिति निगमनवाक्यस्यार्थः ॥ ११ ॥

"स तत एवेत्यादि। अस्मिन् हि पितृयज्ञे दक्षिणा दिक् प्राची जाता, ततः प्राक्प्रतीच्ये तु दक्षिणोत्तरदिशौ सम्पन्नौ; तत्र सव्यभागेऽवस्थिता प्राची दिक् उत्तरा, दक्षिणभागावस्थिता प्रतीची दिक् दक्षिणा; तथाच प्रकृतौ उदीच्यां दिशि क्रियमाणं स्तम्बयजुर्हरण मत्र प्राच्या सम्पद्यते। अथ मर्थः,— तस्या वेदेः सकाशादेव सोऽध्वर्युः प्राक् प्राच्या दिशि स्तम्बयजुर्हरेत् †। तस्या वेदेः परिग्रह मभिनयेन दर्शयति— "अग्रेत्येवाग्रे इति। 'अग्रे' प्रथमम् 'इत्येव' एवमेव पश्चाद् भागे दक्षिणापवर्गं रेखया परिगृह्णीयात्। 'अथ' अनन्तरम् 'इति' एवम् उत्तरतः प्रागपवर्गं परिगृह्णीयात्। एवं पुरस्ताद् दक्षिणापवर्गं परि-

* का॰ श्रौ॰ सू॰ ५. ८. ११सू॰, १२।

† १ भा॰ १५७ पृ॰ '१'—टीप्पनी द्रष्टव्या।

गृह्णीयात्। अत्र प्रतीच्युदीचीप्राचीत्यनेन क्रमेण पूर्वोक्तरीत्या दक्षिणाप्रतीच्युदग्दिशो भवन्ति। तासु दिक्षु परिग्रहणं प्रकृतौ व्याख्यातम् *। सूचितञ्च कात्यायनेन— "पूर्वं परिग्रहं परिगृह्णाति दक्षिणतः पश्चात् उत्तरतश्च"–इति †।

लेखनादीनि यानि वेदिसम्बन्धीनि कर्म्माणि, एतानि सर्व्वाणि अत्रापि तथैव कर्त्तव्यानि इति अभिप्रेत्य सिद्धवत् अनुक्रामति— "लिखति हरति यद्धार्य्य मित्यादिना ‡। 'यत्' 'हार्य्य' हरणीयं भवति, तत् हरेत् इति सम्बन्धः। "स तथैवेति। येन प्रकारेण पूर्वपरिग्रहः कृतः, तेनैव प्रकारेणोत्तरं परिग्रहं कुर्य्यात्।

ननु "परौ यज्ञे"–इति § परिपूर्वाद् ग्रहेर्यज्ञविषये घञा भवितव्यम्, कथ मप्,— पूर्व-पूर्वपरिग्रहेणेति, उत्तर परिग्रहेणेतिरूपसिद्धिः ? नैषः दोषः; "व्यत्ययो बहुलम्"–इति ‖ 'ग्रह-वृ-दृ-नि-चि-गमश्च"–इत्यप् ** भवति।

"प्रतिप्लुष्येति। "पुरा क्रूरस्य"–इति प्रकृतौ यदनुमार्जनम् ††, तत् कृत्वेत्यर्थः। प्रकृतिवदेव ‡‡ "प्रोक्षणीरासादय"–इति प्रैष मग्नीधप्रेषितार्थानुष्ठानञ्चाह — "प्रोक्षणीरित्यादिना। "स यज्ञोपवीतीति। एतावत् कर्म प्राचीनावीतिनैवाध्वर्युणा कर्त्त-

* १का० २अ० ४ब्रा० ८—२१ कण्डिका द्रष्टव्याः।
† का० श्रौ० सू० २ ६ २५।
‡ सूचितं कात्यायनेन — "पित्र्ययज्ञाग्निचित्ययोः"—इति २, ६ २८।
§ पा० सू० ३ ३, ४७।
‖ पा० सू० ३, १, ८५।
** पा० सू० ३ ३, ५८।
†† १भा० १६६ पृ० ५ पं०।
‡‡ १भा० १५५ पृ० १२ पं०, १६८ पृ० ष्पं० द्रष्टव्य।

व्यम्; 'सः' अध्वर्युः इदानीं 'यज्ञोपवीती' 'भूत्वा' प्राकृतवदेव 'आज्यानि' गृह्णीयात् * ॥ १२ ॥

तत्रोपभृति ग्रहणे केषाञ्चित् मत मुपन्यस्यति— "तदाहुरिति। 'द्वौ ह्यत्र'–इति तत्र कारणाभिधानम्। 'अत्र' खलु पितृयज्ञे 'हि' यस्मात् 'द्वौ' एव 'अनुयाजौ' प्रयाजानुयाजाना मेव बर्हिष्टस्य विधास्यमानत्वात् प्रथमस्यानुयाजस्य बर्हिषोऽननुष्ठाने सति द्वावेवानुयाजौ 'भवतः', अतस्तदर्थं 'द्विरुपभृति गृह्णीयात्' †। ननु प्रयाजेषु समानयनार्थं मपि गृह्णीतु माज्येन भवितव्य मिति चेत्, न; प्रयाजेषु बर्हिर्युक्तस्य चतुर्थयागस्य प्रतिषेधेन तत्प्रयुक्तस्य समानयमानस्याप्यभावात्। अत एवोक्तं सूत्रकृता — "असमानयनं वा बर्हिःसंयोगात्"–इति ‡।

इदानीं पक्षान्तर माह— "तदष्टावेवेति। प्रकृतिवद् अष्टकृत्व एव 'उपभृति गृह्णीयात्'। गृह्णतोऽभिप्राय माह— "नेदिति। यज्ञसम्बन्धिन्याः विधायाः, विधा प्रकारः संस्था; तस्मात् 'न' एव 'अयानि' गच्छानि 'इति' अनेनाभिप्रायेणेत्यर्थः।

आज्यग्रहणानन्तर मिध्मप्रोक्षणादिकर्मस्वध्वर्योः पुनः प्राचीनावीतित्वं विधत्ते — "आज्यानि गृहीत्वेति ॥ १३ ॥

इध्मप्रोक्षणादिकं प्रकृतिवदेव कर्त्तव्य मित्यनुक्रामति— "प्रोक्षणीरिति। "अथास्मा इति। 'अथ' वेदिप्रोक्षणानन्तरम् 'अस्मै' अध्वर्यवे 'बर्हिः प्रयच्छन्ति'। आदाय अध्वर्युहस्ते परिकर्मिणो दद्युरित्यर्थः। "तत्पुरस्तादग्रन्थीति। 'तद्' बर्हिः

---

* "यज्ञोपवीत्याज्यग्रहणे"–इति का० श्रौ० सू० ५. ८. २६।
† "द्विरोपभृति"–इति च का० श्रौ० सू० ५. ८. २७।
‡ का० श्रौ० सू० ५. ८. २८।

'पुरस्तादुपग्रन्थि' पूर्वस्यां दिशि यथा भवति तथा वेद्यां मध्वर्यु-रासादयेदित्यर्थ *। तत प्रकृतिवदेव प्रोक्षणीशेषम् 'उपनीय', बर्हिष सन्नहनस्य ग्रन्थिं विस्रस्य, तत सकाशात् प्रस्तर मुष्टिं पृथक् न गृह्णीयात् †। तत्र कारण माह— 'सकृदु ह्येवेति। बर्हिष सकाशात् प्रस्तरस्य पृथक्करणे बर्हिष सकृत्त्वं व्याहन्येत, न चेतत् पितृयज्ञे युक्त मिति भाव ॥ १४ ॥

बर्हिष स्तरणप्रकार माह— "अथ सन्नहन मिति। सन्न ह्यतेऽनेनेति सन्नहन रज्जु। 'अपसलवि' अप्रदक्षिणम्, अग्नि परितो वेद्यां 'वि परिस्तृणन्' पर्येतीत्यर्थ। एव परित स्तरणानन्तरं 'यावद्' बर्हि 'प्रस्तरभाजन' प्रस्तरस्य योग्य पर्याप्त भवति, 'तावत्' 'परिशिनष्टि' अवशेषयेत्। "अथ पुनरिति। 'अथ' अप्रदक्षिणपरिगमनानन्तरम् 'पुन' 'प्रसलवि' प्रदक्षिण 'वि पर्येति'। अत एव सूत्रकृतोक्तम्— 'बर्हिर्विस्रस्य यूनथाग्रे गृहीत्वा विस्तृणन्नग्निं पर्येति प्रस्तरमात्रं शिष्ट्वा तावत् प्रतिपर्येति"-इति ‡।

एतत् प्रतिपरिगमन मनूद्य स्तौति— "तद्यानेवेति। 'तत्' तत्र स्तरणसमये विपरप्रदक्षिणगमनेन 'यान्' एव 'असून्' *विप्रकर्षेण पितृलोकेऽवस्थितान् त्रिविधान् 'पितृभ्य सोमवद्भ्य'* -इत्यादिना हविर्देवतात्वेन प्रागुदर्शितान् 'अन्ववागात् अनुप्राप्नोत्, 'एतत्' एतेन पुनरस्मि प्रदक्षिणकरणेन 'तेभ्य एव' पितृभ्य

* का० श्रौ० सू० ५ ८ २८।

† का० श्रौ० सू० ५ ८ ३०। *कृत्यस्यूप्रस्तरोपसन्नह्य त्रेधा बर्हि"* —इति तत्पद्धतौ (५ ७)।

‡ का० श्रौ० सू० ५ ८ २६ ३०। 'यूनं— सन्नहनम —इति या० दे०।

मक्षाशात् 'पुन.' 'अपोदेति' अपगच्छति, 'स्वं' स्वकीयम् 'इमं लोकम्' 'अभि' प्राप्तुम्। "तस्मादिति", प्रतिपादितार्थनिगमनम् * ॥ १५ ॥

"स दक्षिणैव परिधीनिति। 'सः' स्वयं 'दक्षिणा' दक्षिणायान् 'एव' 'परिधीन्' परिदध्यात्। ततः पश्चात् पुरस्ताच्च तत्र दक्षिणाग्नौ परिधीन्, उत्तरप्रागग्रं प्रस्तरं, सर्वमवशेषितं बर्हिश्च दक्षिणाग्रं स्तृणीयात्। प्रकृतितः प्राप्तं † विधृत्यन्तर्धानं निषेधति— "नान्तर्दधातीति। अन्तर्धानेऽधस्तनबर्हिषी विभज्येयाताम् ॥ १६ ॥

तस्मिन् प्रस्तरजुह्वादीना मासादनस्य प्रकारविशेषं विधत्ते— "स तत्रेति। प्रस्तरस्योपरि पश्चाद्भागे प्रथमं 'जुह्वम्' आसाद्य, ततः पूर्वभागे 'उपभृतम्', ततः पुरस्तात् 'ध्रुवाम्' ‡, अन्ततो 'हवींषि', इत्यनेन क्रमेणासादयन्नासादितहविषा मभिमर्शनं कुर्यादित्यर्थः § ॥ १७ ॥

"ते सर्वे एवेति। न केवल मध्वर्युरेव, ऋत्विग्यजमानाः 'सर्वे एव ते' अस्मिन् समये 'यज्ञोपवीतिनः' भवेयुः ‖। 'इत्यात्' –इत्यभिनयदर्शने; अनेन प्रकारेण ब्रह्मयजमानौ आहवनीयस्य पुरतो गत्वा, अप्रदक्षिणं पर्याहृत्य, पित्र्यंवेदेः पश्चाद्देशं

---

* का० श्रौ० सू० ५. ८. २४, २५।

† १ का० २ प्र० ६. १३, ३प्र० १. १ द्रष्टव्यं।

‡ 'स्रुवो जुहूः, उपभृत् एषदाज्योपभृच्च ध्रुवा'—इति पद्धतौ या० दे०।

§ का० श्रौ० सू० ५. ८. ३१, ३२।

‖ "मासिधेनिग्रे धाद्यान्यभावाभ्यां यज्ञोपवीतिनः सर्वे"—इति का० श्रौ० सू० ५. ८. ३३।

'परीत' परिक्रामत इत्यर्थ । आग्नीध्रस्तु तस्या वेदे 'पुरस्तात्' पूर्वदेश गच्छेत् *, तत्र हि स्तम्बयजुर्हरण कृतम् ॥ १८ ॥

पितृयज्ञेनोपांशुप्रचरण विधत्ते— "तेनोपांशु चरन्तीति †। "तिर इव वा इति। तिरोहिता एव पितरो ऽभवन्, तेभ्य 'यद्' 'उपांशु' करणम्, 'तत्' अपि 'तिर' तिरोहित मेव भवति। तथाचान्तर्हितानामुपांशुप्रचरण युक्त मिति भाव ॥१९॥

पितृयज्ञस्थानस्य परिश्रयण विधाय स्तौति— "परिश्रित इति। 'परिश्रिते' परिवेष्टिते स्थाने, सिद्ध मन्यत् ॥ २० ॥

"स एका मेवेति। 'स' होता "अग्नये समिध्यमानाय" -इति अध्वर्युणा प्रेषित सन् 'एका मेव' 'सामिधेनीं' 'त्रि' ब्रूयात्। "प्र वो वाजा"-इत्याद्या सामिधेन्य पञ्चदश ‡। तत्र सामिधेन्येकत्वे कारण माह— "सकृदु ह्येवेति ॥ २१ ॥

अनुवक्तव्या ता मेका सामिधेनीं दर्शयति— "सोऽन्वाहेति। 'स' होता "उशन्तस्त्वा"-'इति' § एता सामिधेनीं त्रि अनुब्रूयात्। अस्याय मर्थ — हे अग्ने। 'उशन्त' काम यमाना वय त्वा 'निधीमहि' वेद्या स्थापयाम। तथा 'उशन्त' त्वत्साध्य याग कामयमाना एव सन्त 'समिधीमहि' त्वा समिद्ध करवामहै। अग्ने! त्व मपि अस्मदुक्त

---

* का० श्रौ०सू० ५ ८ ३४, ३५।

† पितृयज्ञ उपांशुचरणम् पुरस्तादुपचार ब्रह्मयजमानयोश्च, पूर्ववद्वा, अपश्लीक दक्षिणाग्निराहवनीयवत पूर्वेणाहवनीय प्रणीता परिहरति अर्थवच्च"-इत्यष्टौ (का० श्रौ० सू० ५ ८ १—८) सूत्राणीह समन्तादालोच्यानि। ‡ ऋ० स० ३ २७ १—१५।

§ ऋ० स० १०, १६, १२, य० वा० स० २०, ७०।

मर्थं 'उशन्' कामयमानः सन् 'उशतः' अस्मदीयं यज्ञं कामयमानान् 'पितॄन्' 'आवह' आगमय। किमर्थम्? 'हविषे अत्तवे' अस्माभिर्दत्तं हविर्भोक्तुम्। "क्रियाग्रहणं मपि कर्त्तव्यम्"–इति * कर्मणः सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी। "अद भक्षणे" –इति †, अस्मात् "तुमर्थे सेसेन्"–इति तवेन् प्रत्ययः ‡।

"अथाग्नि मावहेत्यादि। सामिधेन्यनुवचनानन्तरम् "अग्नि मावह"–इत्याद्यावाहननिगदं ब्रूयात्। तत्राग्नीषोमावाज्यभागदेवते, पितर सोमवन्त इत्याद्याः प्रधानदेवताः, 'देवा आज्यपाः' प्रयाजानुयाजदेवताः। तेषां सर्वेषा मावाहनं कर्त्तुं मग्निः प्रेष्यते— "अग्निं होत्राय"–इत्यादिना। शेषेण स्विष्टकृद्देवताया आवाहनप्रतिपादनम्। 'होत्राय' होमाय होतृकर्मणे वा 'अग्निम् आवह'। अग्निरात्तनामस्तस्य स्वभूतो महिमा, तम्, तद्रूपस्वीकारिणं मग्नि मावहेत्यर्थः। "इत्यावाह्येति। अनेन निगदेनावाह्य तत्रोपविशेदित्यर्थः ॥ २२ ॥

प्रकृतिवत् प्राप्तं होतृवरणं निषेधति— "अथाश्राव्य न होतार मिति §। आवाहनानन्तर माश्रावणप्रत्याश्रावणे कृत्वा, 'सीद होतः!' इत्येवाध्वर्युर्ब्रूयात्; न तु "अग्निर्देवो दैव्यो होता"–इति निगदेन होतारं प्रवृणीतेत्यर्थः। एतदुपपादयति— "पितृयज्ञो वा अय मिति। यतोऽयं पितृयज्ञः, अतोऽत्र पितरः सन्निहिताः; तत्र यदि होतुर्वरणं कुर्यात्, तदा 'न' 'होतारं' तेषु पितृषु 'दधाति' स्थापयति, न चैतद् युक्तम्, 'इति' अनेनाभिप्रायेण 'होतारं' 'न' प्रवृणीयात्;, किन्तर्हि

---

* पा० २, ३, १२ सू० वा० १। † व्यदा० प० १ धा०।
‡ पा० सू० ३, ४, ९। § का० श्रौ० सू० ५, ८, १६।

माश्रावणानन्तर ब्रूयात् इति, तदाह— "सीदेति। हे 'होत' त्व 'सीद' उपविश 'इति' एतत् वाक्यम् अध्वर्युर्ब्रूयात्, न होतुर्वरणम्। 'होता' चैवं कृत्वा 'होतृषदने' 'उपविशति' उपविशेत्।

स्रुगादाननिगदेनाध्वर्यु 'प्रसौति' अनुजानाति। "षु प्रसवैश्वर्ययो"–इति * धातु। स च 'प्रसूत' होत्रा प्रेरित 'अध्वर्यु' स्रुचौ' जुहूपभृतौ 'आदाय' 'प्रत्यङ्' मुख अति क्रामति। 'अतिक्रम्य वेदे पश्चिमभागे स्थित्वा, आश्रावण प्रभृति 'अपबर्हिष' बर्हिस्तुर्य प्रयाज, तद्वर्जं 'चतुर प्रया जान्' यजेत। बर्हिर्वर्जनस्याभिप्राय माह— 'प्रजा वा इति। शिष्ट निगदसिद्धम् † ॥ २३ ॥

हविर्भि प्रचरणार्थं प्राचीनावीतित्व पुनर्विधत्ते— "ते सर्व एवेति। 'ते' ऋत्विग्यजमाना 'सर्व एव' 'प्राचीनावीतिन' भवेयु ‡। ब्रह्मयजमानाग्नीध्राणा पूर्वं परिक्रान्ताना प्रधान यागार्थ मन्यथा परिक्रमण विधत्ते— "इत्यादिति। 'इत्यात्' अनेन प्रकारेण ब्रह्मयजमानौ चतु स्रक्तेर्वेदे 'पुरस्तात्' प्रति गच्छत, आग्नीध्र 'पश्चात् प्रतिगच्छेत्। प्रधानहविषो याज्याना माश्रावणवषट्कारानाचष्टे— 'तदिति। 'तत्' तत्र पित्र्येषु प्रधानहविष्षु 'ॐ स्वधा–इति अध्वर्युराश्रावयेत्, 'अस्तु स्वधा' –इति आग्निध प्रत्याश्रावण कुर्यात्, होता स्वधा नम'–इति

---

* व्यदा० प० ३० धा०। † का० श्रौ० सू० ५ ८ ३७।
‡ का० श्रौ० सू० ५ ६ १। पित्र्यत्वादमुष्य सर्वत्र प्राप्त मेव अयस्यापि वाचनिकस्यान्यभागात्मस्वावधि (८ ३३) पूर्य इति प्राचीना वीतित्व प्राप्त मेवेति कात्यायनेन नेह पुन, स्त्रित मिति ध्येयम्।

वषट्कुर्यात्। अस्याय मर्थः— "ॐ श्रावय"–"अस्तु श्रौषट्"–"वौषट्"–शब्दानां स्थाने एते प्रयोक्तव्या इत्यर्थः ॥

तत्राध्वर्युप्रैषस्याय मर्थः— ॐकारोऽङ्गीकारार्थः, स्वधेति पितॄंश्च हविर्नाम। हे अग्नीत्! पितॄर्थोपादीयमान मिदं हविः तवाभिमतं कि मिति। तत्तथास्त्विति अग्नीत्। नमः शब्दस्त्यागार्थः, पितॄनुद्दिश्य दीयमानैतत् 'स्वधा' तदीयं हविः 'नमः' त्यक्त मस्तु, इति वषट्कारप्रतिनिधिभूतस्य वाक्यस्यार्थः * ॥ २४ ॥

प्रकृतिवदेवाश्रावणादिकं कर्त्तव्य मिति पक्षान्तर माह— "तदु होवाचेति। 'आश्रावयेयुः'–इत्यादिना आश्रावणादिकर्त्तृणा मध्वर्य्वादीना मेकत्वेऽपि पूजार्थं बहुवचनम्। 'यज्ञस्य' प्रकृतिभूतस्य दर्शपूर्णमासयागस्य 'विधायाः' विधा प्रकारः संस्थानम्, तस्मात् 'न' एव 'अयाम' प्रच्यवामहे 'इति' प्रागुदीरितस्यापेक्षा; अन्यथा हि आश्रावणादीनां प्रकृतिवदप्रयोगात् यज्ञविधायाः प्रच्युतिः स्यादित्यभिप्रायः। अत एव सूत्रकृत् स्वधाकरणपक्षस्य विकल्प माह स्म— "ॐ स्वधेत्यस्तु स्वधेति वाऽऽश्रुतप्रत्याश्रुते"–इति † ॥ २५ ॥

अनुवाक्यार्थं प्रैषवचनं प्रथमयागस्य विधत्ते — "अथाहेति।

---

* "स्वधा नम इति वषट्कारः"—इति का॰ श्रौ॰ सू॰ ५, ६, १२।

† का॰ श्रौ॰ सू॰ ५, ६, ११। ॐ स्वधेत्यादिषु स्थानापत्त्या श्रुतौ भवत्येवेति पद्मनाभरीकारः, तथा चाश्वलायनः— "नित्याः श्रुतयः"–इति। तेन ॐस्वधेत्यत्र ओकारः स्वशब्दगतोऽकारश्च प्लुतौ,— 'ओ३म् स्वा३धा' —इति, तथा 'अस्तु स्वा३धा'—इति, 'स्वा३धा नमः'—इति। एवं 'ये यजामहे'—इत्यस्य स्थाने 'ये३ स्वधामहे' इत्यपि बोध्यम्।

पितृप्रधान सोमप्रधानयोरुभयोरपि युक्तत्वात् तदपेक्षया पितर सोमवन्त पितृवन्तो वेति विकल्प प्रागुपन्यस्त, तदभि प्रायेणात्रापि सम्प्रैषस्य द्वैविध्यम्। होतानुवाक्यावचने प्रक्ष तितो विशेष माह— "स द्वे इति। अनुवाक्याद्वित्व मुप पादयति— "एकया ह इत्यादि। 'एकया' एव अनुवाक्यया 'देवान्' स्वस्थानात् 'प्रच्यावयन्ति' देवयजनदेश मागन्तुम। पितरस्तु परागमनात् अपुनरावृत्तिङ्गता, अतो न ते एकया पुरोनुवाक्यया प्रच्यावयितु शक्या, तत प्रयत्नविशेषे कर्त्तव्ये 'द्वाभ्या' पुरोनुवाक्याभ्या होता तान् 'पितृन्' आगमयतीत्यर्थ ॥२६॥

त्रीणि हवींषि समवदाय एकैका देवता यष्टव्या, तत्र पितृणा सोमवता यजनप्रकार माह— "स उपस्तृणीत आज्य मिति। "हिराज्यस्येति। आज्येनोपस्तरण मेक मवदानम्, पुरोडाशादिहविस्त्रयात् सकृत्सकृदवदानम्, तत् सकृदिति यदवदान सम्पद्यते, एतेन सकृदवदधातीति वाक्य मुक्तार्थ भवति *। यदि अभिघारण मुपस्तरण च सकृदेव स्यात्, तदा चतुरवत्तसम्पत्तिर्न स्यात्, चतुरवत्त हि यागयोग्य द्रव्यम्, तस्माद् द्विरभिघारण कर्त्तव्य मित्यर्थ †। "प्रत्य नक्त्यवदानानीति। अवद्यत्यस्मादित्यवदानम्, अवशिष्ट हवि। "कृत्यल्युटो बहुलम्"–इति ‡ अपादाने ल्युट्। अवत्तशिष्टानि हवींषि प्रत्यज्यादित्यर्थ। प्रकृतिवत् प्राप्त मतिक्रमण निषे धति— "नातिक्रामतीति §। कथन्तर्हि कर्त्तव्य मिति तत्राह—

---

* का० श्रौ० सू० ५ ६.२, ३।

† का० श्रौ० सू० ५ ६.४।   ‡ पा० सू० ३.३ ११२।

§ का० श्रौ० सू० ५ ६ ५।

"इत एवेति । यत्रोपविश्याश्रावयति, 'इत एव' स्थानात् 'उपोत्थाय' तत्रैव तिष्ठता श्राव्यावणादिकं कुर्यादित्यर्थः ॥ २७ ॥

द्वितीयतृतीययागयोरेवमेवानुप्राणनप्रकारं दर्शयति—"अथाहेति । अत्रापि पूर्ववदेव पुरोनुवाक्यादित्व मवगन्तव्यम् । "उपस्तृणीत इत्यादि, पूर्ववत्; एतावांस्तु विशेषः,— द्वितीययागस्य हविरादाने धानानां प्राथम्यम्, तृतीयस्य हविरादाने मन्थस्य प्राथम्यम् । अस्मादेव प्राथम्यात् सोमवदादियागत्रयस्य हविषां त्रयस्य धारणेऽपि निर्वापकाले सपितृभ्यः सोमवद्भ्यः षट्कपालं पुरोडाश मिति विशेषाभिधानम् * ॥ २८, २९ ॥

इत्थं प्रधानयागं कृत्वा स्विष्टकृत्स्थानेऽग्निः कव्यवाहनो यष्टव्य इत्यभिप्रेत्य तदनुवाक्याप्रैषस्य वचनं विधत्ते— "अथाहाग्नय इति । "तत् स्विष्टकृत इति । यदेतत् "अग्नये कव्यवाहनायानुब्रूहि"—इति सम्प्रैषवचनम्, 'तत्' 'स्विष्टकृते' स्विष्टकृदयागार्थम् । पितॄणां कव्यवाहनसम्बन्धप्रतिपादनेनैवैतदुपपादयति— "कव्यवाहनो वा इति । देवेभ्यो दीयमानं हविः 'हव्यम्', पितृभ्यस्तु दीयमानं तत् 'कव्यम्' । तदुभयं वहतीति हव्यवाहनकव्यवाहननामानौ द्वावेवाग्नी क्रमेण देव-पितृ-सम्बन्धिनौ । "कव्यपुरीषपुरीष्येषु ञ्युट्"—"हव्येऽनन्त.पादम्"—इति सूत्राभ्यां † वहतेर्ञ्युट् । एष श्लोकवाल्लभेदः प्रागभ्यस्तः, तैत्तिरीयकेऽप्याम्नायते— "त्रयो वा अग्नयः; हव्यवाहनो देवानाम्',

---

* "सोमाय वा पितृमते, एवं बर्हिषद्भ्य उत्तरतो धानामन्थपुरोडाशानाम्"—अग्निष्वात्तेभ्यो दक्षिणतो मन्थपुरोडाशधानानाम्"—इति का० श्रौ० सू० ५.९,६,७,८।

† पा० सू० ३.२.६६, ६७।

कव्यवाहनः पितॄणाम् , सहरक्षाः असुराणाम्"–इति * । यस्मादेवं कव्यवाहनः पितॄणां सम्बन्धी, तस्मात् "अग्नये कव्यवाहनाय"–इत्येव वक्तव्य मिति निगमयति–"तस्मादाहेति † ॥ ३० ॥

तस्य स्विष्टकृत्स्थानीयस्य कव्यवाहनयागस्य पूर्ववदुपस्तरणादिहोमान्तानुष्ठानप्रकार माह— "स उपस्तृणीत इत्यादिना । स्विष्टकृद्यागस्य शेषद्रव्यसाध्यत्वात् हविरुत्पत्तिक्रमेणैवावावदान मित्यभिप्रेत्याह— "अथास्य पुरोडाशस्येति । "न प्रत्यनक्तीति । हवि प्रत्यभिघारणस्य स्विष्टकृदर्थत्वात् तस्य च हविषो ग्रहणात् पुनः प्रत्यभिघारणं न कर्त्तव्य मित्यर्थः । अन्यदुक्तार्थम् ‡ ॥ ३१ ॥

स्विष्टकृत्चतुर्थपूर्वेषु यागेषु नातिक्रामतीति योऽतिक्रमनिषेध उक्तः, त मनूद्य स्तौति— "स यदातिक्रामतीति । सकृदवदानं प्रशंसति— "अथ यदिति । सोमवदादियागत्रयेऽपि यद्धविषो व्यतिषजन मुक्तम् , "अथास्य पुरोडाशस्यावद्यतीत्यादिना, तदनूद्य स्तौति— "अथ यद् व्यतिषङ्ग मिति । क्रियाविशेषणम् ; परस्पर संसृष्टं यथा भवति तथेत्यर्थः । "ऋतवो वै पितर इति । पितॄणा मृतुरूपत्वं प्रागेव दर्शितम्— "त उ ते यान् पुनः समेरयतेति । तथा च 'एतत्' एतेन , पितृदेवत्यहविषा व्यतिषञ्जनेम. 'ऋतूनेव व्यतिषजति' परस्परं संसर्जयति , तेन व्यतिषजनेन तान् 'ऋतून्' 'सन्दधाति' परस्पर मविनाभूतान् करोति ॥ ३२ ॥

अथेदानीं प्रत्याम्नायत्वेन मन्थसाधान मेकीयमतेनोपन्यस्यति— "तद्धैक , इति । 'तत्' तत्र खलु 'एके' शाखिनः यागमिष्टम्

* तै० सं० २,५.८,११ । † का० श्रौ० सू० ५ ८,१० ।

‡ "पुरस्तादग्नये कव्यवाहनाय यथापूर्वम्"– इति का० श्रौ० ५.८.८ ।

'एत मेव मन्यं होत्रे ऽऽदधति' होतुर्हस्ते प्रक्षिपन्तीत्यर्थः। एतस्मिन् पक्षे होतुः कर्त्तव्य मुपदिशति— "तं होतेति। "उपह्वयेति। वेदिसमीपे इडानिगदेनोपह्वयं कृत्वा, तदनन्तर मवघ्राय ऽग्नीधे दद्यात्। सोमवद्घ्राणत्वेव, न तु कस्य चिदप्यत्र भक्षण मस्तीत्येवकारार्थः। प्राशित्रेडावदानपक्ष मप्याह— "एतद्वु वेति। 'नु'-इति प्रसिद्धौ, 'एव'-कारोऽवधारणार्थः, 'उत'-शब्दोऽप्यर्थः *। अपि खल्वेतद् वक्ष्यमाण मेकं पक्षं केचिदनुतिष्ठन्ति। तदेव दर्शयति— "यथा त्वेवेति। 'तु'-शब्द एकीयमतव्यावृत्त्यर्थः। 'इतरस्य' दर्शपौर्णमासादेः 'यज्ञस्य', 'यथा' इडां प्राशित्रं च 'समवद्यन्ति' सर्वेभ्यो हविर्भ्यः सम्भूयावद्यन्ति, 'एव मेव' 'एतस्यापि' पितृयज्ञस्य समवद्येयुः। "अवैव जिघ्रन्तीति। अस्मिन्नपि पक्षे इडाप्राशित्रयोरवघ्राण मेव कर्त्तव्यम्, न तु प्राशन मित्यर्थः। प्राशनपक्ष मप्याह— "प्राशितव्यं त्वेवेति। इडावदानं च यथाम्नातवत् अत्रापि 'प्राशितव्य मेव' 'वयं मन्यामहे' 'इति' 'आसुरिः' महर्षिः प्रतिपादयतीत्यर्थः। एवं प्रतिपादयत आसुरेरभिप्राय माह— "यस्य कस्येति। इडां प्राश्नन्तः ऋत्विजः 'यस्य कस्यचित्' आत्मनः सम्बन्धिनि 'अग्नौ' वैश्वानरे तद्धविः 'जुह्वति', अतः प्राशने न दोष इत्यनेनाभिप्रायेणेत्यर्थः † ॥ २२ ॥

यजमानपितॄनुद्दिश्य पिण्डप्रदान मध्वर्युयजमानयोरन्यतरस्य कर्त्तव्यत्वं सिद्धवदनुवदनम्, तत्प्रागङ्ग मवनेजनं विधत्ते—

---

* काशीतिति पाठमन्येयम्।

† "भक्ष्य मुपहूय होताध्वर्युब्रह्माग्नीदवघ्राहं निदधति, प्राशित्र मवदायेडां वा, सर्वे प्राश्नन्ति वा"—इति का० श्रौ० सू० ५, ८, १३—१५।

"अथ यतर इति। अध्वर्युयजमानयोर्मध्ये यतरे इत्यर्थः। 'किं यत्तदो निर्द्धारणे द्वयोरेकस्य डतरच्'"-इति * डतरजन्तः। 'यदि अध्वर्युर्वा यजमानो वा' 'दास्यन्' पिण्डदाता 'भवति', 'सः' स्वयं यजमानः अध्वर्युर्वा 'उदपात्रम्' उदकपूर्णं पात्रम् 'आदाय', 'अपसलवि' अप्रदक्षिणं 'त्रिः परिषिञ्चन्' पितॄणां वेदिम् 'पर्येति' †। "स यजमानस्येति। 'सः' अध्वर्युः 'यजमानस्य पितरम्' "असाववनेनिक्ष्व"-इति मन्त्रेण ‡ 'अवनेनिक्ष्वेति' अवनेजति। यजमानस्तु यदि स्वयं पिण्डदाता भवति, तदा स्वकीय मेव पितर मवनेजयेत्। "असाववनेनिक्ष्व"-इत्यादिकं पिण्डपितृयज्ञप्रकरणे व्याख्यातम् § ॥ ३४ ॥

"अथास्य पुरोडाशस्येत्यादि। पुरोडाशादिहविःशेषान् 'सव्ये पाणौ' 'अवदाय' आलोड्य, त्रीन् पिण्डान् कृत्वा, तस्मिन्नेव हस्ते धारयेत् ‖ ॥ ३५ ॥

"स येमा मवान्तरदिश मिति। 'इदं' शब्देनोत्तरापरां दिश मभिनयेन निर्दिशति ¶। "अनुर्लक्षणे"-इति ** लक्षणे अनुशब्दस्य कर्मप्रवचनीयत्वम्। उत्तरापरस्यां दिशि येयं वेदेः स्रक्तिः, 'तस्यां' 'यजमानस्य पित्रे' "असावेतत् ते"-'इति'

* पा० सू० ५.३.९२।

† "वेदिं त्रिः परिषिञ्चति उदपात्रेणाध्वर्युर्यजमानो वा"-इति का० श्रौ० सू० ५.९.१६।

‡ पुरस्तादिहैव ४ अ० २.११ कण्डिका मन्त्रोऽयम्।

§ पुरस्तादिहैव काण्डे ४ अ० ७.२३ भाष्यं द्रष्टव्यम्।

‖ का० श्रौ० सू० ५.९.१८।

¶ 'दर्शयति'-इति च।   ** पा० सू० १.४.८४।

मन्त्रेण *। पितामहस्य पिण्डदानं विधत्ते— "अथ येमा मिति। 'इदं'-शब्देन दक्षिणापरा अवान्तरा दिग् गम्यते। अन्यत् समानं पूर्वेण। प्रपितामहस्य पिण्डदानं विधत्ते— "अथ येमा मिति। अत्रेदमा दक्षिणपूर्वा दिगभिनयेन निर्दिश्यते। अत्र या वेदेः स्रक्तिः, तस्यां प्रपितामहार्थं पिण्डं दद्यात् †। इत्थं तिसृषु स्रक्तिषु पिण्डदानं विधाय, अवशिष्टायां स्रक्तौ समन्त्रके लेपमार्जने विधत्ते— "अथ येमा मवान्तरदिश मिति। इमा मुत्तरपूर्वा मवान्तर दिश मनु या वेदेः स्रक्तिः, तस्याम् "अत्र पितरः"-'इति' मन्त्रेण ‡ हस्तगतलेपं 'निमृष्टे' निमृजीत। तथा चोक्तं सूत्रकृता— "उत्तरापरस्यां प्रथमम्, सव्ये समवदाय सर्वेभ्यो यथावनिक्तं पिण्डान् दद्यात्यसावेतत्त इति, उत्तरपूर्वस्यां पाणी निमृष्टेऽत्र पितर इति"-इति §। "असावेतत्ते"-इत्यादि मन्त्रार्थः पिण्डपितृयज्ञे एव वर्णितः ‖। प्रपितामहादिभ्यः उक्तरीत्या पिण्डान् ददातीत्यर्थः। तथाचैवं सति 'स्वान्' स्वकीयान् 'पितॄन्' 'एतस्मात्' पितृयज्ञात् 'नान्तरेति' अन्तरितान् न करोति, अपि तु भागिनः कृतवान् भवति ॥ २६ ॥

आहवनीयोपस्थानं विधत्ते — "ते सर्व एवेति ¶। "उदञ्च

---

* पुरस्तादित्थमेव ४अ० २.१८ कण्डिकायां श्रुतोऽयम्।

† "स्रक्तिषु पिण्डावनेजनं परिषिच्य—परिषिच्य पूर्ववत्"—इति का० श्रौ० सू० ५.९.१७।

‡ वा० सं० २.३१। § का० श्रौ० सू० ५.९.१८, १९, २०।

‖ पुरस्तात् २०८ पृ० ७ पङ्क्तौ द्रष्टव्यः।

¶ "यज्ञोपवीतिनः सर्वे निष्क्रम्योदञ्चोऽयममीमदन्तेत्याहवनीय मुपतिष्ठन्ते द्वाभ्याम्"—इति का० श्रौ० सू० ५.९, २१।

उपनिष्क्रम्येति । उदङ्मुखा सन्त परिहतात् पिण्डपितृयज्ञस्थानात् निर्गत्येत्यर्थ । 'देवान् वा इत्यादि । 'य' खलु 'आहिताग्निर्भवति', 'दर्शपौर्णमासाभ्या' च 'यो यजते', 'एष' 'देवान्' 'उपावर्त्तते' उपगतो भवति, देवसम्बन्धगतस्य यजमानस्य देवान् परित्यज्य यत् पितृयज्ञाचरणम्, तेन देवाना मनसि क्रोधोऽभूत्, पुनराहवनीयोपस्थानेनातीवोदासीनता जनित मपराधं 'देवेभ्य' 'निह्नुवते' शमयन्ति ॥ २७ ॥

"ऐन्द्रीभ्या मिति, मन्त्रविधि । ऐन्द्र्या ऋच कथ मन्त्रुपस्थाने सङ्गति, लिङ्गविरोधात् ? इत्यत आह – "इन्द्रो हीति । परमैश्वर्ययोगादाहवनीय एवेन्द्र, अतस्तदीयोपस्थाने ऐन्द्र्या करणत्व न विरुध्यत इत्यर्थ । स एवैन्द्री पठति—

"अचन्नमीमदन्तेति * । 'अचन्' अस्माभिर्दत्त हवि पितर अचन्। अदेर्लुङि "लुङ सनोर्घस्लृ"-इति † घस्रादेशे, "मन्त्रे घसह्वरणश०"-इति ‡ च्लेर्लुकि, "गमहन०"-इति § उपधालोपे, अचन्निति रूपम् । 'हि' यस्मात् एवम्, अतस्ते पितरो हवि स्वीकारेण 'अमीमदन्त' तृप्ता अभवन् । "मद तृप्तियोगे"-इति ‖, अस्माण्णयन्तात् लुङि अङि रूपम् । तृप्ति रपि कुतोऽवगम्यते इति तत्राह— "अवप्रिया इति । 'प्रिया' आत्मीया तनू ते पितर 'अव अधूषत' भुक्तस्य हविषो रसातिशयस्याभिव्यक्तयर्थम् अवाकम्पयन् । "धूञ कम्पने"-इति ¶ धातु । तदनन्तरं 'स्वभानव' स्वायत्तदीप्तय, 'विप्रा' मेधा-

* वा० स० २ ५१ । † पा० सू० २ ४ ३७ ।
‡ पा० सू० २ ४ ८० । § पा० सू० ६ ४ ९८ ।
‖ धु० धा० ११९ धा० । ¶ धु० उ० १०१ धा० ।

विन: ते पितर: हविष: प्रदातारं यजमानं नविष्ठया' नवतरया 'मती' मत्या स्तुत्या 'ग्रस्तोषत' उपभुक्तं हवि: प्राशंसन्, सम्यगेतत् मष्ट्रात मिति। आहवनीयावस्थित ! हे 'इन्द्र !' त्व मपि 'ते' त्वदीयौ 'हरी' अश्वौ गमनार्थं 'नु' चिप्रं 'योजान्' योजयेति प्रथमाया ऋचोऽर्थ: ।

"सुसन्दृशं त्वेति *। हे 'मघवन् !' धनवन् ! आहवनीयरूपेन्द्र ! सुष्ठु-सन्दर्शनीयं 'त्वा' त्वां 'वन्दिषीमहि' नुम:, अभिवादयामो वा। "वदि अभिवादनस्तुत्यो:"–इति † धातु:। अस्माभि: वन्दितस्त्वं 'पूर्णबन्धुर:' दत्तेन हविषा पूर्णेन रथनीडेन युक्त:, 'स्तुत:' च सन् अस्माभि: कृतं स्तोत्रं हविश्च स्वीकृत्य 'वशान् अनु' कामान् अनु यथाकामं यथेष्टं 'प्रयासि'। "योजानित्यादि, पूर्ववत् ॥ ३८ ॥

गार्हपत्योपस्थानं विधत्ते— "अथ प्रतिपरेत्येति ‡। 'प्रतिपरेत्य' आहवनीयसमीपात् प्रतिनिवृत्त इत्यर्थ:। तस्मिन् गार्हपत्योपस्थाने "मनो न्वाह्वामहे"–इत्याद्यास्त्रयो मन्त्रा पठिता:, तेषा मथ मर्थ:—

तत्र प्रथमा "मनो न्विति §। अस्मदीयं 'मन:' 'नु' चिप्रम् 'आह्वामहे'। केन साधनेन ? 'नाराशंसेन स्तोमेन' नरै: शंसनीयेन स्तोत्रेण, 'पितॄणां' सम्बन्धिभि: 'मन्मभि:' मननैश्च ॥

"आ न एत्विति ‖। द्वितीया। पितृयज्ञप्रकरणादप्रकान्त

---

* वा० सं० ३.५२। † भ्वा० आ० ११ धा०।

‡ "मनो न्वाह्वामह इति गार्हपत्यं तिसृभि:"–इति का० श्रौ० सू० ५. ६. २१।

§ वा० सं० ३, ५३। ‖ वा० सं० ३, ५४।

मम्मदीय 'मन' 'पुन' अस्मान् 'एतु' आगच्छतु। किमर्थम् ? 'क्रत्वे' क्रतुकर्मणे, 'दचाय' बलाय, 'जीवसे' जीवनाय, 'ज्योक्' चिरकाल 'सूर्य च' 'दृशे' द्रष्टुम्। "दृशे विख्ये च"–इति * तुमर्थे निपात्यते॥

पुनर्न इति † तृतीया। हे 'पितर!' 'दैव्य' दैवसम्बन्धी 'जन' 'न' अस्मभ्य 'मन पुन ददातु'। 'जीव' जीवनवन्तं, 'व्रात' गणम् पुत्रपौत्रादिसमूहम् 'सचेमहि' प्राप्नुयामेति। अन्तिमपादे जीवशब्दप्रयोगस्याभिप्राय माह— "पितृयज्ञेनेवेति। 'पितृयज्ञेन' खलु 'एतत्' इदानीम् 'अचारिषु', अत पितृयज्ञस्य कर्त्तार ऋत्विग्यजमाना पितृसम्भक्ता सन्त प्रजायुक्ता भवेयु। 'तत्' तथा सति "जीव व्रातम्"–इति अनेन मन्त्रभागेन 'जीवान्' एव पुत्रपौत्रादीन् 'अपिपद्यन्ते' अपि गच्छन्ति। "तस्मादिति, उक्तार्थनिगमनम्॥ ३८॥

पिण्डदातृजप विधत्ते— "अथ यतर इति ‡। 'अथ' उपस्थानानन्तरम्, अध्वर्युयजमानयोर्मध्ये 'यतर' पिण्ड 'ददाति', 'स पुन' 'प्राचीनावीती' 'भूत्वा', पितृं देशम् 'अभिपद्य' प्रविश्य "अमीमदन्त'–इति § मन्त्र जपेत्। स च मन्त्र, तद् ब्राह्मण च पिण्डपितृयज्ञे व्याख्यातम्॥ ४०॥

पिण्डदानस्योदीच्याङ्ग मुदकावनेजन पूर्ववद् विधत्ते— "अथोदपात्र मिति। "तद्यथा जघुये इति, अवनेजनस्य

* पां० सू० ३ ४ ११।
† वा० सं० ३ ५५।
‡ का० श्रौ० सू० ५ ९ २१
§ वा० सं० २, ३१, २
‖ पुरस्तात् ३१० पृ० ७ पङ्क्तिता द्रष्टव्यम्।

प्रयोजनकथनम्। एतत् सर्वं पिण्डपितृयज्ञे एव व्याख्यातम् *।

विहितं परिषेचनं पुनः श्रुतम्, तस्य यत् प्रादक्षिण्यम्, तत् स्तौति— "यत् पुनरित्यादिना। "प्रसलविन् इति। अपसल मप्रादक्षिण्यम्, तद्विपरीतं प्रसलं प्रादक्षिण्यम्; मत्वर्थीयो विनिः। प्रादक्षिण्यवती मम 'इदं' पितर मपि 'कर्म' 'अनुसन्तिष्ठातै' संस्थितं भवेत्। 'इति' अनेनाभिप्रायेण अवसाने 'प्रसलवि' सव्येन परिषेचनं क्रियत इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

"अथ नीवि मित्यादि †। पिण्डपितृयज्ञप्रकरणे व्याख्यातम् ‡ ॥ ४२ ॥

चोदकप्राप्त मनुयाजाद्युदीच्याङ्गकलापं सविशेष मतःपर मनुक्रामति— "ते सर्व एवेति। "इत्यायजमानश्चेति। प्रयाजाद्युदीच्याङ्गानुष्ठानसमये एव अध्वर्युयजमानाग्नीध्राः तत्र तत्र स्थाने परीत्योपविशेयुः § ॥ ४३ ॥

"अथाहेति। "प्रत्यङ्ङतिक्रामतीति। प्राचो दक्षिणदिगम्य प्रागुपपादितत्वात् दक्षिणातिक्रमणस्थाने प्रत्यङ्मुखो-ऽध्वर्युरतिक्रामेदित्यर्थः। 'अपबर्हिषौ' बर्हिः प्रथमानुयाजः, तद्वर्जितौ 'द्वावनुयाजौ' यज-यजेति। बर्हिर्वर्जने कारणमाह— "प्रजा वा इति ॥ ४४ ॥

स्रुग्व्यूहनादिकं प्रकृतिवत् कर्त्तव्य मित्यनुक्रामति—

---

* पुरस्तात् ३१० पृ० १८ पङ्क्तौ द्रष्टव्यम्।

† "अवनेज्य पूर्ववत् प्रदक्षिणं नीविं विस्रस्य नमो व इत्यञ्जलिं करोति षट्, वा नमस्कारान् यथाह नः पितरो दत्त"—इति का० श्रौ० सू० ८, ९, १३, १५, २१।

‡ पुरस्तात् ३११ पृ० द्रष्टव्यम्। § का० श्रौ० सू० ५, ९, ३०।

"अथ सादयित्वेत्यादिना। सूक्तवाकानुवचनं प्रकृतिवत् प्राप्तम्। प्रस्तरप्रहरणं निषेधति— "नाध्वर्युरिति *। 'न समुत्सृजति' न गृह्णाति, न प्रहरेत्, तूष्णी मेवोपासीत प्रस्तर मा प्रहरणम् † ॥ ४५, ४६ ॥

अग्नीत्प्रैषस्यानिवृत्ति माह— "अथाहेति। "स्वगा दैव्या होतृभ्यः"—इति सम्प्रैषेऽध्वर्युणोक्ते होता शंयुवाकं ब्रूयात्; न च तदानी मध्वर्युः परिधीननुप्रहरेत्, केवल मुपस्पृशेदेव ‡। बर्हिषः परिधीनाश्च तूष्णी मग्नौ प्रहरणं विधत्ते — "अथैतदिति। 'एतत्' चतु स्रक्त्यां वेद्यां स्तीर्णं 'बर्हिः' 'परिधींश्च' आदाय युगपदग्नौ 'अनुसमस्यति' प्रक्षिपति § ॥ ४७ ॥

अथाग्नौ प्रक्षेप मेकीयमतेनोपन्यस्यति— "तदेक इति। तदेतन्निषिध्योपपादयति— "तदु तथेति। हुतशेषस्य पुनर्होमयोग्यत्वाभावात् *नैव यष्टौ युक्त इत्यर्थः। का तर्हि हविः-शेषस्य प्रतिपत्तिरिति*, ता माह— "तस्मादिति। 'हुतोच्छिष्टम् अपोऽभ्यवहरेयुः'। अग्नौ प्रासनपक्षस्य व्युदासार्थं 'एव'-कारः। ऋत्विजो 'वा प्राश्नीयुः' इति पक्षान्तरम् ॥। सूत्रकारोऽप्येतत् सर्वं

---

* "न प्रस्तर मादत्ते"—इति का० श्रौ० सू० ५, ८, ६८।

† "अनुप्रहरेत्युक्ते किञ्चनापि नानुप्रहरति, तूष्णी मास्ते संस्पृशति"—इति का० श्रौ० सू० ५. ८. २६, ३०।

‡ उपस्पृश्य परिधीन् नानुप्रहरति"—इति का० श्रौ० सू० ५. ८. ३१।

§ "बर्हिःपरिधयो ग्नावस्यति"—इति का० श्रौ० सू० ५, ८. ३३।

॥ "हविरुच्छिष्टं, अप्सु, प्राश्नं वा"—इति का० श्रौ० सू० ५, ८, ३४, ३५, ३६।

माह स्म—"न प्रस्तर मादत्त इत्यादिना * ॥ ४८ ॥ २ † [६.१.] ॥

इति श्रीसायणार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
द्वितीयकाण्डे षष्ठाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

---

* का० श्रौ० ५.६.२८-३६ सूत्राणि द्रष्टव्यानि।

† "अथात्र चिन्त्यते। के पुनस्ते पितरो येभ्य इदं दीयते? उच्यते—यजमानस्य पितृभ्यो ददातीत्यादिवचनात्, त एव पितरः; तेभ्यो जीवद्भ्य एव दाने प्राप्ते,—"प्रेतेभ्यो ददाति"—इति वचनात्, "सकृदु ह्येव पराञ्चः पितरः"—इत्यादिदर्शनेभ्यश्च प्रेतेभ्यो देयम्। अथ "वसवः पितरो ज्ञेया रुद्रा ज्ञेयाः पितामहाः। प्रपितामहास्तथादित्या इत्येषा वैदिकी श्रुतिः"—इति, तथा "यानेवैषां तस्मिन्त्सङ्ग्रामेऽघ्नंस्तान् पितृयज्ञेन समैरयन्त, पितरो वै त आसन्"—इति (२ का० ६.१.१.), तथा "शरद्धेमन्तशिशिरास्ते पितरः"—इति, तथा अग्निष्वात्तादयः पितृगणास्तेषां कोपयोगः? त एव तु आधिदैविकाः पितरः, ततश्च यथा मात्राये तृप्यति पितरस्तृप्यन्ति, तथा तेष्वपि तृप्यत्सु आधिदैविकास्ते तृप्यन्ति, महापितृयज्ञे तु त एव सोमपादय उच्यन्ते। पिण्डाश्च सन्निधौ प्रेतेभ्य एव दीयन्ते। अथ यस्य पितरो मुक्ताः स्युः, स कथं दद्यात्? सोऽपि तेभ्य एव सम्प्रदानत्व मात्रेभ्यो ददत् बहुतरेणैवैनसा विमुच्यते। या तु तेषां तृप्तिस्तदाशुसङ्गिकं फलम्, न तदभावे क्रियानारम्भस्तथा। सोमादयस्त्वाधिदैविकाः, तेऽपि तृप्यन्त्येव; शास्त्रेण विशेषोपादाने विधानादिति गम्यते"—इत्याहात्र हरिस्वामी। तैत्तिरीयकास्त्वेवं समामनन्ति—"देवान् वै पितॄन् प्रीतान् मनुष्याः पितरोऽनुप्रपिपते"—इति तै० ब्रा० १.३.१०.४। 'द्विविधा हि पितरः, देवात्मका मनुष्यात्मकाश्च'—इत्यादि सायणीयं भाष्यमत्र द्रष्टव्यमिति दिक्॥

(अथ द्वितीयं ब्राह्मणम्)

महाहविषा ह वै देवा वृत्रं जघ्नुः। तेनो ऽएव व्यजयन्त येय मेषां व्विजितिस्ता मथ यानेवैषां तस्मिन्त्सङ्ग्रामे ऽङ्गव आर्छंस्तानेतैरेव शल्यान्निर्हरन्त तान् व्यवृहन्त यत् त्र्यम्बकैरयजन्त ॥ १ ॥

अथ यदेष एतैर्यजते। सन्नाह न्वेवैतस्य तथा यं चनेयुरक्ष्णक्षतीति देवा अकुर्व्वन्निति त्वेवैष एतत् करोति याश्च त्वेवास्य प्रजा जाता याश्चाजातास्ता उभयी रुद्रियात् प्रमुञ्चति ता अस्यानमीवा अकिल्विषाः प्रजाः प्रजायन्ते तस्माद्वा ऽएष एतैर्यजते ॥ २ ॥

ते वै रौद्रा भवन्ति। रुद्रस्य हीपुस्तस्माद्रौद्रा भवन्त्येककपाला भवन्त्येकदेवत्या असन्निति तस्मादेककपाला भवन्ति ॥ ३ ॥

ते वै प्रतिपुरुषं*। यावन्तो गृह्याः स्युस्तावन्त एकेनातिरिक्ता भवन्ति तत् प्रतिपुरुष मे-

* 'प्रतिपुरुषं'—इति ग, घ।

वैतदेकैकेन या अस्य प्रजा जातास्ता रुद्रियात् प्रमुञ्चत्येकैकेनातिरिक्ता भवन्ति तद्या एवास्य प्रजा अजातास्ता रुद्रियात् प्रमुञ्चति तस्मादेकैकेनातिरिक्ता भवन्ति ॥ ४ ॥

स जघनेन गार्हपत्यं। यज्ञोपवीती भूत्वोदङ्ङासीन एतान् गृह्णाति स तत एवोपोत्थायोदङ् तिष्ठन्नवहन्त्युदीच्यौ दृषदुपले ऽउपदधात्युत्तरार्द्धे गार्हपत्यस्य कपालान्युपदधाति तद्यदेव तामुत्तरां दिशꣳ सचन्त ऽएषा ह्येतस्य देवस्य दिक् तस्मादेतामुत्तरां दिशꣳ सचन्ते ॥ ५ ॥

ते वा अक्ताः स्युः। अक्ताꣳ हि हवीꣳषि ऽउ वा ऽअनक्ता एव स्युरभिमानुको ह रुद्रः पशून्त्स्याद्यदक्ताः स्यात् तस्मादनक्ता एव स्युः ॥ ६ ॥

तान्त्सार्द्धं पात्र्याꣳ समुद्यास्य। अन्वाहार्यपचनादुल्मुकमादायोदङ् परेत्य जुहोत्येषा ह्येतस्य देवस्य दिक् पथि जुहोति पथा हि स देवः संचरति चतुष्पथे जुहोत्येतद्ध वा ऽअस्य जाम्भितं प्रज्ञातमवसानं यच्चतुष्पथं तस्माच्चतुष्पथे जुहोति ॥ ७ ॥

पलाशस्य पलाशेन मध्यमेन जुहोति। ब्रह्म वै पलाशस्य पलाशं ब्रह्मणैवैतज्जुहोति स सर्व्वेषा मेवावदात्येकस्यैव नावद्यति य एषो ऽतिरिक्तो भवति ॥ ८ ॥

स जुहोति। एष ते रुद्र भागः सह स्वस्राम्बिकया तं जुषस्व स्वाहेत्यम्बिका ह वै नामास्य स्वसा तयास्यैष सह भागस्तद्यदस्यैष स्त्रिया सह भागस्तस्मात् त्र्यम्बको नाम तया ह्यस्य प्रजा ऽजातास्ता रुद्रियात् प्रमुञ्चति ॥ ६ ॥

अथ य एष एको ऽतिरिक्तो भवति। त माखूत्कर ऽउपकिरत्येष ते रुद्र भाग आखुस्ते पशुरिति तदस्मा ऽआखु मेव पशूना मनुदिशति तेनो ऽइतरान् पशून् न हिनस्ति तद्यदुपकिरति तिर इव वै गर्भास्तिर इवैतद्यदुपकीर्य्य तस्मादा ऽउपकिरति तद्या एवास्य प्रजा अजातास्ता रुद्रियात् प्रमुञ्चति ॥ १० ॥

अथ पुनरेत्य जपन्ति। अव रुद्र मदीमह्यव देवं त्र्यम्बकम्। यथा नो वस्यसस्करद्यथा नः श्रेयसस्करद्यथा नो व्यवसाययात्॥ भेषज मसि

भेषजं गवेऽश्वाय पुरुषाय भेषजम् सुखं मेषाय मेष्या इत्याशीरेवैषैतस्य कर्मणः ॥ ११ ॥

अथापसलवि त्रिः परियन्ति। सव्यानूरूनुपाघ्नानास्त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्द्धनम्। उर्वारुक मिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतादित्याशीरेवैषैतस्य कर्मण आशिष मेवैतदाशासते तदु ह्येव स मिव यो मृत्योर्मुच्यते नामृतात्तस्मादाह मृत्योर्मुक्षीय मामृतादिति ॥ १२ ॥

तदु हापि कुमार्यः परीयुः। भगस्य भजामहा इति या ह वै सा रुद्रस्य स्वसाम्बिका नाम सा ह वै भगस्येष्टे तस्मादु हापि कुमार्यः परीयुर्भगस्य भजामहा इति ॥ १३ ॥

तासा मुतासां मन्त्रो ऽस्ति। त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पतिवेदनम्। उर्वारुक मिव बन्धनादितो मुक्षीय मामुत इति सा यदित इत्याह ज्ञातिभ्यस्तदाह मामुत इति पतिभ्यस्तदाह पतयो ह्येव स्त्रियै प्रतिष्ठा तस्मादाह मामुत इति ॥ १४ ॥

अथ पुनः प्रसलवि त्रिः परियन्ति। दक्षि-

शानूह्नुपाप्मानो एतेनैव मन्त्रेण तद्यत् पुनः प्रसलवि त्रिः परियन्ति प्रसलवि न इदं कर्मानुसन्तिष्ठाता ऽइति तस्मात् पुनः प्रसलवि त्रिः परियन्ति ॥ १५ ॥

अथैतान्यजमानो ऽञ्जलौ समोप्य। ऊर्ध्वानुदस्यति यथा गौर्नोदाप्नुयात् तदात्मभ्य एवैतच्छल्यान्निर्मिमते तान्विलिप्सन्त उपस्पृशन्ति भेषजमेवैतत् कुर्वते तस्माद्विलिप्सन्त उपस्पृशन्ति ॥ १६ ॥

तान् * द्वयोर्मूतकयोरुपनह्य। वेणुयष्ट्यां वा कुपे वोभयत आवध्योदङ् † परेत्य यदि वृक्षं वा स्थाणुं वा वेणुं वा वल्मीकं वा विन्देत् तस्मिन्नासजत्येतत्ते रुद्रावसं तेन परो मूजवतो ऽतीहीत्यवसेन वा ऽध्वानं यन्ति तदेनꣳ सावसमेवान्ववार्जति यत्र-यत्रास्य चरणं तदन्वत्र ह वा ऽस्य परो मूजवद्भ्यश्चरणं तस्मादाह परो मूजवतो ऽतीहीत्यवततधन्वा पिनाकावस इत्यहिꣳसन् नः शिवो

* 'तां'—इति च दृष्टं डा॰ वेबरेण।

† 'आवध्योदङ्'—इति च डा॰-वेबरदृष्टः पाठः।

ऽतीहीत्येवैतदाह कृत्तिवासा इति निष्वापय-त्येवैन मेतत् स्वपन्नु हि न कं चन हिनस्ति तस्मादाह कृत्तिवासा इति * ॥ १७ ॥

अथ दक्षिणान् बाहूनन्वावर्तन्ते । ते प्रतीचं पुनरायन्ति पुनरेत्याप उपस्पृशन्ति रुद्रियेणेव वा ऽएतदचारिषुः शान्तिरापस्तदद्भिः शान्त्या शमयन्ते ॥ १८ ॥

अथ केशश्मश्रूत्वा । समारोह्याग्ना ऽउद-वसायेव ह्येतेन यजते न हि तदवकल्पते, यदु-त्तरवेदावग्निहोत्रं जुहुयात्तस्मादुद्वस्यति गृहा-नित्वा निर्मथ्याग्नी पौर्णमासेन यजत ऽउत्सन्न-यज्ञ इव वा ऽएष यच्चातुर्मास्यान्यथैष क्लृप्तः प्रतिष्ठितो यज्ञो यत् पौर्णमासं तत् क्लृप्ते नैवैतद्यज्ञे-नान्ततः प्रतितिष्ठति तस्मादुद्वस्यति ॥ १९ ॥ ३ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [६. २.]॥

अथ विधित्सितानां त्राम्बकहविषां * शल्यनिर्हरणहेतुत्व † मितिहासेनोपपादयति— "महाहविषेति ‡ । "अथ यानेवे-त्यादि । 'तस्मिन् सङ्ग्रामे' 'एषां' देवानां मध्ये 'यानेव' इन्द्र-'इषवः' इवमुक्ताः शराः 'आर्च्छन्' प्राप्नुवन्, 'तान्' देवान् 'एतैरेव' त्रैयम्बकैर्हविर्भिः तस्मात् 'शल्यात्' 'निरहरन्त' वियो-जितवन्तः । निर्हरणप्रकार माह— "तान् व्यहहन्तेति । "वृह उद्यमने" § । शल्यप्रोतांस्तानस्माच्छल्यादुदहरन्त ‖ इत्यर्थः । "एतैरेवेति । प्रतिनिर्देशस्य सव्यपेक्षत्वात् तन्निर्दिशति— "यत् त्राम्बकैरिति । अम्बिका नाम स्त्री अस्य स्वसा, अतस्त्राम्बको रुद्रः । देवतावाचिना लक्षणयात्र हवींष्युच्यन्ते ॥ १ ॥

आख्यायिकया प्रतिपादित मर्थं प्रकृते योजयति— "अथ यद्देष इति । 'एषः' इदानीन्तनो यजमानः । "नवाहेति । 'न, अह, नु, एव' इति चत्वारो निपाताः । 'तत्' तेन त्रैयम्बकहविर्योगेन अद्यापि 'एतस्य' यजमानस्य सम्बन्धिन मेव 'कञ्च' क मपि पुरुषम् 'इषुः' 'तथा' 'नैव' 'ऋच्छति' प्राप्नोति । देवानुकारित्वस्य हेतु माह— "इति देवा इति । "याश्च त्वेवास्येति । 'अस्य' यजमानस्य सम्बन्धिनीः 'प्रजाः' 'जाताः', 'याश्च' 'अजाताः' प्रजनिष्यमाणाः, 'ताः' 'सर्वा' 'उभयीः' उभयविधाः प्रजाः 'रुद्रियात्' रुद्रकृतहिंसनात् 'प्रमु-

---

* 'त्रैयम्बकहविषां'—इति च। उत्तरत्राप्येव मेव।
† 'शल्यनिर्हरणहेतुत्व'—इति कादिपुस्तकेषु। एव मिहोत्तरत्रापि।
‡ 'त्रैयम्बकान्'—इति का० श्रौ० सू० ५. १०. १।
§ तु० प० ६६ धा०। 'इन्त्योद्यादिः, पवर्गीयादिरित्यन्ये'—इति कौ०।
‖ 'उदृहन्त'—इति च।

ष्यति'। प्रतिपुरुषं सङ्ख्याय क्रियमाणे एतै त्र्यम्बकैर्हविर्भिस्तस्य रुद्रस्य प्रीणितत्वात्। 'ता अस्येत्यादि, गतम् ॥ २ ॥

तेषां देवतां विधाय प्रशंसति— "ते वै रौद्रा भवन्तीति। रुद्रो देवता एषाम्। "सास्य देवता"—इत्यण्*। तत्र कारणमाह— "रुद्रस्येति। 'हि' यस्मात् रुद्रसम्बन्धी 'इषु' त्रिपुरविजयाय रुद्रस्यायुधत्वेन निर्मित, तस्मात्। अत एवान्यत्र रुद्रस्य त्रिपुरविजयप्रस्तावे श्रूयते— "स इषुं समस्कुर्वत" —इति†। हविषां मेककपालसंस्कार्यत्वं विधाय स्तौति— "एककपाला इति। 'एकदेवत्या' एकदेवतार्था सर्वं इमे पुरोडाशा 'असन्' भवन्त्वित्यभिप्रायेण ॥ ३ ॥

कियन्तस्ते त्र्यम्बका कार्या इति तत्परिमाणमाह-- 'ते वै प्रतिपुरुषमितिं‡। 'यावन्त' यावत्परिमाणविशिष्टा यजमानस्य 'गृह्या' गृहसम्बन्धिनी ज्ञातयो भवेयुः§, तत्र प्रतिपुरुषमेकैकं पुरोडाश इति गणयित्वा 'तावन्त' ते पुरोडाशा एकेनाधिकास्ते कर्त्तव्या। एतत् प्रशंसति--

---

* पा० सू० ४ २ २४।

† तै० स० ६ २ ३ १। ‡ का० श्रौ० सू० ५ १० ७।

§ 'गृह्या पुत्रपौत्रपुत्राद्यीन्यपत्यानि। करम्भपात्रोत्तम्यायेन (३ ४) यजमानस्य प्रजाविषयो ध्येय —इति या० दे० (५ १० २)। मानव कल्पसूत्रे ऽपि तथैव 'उत्तरतो०—० यावन्ति करम्भपात्राणि'—इति। काठकेऽपि 'यावन्तो यजमानस्य पुत्रपौत्राः—इति। आपस्तम्ब आह—प्रतिपुरुषमेककपालान् निर्वपति, यावन्तो यजमानस्यामात्याः सस्त्रीकास्तावत एकातिरिक्तान्—इति। 'चतुरो वा'—इति च का० श्रौ० सू० ५ १० ६। अनपत्यस्य एकापत्यस्य द्व्यापत्यस्य त्र्यापत्यस्य च चतुर एवेति तात्पर्यम्। करम्भपात्राण्यप्येवमेव। ५ ३ ५ द्रष्टव्यम्।

"तत् प्रतिपुरुष मिति। पुरुषं पुरुष प्रतिपुरुषम, वीप्साया मव्ययीभाव । "एकैकेनेति। "एक बहुव्रीहिवत्"–इति वीप्साया द्विर्वचनम् ७। बहुव्रीहिवद्भावात् सुपो लोप । अन्य दुक्तार्थम् । एकातिरेक मनूद्य तस्य प्रयोजन माह— "एकेनेति ॥ ४ ॥

यावदुक्तचोदना ह्येते पुरोडाशा , अतस्तेषा रूस्कारप्रकार माह— "स *जवनेनेति। गार्हपत्यस्य पश्चात् 'यज्ञोपवीती भूत्वा', 'उदङ्मुख आसीन' †, 'एतान्' पुरोडाशान् निर्व पतीति प्रक्रम्य , जुहोतयोऽवषट्कारा इति ‡ , तत्र अवषट्कारा इति छेद । हविरुत्पत्त्यन्यथानुपपत्त्याचिमानि तद्धर्मकान्य वहननादीनि , वैकृत विशेष वक्तु मनुक्रामति— "स तत एवे त्यादिना। प्रागुदीच्या रुद्राधिष्ठितत्वेनोत्तरदिशो रुद्रसम्बन्धात् तद्दिक्त्वाच रुद्रदेवताख्या , तस्मात 'ताम्' एताम् 'उत्तरा दिश' 'सचन्ते' सर्वेषु व्यापारेषु ऋत्विज समवयन्ति § ॥ ५ ॥

एषा हविषा मक्तार्थ मभिघारणपक्ष माह— "ते वा अक्ता स्युरिति ‖। 'वै'–शब्दो ऽवधारणे। खलु 'ते' पुरोडाशा 'अक्ता' आज्येनाभिघारिता एव 'स्यु'। तत्र हेतु माह— "अक्त हीति। 'हि' यस्मात् 'अक्तम' अभिघारित मेव हवि

---

* पा० सू० ८ १ ६। † का० श्रौ० सू० ५ १० ४।

‡ त्र्यैयम्बका सुहोतयो भवन्ति न यष्तय इति भाव । 'य त्र्यम्बकैरयजन्तेत्यादि' व्यवहार (२ ६ २ १) स होमान्तर्गतयागा भिप्रायो द्रष्टव्य "–इत्यभाष्यदिष्ट हरिस्वामी।

§ का० श्रो० सू० ५ १० ६ ७ द्रष्टव्यौ।

‖ का० श्रो० सू० ५ १० ८. ११।

भवति। तथा च तैत्तिरीयकम्— "प्रच्युतं वा एतदस्माल्लोकादगतं देवलोकं यच्छृतं हविरनभिघारितं अभिघार्योद्वासयति"–इति *।
अनभिघारितपक्षे मप्याह— "स वा इति। तत्र कारणमाह— "अभिमानुक इति। पशुप्रभवेनाज्येन यदि रौद्रान् पुरोडाशान् अभ्यघात्, ततः स रुद्रः आज्यसम्बन्धद्वारा तत्कारणभूतान् पशून् 'अभिमानुकः' † अभिमन्तुं बाधितुं यत्नः स्यात् ॥ ६ ॥

"तान् सार्द्ध मित्यादि। निगदसिद्धम्।' उत्तरदिशि विशेषं विधत्ते— "पथीति। उत्तरस्यां दिशि यः पन्था विद्यते, तत्रोल्मुकं निधाय, तस्मिन् पुरोडाशान् जुहुयात् ‡।
पथि होमे कारणमाह— "पथा हीति। 'सः' खलु रुद्रो 'देवः' 'पथा' मार्गेण हि 'चरति' तत्रावतिष्ठत इत्यर्थः। पथ्यपि किञ्चिद् विशेषं विधत्ते— "चतुष्पथ इति। चतुर्णां पथां समाहारश्चतुष्पथः, चतसृभ्यो § दिग्भ्य आगताश्चत्वारः पन्थानो यत्र सङ्गच्छन्ते, तत्र जुहुयादित्यर्थः ‖। एतदुपपादयति— "एतद्ध वा इति। 'एतत्' खलु 'अस्य' रुद्रस्य 'जाध्मितम्' ¶ जनैः परिकल्पितम्, 'प्रज्ञातम्' प्रसिद्धम्, 'अवसानं' स्थानम्, यश्चतुष्पथाख्यम्। अत एवोक्तं मभियुक्तैः— "वटे-वटे वैश्रवणः, चत्वरे-चत्वरे शिव."–इति ॥ ७ ॥

---

* तै॰ सं॰ २. ६. ३. ८।
† 'अभिमंसुकः'–इति च।
‡ का॰ श्रौ॰ सू॰ ५.१०.५।
§ 'चतुर्भ्यः'–इति छ, ज।
‖ का॰ श्रौ॰ सू॰ ५.१०.६ क॰।
¶ जन + धित = जित। 'जाधितम्'–इत्यपि च।

अथैतस्मिन् होमसाधनं विधत्ते— "पलाशस्य पलाशेनेति *। पलाशवृक्षस्य पर्णेनेत्यर्थः। "ब्रह्म वै पलाशस्य पलाश मिति। पलाशवृक्षस्य ब्रह्मत्वश्रवणात्, तदीयं पर्ण मपि ब्रह्मात्मकम्। ब्रह्मश्रवणञ्च तैत्तिरीयकैराम्नातम्— "देवा वै ब्रह्मवदन्त तत् पर्ण उपाशृणोत्"-इति †। अवदाने विशेष माह— "स सर्वेषा मिति। यावन्तः पुरोडाशाः, तत्र एक मपि रिक्तं विहाय तेषां सर्वेषा मेव सकाशात् तस्मिन् मध्यमपर्णेऽवद्येदित्यर्थः ‡ ॥ ८ ॥

इत्थं सर्वेभ्यः समवत्तस्य हविषः समन्त्रकं होमं विधत्ते— "स जुहोतीति §। मन्त्रस्याय मर्थः— हे 'रुद्र!' 'ते' तव 'एष भागः'। कथम्भूतस्य? अम्बिकानामास्य स्वसा, तया संहितस्य। अतः 'तं' भागं 'जुषस्व' सेवस्व। इदं हविः 'स्वाहा' सुहुत मस्त्विति ‖। तत्र "सह स्वस्राम्बिकया"-इति मन्त्रभागस्याभिप्राय माविष्कुर्वन्नेतेषां हविषां त्र्यम्बकनाम निर्ब्रवीति— "अम्बिका ह वा इति ¶। "तद्यदस्यैष इति। 'तत्' तथा सति 'यद्' यस्मात् 'अस्य' रुद्रस्य तया 'स्त्रिया' 'सह' 'एष भागः' कल्पितः, 'तस्मात्' स्त्रीरूपाम्बिकासम्बन्धात् रुद्रस्यैते पुरोडाशाः

* का० श्रौ० सू० ५. १०. ६ सू।

† तै० सं० ३. ५. ७. ३।

‡ का० श्रौ० सू० ५. १०. १०। 'मध्यमपलाशपर्णे जुहूस्थानीये'—इति भ तत्त्व या० दे०।

§ का० श्रौ० सू० ५. १०. १२।

‖ मन्त्र एषः वा० सं० ३. ५७. १।

¶ "शरदा अस्याम्बिका स्वसा, तया वा एष हिनस्ति"—इति तै० ब्रा० १ ६. १०. ४ द्रष्टव्यम्।

(वर्णलोपेन) 'त्र्यम्बकाः'–इत्याख्यायन्ते । "तद् या श्रयेति, व्याख्यातम् ॥ ८ ॥

अवदानकालपरिशेषितस्यातिरिक्तस्यैकस्य विनियोग माह— "अथ य एव इति । उत्किरति पांशूनित्युत्करः; आखुभिः कृते 'आखूत्करे' 'तम्' अतिरिक्त मेकं पुरोडाशम् 'उपकिरति' उपक्षिपति * । "कॄ विक्षेपे"–इति धातुः † । "एष ते"–इति मन्त्रः ‡ । तदर्थस्तु— हे 'रुद्र !' 'ते' तव 'एषः' पुरोडाशः भागः, अस्मिन्नुत्करे स्थितो यः 'आखुः' असौ 'ते पशुः इति' । मन्त्रपाठस्य प्रयोजन माह— "तदस्मा इति । 'तत्' तेन मन्त्रेण 'पशूनां' मध्ये 'आखु मेव' 'अस्मै' रुद्राय पशुत्वेन निर्दिशति । 'तेन' कारणेन 'इतरान्' गवाश्वादि-पशून् स रुद्रो 'न हिनस्ति' । अतिरिक्तस्यैकपुरोडाशस्य यदु-पक्षेपणं विहितम्, तदुपपादयति— "तद् यदिति । "तिर-इवेति । 'गर्भाः' तिरोहिता इव भवन्ति । उपकीर्णञ्च द्रव्यं विगलितं सत् तिरोहित मेव भवति, अतो गर्भस्थाना मजातानां प्रजानां रुद्रकृतहिंसनविमोचनाय क्रियमाणस्योपकीर्णत्वं युक्त मिति भावः ॥ १० ॥

जपं विधत्ते— "अथेति § । 'अथ' तदनन्तरम्, पुनरनु-प्ययादग्निसमीप मेत्य "अवरुद्रम्"–इत्यादिमन्त्रौ ‖ सर्वे जपेयुः ।

---

* का० श्रौ० सू० ५, १०, १३ । 'मूषिकोत्करोर्षे पांशुभिरन्त-र्हितं करोतीत्यर्थः । † तु० प० १२८ धा० ।

‡ वा० सं० ३.५७, २ ।

§ का० श्रौ० सू० ५, १०, १४ ।

‖ वा० सं० ३, ५८, ५९ ।

तयो प्रथममन्वध्याय मर्थ ।— 'रुद्रम्' 'अवादीमहि' अव दीयामहे, हविर्भागेन रुद्र मवयुज्य पृथक्कृत्य प्रजा रक्षामहे। "दीङ् रक्षणे"-इत्यस्मात् * लोटि, "बहुलञ्छन्दसि"-इति † शपलुकि "घुमास्था"-इतीत्वम् ‡। तथा 'देव देवनशील 'त्र्यम्बक' स्त्रिगम्बिकाख्यया सहितम्, अवादीमहीत्यनुषङ्ग। अम्बिकासाहित्यप्रतिपादनपर मेतद् द्वितीय वाक्यम्। स च रुद्रो 'यथा' येन प्रकारेण 'न' अस्मान् 'वस्यस' वसीयस वसु मत्तमान् 'करत्' कुर्यात्, 'न' अस्मान् 'यथा' च 'श्रेयस' प्रशस्यतरान् 'करत्' कुर्यात्, 'यथा' च 'न' अस्मान् 'व्यव साययात्' व्यवसायेत, व्यवसितार्थान् कुर्यात्, तथा 'अवादी महि' इति सम्बन्ध ॥

अथ द्वितीयस्य।— हे रुद्र! त्व स्वरूपेणैव 'भेषजम्' औष धम् 'असि', सर्वदुरितनिबर्हणहेतुत्वात्। अतस्त्व 'सुख' सुप्राम भेषजम् अस्मदीयेभ्यो गवाश्वादिभ्य प्रदेहीति शेष। "आशीरेवेति। एतत् त्र्यम्बकाख्यकर्मण 'आशी' फलप्रार्थ नम्, गवाश्वादीना मारोग्य मेतस्य कर्मण फल मित्यर्थ ॥ ११ ॥

अथाप्रदक्षिण विरके परिगमन विधत्ते— "अथापस लवीति §।. त्र्यम्बकस्य हविष कर्त्तार सर्वे चतुष्पथे अग्नि मपसलवि त्र्यम्बक मिति मन्त्रेण 'त्रि परियन्ति'। किं कुर्वन्त? 'सव्यान्' वामान् 'उरून्' 'अपघ्नाना' हस्तेन कुट्टयन्त ‖।

---

* द्वि० आ० १३ धा०। ‡ पा० सू० २ ४ ७३।
† पा० सू० ६ ४ ६६। "छन्दस्युभयथेत्याह धातुकत्वम्"—इतीह गत्वीपर (पा० सू० ६ ४.५)।
§ का० श्रौ० सू० ५ १०,१५। ‖ ताडयन्त इति पाठ।

मन्त्रस्य * चाय मर्थः— त्रीणि अम्बकानि नेत्राणि यस्य, यद्वा अम्बिका स्वसा यस्य, तयोक्तः। शोभनो गन्धो यस्यासौ सुगन्धिः। "गन्धस्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्यः"–इति † इकारादेशः। 'पुष्टिवर्द्धनम्' पुष्टेर्वर्द्धयितारम्। रुद्रं वयं 'यजामहे' पूजयामः। त्वत्प्रसादादहम् 'उर्वारुकम्' कर्कटीफलं ‡ पक्वं सत् यथा प्रसवबन्धनात् स्वय मेव मुच्यते, तथा 'मृत्योः' मरणात् 'मुक्षीय' मुक्तो भूयासम्; 'अमृतात्' अमरणात् 'मा' वियोगो भवत्विति। "प्रागौरेवेत्यादि, सिद्धम्। अन्तिमपादस्य तात्पर्यं माह— "तदु ह्येवेति। 'यः' 'मृत्योः' मरणात् 'मुच्यते' मुक्तो भवेत्, सः 'अमृतात्' अमरणात् 'न' मुक्तो भवति; एतदेव हि 'श मिव' प्राणिनां सुखं भवति ॥ १२ ॥

अस्य परिगमनस्य भगप्रसिद्धिहेतुत्व मुपपादयति— "तदु ह्यापीति। 'तत्' तदा 'कुमार्यः' अपि त मग्नि मुक्तप्रकारेण 'परीयुः', 'भगस्य' सौभाग्यस्य। कर्मणि षष्ठी। सौभाग्यम् 'भजामहे' प्राप्नुयामहे 'इति' अनेनाभिप्रायेण §। "यो ह वा इति। अम्बिका नाम 'या' खलु 'रुद्रस्य स्वसा', 'सा' 'भगस्य ईष्टे' सौभाग्यस्य स्वामिनी भवति। "ईश ऐश्वर्ये"–इति

---

* मन्त्रोऽयम् वा० सं० ३, ६०, १।

† पा० सू० ५, ४, १३५।

‡ 'कर्कन्ध्वादिः फलम्'–इति महीधरः। 'एर्वारुफलम्'–इति ह-पाठः। 'कर्मकर्कटीफलं(।)'–इति च का०-वेदरेख ह्रदः।

§ का० श्रौ० सू० ५, १०, १६। 'यजमानस्य कुमार्योऽपरियन्तीता पुष्पाद्योत्तरेण त्र्यम्बक मिति मन्त्रेण, पतिवेदन मित्युत्येन०—० त्रिस्त्रिः परियन्ति, पतिं सौभाग्यं कामयमाना वा'–इतीह या० हे०।

धातुः * । भगस्येति "अधीगर्थदयेशां कर्मणि"-इति † षष्ठी । 'तस्मात्' अम्बिकासहितस्य रुद्रस्य सम्बन्धिनि कर्मणि भगप्राप्तिकामाः कुमार्योऽपि परीयुरित्यर्थः ॥ १३ ॥

कुमारीणां परिगमनेऽपि मन्त्रो विद्यत इत्याह— "तासां मिति । 'आसां' पूर्वोक्तानाम् 'तासां कुमारीणा मपि परिगमनेऽन्यो 'मन्त्रः' विद्यते । कः पुनरसाविति, तं पठति— "त्र्यम्बक मिति ‡ । पतिर्विद्यते लभ्यत इति पतिवेदनो रुद्रः । अन्यदुक्तार्थम् । चतुर्थपादस्य तात्पर्य माह— "सा यदित इति । 'इदं'-शब्देन पितृकुलं परामृश्यते । 'इतः' अस्मात् पितृकुलात् 'ज्ञातिभ्यः' सकाशात् अहं 'मुचीय' मुक्ता भूयासम् ; 'अमुतः' अमुष्मात् कुलात् पतिसकाशात् 'मा मुचीय' वियुक्ता न भवेम इति तात्पर्यार्थः । "पतयो ह्येवेति । अग्निहोत्रादिधर्मेषु पत्या सहैव स्त्रिया अधिकार' 'हि' यतः, अतः स्त्रीणां 'पतय एव' 'प्रतिष्ठा' आश्रयभूता इत्यर्थः ॥ १४ ॥

तेनैव मन्त्रेण पुनः प्रदक्षिणं त्रिः परिगमनं विधत्ते— "अथ पुनरिति § । 'प्रसलवि' प्रदक्षिणम् । "एतेनैवेति । त्र्यम्बक मिति प्रागुक्तेनोभयविधेन मन्त्रेणेत्यर्थः । "तद्यत् पुनरित्यादिवाक्यशेषः पितृयज्ञवद् व्याख्येयः ॥ १५ ॥

हुतशिष्टानां पुरोडाशानां प्रतिपत्तिं विधत्ते— "अथै तानित्यादि । 'एतान्' पुरोडाशान् यजमानस्याञ्जलावध्वर्युः संवपेत् । यजमानश्च 'ऊर्ध्वान् उदस्यति' उत्क्षिपति ।

---

* अदा० आ० १० धा० ।

† पा० सू० २, ३, ५२ ।　　‡ वा० सं० ३, ६०, ७ ।

§ का० श्रौ० सू० ५, १०, १५ ।

'यथा' 'गौ' पृथिवीनामैतत्, पृथिवी तान् पुरोडाशान् 'नोदाप्नुयात्'। उच्छ्रिता पुरोडाशा यथा भूमौ न पतन्ति, तथा धन्तरिचे, पुनरञ्जलिना धारयेत्। तदुक्तं कात्यायनेन— "रौद्रान् यजमानोऽञ्जलिनोदस्यत्यगो प्रापणम्, प्रतिग्टह्यात्येतान्" —इति *। "आत्मभ्य एवैतदिति। 'एतत्' एतेन उदसनेन 'आत्मभ्य' ऋत्विग्यजमाना स्व स्व शरीरेभ्य 'एव' 'शल्यान्' निर्मिमते' निर्हरन्ति। तेषां पुनर्यङ्गणाशङ्को सर्शनं विधत्ते— "तान् विनिमृजन्त इति। लब्धुमिच्छन्तो निमृजन्त तद्विपरीतो 'विलिम्पन्त' लब्धु मशक्ता सन्त, भूमौ पतितान् 'तान्' पुरोडाशान् पश्चात 'उपस्पृशन्ति'। उक्तं हि कात्यायनेन— "प्रतिग्टह्यात्येनानशक्यउपस्पर्शनम्"—इति †। "भेषज मेवैत दिति। एतेन स्पर्शनेन निर्हृते शल्ये स्वशरीरदेशस्य पुनर्भेषज मेव क्षतवन्तो भवन्ति॥ १६॥

"तान् द्वयोरित्यादि। 'द्वयोर्मूतकयो'। यत्र तृणमये आवपने धान्यं बध्यते, तत् मूतम् ‡, मूत मेव मूतकम्। स्वार्थे क प्रत्यय। 'तान्' रौद्रान् पुरोडाशान् 'द्वयोर्मूतकयो' 'उपनह्य' 'वेणुयष्ट्यां वेणुमय्या यष्ट्याम् 'उभयत आबध्य', यद्वा 'कुपे' वेणुनिर्मितभाजनद्वययुक्तो दारुविशेषो वीवधापरपर्याय कुप §, तस्मिन्, 'उभयत' उभयपार्श्वयो वैणवभाजनयो 'तान्' रौद्रान् 'आबध्य', तेन सार्द्धम 'उदङ् परेत्य' उदङ्

---

* का श्रौ० सू० ५, १० १८, १६।

† का० श्रौ० सू० ५ १०, २०।

‡ "मूतयो शिक्याकारयो रज्जुनिर्मितयोः—इति या० दे०।

§ कुप, यष्टियष्टाग्रे तुलाग्रे—इति या० दे०।

मुखोऽदूरं गत्वा, वृक्षस्थाखादीना मन्यतमस्मिन् * उपलब्धे, वीवधम् 'आसजति' आलगयति †। तस्मिन्नासजने मन्त्र माह— "एतत्त इति ‡।

तस्याय मर्थः।— हे 'रुद्र।' 'ते' तव 'एतत्' दृष्टिकरम् 'अवसम्' पाथेय मन्नम्; तत् खीकृत्य 'तेन' साधनेन 'मूजवत पर मूजवान्नामोदीच्य पर्वत, तस्य परस्ताद्भागम् 'अतीहि' अतिक्रम्य गच्छ, मास्मानधितिष्ठा इति भाव।

मन्त्रगत मवसशब्दं प्रशंसति— "अवसेन वा इति। लोके 'अवसेन' अन्नेन पाथेयेन हि जना दूरम् 'अध्वान' 'यन्ति', 'तत्' तथा सति 'एन' रुद्र 'सावसम्' अवससहितम् 'एव' अस्मात् स्थानात् 'अन्ववार्जति' अनुगमयति। अस्य रुद्रस्य गमनयोग्यप्रदेश माह— "यत्र यत्रेति। यस्मिन् यस्मिन् स्थाने 'अस्य' देवस्य 'चरण' वर्त्तन भवति, 'तत्' स्थानम् 'धृतु'-लक्ष्येत्यर्थं। "परो मूजवत"-इति मन्त्रभागस्याभिप्राय माह— "अत्र ह वा इति। 'अस्य' रुद्रस्य 'अत्र' अस्मिन् मूजवत्पर्वत-सम्बन्धिनि 'पर' परस्ताद् भागे 'चरण' वर्त्तन भवति, 'तस्मात्' तेन "परो मूजवत"-इति मन्त्रभागस्य पठन युक्त मित्यर्थं। द्वितीयभाग मनूद्य व्याचष्टे— "अवततधन्वेति। अवतत मवरोपितज्य धनुर्यस्य स तथोक्त। "पिनाकावस इति। पिनाक, तस्यैव रुद्रधनुषो नामधेयम्। तस्य अवस'

---

* 'स्थाणौ वा वृक्षे वा, वंशे वा वल्मीके वा'-इति, 'स्थाणु छिन्नाग्रं वृक्षमूलम्'-इति च या० दे०।

† का० श्रौ० सू० ५, १०, २१।

‡ वा० सं० ३ ६१, १।

व्यापारो परमो यस्य स तथा। एतेन विशेषणद्वयेन फलित मर्थं माह— "अहिंसन्निति। हे 'रुद्र !' 'नः' अस्माकं हिंसा मकुर्वन् 'शिवः' सुखकरः सन् "अतीहि"-इति 'एतत्', अयं मन्त्रभागः प्रतिपादयतीत्यर्थः। अस्मिन् भागम् * अनूद्य तात्पर्यं माह— "कृत्तीति। कृत्तिः त्वग्वास आच्छादनं यस्य स तथोक्तः। अनेन च विशेषणेन 'एनं' नितरां स्वापयेत् †; कृत्तेर्मृदुतरत्वेन सुखकरत्वात् रुद्रस्वापो भवत्येवेत्यनेनाभिप्रायेण विशेष्यते। स्वापोऽपि किमर्थं इत्यत आह— "स्वपन्निति। 'नु' खलु लोके 'स्वपन्' निद्रालुः पुरुषः 'कश्चन' क मपि 'न हिनस्ति' न पीडयति। अतो रुद्रकृतबाधपरिहाराय तस्य स्वापः प्रार्थ्यत इत्यर्थः ॥ १० ॥

तेषां पुनरागमनं विधत्ते— "अथ दक्षिणानिति। रौद्रपुरोडाशानां वृक्षादावासञ्जनानन्तर्य्यं मथशब्दार्थः। रौद्रैर्हविर्भिः ये अचारिषुः, 'ते' सर्वे स्वं स्वं दक्षिणं बाहुम् 'अनु'-लक्ष्य प्रादक्षिण्येनावर्त्तेरन्; आहत्य च 'अप्रतीक्षं' रौद्रहविःप्रचरणस्थान मनवलोकयन्तः 'पुनः' वेदिसमीप मागच्छेयुः; आगत्य च

* महीधरमते याज्ञिकदेवमते च कृत्तिवासा इत्यपरो मन्त्रः— वा० सं० ३.६१.२। सूत्रतश्चैव मेव प्रतीयते। का० श्रौ० सू० ५. १०. २२ द्रष्टव्यम्। 'क्रियान्तरस्यानुपदेशात कृत्तिवासा इति जपेत्'—इतीह या० . दे०। महीधरस्तु "कृत्तिवासा इत्यनपेक्ष मेत्योपस्पृशन्त्यपः (५. १०. २२, २३)"—इत्येकं सूत्रं मत्त्वेव व्याख्यत्— 'उप्रते वृक्षादौ मूतद्वये;वसज्य प्रत्यावर्त्तमाना मूतद्वयस्यावेक्षण मकृत्वा वेदिसमीपं समागत्योदकं स्पृशेयुः'—इति।

† 'निष्वापयतीति श्रवणात् व्यापकस्य निश्चलीकरण मनेन कर्त्तव्य मिति केचित्'—इति चात्र या० दे०।

हवि:प्रचरणकृतौष्ण्यनिवारणाय 'आप.' उपस्पृशेयु' । "तदद्भिः शान्त्येति । उष्णशमनहेतुभिः 'अद्भिः' 'तत्' रौद्रप्रचरणजनितं स्व स्वात्मगत मौष्ण्यं 'शमयन्ते' निवर्त्तयन्तीत्यर्थः * ॥ १८ ॥

वरुणप्रघासान्ते इव केशश्मश्रुवपनादिकं साकमेधान्तेऽपि कर्त्तव्य मित्यनुक्रामति— "अथ केशश्मश्रू॒ु ति । केशश्मश्रूणि वापयित्वा 'अग्नी' गार्हपत्याहवनीयौ 'समारोह्य' समारोप्य, दक्षिणाग्ने रप्युपलक्षणम् (यदि सर्वे धार्या भवेयु: ?) समारोपणेन गृहं गच्छन्तीति शेषः ॥

"उदवसायेत्यादिना, साकमेधस्यान्तकर्त्तव्यता अत्रापि प्रतिपाद्यते । "उदवसायेति । स्नानानन्तरं खलु 'एतेन' साकमेधान्तेन 'यजते' । तदङ्गत्वेन योत्तरवेदिर्निर्मिता, तस्या मग्नि होत्रहोमो न युक्त इति पुनः स्वस्थानगमनं कर्त्तव्य मित्यादि शेषं पूर्ववद् † व्याख्येयम् ॥ १९ ॥ २ ‡ [६. २.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
द्वितीयकाण्डे षष्ठाध्यायस्य द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

---

* का० श्रौ० सू० ५.१० २३ ।

† २८६ पृ० ४ पं०, ३१२ पृ० ८ पं० द्रष्टव्यम् ।

‡ तै० सं० १ का० ८ प्र० ६ अनु०, तै० ब्रा० १ का० ६ प्र० १० अनु० । एतयोरनुवाकयो: त्र्यम्बकयागविषयस्तन्मन्त्रा आम्नाता द्रष्टव्या: । 'त्र्यम्बक'-'त्रियम्बक'—इति शाखाभेदकृतौ पाठाविदानीं लेखकप्रमादत एकशाखीयवाक्येष्वपि बहुत्र सङ्क्रान्ताविति च ध्येय मिति ।

(अथ तृतीयं ब्राह्मणम्)

अक्षय्यꣳ ह वै सुकृतं चातुर्मास्ययाजिनो भवति। संव्वत्सरꣳ हि जयति तेनास्याक्षय्यं भवति तं वै त्रेधा व्विभज्य यजति त्रेधा व्विभज्य प्रजयति सर्व्वं वै संव्वत्सरः सर्व्वं वा ऽअक्षय्य मेतेनो हास्याक्षय्यꣳ सुकृतं भवत्यृतुष हैवैतद्भूत्वा देवानप्येत्यक्षय्य मु वै देवाना मेतेनो हैवास्याक्षय्यꣳ सुकृतं भवत्येतन्नु तद्यस्माच्चातुर्मास्यै- र्यजते ॥ १ ॥

अथ यस्माच्छुनासीर्येण यजेत। या वै देवानाꣳ श्रीरासीत् साकमेधैरीजानानां * व्विजिग्यानानां तच्छुन मथ यः संव्वत्सरस्य प्रजितस्य रस आसीत्तत्सीरꣳ सा या चैव देवानाꣳ श्रीरासीत् साकमेधैरीजानानां † व्विजिग्यानानां य उ च संव्वत्सरस्य प्रजितस्य रस आसीत् त मेवैतदुभयं परिगृह्यात्मन् कुरुते तस्माच्छुनासीर्येण यजते ॥२॥

*, † 'श्रीरासीत्साकमे०'—इति च हस्ते डा०-वेबरेण।

तस्मावृत् * । नोपकिरन्त्युत्तरवेदिं न गृह्णन्ति पृषदाज्यं न मन्यन्त्यग्निं पञ्च प्रयाजा भवन्ति त्रयो ऽनुयाजा एकं समिष्टयजुः † ॥ ३ ॥

अथैतान्येव पञ्च हवीꣳषि भवन्ति । एतैर्व्वै हविर्भिः प्रजापतिः प्रजा असृजततैरुभयतो व्वरुणपाशात् प्रजाः प्रामुञ्चदेतैर्व्वै देवा व्वृत्र मघ्नन्नेतैर्व्वेव ‡ व्यजयन्त येय मेषां व्विजितिस्तां तथो ऽएवैष एतैर्या चैव देवानां श्रीरासीत् साक मेधैरोजानानां व्विजिग्यानानां य उ च संव्वत्सरस्य प्रजितस्य रस आसीत् त मेवैतदुभयं परिगृह्यात्मन् कुरुते तस्माद् वा ऽएतानि पञ्च हवीꣳषि भवन्ति ॥ ४ ॥

अथ शुनासीर्यो द्वादशकपालः पुरोडाशो भवति । स यस्तुः शुनासीर्यस्य यं पूर्व्व मवोचाम ॥ ५ ॥

---

* 'तस्मावृत'—इति ग, घ ।

† 'समिष्टयजुः'—इति ग, घ ।

‡ 'मघ्नन्नेतैर्व्वेव'—इति च दृष्टो डा० वेवरेण ।

अथ व्वायव्यं पयो भवति। पयो ह वै प्रजा जाता अभिसञ्जानते व्विजिग्यानं* मा प्रजाः श्रियै यशसे ऽन्नाद्यायाभिसञ्जानान्ता ऽइति तस्मात्पयो भवति ॥ ६ ॥

तद्यद्वायव्यं भवति। अयं वै व्वायुर्यो ऽयं पवत ऽएष वा ऽइदꣳ सर्व्वं प्रप्याययति यदिदं किञ्च व्वर्षति व्वृष्टादोषधयो जायन्त ऽओषधी-र्जग्ध्वापः पीत्वा तत ऽएतद्रसो ऽधि पयः सम्भव-त्येष हि वा ऽएतज्जनयति तस्माद् वायव्यं भवति ॥ ७ ॥

अथ सौर्य्य एककपालः पुरोडाशो भवति। एष वै सूर्यो य एष तपत्येष वा ऽइदꣳ सर्व्वं मभिगोपायति साधुना त्वदसाधुना त्वदेष इदꣳ सर्व्वं व्विदधाति साधौ त्वदसाधौ त्वदेष मा व्विजिग्यानं प्रीतः साधुना त्वदभिगोपायत्साधौ त्वद्विदधदिति तस्मात्सौर्य्य † एककपालः पुरोडाशो भवति ॥ ८ ॥

---

* 'विजिग्यान मेनं'—इति च इष्टो डा० वेबरेण।

† तस्मात्सौर्य्य'—इति च इष्टो डा०-वेबरेण।

तस्याश्वः श्वेतो दक्षिणा। तदेतस्य रूपं क्रियते य एष तपति यद्यश्वं श्वेतं न विन्देदपि गौरेव श्वेतः स्यात्तदेतस्य रूपं क्रियते य एष तपति ॥ ९ ॥

स यत्रैव साकमेधैर्यजते। तच्छुनासीर्येण यजेत यद्वे चिः संवत्सरस्य यजते तेनैव संवत्सरमाप्नोति तस्माद्यदैव कदा चैतेन यजेत ॥ १० ॥

तद्वैके। रात्रीरापिपयिषन्ति स यदि रात्रीरापिपयिषेद्यदः पुरस्तात् फाल्गुन्यै पौर्णमास्या ऽउद्दृष्टं तच्छुनासीर्येण यजेत ॥ ११ ॥

अथ दीक्षेत। तं नानीजानं* पुनः फाल्गुनी पौर्णमास्यभिपर्य्ययात् (तत् †) पुनःप्रयोगरूप इव ह स यदेन मनीजानं पुनः फाल्गुनी पौर्णमास्यभिपर्य्ययात्तस्मादेनं नानीजानं पुनः फाल्गुनी पौर्णमास्यभिपर्य्ययादिति नूत्सृजमानस्य ॥ १२ ॥

अथ पुनः प्रयुञ्जानस्य। पूर्व्वेद्युः फाल्गुन्यै

---

* 'तन्नानीजानं'—इति, 'तस्मादेतन्नानीजानं'—इति च पाठौ दृष्टौ ख्या० देवरेण।

† नास्त्येतत परं ग ङ-पुस्तकयोः।

पौर्णमास्ये शुनासीर्य्येण यजेताथ प्रातर्व्वैश्वदेवेनाथ प्रौर्णमासेनैतदु पुनः प्रयुञ्जानस्य * ॥ १३ ॥

अथातः। परिवर्त्तनस्यैव सर्व्वतोमुखो वा ऽअसावादित्य एष वा ऽइदꣳ सर्व्वं निर्द्दयति यदिदं किञ्च शुष्यति तेनैष सर्व्वतोमुखस्तेनान्नादः ॥ १४॥

सर्व्वतोमुखोऽय मग्निः †। यतो ह्येव कुतश्चाग्नावभ्यादधति तत एव प्रदहति तेनैष सर्व्वतोमुखस्तेनान्नादः ‡ ॥ १५ ॥

अथाय मन्यतोमुखः पुरुषः। स एतत् सर्व्वतोमुखो भवति यत् परिवर्त्तयते स एव मेवान्नादो भवति यएतावेतद्य एवं विद्वान् परिवर्त्तयते तस्माद्वै परिवर्त्तयेत ॥ १६ ॥

तदु होवाचासुरिः। किन्नु तत्र मुखस्य यदपि सर्व्वाण्येव लोमानि वपेत यद्वै त्रिः संव्वत्सरस्य यजते तेनैव सर्व्वतोमुखस्तेनान्नादस्तस्मान्नाद्रियेत परिवर्त्तयितु मिति ॥ १७ ॥ ४ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [६. ३.] ॥

---

* 'प्रयुञ्जानस्य'—इति ग, घ।

† 'सर्व्वतोमुखोऽयमग्निः'—इति ग, घ। ‡ 'स्तेनान्नादः'—इति ग, घ।

अथ शुनासीरीयं * विधित्सुस्तस्य शुनासीरीयस्य चतुर्थपर्वण संवत्सरसलक्षणफलसाधनत्वं प्रतिपादयिष्यंस्तावदुपोद्घातत्वेन चातुर्मास्यानां मक्षय्यफलसाधनत्व माह— "अक्षय्यं ह वा इति। चतुर्षु-चतुर्षु मासेषु क्रियन्त इति चातुर्मास्यानि प्रयुक्तानि वैश्वदेवादीनि, तैरिष्टवान् चातुर्मास्ययाजी। 'करणे यज"- इति † भूतकाले यजतेर्णिनि। तस्य 'चातुर्मास्ययाजिन' 'सुकृत' यागजनितफलसाधनधर्मापरपर्याय मपूर्वम् 'अक्षय्यम्' क्षेतु मशक्यम्, न कदाचिदपि भोगेन क्षययितु शक्यते। "क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे"-इति ‡, "क्षि क्षये"-इति § अस्माद्विपातित। अक्षय्यत्व मुपपादयति— "संवत्सर हीति। 'हि' यस्मात् उदीरितैस्त्रिभि वैश्वदेवादिभि पर्वभि संवत्सरपरिमितकाल 'जयति' 'तेन' संवत्सरजयेन, तदतिरिक्तस्य कालस्याभावात् 'अस्य' सार्वकालिकस्य चातुर्मास्ययाजिन सुकृतम अक्षय्य भवतीत्यर्थ ‖।

संवत्सर कथ मेतेन जयत इति तदाह— "त वा इति। 'त' संवत्सर त्रिधा 'विभज्य चतुर्षु-चतुर्षु मासेषु वैश्वदेवादिभि 'यजते' ¶, अतस्त संवत्सर त्रेधा 'विभज्य' एव 'प्रजयति' प्रकर्षेण जयते। अस्तु संवत्सरस्य जय, एतावता कथ फलस्याक्षयत्वसिद्धि रिति, तदाह— 'सर्वं वा इति। भूतवर्त्तमान

---

* "शुनासीरीय मत"—इति का० श्रौ० सू० ५ ११ १।

† पा० सू० ३ २ ८५।

‡ पा० सू० ६ १ ८२। § भा० प० २३६ धा०।

‖ "अक्षय्य ह वै चातुर्मास्ययाजिन सुकृत भवति"—इति आप० श्रौ० सू० ८ १ १

¶ "चातुर्मास्यानि त्रीण्येव"—इतीह हरिस्वामी।

भविष्यत्कालत्रयावच्छिन्नं सर्वं वस्तु संवत्सरमध्ये एवान्तर्भूतम्; संवत्सरस्तु कृत्स्नव्यापितया अनादिरनन्त इति तज्जय्यं फल मपि अक्षय्यं भवतीत्यर्थः। प्रकारान्तरेणाप्यक्षय्यत्वं प्रतिपादयति— "ऋतुरु हैवैतदिति। 'एतत्' एतेन चातुर्मास्ययजनेन वसन्ता-द्यृत्वात्मक एव 'भूत्वा' 'देवानप्येति' चातुर्मास्ययाजी अपि गच्छति, देवानाच्च सुकृत मक्षय्य मेव भवति। अतः 'एतेन' देवेष्वपि प्रापणेन 'अस्य' 'सुकृतम्' 'अक्षय्यम्' एव 'भवति' ॥ १ ॥

इत्थं वैश्वदेवादीनां त्रयाणां फल मुपपाद्य शुनासीर्य-यागस्य ग्र्यादिकं फलं दर्शयति— "अथ यस्मादिति। 'यस्मात्' हेतोः यजमानः 'शुनासीर्येण' पर्वणा 'यजते', तस्मात् तत्फल मुच्यत इत्यर्थः। "या वै देवाना मित्यादि। 'साकमेधैः' प्रागुक्तैर्यागैः 'ईजानानाम्' इष्टवतां 'विजिग्यानानां' सर्वासुरं जितवतां देवानां 'या' 'श्रीः' सम्पत् 'आसीत्', 'तत्' 'शुनम्' सुखनामैतत् *, सुखहेतुत्वात् शुन मित्युच्यत इत्यर्थः। 'अथ' वैश्वदेवादिभिः त्रिभिस्त्रिभिश्चातुर्मास्यैः प्रस्थितस्य 'संवत्सरस्य' 'यो रस आसीत्' सुखहेतुः सारभूतोंऽशोऽभवत्, तत् 'सीरम्' इत्युच्यते। "या चैव देवाना मित्यादिः, उक्तार्थानुवादः। "त मेवैतदुभय मिति। यदेतत् शुना सीरं चोक्तम्, 'एत-दुभयम्' एतेन शुनासीर्ययागेन 'परिगृह्य' यजमानः 'आत्मन्' स्वात्मनि 'कुरुते' धारयति। इत्थं प्रशस्तिहेतुफल मुपपाद्य तत्साधनभूतं यागं विधत्ते— "तस्मादिति। उक्तलक्षणौ शुनासीरौ अधिदैवतवाय्वादिरूपेणावस्थितौ। सास्य देवतेत्यर्थे शुनासीरशब्दाद्

---

* निघ० ३. ६ १२।

यत्। तद्धविर्योगात् वक्ष्यमाणं हविस्समुदायसाध्यं कृत्स्नं कर्म अनेन व्यपदिश्यते। यस्मादुक्तफलसाधनत्वम्, तस्माच्छुनासीरीयाख्येनानेन चतुर्थेन पर्वणा यजेतेत्यर्थः * ॥ २ ॥

प्रयोगकर्म वक्तुं प्रतिजानीते— "तस्याहदिति। 'तस्य' शुनासीर्यस्य 'आहृत्' क्रिया उच्यत इति शेषः। पूर्वेषु पर्वस्विव प्रसक्त मुत्तरवेदिनिर्वपनादिकं निषेधति— नोपकिरन्तीत्यादिना। प्रयाजानुयाजादयोऽपि प्रकृतिवदेवेत्याह— "पञ्चेति † ॥ ३ ॥

पञ्च हवींषि विधत्ते— "अथैतान्येवेति। वैश्वदेवादिषु पर्वस्वनुष्ठितान्याग्नेयादीनि पञ्च हवींषि अत्रापि कर्त्तव्यानि भवन्तीत्यर्थः। कृतफलत्वेनैतानि प्रशंसति— "एतैर्वा इति। वैश्वदेवेष्वनुष्ठितैः 'एतैर्हविर्भिः' खलु पुरा 'प्रजापतिः' 'प्रजाः' सृष्टवान्। वरुणप्रघासेष्वनुष्ठितैरेव ताः 'प्रजाः' 'उभयतो वरुणपाशात्' ऊर्द्धाधःकायस्थितात् 'प्रामुञ्चत्' प्रमुक्तवान्। तथा साकमेधेष्वनुष्ठितैरेव पञ्चभिर्हविर्भिः 'देवाः' 'वृत्रम्' असुरम् 'अघ्नन्', हत्वा च 'एतैः' एव 'व्यजयन्त' विजयं प्राप्तवन्तः। यथैवेतानि कृत्स्नाभिलषितफलसाधनानि, 'तथो' तथैव खलु 'एषः' यजमानः 'एतैः' शुनासीर्याख्ये चतुर्थे पर्वणि अनुष्ठीयमानैः, आग्नेयादिभिः पञ्चभिर्हविर्भिः शुनासीरीयं ‡ यदेतदनुक्रान्तम्, 'तदुभयं' फलम् 'आत्मन्' आत्मनि 'परिगृह्य' स्वाधीनं 'कुरुते'। "तस्मादिति, प्रतिपादितार्थनिगमनम् ॥ ४ ॥

---

* का० श्रौ० सू० ५. ११. १।
† "पौर्णमासधर्मा बर्हिर्वर्जम्"—इति का० श्रौ० सू० ५. ११. ३।
‡ 'शुनासीर्यं'—इति क पाठः।

षष्ठं हविर्विधत्ते— "अथ शुनासीर्यं इति *। शुनासीरौ वाय्वादित्यौ देवते अस्य स शुनासीर्यः। 'सीर आदित्यः'-इति हि यास्कः †। द्विवचनेन कात्यायनोऽपीमं मर्थ मसूचयत्— "शुनासीराभ्यां द्वादशकपालः"-इति ‡। उक्तं वाक्यशेष मत्राप्यतिदिशति— "स बभ्रुरिति। क्षत्रस्य कर्मणः फलप्रतिपादनसमये 'यं पूर्वं' वाक्यशेषं "या वै देवानाम्"-इत्यादिकम् 'अवोचाम' उक्तवन्तः §, 'सः' एव अस्यापि 'शुनासीर्यस्य' हविषः स्तावकः; उक्तविषयोरेव वाय्वादित्यरूपेणावस्थितत्वादिति भावः ॥ ५ ॥

सप्तमं हविर्विधत्ते— "अथ वायव्य मिति ‖। वायुर्देवता अस्य तद् 'वायव्यम्'। "वाय्वृतुपित्रुषसो यत्"-इति ¶ यत्। पयसस्तायत् अत्रानुकूल्यं दर्शयति— "पयो ह वा इति। 'जाताः' सर्वाः 'प्रजाः' 'पयः' खलु 'अभि'-लक्ष्य 'सञ्जानते' सञ्जानाना भवन्ति। अतः पयसः सम्पत्तिहेतुत्वात् 'विजिग्यानं' साकमेधैर्विजितवन्तम् 'एनं' यजमानं 'श्रियै' सम्पदे, 'यशसे' कीर्त्यै 'अन्नाद्याय' अन्नादनसामर्थ्याय च सर्वाः 'प्रजाः' 'अभिसञ्जानते' अभिसञ्जानीरन्, अनुमन्यन्ता मिति; अनेनाभिप्रायेण पयसः करण मित्यर्थः ॥ ६ ॥

---

* "नित्येभ्योऽधिकानि"-इत्यादीनीह का० श्रौ० सू० ५. ११. ५ द्रष्टव्यानि।

† "शुनासीरौ शुनो वायुः, शु इत्यन्तरिक्षे; सीर आदित्यः सरणात्"-इति निरु० ६. ४. ६।

‡ का० श्रौ० सू० ५. ११. ५। § ४०४ पृ० १० पं०।

‖ "वायव्यं पयः, यवागूर्वा"-इति का० श्रौ० सू० ५. ११. ६. १०

¶ पा० सू० ४. २. ३१।

तस्य वायुदेवत्वत्व मनूद्य स्तौति— "तद्यदिति। "एष वा इत्यादि। 'यदिदं किञ्च' भूम्यां स्थितं स्थावरादिकं, 'वर्षति' वृष्ट्या सिञ्चति, इदं सर्वम् 'एषः' खलु पवमानः 'प्रप्याययति' प्रवर्द्धति। "ओ प्यायी वृद्धौ"-इति * धातुः। तस्माद् वृष्टात् पवमानेन प्रप्यायितात् 'ओषधयो जायन्ते', ताः 'ओषधीः' 'जग्ध्वा' भचयित्वा "अदो जग्धिर्ल्यप्ति किति" -इति † अदेर्जग्धादेशः। ओषधिभचणानन्तरम् 'अपः पीत्वा' पशवः पयो दुहन्ति। 'एतदन्नः' सकाशात् 'पयः' 'सम्भवति' उत्पद्यते। तस्मात् परम्परया 'एष हि' पवमानः 'एतत्' पयो 'जनयति' उत्पादयति ‡। तस्मादस्य वायुर्देवतेत्येतदुक्त मित्यर्थः॥ ७॥

अष्टमं हविर्विधत्ते— "अथ सौर्य इति §। अस्य हविषः सूर्योऽभिगोप्तेत्याह— "एष वै सूर्य इत्यादिना। "साधुना त्वदित्यादि। 'साधुना' शोभनेन कर्मणा 'त्वत्' एकं पुण्यकृतं जनम् 'एषः' सूर्यः 'अभिगोपायति'। न केवलं रचणमेव शोभनात्मकम्। 'इदं सर्वं' जगत्, एष एव सूर्यो 'विदधाति' करोति; विदधानः सः 'त्वत्' एकं 'साधौ' पुण्ये कर्मणि स्थापयति,, 'त्वत्' एकम् अन्यत् 'असाधौ' पापकर्मणि स्थापयति। 'एषः' खलु हिरण्यगर्भरूपः स आत्मा। अस्य हि साध्वसाधुकर्मणः कारयितृत्व मन्यत्र चाम्नायते— "एष ह्येव साधु कर्म कारयति, तेषा मेभ्यो लोकेभ्य ऊर्द्ध निनीषते;

---

* धां॰ व्या॰ ४८८ धा॰।   † पा॰ सू॰ २. ४. ३६।

‡ का॰ श्रौ॰ सू॰ ५. १. ७, ८, ६।

§ "सौर्य एककपालः"—इति का॰ श्रौ॰ सू॰ ५. ११. ११।

एष ह्यसाधु कर्म कारयति, तेषा मेभ्यो लोकेभ्योऽधी निर्णीयते"–इति ।

"एष मेत्यादि। एव मुक्तविधः सूर्य एषः अनेन हविषा 'प्रीतः' सन् 'विजिग्यानं' साकमेधैः विजितवन्तं 'मा' मां 'साधुना' कर्मणा 'अभिगोपायत्' अभिरक्षति, तथा तस्मिन् 'साधौ' शोभने कर्मणि मां 'विदधत्' विदधातु, प्रेरयतु 'इति' अनेनाभिप्रायेण यजमानः सौर्यं हविः कुर्यात्। 'तत्' –इति, एतदत्र क्रियाविशेषणत्वेन योज्यम् ॥ ८ ॥

तस्यैककपालस्य दक्षिणां विधत्ते— "तस्याश्वः श्वेत इति। 'तस्य' सौर्यस्य हविषः श्वेतः अश्वविशेषो 'दक्षिणा' *। शुनासीर्यस्य तु षड्भिरनड्डिर्युक्तं सीरं दक्षिणा। तदुक्तं सूत्रकारेण— "सीरं षड्योगं दक्षिणा"–इति †। "तदेतस्येत्यादि। 'एतस्य' सूर्यस्य सितभावस्वरूपत्वात् श्वेताश्वदान मेतदीय रूपकरण मित्यर्थः। तादृशाश्वालाभे तादृशो गौरेंव इत्याह— "यद्यश्व मित्यादि ‡ ॥ ९ ॥

अथ शुनासीर्ययागस्य कालं विधत्ते— "स यत्रैवेत्यादिना। 'यत्र' यस्मिन् 'एव' काले 'साकमेधैर्यजते', 'तत्' तदानीम्, तदनन्तरकाले एव § (सः ‖) यजमानः शुनासीर्येण 'यजेत'।

* का० श्रौ० सू० ५, ११, १४ क।

† का० श्रौ० सू० ५, ११, १९। सीरम् = हलम्। 'शुग्यन्त इति योगाः बलीवर्दाः'–इति च तत्र या० दे०। 'श्रोष्टारौ वा'–इति च तदुत्तरसूत्रम्। 'वोढारौ महान्तौ बलीवर्दौ, न सीरम्'–इति च तद्वृत्तिः।

‡ का० श्रौ० सू० ५, ११, १५। 'गौ श्वेतः'–इति चात्र या० दे०।

§ 'तदनन्तरकाल मेव'–इति च पाठः।

‖ नास्त्येतत् पदं च पुस्तके।

न तु शुनासीर्य्यस्यापि चातुर्मास्यत्वात् मासचतुष्टयस्य व्यवधान मपेक्षित मित्यत आह— "यद्वा इति। चतुर्षु चतुर्षु मासेषु, संवत्सरस्य मध्ये वैश्वदेव-वरुणप्रघास साकमेध भेदेन 'त्रिः' त्रिवारं 'यजते' इति यत्, 'तेनैव संवत्सर माप्नोति'। वैश्वदेवादयः प्रत्येकं चातुर्मास्ययुक्ता * इति तदनुष्ठानेनैव तेषां द्वादशाना मवाप्तत्वात् तत्समुदायरूपः संवत्सरोऽपि यजमानस्य स्वायत्तो जात इत्यर्थः। उक्त मर्थं निगमयति — "तस्मादिति। यस्मात् चतुर्थपर्व्वणः शुनासीर्य्यस्य संवत्सरातिरिक्तः प्रातिस्विकः कालो नास्ति, तस्माद् यदा कदाचिदेव साकमेधानन्तरं यजेतेत्यर्थः †। एतदेवानन्तर्य्यं सूत्रकृताप्युक्तम्— "शुनासीरीय मतः"-इति ‡ ॥ १० ॥

सोमेन यक्ष्यमाणस्य पक्षान्तर माह— "तद्वैक इति। 'तत्' तत्र खलु शुनासीर्यानुष्ठाने 'एके' शाखिनः 'रात्रीः आपिपयिषन्ति' अनेन यागेन कतिचिद् रात्रीः आप्तु मिच्छन्ति। अत एवोक्त मापस्तम्बेन— "ततो द्वाहे त्र्यहे चतुरहेऽर्द्धमासे मासि चतुर्षु वा मासेषु शुनासीरीयेण यजते"-इति §। तेषां मते सोमेन यक्ष्यमाणस्य शुनासीर्यकाल उच्यत इत्यर्थः।

---

* 'चतुर्मास्ययुक्ता'—इति का०-सू० वृ०-धृतः पाठः (५, ११, १.)।

† अत्र हरिस्वामिनः— "यस्मिन् काले साकमेधैर्यजते, ततः तत्रैव शुनासीर्येणेति, न तद्दिवसनियमोऽयम्, किन्तर्हि? यत पूर्वयोः तन्त्रैव शुनासीर्येणेति, न तद्दिवसनियमोऽयम्, किन्तर्हि? यत पूर्व्वयोः पर्व्वणोरुक्तम् चतुर्थे मासीति, तदाशङ्कानिवृत्त्यर्थम्। साकमेधः प्रत्या-मन्ने यजनीयेऽहनि यजेत, नियमतश्चतुर्थं सामं नाद्रियेतेत्यर्थः। कुत एतत्? तस्माद् यदैव कदा चैतेन यजेतेत्युपसंहारात्"—इति।

‡ का० श्रौ० सू० ५, ११, १। "यदेच्छेत्"- इति चैतदुत्तरसूत्रम्।

§ आप० श्रौ० सू० ८, २०, १।

यदि हि 'रात्रीः' 'आपिपयिषेत्' आप्तु मिच्छेत्, तदा आगामिनीभ्यां फाल्गुनीभ्यां युक्ता पौर्णमासी फाल्गुनी; षष्ठ्यर्थे चतुर्थी; 'फाल्गुन्यै' फाल्गुन्याः पौर्णमास्याः 'पुरस्तात्' 'यत्', 'अदः'–इति विप्रकृष्टे, 'उत्' ऊर्द्ध्वं चन्द्रमाः अस्मिन् दृश्यते इति 'उदृदृष्टं' शुक्लपक्षः, 'तत्' तत्र प्रतिपदाद्यन्यतमस्यां तिथौ 'शुनासीर्येण यजेत' * ॥ ११ ॥

"अथ दीक्षेतेति। 'अथ' अनन्तर मेव सोमयागार्थं 'दीक्षेत' कालविलम्बो न कार्य इत्यर्थः। दैवान्मानुषाद्वा विघ्नात् विलम्बेऽपि तस्यावधि माह— "तं नानीजान मिति। इमा मेव श्रुति मभिप्रेत्यापस्तम्बोऽप्याह— "चातुर्मास्यैरिष्ट्वा सोमेन पशुना वा यजते, फाल्गुन्या उदृदृष्टे सोमाय दीक्षते, तं ततो नानीजान मपरा फाल्गुनी पर्यवेयात्"–इति †। तदत्यये दोष माह— "पुनरिति। 'अनीजानम्' 'एनम्' यजमानम् 'पुनः' फाल्गुनी पौर्णमासी न अतिक्रामेत् इति यत्, स 'पुनःप्रयोगरूप इव ह' भवति; चातुर्मास्यानां प्रयोगस्य एतस्मिन् काले कर्त्तव्यत्वात्, तस्य चानाचरितत्वात् पुनःप्रयोगाङ्गभूतोऽयं कालो भवेदित्यर्थः। प्रतिपादितं प्रतिषेधं निगमयति— "तस्मादिति। अयञ्च पक्षोऽधिकारिविशेषस्यैवेति, निगमयति— "इति न्विति। द्विविधौ हि चातुर्मास्ययाजिनौ सकृदनुष्ठायो-

---

* का० श्रौ० सू० ५, ११, १५। 'फाल्गुन्युदृदृष्टे= फाल्गुनशुक्लप्रतिपदि'–इति या० दे०। 'उदृदृष्टं' = शुक्लपक्षः, तस्मिन् प्रतिपद्येव शुनासीर्येण यजेत, अथानन्तरं तस्मिन्नन्यस्मिन् वा दिवसे दीक्षानुसारेण दीक्षेत'–इतीह हरिस्वामी।

† आप० श्रौ० सू० ८, २१, ७, ३, ४।

त्सृजमानः पुनः-प्रयुञ्जानश्च। तत्र 'उत्सृजमानस्य' खलु अय मुक्तः पञ्च इत्यर्थः ॥ १२ ॥

कस्तर्हि तानि पुनः-प्रयुञ्जानस्य पञ्च इति दर्शयति— "अथ पुन रिति *। चातुर्मास्यानि सकृत् संयज्य अनन्तर मेव यः तानि पुनरारभ्यते, तस्य पुनरारभमाणस्य 'फाल्गुन्यै पौर्णमास्यै' षष्ठ्यर्थे चतुर्थी, तस्याः 'पूर्वेद्युः' पूर्वदिवसे चतुर्दश्यां 'शुनासीर्येण यजेत', 'अथ' अनन्तर मेव 'प्रातः', काले पौर्णमास्यां 'वैश्वदेवेन' 'यजेत', तदनन्तरम् नित्येन पौर्णमासयागेनेत्ययं प्रयोगक्रमः। तदुक्तं कात्यायनेन— "फाल्गुन्युपवसथे शुनासीरीयम्, प्रातर्वैश्वदेवम्"-इति †। "एतद्ध पुनरिति, प्रतिज्ञातार्थनिगमनम् ॥ १३ ॥

चातुर्मास्याङ्गभूतं वपनं मीमांस्यते— "अथात इत्यादिना। अत इति वक्ष्यमाणार्थपरामर्शः। 'अतः' अस्माद् वक्ष्यमाणहेतोः 'परिवर्त्तनस्य' परितः केशश्मश्र्वादीनाम् वर्त्तनस्य ‡ वपनस्य विचारो § ऽधिक्रियते इत्यर्थः ॥। एतत् परिवर्त्तनं विधातु मवादत्वेनादित्य मग्निं च स्तौति— "सर्वतोमुखो वा

* का० श्रौ० सू० ५.११. १६ द्रष्टव्यम्, आप० श्रौ० ८. २१. ६।

† का० श्रौ० सू० ५ ११. १७, १८।

‡ 'आवर्त्तनस्य'—इति छ पाठः।

§ 'विकारो (विचारो)'—इति च-पाठः।

॥ "हृदयशूलान्ते वपनम्"—इति का० श्रौ० सू० ५. ११.२६। 'पर्वसंध्यासु' यद् वपन मुक्तं वैकल्पिकम्, तत् सर्वासु हृदयशूलान्ते= हृदयशूलमभिधारणान्ते कर्त्तव्य मित्यर्थः'—इति तट्टीकायां या० दे०। अन्यत् सर्वं तत्र निरूपितमिति चैतावतैव सम्पन्नम्।

असावादित्य इत्यादिना। सर्वतः सर्वासु दिक्षु मुखं रसादानसामर्थ्यं यस्य स तथोक्तः। सर्वतोमुखत्व मुपपादयति— "एष वा इति। 'निर्धयति' रसं निष्कृष्य पिबति। अत एतत् सर्वं घर्मकाले 'शुष्यति' शोषणं प्राप्नोति, सर्वं जगद्व्याप्य स्थितस्य सूर्यस्य स्वकिरणैनेत्यर्थः॥ १४॥

"सर्वतोमुखोऽयं मग्निरिति। अत्रापि तथैव योजना। "यतो ह्येवेति। यतः कुतश्चिदपि दिग्भागादित्यर्थः। 'अभ्यादधति' अभिप्रक्षिपति। "तत एवेति। तस्मिन्नपि दिग्भागे इत्यर्थः॥ १५॥

एव मग्न्यादित्ययोः सर्वतोमुखत्वेन अन्नादत्वं प्रतिपाद्य पुरुषस्य स्वाभाविकं तद्वैपरीत्य माह— "अथाय मिति। 'अथ'-शब्दः त्वर्थे। 'अयं' तु 'पुरुषः' यजमानः 'अन्यतोमुखः'। अन्यशब्द एकशब्दपर्यायः। अन्यतः एकत्र स्थित मेव मुखं यस्य, स तथोक्तः। तस्य सर्वतोमुखत्वसम्पत्ति माह— "स एतदिति। 'यद्' यस्मात् परितः शिरो वर्त्तयते, केशान् वापयति, 'एतत्' एतेन अलोमकत्वसाम्यात् शिरसः प्रान्तदेशा अपि मुख मिव भवन्तीति स यजमानः सर्वतोमुखो भवति। इत्थं पुरुषस्य सर्वतोमुखत्वं प्रतिपाद्य प्रागुक्तं दृष्टान्तद्वयसिद्ध मर्थं दार्ष्टान्तिके योजयति— "स एव मेवेति। 'यथा' 'एतौ' आदित्योऽग्निश्च सर्वतोमुखत्वात् अन्नादौ, 'एव मेव' यजमानोऽपि 'अन्नादः' सर्वतो दिशः समत्तुं समर्थो भवति। "तस्मादिति उपपादितस्य परिवर्त्तनस्य निगमनम्॥ १६॥

प्रकारान्तरेण सर्वतोमुखत्वं प्रतिपादयन् परिवर्त्तनं न कर्त्तव्य मिति पक्षान्तर माह— "तद्ध स्माहेति। 'तत्'

तत्र, तस्मिन् परिवर्त्तनविषये 'आसुरिः' नाम महर्षिः आह स्म। 'यदपि' यदि नाम 'सर्वाण्येव लोमानि' परितो 'वपेत', तथापि तत्तन्मुण्डिते देशे 'मुखस्य' सम्बन्धि किन्नामावयवजातं निष्पन्नं भवति? न ह्यलोमकत्वमात्रेण मुख मिति व्यवहर्त्तुं शक्यते, किन्तु बहुश्रोत्राद्यवयवसत्तयैव; अतो नैतेन परिवर्त्तनेन सर्वतोमुखत्वं लभ्यत इत्यर्थः। कथन्तर्हि सर्वतोमुखत्वं पुरुषस्य? तत्राह— "त्रिः संवत्सरस्येति। 'संवत्सरस्य' मध्ये वैश्वदेवादिभेदेन 'त्रिः यजते', 'तेनैव' अयं यजमान. 'सर्वतोमुखः'; कृत्स्नस्य संवत्सरस्य यागेन प्राप्तत्वात्। "तेनैवेति। अत्रादहेतुभूतं सर्वतोमुखत्वं प्रकारान्तरेणैव सिध्यति। "तस्मादिति। 'तस्मात्' परिवर्त्तनं 'न आद्रियेत' इत्यासुरेर्मतस्य निगमनम् ॥ १७ ॥ ४ * [६. ३.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
द्वितीयकाण्डे षष्ठाध्यायस्य तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

---

* त्रिविधानि चातुर्मास्यानि भवन्ति। ऐष्टिकानि, पाशुकानि, सौमिकानि च। तत्र ऐष्टिकान्यैवेहोक्तानि विशेषतः, छान्दोग्यादिविहितानि सौमिकानि तु का० श्रौ० सू० द्वाविंशाध्याये सप्तम्यां कण्डिकायां वर्णितानि, पाशुकान्यपि तत्रैव तत उत्तरस्मिन्नध्याये वर्णितानीति द्रष्टव्यम्। "सपशुषु पशुतन्त्रम् प्राधान्यात, पूर्वेद्युर्वैश्वदेवे पाशुकम्"—इत्यादीनि च सूत्राणीह (का० श्रौ० सू० ५ ११. १८—२१.) समालोच्यानीति दिक् ॥

(अथ चतुर्थं ब्राह्मणम्)

तद्यदाहुः। साकमेधैर्व्वै देवा वृत्रमघ्नंस्तैर्व्वेव * व्यजयन्त येयमेषां व्विजितिस्तामिति सर्व्वैर्ह त्वेव देवाश्चातुर्मास्यैर्वृत्रमघ्नन्त्सर्व्वैर्व्व्यजयन्त येयमेषां व्विजितिस्ताम् † ॥ १ ॥

ते होचुः। केन राज्ञा केनानीकेन योत्स्याम इति स हाग्निरुवाच मया राज्ञा मयानीकेनेति तेऽग्निना राज्ञाग्निनानीकेन चतुरो मासः प्राजयंस्तान् ब्रह्मणा च त्रय्या च विद्यया पर्य्यगृह्णन् ॥ २ ॥

ते होचुः। केनैव राज्ञा केनानीकेन योत्स्याम इति स ह व्वरुण उवाच मया राज्ञा मयानीकेनेति ते व्वरुणेनैव राज्ञा व्वरुणेनानीकेनापरांश्चतुरो मासः प्राजयंस्तान् ब्रह्मणा चैव त्रय्या च विद्यया पर्य्यगृह्णन् ॥ ३ ॥

* ०स्तैर्व्वेव'—इति, ०वैर्व्वेव'—इति च पाठौ दृष्टौ डा० वेबरेण।

† 'व्विजितिस्ताम्'—इति ग, घ।

ते होचुः । केनैव राज्ञा केनानीकेन योत्स्याम इति स इन्द्र उवाच मया राज्ञा मयानीकेनेति त ऽइन्द्रेणैव राज्ञेन्द्रेणानीकेनापरांश्चतुरो मासः प्राजयंस्तान् ब्रह्मणा चैव त्रय्या च विद्यया पर्यगृह्णन् ॥ ४ ॥

स यद्वैश्वदेवेन यजते । अग्निनैवैतद्राज्ञाग्निनानीकेन चतुरो मासः प्रजयति तत् चैरनी शलली भवति लोहः क्षुरः सा या चैरनी शलली सा त्रय्यै विद्यायै रूपं लोहः क्षुरो ब्रह्मणो रूपमग्निर्हि ब्रह्म लोहित इव ह्यग्निस्तस्माल्लोहः क्षुरो भवति तेन परिवर्त्तयते तद् ब्रह्मणा चैवैनमेतत्त्रय्या च विद्यया परिगृह्णाति ॥ ५ ॥

अथ यद्वरुणप्रघासैर्यजते व्वरुणेनैवैतद्राज्ञा व्वरुणेनानीकेनापरांश्चतुरो मासः प्रजयति तत् चैरनी शलली भवति लोहः क्षुरस्तेन परिवर्त्तयते तद् ब्रह्मणा चैवैन मेतत् त्रय्या च व्विद्यया परिगृह्णाति ॥ ६ ॥

अथ यत्साकमेधै र्यजते । इन्द्रेणैवैद्राज्ञेन्द्रेणानीकेनापरांश्चतुरो मासः प्रजयति तत्

चैत्रनी शललौ भवति लोहः क्षुरस्तेन परिवर्त्तयते तद् ब्रह्मणा चैवैनं शेतत्वया च विद्यया परिगृह्णाति ॥ ७ ॥

स यद्वैश्वदेवेन यजते। अग्निरेव तर्हि भवत्यग्नेरेव सायुज्यꣳ सलोकतां जयत्यथ यद् वरुणप्रघासैर्यजते वरुण एव तर्हि भवति वरुणस्यैव सायुज्यꣳ सलोकतां जयत्यथ यत्साकमेधैर्यजत ऽइन्द्र एव तर्हि भवतीन्द्रस्यैव सायुज्यꣳ सलोकतां जयति ॥ ८ ॥

स यस्मिन् ह्ऽर्तावमुं लोक मेति। स एन मृतुः परस्मा ऽऋतवे प्रयच्छति पर उ परस्मा ऽऋतवे प्रयच्छति स परम मेव स्थानं परमां गतिं गच्छति चातुर्मास्ययाजी तदाहुर्न चातुर्मास्ययाजिन मनुविन्दन्ति। परमꣳ ह्येव खलु * स स्थानं परमां गतिं गच्छतीति ॥ ९ ॥ ५ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् [६. ४.] ॥

---

* 'खलु'— इति च इष्टो डा० वेबरेण।

वैश्वदेवादिषु सर्वेषु परिवर्त्तनं सैतिकर्त्तव्यताकं विधिरस्-स्तेषां सर्वेषां वृत्रवधहेतुत्वं विजयहेतुत्वं च समान मिति प्रतिपादयति— "तद्यदाहुरिति। 'तत्' तत्र उक्तविषये साक-मेधाना मेव वृत्रवधहेतुत्वं जयहेतुत्वञ्चेति 'यद्' 'आहुः' कथ-यन्ति, तत्र; तथा 'सर्वैरेव' हि 'चातुर्मास्यैः' चतुर्षु-चतुर्षु मासेषु प्रयुज्यमानैः वैश्वदेवादिभिः वृत्रहननं विजयश्च प्राप्त-वन्तो 'देवाः' इत्यर्थः ॥ १ ॥

तत्र वैश्वदेवेन जित मर्थं माख्यायिकया दर्शयति—"ते होचुरिति। 'ते' देवाः खलु प्रजापतिं पितर मभिलक्ष्य परस्परं वाचम् 'ऊचुः'। "कैनानीकेनेति। अनीकं सेना-मुखम्, सेनाग्रेत्यर्थः। "चतुरो मास इति। "पद्दन्न०"- इत्यादिना * मासशब्दस्य मास् इत्यय मादेशः। "तान् ब्रह्मणा चेति। 'तान्' विजितान् मासान् 'ब्रह्मणा' "अग्नि र्हि ब्रह्म"-इत्यग्रे विवरिष्यते †, यतो ब्रह्मणा अग्निना, 'त्रय्या' वेदत्रयरूपया 'विद्यया च' देवाः 'पर्यगृह्णन्' परितो धारयन् ॥ २ ॥

एवं वैश्वदेवस्याग्निप्रमुखत्व मुक्त्वा वरुणप्रघासेषु वरुण-प्रमुखत्वमाह— "ते होचुरिति। "अपरानुर इति। आषा-ढादीनित्यर्थः। अन्यत् पूर्ववत् ॥ एवं साकमेधेषु इन्द्रप्रमुखत्वम्, 'अपरान्' कार्त्तिकादीनित्येव विशेषः ॥ ३, ४ ॥

इत्थं प्रतिक्रत्युपन्यासेन वैश्वदेवादिषु पर्वसु प्रतिपादित मर्थं यजमानेऽपि क्रमेण योजयति— "स यद् वैश्वदेवेनेत्यादिना। "ब्रह्मणा च त्रय्या च विद्यया पर्यगृह्णन्"-इति यदुक्तम्, तस्य प्रतिकृति माह— "त्रेणीति। त्रिषु स्थानेषु 'एतः'

---

* पा० सू० ६, १, ६३। † उत्तरकण्डिकायां द्रष्टव्यम्।

श्वेतवर्णी * यस्याः सा श्वेनी। "वर्णादनुदात्तात्†"–इति एतशब्दात् ङीप्, तकारस्य नकारादेशश्च। शलाविशिष्टकस्य मृगस्य लोम 'शलली' ‡। उक्तलक्षणा सा वक्ष्यमाणपरिवर्त्तनहेतुत्वेन स्वीकार्या। तत्र शलल्यास्त्रयीप्रतिरूपत्व माह— "सा येति। 'सा' पूर्वोक्ता 'या' 'श्वेनी शलली', सा त्रित्वसङ्ख्याविशिष्टगुणोपेतत्वात् त्रय्या विद्यायाः स्वरूपम्। 'लोहः' लोहितवर्णस्ताम्रमयः 'क्षुरः', स 'ब्रह्मणो रूपम्'। कथं ब्रह्मणो लोहितवर्णत्व मिति तदाह— 'अग्निर्हीति। स च ब्रह्मशब्दवाच्यो ऽग्निः लोहितवर्णः 'इव' हि भवति; 'तस्मात्' लोहितवर्णः 'क्षुरः' ब्रह्मणः प्रतिरूप मित्यर्थः। "तेनेत्यादि। 'तेन' क्षुरेण, तया शलल्या च 'परिवर्त्तयते' शलल्या केशान् विभज्य क्षुरेण परितो वापयेदित्यर्थः §। "ब्रह्मणा चैवेति। 'एनं' यजमानम् 'एतत्' एतेन शललीलोहक्षुरकृतेन परिवर्त्तनेन, अग्निरूपेण तेन 'ब्रह्मणा' क्षुरनिदानभूतेन, 'त्रय्या वेदत्रयरूपया 'विद्यया' च सर्वतोमुखत्वसम्पादनद्वारा अनया 'परिगृह्णाति' परितः सर्वासु दिक्षु धारयतीत्यर्थः ‖ ॥ ५ ॥

---

* 'एतं (एनं) श्वेतं वर्णो'—इति च-पाठः।

† पा० सू० ४ १. ३६।

‡ 'शल्यकस्यशस्याङ्गरुहा सूचिः शलली'—इति (८. ४. १.) आप० श्रौ० सू० व्याख्यायां रुद्रदत्तः।

§ 'वापेत'—इति क ग पाठौ डा० वेवर द्रष्टव्य।

‖ "त्रेण्या शलल्यैलकाण्डेनैकशलाकया वा लौहेन च क्षुरेणौदुम्बरेण वि केशान् वर्त्तयते वापयते श्मश्रूणि"—इति आप० श्रौ० सू० ८ ४. १। 'निवर्त्तयते = छिनत्ति'—इति रुद्रः। प्रथमस्य वैश्वदेवपर्वणः फलम् तै० ब्रा० १. ४. १०. १ -५ द्रष्टव्यम्।

वरुणप्रघासयागस्य वरुणप्रधानकत्वात् तेन जेतव्यं फल मनुक्रामति— "अथ यद् वरुणप्रघासैरिति। "सेनानीमलतीत्यादि," उन्नार्थम् * ॥ ६ ॥

साकमेधयागस्येन्द्रप्रधानकत्वात् तेन जेतव्यं फल मनुक्रामति— "अथ यत् साकमेधैरिति † ॥ ७ ॥

इत्थं वैश्वदेवादिभिः पर्वभिः द्वादशमासात्मकसंवत्सरस्वरूपाप्तिं फलत्वेन प्रतिपाद्य ‡, अग्न्यादिदेवतासायुज्य मपि तेषां फलत्वेनाचष्टे— "स यदिति। "अग्निरेव तर्हीति। 'तर्हि' तस्मिन् वैश्वदेवे यागेऽनुष्ठिते 'सः' यजमानः 'अग्निः' अग्न्यात्मकः 'एव भवति'। 'अग्नेरेव सायुज्यम्'—इति, अस्यैव विवरणम्। प्रथम मग्नेः सालोक्यं जयति, पश्चात् सायुज्य मिति योजनाक्रमः। "वरुण एव तर्हि"—इत्यादावप्येवं योज्यम् ॥ ८ ॥

अथ म्रियमाणस्य चातुर्मास्ययाजिनो मार्गं ब्रुवन् ब्रह्मलोकप्राप्तिपर्यन्तं फल माह— "स यस्मिन्निति। 'सः' खलु चातुर्मास्ययाजी 'यस्मिन् ऋतौ' 'अमुं' विप्रकृष्टं परं 'लोकम्' 'एति' म्रियते, 'सः' ऋतुः 'एनं' यजमानं स्वस्मात् 'परस्मै ऋतवे' 'प्रयच्छति'। उक्तेऽर्थे विदुषः सिद्धिं सम्पादयति— "तदाहुरिति। यस्मात् चातुर्मास्ययाजी परमां गतिं प्राप्तवान्, 'तत्' तस्मात् अभिज्ञाः 'आहुः' कथयन्ति। किं

---

* द्वितीयस्य वरुणप्रघासपर्वणः फलम् तै० ब्रा० १. ४. १०. ६, ७।

† तृतीयस्य साकमेधपर्वणः फलम् तै० ब्रा० १. ४. १०. ८।

‡ चतुर्थस्य शुनासीरीयपर्वणः फल मपि तै० ब्रा० १. ४. १०. ९।

मिति, तदुच्यते— 'चातुर्मास्ययाजिनम्' चातुर्मास्यैरिष्टवन्तं यजमानम् अन्विच्छन्तो जना. ब्रह्मलोकादवाचीनेषु लोकेषु 'न विन्दन्ति' न लभन्ते *। "परमं ह्येवेति, तत्र कारणाभिधानम् ॥ ८ ॥ ५ [६ ४.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
द्वितीयकाण्डे पञ्चाध्यायस्य चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

* 'त्रिरात्री वा एषा विक्रान्तिः, यच्चातुर्मास्यानि। वैश्वदेवेनास्मिँल्लोके प्रत्यतिष्ठत्, वरुणप्रघासैरन्तरिक्षे, साकमेधैरमुष्मिँल्लोके, एष वा स्वा वै तत् सर्वं भवति, य एवं विद्वांश्चातुर्मास्यैर्यजते"—इति तै० ब्रा० १. ४. ६. ५। अतएव दशमेऽनुवाके वैश्वदेववरुणप्रघाससाकमेधपितृयज्ञत्र्यम्बकहविःशुनासीरीयाख्यं पर्वषट्कं, पृथक् पूर्वपक्षमासा, , ताश्चैव मन्त्राः। चातुर्मास्ययाजिनः पुनरावृत्तिराहित्यरूप मपि फलं तत्रैवाम्नात मिति॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम्,
सप्ताब्धीन् * पञ्चसीरीं † त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमी ।
रत्नोस्रा रुक्मवाजिद्विपसहितरथौ सायणिः ‡ सिङ्गणार्यो §,
व्यश्राणीद्विश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभवमतुलं स्वर्णजं वर्णमुख्यं,
कार्पासीयं कृपावान् गुडकृतममलं ॥ राजतं राजपूज्यं ।
आज्योत्थं प्राज्यजन्मा ¶ लवणजमनघं शार्करं चार्कतेजा,
रत्नाढ्यो रत्नरूपं गिरिमकृत मुदा पावनं सिङ्गणार्यः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तक-
श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
द्वितीयकाण्डे षष्ठाध्यायः समाप्तः ॥ ६ ॥

———

* 'पञ्चाब्धीन्'—इति ठ (१)। † 'सप्तसीरीं'—इति ठ।
‡ 'सायनः' स्यात् ? § स्यात् सिङ्गणार्यो ?
‖ 'मगडं'—इति ठ। ¶ 'प्राज्यबुद्धिः'—इति ठ।
(१) ठ इति प्रथमकाण्डीयसम्पादकोक्तो विरत दृष्टयम्।

॥ इति द्वितीयकाण्डे पञ्चमः प्रपाठकः समाप्तः* ॥

॥ इत्येकपादिकानाम द्वितीयं काण्डं समाप्तम् † ॥

---

* "कण्डिकामङ्ख्या १०४"—इति क, "कण्डिकाः १०४"—इति ख, "कण्डिकासङ्ख्या १०४"—इति ग-घौ। तत्र १ ब्रा० ११ क०, २ ब्रा० ३८ क०, ३ ब्रा० १९ क०, ४ ब्रा० १७ क०, ५ ब्रा० ९ क०, सङ्कलनया च प्रपाठके १०४ कण्डिकाः सम्पन्नाः॥

† "सर्वे काण्डे ब्राह्मणानि सङ्ख्या ३४। एवं काण्डे कण्डिका सङ्ख्या ग्रन्थ ५४३"—इति क, तत्रत्यएव मतिजोषं मिथ्यापाठम्, "अस्मिन् काण्डे कण्डिकासङ्ख्या ५४९"—इति ग-घौ। तत्र प्रथमे प्रपाठके ११७, द्वितीये १०७, तृतीये ११२, चतुर्थे १०५, पञ्चमे १०४, सर्वसङ्कलनया च काण्डे ५४९ कण्डिकाः सन्ता इति सिद्धम्॥